

NGAAHI AKONAKI 'A E KAU PALESITENI 'O E SIASÍ

HĀLOTI B. LĪ

NGAAHI AKONAKI 'A E KAU PALESITENI 'O E SIASÍ

HĀLOTI B. LĪ

Pulusi 'e he

Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní
Sōleki Siti, 'utā

'E hounga 'aupito ha'amou ngaahi fakamatala mo ha ngaahi fokotu'u fekau'aki mo e tohi ni. Kātaki kae 'omi ia ki he Curriculum Planning, 50 East North Temple Street, Floor 24, Salt Lake City, UT 84150-3200 USA. E-mail: cur-development@ldschurch.org

Kātaki kae hiki ai ho hingoá, tu'a-silá, uóti, mo ho siteikí. Fakapapau'i ke fokotu'u mai ai mo e hingoá 'o e tohi. Hili ia pea fai mai leva ho'o fakamatalá mo ho'o ngaahi fokotu'u fekau'aki mo e ngaahi mālohinga pea mo e ngaahi tafa'aki 'e lava ke fakalelei'i.

© 2000 'e he Intellectual Reserve, Inc.
Ma'u 'a e totonu fakalao kotoa
Paaki 'i he 'Iunaiteti Siteiti 'o 'Ameliká

Fakangofua 'i he lea faka-Pilitāniá: 5/00
Fakangofua ke liliú: 5/00
Liliu 'o e *Teachings of Presidents of the Church: Harold B. Lee*
Tongan

Fakahokohoko 'o e Tohi

Tefitó	Pēsí
Talateú	v
Fakamatala Fakahisitōlia Nounou	ix
Ko e Ngāue 'a Hāloti B. Lií	xiii
1 Ko e Hala ki he Mo'ui Ta'engatá	1
2 Ko Hai Au?	12
3 Ko e Lami Na'e Tāmate'i Talu mei he Kamata'anga 'o e Māmaní	22
4 Ko e Ngaahi 'Uluaki Tefito'i Mo'oni mo e Ngaahi Ouau 'o e Ongoongolelé	32
5 'A'eva 'i he Maama 'o e Fakamo'oní	44
6 Ke Fanongo ki he Le'o 'o e 'Eikí	56
7 Ko e Folofolá, "Ko ha Tānaki'anga Ma'ongo'onga 'o e Vai Fakalaumālié"	70
8 Ko Siosefa Sāmitá, ko ha Palōfita 'a e 'Otua Mo'uí	82
9 Tokanga ki he Talafekau Mo'oni 'a Sīsū Kalaisí	92
10 Ko e Ngāue 'i he 'Ofa mo Faivelenga 'a e Lakanga Fakataula'eikí	105
11 Ko e Ngaahi Koloa Mahu'inga Lahi o e Temipale Mā'oni'oni	118
12 Ko e Taumu'a Faka-'Otua 'o e Malí	130
13 Ko Hono Ako'i 'o e Ongoongolelé 'i 'Apí	142
14 Ko e 'Ofá 'i 'Api	154
15 Ko e Tākiekina Mā'oni'oni 'a e Ngaahi Fa'eé	167
16 Ko e Ngāue Fakataha ke Fakamo'ui e Ngaahi Laumālié	177
17 Vahevahe 'o e Ongoongolelé	186
18 Tokoni 'i he Founga 'a e 'Eikí	199
19 'Ai ha Taimi ke Mou Mā'oni'oni Ai	211
20 Ko Hono Mo'uí'aki e Fono 'o e Angama'á	223

21	Ko e Faifeinga ki he Haohaoá	234
22	Ke 'i Ho Lotó 'a e Melinó	247
23	Ko e Toetu'ú ko ha Taula ki he Laumālié	258
24	Faifai Peá u A'u Lelei ki 'Api	267
	Fakahokohoko 'o e Ngaahi Tā Valivalí	278
	Fakahokohoko Fakamotu'alea	279

Talateú

Ne fakahoko ‘e Hāloti B. Lī, ko e Palesiteni ia hono hongofulu mā taha ‘o e Siasí mo ha ‘Aposetolo ‘i ha ta‘u ‘e tolungofulu tupu, ha‘ane fakamo‘oni ‘i he loto fakatōkilalo ‘aki hono lotó mo‘oni “ ‘oku mo‘ui ‘a e ‘Otuá, ko Sisuú ko e Huhu‘i ia ‘o māmaní.”¹ ‘I he ‘ilo‘i pau kuó ne ma‘u tu‘unga ‘i he ngaahi ta‘u lahi ‘o ‘ene ngāué, ne ne pehē ai, “Ko ‘eku faka‘ānauá ke pehēange mai ‘e lava ke mahino kakato ange ki he tangata ‘i he potu fulipē ‘a hono mahu‘inga ‘o e fakalelei ‘a e Fakamo‘uí ki he fa‘ahinga kotoa ‘o e tangatá, he kuó ne foaki mai ‘a e palani ‘o e fakamo‘ui ‘a ia te ne taki kitautolu ki he mo‘ui ta‘engatá, ‘a ia ‘oku ‘afio ai ‘a e ‘Otuá mo Kalaisí.”²

Ne hoko ‘a e fononga foki ko ia ki ‘api ki he‘etau Tamai ‘i he Langí ko ha ‘elito ia ‘o e ngaahi akonaki ‘a Palesiteni Lī ki he kā-ingalotu ‘o e Siasí. Na‘e na‘ina‘i ki he fānau takitaha ‘a e Tamai Hēvaní ke nau “taki taha ma‘u ‘a e fakamo‘oni ta‘e ue‘ia ko ia te ne fokotu‘u honau va‘é ‘i he hala ‘oku fakatau mo‘oni ki he tau-mu‘a nāunau‘ia ‘o e mo‘ui ta‘e maté mo e mo‘ui ta‘engatá.”³

Na‘e pehē ‘e Palesiteni Lī, “Ko e pōpoaki mahu‘inga taha te u lava ‘o fai kia kimoutolu pea mo e māmaní kotoa ke tauhi ‘a e ngaahi fekau ‘a e ‘Otuá, he ko e founga ia te mou lava ‘o fakafe-unga‘i ai kimoutolu ke ma‘u ‘a e fakahinohino fakalangí ‘i he lolotonga ho‘omou kei mo‘ui ‘i māmaní, pea mateuteu ai ‘i he maama ka hoko maí ke fe‘iloaki mo homou Huhu‘í, pea mo ma‘u homou hākeaki‘í ‘i he ‘afio‘anga ‘o e Tamaí mo e ‘Aló.”⁴

Kuo fokotu‘u ‘e he Kau Palesitenisí ‘Uluakí mo e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá ‘a e ngaahi tohi ‘o e *Ngaahi Akonaki ‘a e Kau Palesiteni ‘o e Siasí* ke tokoni ki he kā-ingalotu ‘o e Siasí ‘i hono fakalahi ‘o ‘enau mahino ki he ngaahi tokāteline ‘o e ongoongolelei pea mo nau ‘unu ‘o ofi ange kia Sisū Kalaisi ‘o fou ‘i he ngaahi akonaki ‘a e kau palōfita ‘i he kuonga fakakōsipelí ni. ‘Oku ‘i he tohí ni ha ngaahi akonaki ‘a Palesiteni Hāloti B. Lī, ‘a ia na‘á ne pehē:

“Ko e ngaahi fono ‘a e ‘Otuá kuo foaki ki he tangatá ‘oku kãtoi ia ‘i he palani ‘o e ongoongoleleí, pea kuo ‘ai ‘a e Siasi ‘o Sīsū Kalaisí ke ne fatongia ‘aki hono ako‘i ‘o e ngaahi fonó ni ki he māmaní.”⁵

“Tuku ke tō kakano ki ho‘o mo‘uí ‘a e ngaahi lēsoni ko ia te ne pukepuke ma‘u pē koe mo fakataupau‘i ho matá ki he taumu‘a ‘oku ta‘engatá, koe‘uhí ke ‘oua na‘á ke fehālaaki ‘i he misiona ‘o e mo‘uí, pea koe‘uhí, ke tatau ai pē pe ‘e nounou pe lōloa ho‘o mo‘uí, te ke kei mateuteu pē ‘o ka hoko mai ‘a e ‘aho ke ke hū ai ki he ‘afio‘anga ‘o Ia ‘okú ke to‘o hono huafá ‘i ho‘o hoko ko e mē-mipa ‘o e Siasi ‘o Sīsū Kalaisi ‘i he ngaahi ‘aho ki mui ní.”⁶

Ko e vahe kotoa pē ‘i he tohí ni ‘oku kongā fā: (1) ko ha fehu‘i ‘okú ne fakahoko mai ‘a e me‘a taumu‘a ‘o e vahé; (2) ko e “Talateú,” ‘a ia ‘okú ne fakamā‘ala‘ala ‘a e pōpoaki ‘o e vahé ‘aki ha talanoa pe fale‘i meia Palesiteni Lī; (3) “Ngaahi Akonaki ‘a Hāloti B. Lí” ‘a ia ‘okú ne ‘omi ha ngaahi tokāteline mahu‘inga mei he‘ene ngaahi pōpoaki mo ha ngaahi malanga lahi; mo ha (4) “Ngaahi Fokotu‘u ki he Akó mo Hono Alea‘í,” ‘a ia ‘okú ne pou-pou‘i ke toe vakai‘i fakafō‘ituitui mo fakatotolo, ke alea‘i lahi ange, pea mo faka‘aonga‘i ‘i he‘etau mo‘uí he ‘ahó ni, ‘o fakafou mai ‘i hono ngaahi fehu‘i.

Founga Faka‘aonga‘i ‘o e Tohí Ni

Ki be ako fakatāutahá pe fakafāmilí. ‘Oku fakataumu‘a ‘a e tohí ni ke ne fakalele‘i ‘a e mahino ‘a e kāingalotú taki taha ki he ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘o e ongoongoleleí ne ako‘i fakamātoato ‘e Palesiteni Hāloti B. Lí. ‘E lava ‘e he kāingalotú taki taha ‘o ma‘u ha fakamo‘oni fakafō‘ituitui ki he ngaahi mo‘oní ni, tu‘unga ‘i ha‘ane lau ‘i he lotu lahi mo ako ‘i he loto fifili lahi ki ai. ‘E lava ‘a e tohí ni ‘o tãnaki atu ki he laipeli ‘o e ongoongolelei ‘a e mē-mipá pea mo hoko ko ha ma‘u‘anga tokoni ‘aonga ki he fakahinohino fakafāmilí pea mo e ako ‘i he ‘apí.

Ki be lēsoni be ngaahi boualotu be Sāpaté. ‘Oku hoko ‘a e tohí ni ko e lēsoni ia ki he houalotu ‘a e kōlomu Lakanga Taula‘eiki Faka-Melekisēteki mo e Fine‘ofá he Sāpaté. Na‘e ako‘i ‘e ‘Eletā Tālini H. ‘Oakesi ko e ngaahi tohi ko ‘eni ‘i he *Ngaahi Akonaki ‘a e Kau Palesiteni ‘o e Siasí* “ ‘oku ‘i ai ‘a e tokāteline

mo e ngaahi tefito'i mo'oni. 'Oku fonu mo kaungatonu ia ki he'e-tau ngaahi fie ma'u 'o hotau kuongá, pea 'oku nau fu'u lelei fau ke ako'i mo alea'i." 'Oku totonu ke tokanga 'a e kau faiakó ki he kakano 'o e fakamatalá pea mo e ngaahi potu folofola 'oku nau fekau'akí. Hangē ko hono fakamatala'i 'e 'Eletā 'Oakesí, " 'Oku 'ikai ui ha faiako ia 'o e ongoongoleleí ke ne toe fili ha tefito 'o ha lēsoni, ka ke ne ako'i pē mo fakamatala'i 'a e me'a kuo 'osi fokotu'u pau atú" ⁷

'Oku tonu ke to'o mei he ngata'anga 'o e vahé 'e he kau faiakó ha ngaahi fehu'i ke faka'ai'ai 'aki 'a e fealēlea'aki 'i he kalasí. 'E lava 'i hono tomu'a vaka'i 'o e ngaahi fehu'i ki mu'a pea toki fai hano ako 'o e ngaahi lea 'a Palesiteni Líí, 'o 'omi ha 'ilo lahi ange ki he'ene ngaahi akonakí.

'Oku totonu ke tokanga taha pē 'a e ngaahi houalotu he Sāpaté ki he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleleí, mo e ngaahi fakamo'oni ki he mo'oni. Ko e taimi 'e fekumi ai 'a e kau faiakó 'i he loto fakatōkilalo ke ma'u 'a e Laumālié 'i hono teuteu mo tataki 'a e lēsoní, 'e fakamālohia leva 'a e 'ilo ki he mo'oni, 'a kinautolu kotoa pē 'e kau 'i he kalasí. 'Oku totonu ke faka'ai'ai 'e he kau takí mo e kau faiakó 'a e kau mēmipa 'o e kalasí ke nau tomu'a lau 'a e vahé ki mu'a pea toki alea'i 'i he houalotu he Sāpaté. 'Oku totonu ke nau fakamanatu ki he kau mēmipa 'o e kalasí ke nau omi mo 'enau ngaahi tohí ki he lotú pea mo nau toe fakahounga'i foki e teuteu 'a e kau mēmipa 'o e kalasí 'aki ha'anau faiako mei he ngaahi lea 'a Palesiteni Hāloti B. Líí. Ko e taimi 'e tomu'a lau ai 'e he kau mēmipa 'o e kalasí 'a e vahé, te nau mateuteu ai ke faiako mo felangakihake 'aki.

'Oku 'ikai fie ma'u ia pe poupou'i ke toe fakatau 'e he kāingalotú ha toe ngaahi tohi kehe pe ngaahi tohi fakamo'oni kehe ke poupou'i 'aki 'a e fakamatala 'i he tohí ni. 'Oku poupou'i atu pē 'a e kāingalotú ke nau tafoki ki he folofola kuo 'osi fokotu'u atú ke ako lahi ange ai ki he tokāteliné.

Koe'uhi ne fokotu'utu'u 'a e tohi ni ki he ako fakafo'ituitui mo hoko ko ha fakamo'oni ki he ongoongoleleí, 'oku 'i ai ha ngaahi vahe 'oku fu'u lahi 'a e fakamatala ai pea he 'ikai ke lava ia 'o faka'aonga'i kotoa 'i he fakataha'anga 'o e Sāpaté. Ko ia, 'e mahu'inga ai 'a hono ako 'i 'apí ke ma'u kakato 'a e ngaahi akonaki 'a Palesiteni Líí.

Ne mea'i 'e he palōfita ko 'eni 'a e 'Otuá 'a e hala foki ki 'api ki he'etau Tamai 'i he Langí, pea na'á ne 'omi ai ha fakahinohino kia kinautolu kotoa te nau fakafanongó: "Kapau te ke fanongo mo faka'aonga'i 'a e me'a kuó ke fanongo ki aí, 'e tataki atu koe ki he feitu'u nāunau'ia ko ia 'oku 'ikai ngata pē 'i hono ui ko e fiefiá ka 'oku toe ui ko e nēkeneká. Ko e nēkeneka 'a e taimi ko ē kuo ke mo'ui ai 'i ha tu'unga mo'ui 'o ke mateuteu ai ke hū ki he 'afio-anga 'o e 'Eikí."8

Ma'u'anga Fakamatalá

1. Lea 'i hono fakatapui 'o e fale lotu 'o e Uooti Uesiutí 'i Losi 'Enisilesi 'i Kalefōnia he 'aho 12 'o 'Epeleli 1953, 'Ákaivi 'a e Potungāue Hisitōliá, Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oní'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní.
2. "To Ease the Aching Heart," *Ensign*, Epeleli 1973, 5.
3. *Tu'u 'i he Ngaahi Potu Mā'oní'oni* (1974), 319.
4. 'I he Conference Report, Konifelenisi 'a e 'Ēlia Mekisikou mo 'Amelika Lotolotó 1972, 120.
5. *The Teachings of Harold B. Lee*, ed. Clyde J. Williams (1996), 19.
6. *The Teachings of Harold B. Lee*, 627.
7. 'I he Conference Report, 'Okatopa 1999, 102; pe *Liabona* Sānuali 2000.
8. Lea 'i ha konifelenisi 'a e to'utupú 'i Pilingi 'i Monitana he 'aho 10 'o Sune 1973, 'Ákaivi 'o e Potungāue Hisitōlia 'a e Siasí, Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oní'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 17.

Fakamatala Fakahisitōlia Nounou

‘Oku ‘ikai ko ha tohi hisitōlia ‘eni, ka ko hano fakatahataha‘i ‘o e ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘o e ongoongolele‘i ‘o hangē ko hono ako‘i ‘e Palesiteni Hāloti B. Lii. Neongo ia, koe‘uhí ke tau lava ‘o foku-tu‘u ‘a e ngaahi akonakí ‘i honau tu‘unga he hisitōliá, ‘oku ‘oatu ai ‘a e lisi ko ‘ení ke ne fakamatala‘i nounou ha ni‘ihi ‘o e ngaahi me‘a mahu‘inga ne hoko i he‘ene mo‘uí ‘oku fekau‘aki tonu mo ‘ene ngaahi akonakí.

- 1899, Mā‘asi ‘aho 28: Fanau‘i ‘a Hāloti B. Lī kia
 Samuela Melioni mo Lu‘isa
 ‘Emeline Pingihemi Lī, ‘i Kilifitoni
 he Potufonua ‘Oneitá ‘i ‘Aitahō.
- 1907, Sune ‘aho 9: Papitaiso ‘e Lesitā Paipī (Lester
 Bybee), ‘i Kilifitoni ‘i ‘Aitahō (8;
 ko e fika ‘i he loto ha‘í ko e ta‘u
 motu‘a ia ‘o Hāloti B. Lii).
- 1912, fa‘ahita‘u fakatōlau: Hū ki he Ako‘anga ‘o e Siteiki
 ‘Oneitá, ‘i Pelesitoni ‘i ‘Aitahō, ‘o
 na kalasi fakataha ai mo ‘Ēsela
 Tafu Penisoni (13).
- 1916, fa‘ahita‘u māfaná: Hū ki he Ako Fakafaiako
 Fakasiteiti ‘Alapioní ‘i ‘Aitahō (17).
- 1916–17, fa‘ahita‘u momokó: Faiako ‘i he ‘Apiako Silver Star,
 ofi ki Uesitoni ‘i ‘Aitahō (17).
- 1918–20: Puleako ‘i he ako fakavahé ‘i
 ‘Okisifooti ‘i ‘Aitahō (18–21).
- 1920–22: Faifekau, he Misiona ‘o e Ngaahi
 Siteiti Fakahihifó, Tenivā ‘i
 Kololato (21–23).

- 1923, fa'ahita'u māfaná: Hū ki he 'Univēsiti 'o 'Iutaá. Toki faka'osi ki mui hono mata'i tohí 'i he ako fe'aveaki mo ha ngaahi kalasi ako tua'ā (24).
- 1923, Nōvema 14: Mali mo Feni Lusinita Tena 'i he Temipale Sōleki (24).
- 1923–28: Puleako 'o e Ongō 'Apiako ko e Whittier mo e Woodrow Wilson, 'i Sōleki Siti (24– 29).
- 1930, 'Okatopa 26: Vahe'i ko e palesiteni 'o e Siteiki Paioniá, 1930–37 (31).
- 1933, Nōvema 7: Fili ke hoko ko e Komisoni 'o Sōleki Sítí 'o ngāue ai mei he 1933–37 (34).
- 1935, 'Epeleli 20: Vahe 'e he Kau Palesitenisī 'Uluakí 'a Hāloti B. Li ke ne fokotu'utu'u ha polokalama tokoni ki he kau masivá (36).
- 1936, 'Epeleli 18: Ui ko e talēkita pule 'o e palani malu'i 'a e Siasí (liliu ki mui ko e polokalama uelofea 'a e Siasí) (37).
- 1939, 'Epeleli 16: 'Osi hono langa 'o e 'uluaki fale tuku'anga koloa 'i he Uelofea Sikueá 'i Sōleki Siti (40).
- 1941, 'Epeleli 6: Fokotu'u ko e mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá (42). Fakanofu he 'aho 10 'o 'Epeleli 1941.
- 1954: Fakahoko ha ngaahi konifelenisi mā'ae kau sōtiá 'i Siapani, Kōlea, 'Okinaua, Filipaini, pea mo Kuamu (55).

- 1958, 'Aokosi, 'A'ahi ki 'Afilika Tonga mo Pālesitaine (59).
- 1960, Mā'asi 27: Fokotu'u 'a e 'uluaki siteiki 'i 'Iulopé 'i Menisesitā 'i 'Ingilani (60).
- 1961, Sepitema 30: 'I he tu'utu'uni 'a e Kau Palesitenisī 'Uluakí, na'á ne fakahā ai 'a e palani ki hono faka-fekau'aki 'o e ngaahi polokalama kotoa 'a e Siasí (62).
- 1962, Sepitema 24: Pekia 'a Feni Lusinita Tena, uaifi 'o Hāloti B. Líí (63).
- 1963, Sune 17: Mali mo Filita Soane Seniseni 'i he Temipale Sōlekí (64).
- 1965, 'Aokosi 27: Pekia 'a Maulini Lī Uilikinisoni, ko e 'ofefine 'o Hāloti B. Lī (67).
- 1970, Sānuali 23: Fokotu'u ko e Palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá mo Tokoni 'Uluaki kia Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmita (70).
- 1972, Siulai 2: Pekia 'a Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmita (73).
- 1972, Siulai 7: Fakanofu mo vahe'i ko e Palesiteni 'o e Toko Hongofulu Mā Uá (73).
- 1972, 'Aokosi 25–27: Pule'i mo tokanga'i 'a e konifele-nisi faka'ēlia lahi 'i Mekisikou Siti (73).
- 1972, Sepitema 20: Fokotu'u 'a e Kolo Selusalemá 'i he Ngoue 'oku 'i ai 'a e Fonualotó (Garden Tomb) (73).

- 1972, 'Okatopa 5: Fakahā 'a e polokalama tokoni fakauelofea lahi ki he māmaní (73).
- 1972, 'Okatopa 6: Fokotu'u ko e Palesiteni 'o e Siasí 'i ha fakataha'anga mamalu (73).
- 1972, Tisema 14: Fokotu'u 'a e Misiona Fakavaha'a-pule'anga 'o e Siasí (73).
- 1973, Mā'asi 8: Fokotu'u 'a e fuofua siteiki he fonua lahi 'o 'Ēsiá 'i Soulu 'i Kōlea (73).
- 1973, 'Aokosi 24–26: Tokanga'i 'a e konifelenisi lahi faka'ēlia 'i Miuniki 'i Siamane (74).
- 1973, Tisema 26: Pekia 'a Palesiteni Hāloti B. Li 'i Sōleki Siti (74).
- 1973, Tisema 31: Ngata'anga 'o e ta'u fakasitetisi-tiká: kāingalotu 'e 3,321,556; siteiki 'e 630; uooti 'e 4,580; misiona 'e 108; kau faifekau 'e toko 17,258; tempale 'e 15.

Ko e Ngāue ‘a Hāloti B. Lii

Ko ha fakamatala ‘eni ‘o Palesiteni Hāloti B. Lī, ne hiki ‘e ‘Eletā Kōtoni B. Hingikelí, ‘i he‘ene kei hoko ko e mēmipa ‘o e Kōlomu ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá, pea na‘e pulusi ia ‘i he *Ensign* ‘i Nōvema 1972 (“President Harold B. Lee: An Appreciation,” 2–11). Ne tokoni ‘a e fakamatalá ni ki he kāingalotu ‘o e Siasí ke nau ‘ilo lahi ange ai kia Palesiteni Lī, ‘i he‘ene toki hoko pē ko e Palesiteni ‘o e Siasí.

“ ‘E lava ke fakamatala‘i ‘a e talanoa ‘o Hāloti B. Lii, ‘a e Palesiteni ‘o e Siasí, ‘i ha ngaahi ‘otu lea mahino ngofua mo‘oni: *Ne fanau‘i ia be ‘abo 28 ‘o Mā‘asi 1899, ‘i Kilifitoni ‘i ‘Aitabō, ko e foba ‘o Samuela Melioni mo Lu‘isa ‘Emeline Pingihemi Lī, ko e taba ia ‘i be‘ena fānaú ‘e toko ono. Ne ako pē be ako‘anga honau feitu‘ú, ‘i he Ako‘anga ‘Oneitá be kolo ofi mai ko Pelesitoní, ‘i he Ako Fakafaiako Fakasiteiti ko ‘Alapaioni ‘i ‘Alapaioni ‘i ‘Aitabō, pea ki mui ange ‘i he ‘Univēsiti ‘o ‘Iutaá. Ne kamata ngāue ko ha faiako ‘i hono ta‘u 17, hoko ko ha puleako ‘i hono ta‘u 18, pea hoko ki mui ko ha faiako ‘o ha ‘apiako ‘e ua ‘i he Potufonua Sōleki ‘i ‘Iutā. Ne mali mo Feni Lusinita Tena be ‘abo 14 ‘o Nōvema 1923. Ne mālōlō ia ‘i be ‘abo 24 ‘o Sepitema 1962. Pea mali hono uá mo Filitaa Soane Seniseni be ‘abo 17 ‘o Sune 1963.*

‘Na‘a ne pule‘i ‘a e kautaha Foundation Press, Inc., 1928–33. Hoko ko e Komisiona ‘o Sōleki Siti 1933–37, ‘i he‘ene hoko ko ia ko e talēkita pule ‘o e polokalama uelofea ‘a e Siasí. Fokotu‘u ko e mēmipa ‘o e Fakataba Alēlea ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá be ‘abo 6 ‘o ‘Epeleli 1941, Palesiteni ‘o e Fakataba Alēlea ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá mo tokoni ‘uluaki ‘i he Kau Palesitenisī ‘Uluakí be ‘abo 23 ‘o Sānuali 1970, pea fakanofu mo vabe‘i ko e Palesiteni ‘o e Siasí be ‘abo 7 ‘o Siulai, 1972.

“Ko e fa‘ahinga me‘a ia ne hoko ‘i he‘ene mo‘uí. Ka ko e mo‘ui ko iá ‘oku taau ke lahi ange hono fakamatala‘i.

“ ‘I hono fakafehoanaki ki he ngaahi kolo lalahi ‘aupitó mo e ngaahi kolo hoko haké, ‘oku fu‘u sí‘isi‘i ‘aupito ‘a Kilifitoni, pea tu‘u mavahe mei he ngaahi hala lalahí. Ka ‘i he fakalau atu ‘o e ngaahi ta‘ú, kuo faka‘au ke ‘ilo lahia ko e feitu‘u ne fā‘ele‘i ai e Palesiteni hono hongofulu mā taha ‘o e Siasí.

“Ne hiki mai ‘a e tangata‘eiki ‘a Palesiteni Lií, ‘a Samuela Melioni, ki Kilifitoni mei ha kolo tuku‘uta ‘e taha ko Panaka (Panaca), ‘i he fakatonga ‘o Nevatá. Ne mālōlō pē sí‘i fine‘eiki ‘a Samuelá (‘a e kui fefine ‘a Palesiteni Lií) ‘oku kei ‘aho valu pē, pea na‘e fu‘u valevale ‘a e kí‘i pēpē fanau‘i ta‘e hokó ni ke lava e fo‘i mama nima ia ‘o tui‘i hake hono kí‘i nimá ‘o a‘u hake ki hono umá. Na‘e pau ai ke fafanga ‘aki ha kí‘i me‘a tulu‘i mata. Na‘e nofo ‘a e tokoua ‘o ‘ene fine‘eiki ‘i Kilifitoni, pea ‘i hono ta‘u 18, ne hiki fakatokelau leva ‘a e kí‘i tamasi‘í ni ‘o nofo mo hono fāmili.

“Ko e feitu‘u ‘eni ne fetaulaki ai mo e ta‘ahine lou‘ulu ‘uli‘uli ko Lu‘isa Pingihemí. Na‘á na mali he Temipale Lōkaní. Ko e ‘api ne na langá, ‘a ia na‘e fanau‘i mai ki ai ‘ena fānaú ‘e toko ono, ne tu‘u ia ‘i he halá, ‘o meimei maile ‘e tolu ki he tokelau ‘o e falekoloá.’ Ko hono mo‘oní ko e falekoloá ni, ko e kautaha fakakomēsiale pē ia ‘e taha he koló. Ko e feitu‘ú ni ne kei hala kekekele pē—efua ‘i he taimi māfaná, mapuni he sinoú ‘i he fa‘ahita‘u momokó, pea pelepela mo‘oni ‘i he fa‘ahita‘u failaú mo e fa‘ahita‘u fakatōlau. . . .

“Ko e feitu‘u ‘eni ne tupu ta‘e sū mo teunga ‘ovalolo hake ai ‘a e kí‘i tamasi‘í ni ‘i he uhuhonga ‘o e fānau tangata ‘o e feitu‘u ‘utá ni. Na‘e fai ha kaukau ma‘u pē ‘i he Ano Tatilií, ka na‘e ‘ikai fai ‘eni ‘i he ‘aho Sāpaté. Na‘e kau ‘a e tangata‘eiki ‘i he kau pīsopeliki, pea ko e fine‘eiki leva ‘i he [houalotu ‘o e Finemuí]—pea ko e Sāpaté na‘e toputapu. Ko e ano vai tatau pē ‘eni, ‘i he faama Paipií, ne papitaiso ai ‘a Hāloti B. Lií.

“Na‘e mātu‘aki hāhāmolofia mo‘oni ‘a e pa‘angá ‘i he ngaahi ‘aho ko iá. Ne lahi ‘a e fua ‘o e fāmá ka na‘e ‘ikai fu‘u ma‘u ha pa‘anga fēfē mei he uité mo e patetá. Ne fakalahi ‘e he tangata‘eiki ‘a e kí‘i pa‘anga hū mai ‘a e fāmili ‘aki ha‘ane aleapau ngāue ki hono tā ‘o e uité, vili ha ngaahi vaitupu, pea mo langa ha ngaahi fakatafe‘anga vai ki he fu‘ifu‘i ngoué. Ka na‘e ‘ikai ‘ilo ‘e he fānau ia ‘i he fāmili Lií na‘a nau masiva. Ne ‘omi ‘e honau ‘apí mo e Siasí ha ngaahi faingamālie ‘o e ‘ekitivitií. Pea ko e me‘a mahu‘inga taha honau falé ‘a ‘enau pianó. Na‘e ako‘i ai ia he tā pianó ‘e

Palesiteni Hāloti B. Li

ha fefine Sikotilani, 'a ia ne ne 'ilo'i lelei hono taa'i e tuke'i nima 'o e taha tā pianó he taimi 'oku hala ai 'a e notá.

“Ne mātu'aki poto mo'oni 'a Hāloti 'i he pianó. 'Oku mālie foki ke fakatokanga'i ko e manako ko ia 'i he mūsiká ne fakaili hake 'i he ngaahi 'aho ko iá, ne iku hāsino ia ki mui ange 'i he taimi ne hoko ai ko e sea 'o e Kōmiti Mūsika 'a e Siasí. . . .

“Ne 'i ai ha ki'i saliate si'isi'i, ne fa'a angi 'e he fine'eikí, ko ia ne fe'aveaki ai 'a e fānaú 'i ha maile 'e ua ki he akó mo foki mai. Na'e 'ikai ūū fēfē 'i he taimi ne angi mālohi ai 'a e matangi 'o Sānualí mei he tokelaú, pea toe hoko foki mo e pelepelá ko ha palopalema 'i he taimi 'oku molū ai 'a e loto halá. Ka ko e mo'uí ia 'i Kilifitoni. Hangē ko e fakamatala 'a Palesiteni Líí, 'Ne mau ma'u 'a e me'a kotoa pē na'e 'ikai ke lava 'e he pa'angá 'o fakatau mai.' Pea na'e kau 'i he ngaahi me'á ni ha 'ū me'a ne nau fetongi lelei 'a e ngaahi me'a na'e 'ikai ke mau ma'ú. Na'e ma'a 'a e 'eá mo lelei, pea hangē ne 'i ai ha me'a ne namu kakala aí. Ne tasilo 'a e vái 'o hangē ha sio'atá, pea ne faingofua ke te vakai ki he makamaka 'i he takele 'o e ki'i vai tafé. Na'e 'ilongofua 'a e ngaahi fetu'ú he po-'ulí 'o hangē ha kakai mo ha fanga monumanu he langí—pea 'āvea ai e 'atamai fakakei-iiki 'o e tamaiki tangatá 'i he me'a ne nau mamata ki aí. Ne hoko 'a e 'uha 'o e fa'ahita'u māfaná ko ha mana ne tō ki he toafa ko 'ení, 'o ne 'omi ha mo'ui ki he kelekelé. Ne hoko mai 'a e fa'ahita'u failaú 'o ha faliki lanu mata e funga fonuá 'i he feitu'u ko ē ne ue'i ai 'e he palaú 'a e kelekelé, pea hoko ai mo hono keli'i ke toó. Ne 'oatu 'e he 'u'ulu mo e kohu 'o e ngaahi mīsini 'au'au ha mālohi 'i he ngaahi fu'u leta ki he mīsini lava ai hono fa'o 'o ha ngaahi 'otu tangai uite, 'outi, pea mo ha pa'ale. . . .

“'I he kakato 'o e ngaahi maaka 'o e ako'anga honau feitu'ú, ne mavahe leva 'a e fānau tangatá mei honau 'apí ke hū ki he Ako'anga 'Oneitá, ko ha ako mā'olunga ne fakalele 'e he Siasí 'i Pelesitoni 'oku maile 'e hongofulu mā nima ki ai. 'I he taimi ko 'ení 'oku kei ta'u 13, pea ko e feitu'u 'eni ne fuofua fetaulaki ai mo 'Ēsela Tafu Penisoní ['a ē ne hoko ko e Palesiteni hono hongofulu mā tolu 'o e Siasí]. Ne hoko atu ai mo e Ako Fakafaiako Fakasiteiti 'Alapaioní, 'i he tafa'aki pē 'e taha 'o 'Aitahoó. Ko e feitu'u 'eni ne ma'u ai 'e Hāloti B. Lī 'i hono ta'u 17, 'ene tohi fakamo'oni faiakó. Ko ha 'aho lāngilangi'ia mo'oni ia ki ai pea mo

hono fāmīlī. Ne 'oange ai 'e he poate fakavahe 'o e akó ha'ane ngāue ke hoko ko ha faiako 'i he 'api ako loki taha ko ia ko e Fetu'u Silivá (Silver Star), 'i he vaha'a 'o Teitoni mo Uesitoní, "i he fakahokohoko atu pē ko ia' mei Kilifitoní. Ko e vāhengá ko e pa'anga 'e onongofulu ki he māhina. Ne fe'alu'aki hoosi ai 'i ha maile 'e hongofulu he faka'osinga 'o e uike kotoa pē.

“. . . 'I he ta'u hono hokó, ne fokotu'u ai ia 'e he poaté ke ne hoko ko e puleako ki he 'Apiako 'Okisifōtí 'a ia ne 'i ai ha loki ako 'e fā. Ko ha faingamālie lelei 'eni ki ha tamasi'i kei ta'u 18. Ne fe-fononga'aki maile 'e fā ki ai mo foki mai 'i ha maile 'e fā faka'aho 'i ha hoosi, 'o tatau ai pē 'uha mo e la'ā, lelei e matangí pe kovi. 'I hono fakatupulaki hono talēniti hivá mo e sipoti pasiketipoló, ne kau ai 'i he ngaahi 'ekitiviti fakakoló 'i hono taimi 'ataá. Ko e ngaahi 'aho 'eni ne kei pīsope ai 'ene tamaí, pea fuofua fakatokanga'i ai 'e Hāloti e polokalama uelofea 'a e Siasí, 'o hangē ko ia ne ui 'aki ki muí. Ne hangē pē foki e taimi ko iá ko e taimi ní, 'o fatongia 'aki 'e he pīsopé hono tokanga'i 'o e kau masivá. Ne fakalele 'e Pīsope Lī hano fale tuku'anga koloa pē 'o'ona, pea ko e ngaahi koloa aí ne ma'u pē ia mei hono feleokó. 'I he po'ulí, ne fakatokanga'i ai 'e he fāmīlī ha'ane 'ave ha tangai maho'a, na'e 'ikai ke nau 'ilo pe ko e 'avé ki fē, koe'uhí he na'e fai pau ki he tu'utu'uni ke 'oua na'a fakahāhāholó, telia na'a 'i ai ha talanoa 'e sasala 'o fakatupu mā kia kinautolu 'oku fie ma'u tokoní.

"Pea ne tatau pē taimi ko iá mo e taimí ni, ne hoko ko e fatongia mo e me'a 'uluaki ki he pīsopé ke ne fakaongoongolelei'i 'a e kau talavou' ki he ngāue fakafaifekau. Kuo a'u 'eni 'a Hāloti 'o ta'u 21, hili ia ha'ane faiako 'i ha ta'u 'e fā. Ne fakahoko mai ha ui meia Palesiteni Hiipa J. Kalānite ke ngāue fakafaifekau 'i he Misiona 'o e Ngaahi Siteiti Fakahihifó.

" 'Oku 'i he ngaahi faile 'oku loka'i 'a e Potungāue 'o e Ngāue Fakafaifekau 'a e Siasí ha lipooti ki he Kau Palesitenisí 'o e Siasí fekau'aki mo 'Eletā Lī. 'Oku fokotu'u ai 'a e 'aho 30 'o Tisema 1922, pea fakamo'oni ai 'a Palesiteni Sione M. Mekinaiti. 'Oku hā ai 'a e vaha'a taimi 'o 'ene ngāué—'Aho 11 'o Nōvema 1920, ki he 'aho 18 'o Tisema 1922. Pea 'oku tali ai ha ngaahi fehu'i kehekehe: 'Ngaahi Me'a 'Okú Ne Lavá—Tokotaha lea, "Fu'u lelei 'aupito." Ko ha 'ōfisa pule, "Lelei." 'Okú ne ma'u ha 'ilo fe'unga ki he Ongoongolelei? "Fu'u lelei 'aupito. " 'Oku ngāue kīkivoi? "Lahi

mo'oni. "Oku fakapotopoto mo hoko ko ha taha fakatupunga ha lelei? "Io." Fakamatalá: "Ne tokanga'i 'e 'Eletā Lī 'a e Konifelenisi 'i Tenivaá 'o fu'u makehe mo'oni 'o kamata mei he 'aho 8 'o 'Aokosi 1821 ki he 'aho 18 'o Tīsema 1922. Ko ha faifekau mātu-'aki makehe mo'oni." "

"Na'e 'i he misioná foki 'i he taimi tatau pē ha finemui mei Sōleki Siti ko Feni Lusinita Tena. Na'e lau ia 'e hono kaungā-ngāué 'oku poto, hoihoifua, pea mataotao makehe 'i he folofolá. 'I he taimi ne tukuange ai 'a 'Eletā Líí, ne foki taimi nounou pē ki Kilifitoni pea ha'u leva ki Sōleki Siti ke kumi mo fakakaume'a ki he ta'ahine ne ne fakatokanga'i 'i he mala'e 'o e ngāue fakafai-fekau. Na'á na mali 'i he Temipale Sōleki 'i he 'osi nai ha meimeime māhina 'e hongofulu mā taha mei hono tuku ange iá.

"Ne fanau'i 'i he malí ni ha ongo 'ofefine faka'ofa'ofa 'e toko ua, ko Hēleni [ne hoko ki mui ko Mīsisi L. Peleni Koatesí (L. Brent Goates)] pea mo Maulini [ne hoko ki mui ko Mīsisi 'Ēnesi J. Uilikiní (Ernest J. Wilkins)]. Ne hoko 'a e 'api 'o e fāmili Líí ko ha fakapitenga 'anga 'o e to'u tupu honau feitu'ú. Pea ne hoko 'a e anga malū mo pōto'i 'a Sisitā Lī 'i hono fakalelei'i ha fa'ahinga me'a faingata'a peé, ke ne puke ai 'a e tokanga 'a e tokotaha kotoa pē na'á ne 'ilo'i 'ia. 'I ha me'a 'e taha na'á ne 'ai ai 'o fakalongomate ha ongo tangata ne na fakaanga'i ha taha 'o hona kaungā-ngāué, 'aki 'ene tala ange, "I ho'omo feinga ke fakamaau totonú, 'oua na'a ngalo ke mo anga-'ofa foki.' . . .

"Ko e fa'ahinga me'a na'á ne 'ai 'a [Hāloti B. Lī] ke hoko ko e puleako 'o ha 'api ako 'e ua 'i hono ta'u 18, na'e toe fakatokanga'i mo ia. 'I he hoko atu 'o 'ene akó he 'Univēsiti 'o 'Iutaá, ne ui ai ia ko e puleako, 'o 'uluaki puleako ki he Ako'anga Huaitiá (Whittier School) pea toki hoko ai mo e Ako'anga Utolou Uilisioní (Woodrow Wilson) 'i he Potufonua Sōleki Sití. . . .

"Ne nofo he Siteiki Paioniá 'i he hili 'o 'ene malí, 'a ia ne ta'e motu ai hono ui ia 'i he ngaahi fatongia faka-Siasí. Pea 'i he 1929, ne ui ai ia ke hoko ko e tokoni 'i he kau palesitenisī fakasiteiki. 'I he ta'u hono hokó ne ui ai ia ke hoko ko e palesiteni fakasiteiki. 'I he taimi ko iá ne kei ta'u 31 pē, ko e palesiteni fakasiteiki si'i si'i taha 'i he Siasí.

"Ne kapu heni 'e he Tō Lalo Faka-'ekonōmiká 'a e pule'angá ni mo māmani. Holafa e mahu'inga 'o e ngaahi sitoká 'o hangē ha

ngaahi pine he tolo pulú. 'Ikai toe ma'u ha nō. Tāpuni e ngaahi pangikeé pea mole mo ha pa'anga 'e lauimiliona 'i he ngaahi pa'anga ne fakahuú. Fakatuputupurangi e tokolahi 'o e ta'e ma'u ngāué. Pea 'i he mole 'a e ola 'o 'enau ngāue 'i he ngaahi ta'u lahi, ne ta'onakita leva 'a e kakaí. Ne 'i ai si'a ngaahi fale kai ta'e totongi pea mo ha ngaahi feitu'u ke ma'u ai ha mā ta'e totongi. Ne lahi 'a e loto fo'í mo e ngaahi me'a fakamamahí. Ka 'i he Siteiki Paioniá ne laka hake 'i he vaheua 'e tahá 'a e kāingalotu ne 'ikai ha'anau ngāué.

“Ko ha faingata'a 'eni, ko ha tukupā faingata'a fakamanavahē, ki ha palesiteni fakasiteiki kei si'i. Na'e hoha'a, ne tangi, ne lotu, 'i he'ene mamata ki he kakai tangata, ne laukau mo koloa'ia 'i ha taimi, ka kuo holoki 'i he ta'e ma'u ha ngāué ki ha tu'unga kuo 'ikai ai ke nau toe lava 'o fafanga honau fāmilí. Ne hoko mai heni ha fakahinohino fakalaumālie ke fokotu'u 'a e fale tuku'anga koloá ke lava 'o tñaki ki ai 'a e me'akaí mo e ngaahi koloá pea 'e lava 'o tufaki mei ai ki he kau masivá. Ne fakahoko leva ha ngaahi ngāue, 'o 'ikai ngata pē ki hono fakalelei'i 'o e koló, kae mahu'inga angé, ke 'oange ki he kakai tangatá ha faingamālie ke nau ngāue'i 'a e me'a 'oku nau ma'u maí. Ne holoki leva ha fale pisinisi motu'a kae faka'aonga'i hono nāunaú ke langa 'aki ha fale va'inga fakasiteiki ke ma'u ai ha fale fakasōsiale mo fakafiefia ki he kakaí.

“Ne kau mo ha ngaahi siteiki kehe 'i ha ngaahi ngāue meimei tatau pē, pea 'i 'Epeleli 1936 ne fakafekau'aki ai kinautolu 'o fokotu'u 'a e me'a ne 'uluaki ui 'e Palesiteni Hiipa J. Kalānite ko e polokalama malu'i 'a e Siasí, ka 'oku 'iloa he taimí ni ko e polokalama uelofea 'a e Siasí.

“Ne ui 'a Hāloti B. Lī, ko e taki kei si'i 'o e Siteiki Paioniá, ke ne faka'uto'uta 'a e polokalama fo'ou ko 'eni ne kamatá 'i he kanongatāmaki 'o e ngaahi 'aho holiholivale mo faingata'a ko iá. Ne fu'u hulufau 'a e ngaahi palopalemá. Ne fe'unga pē faingata'a ai hono feinga'i ke tātanaki ha ngaahi faama ke nau 'omi ha me'a-kai mo langa ha ngaahi fale ke ngaohi mo tauhi aí. Pea toe koviange foki 'a e feinga ke kukuta e ngaahi fakaanga 'a e kakaí ki he me'a 'oku fakahoko 'e he Siasí mo pehē 'oku totonu ke tuku pē 'a e uelofeá ia ki he pule'angá.

“Ka 'i he lotu mo e faka'ai'ai, 'i he pupuha mo e lo'imata, pea fakataha mo e tāpuaki 'a ia 'okú ne finangalo ke hoko ko e palō-

fitá, ne fe'aluaki fano ai he ngaahi siteiki 'o Saioné, pea tu'u ai 'a e polokalamá ni 'o tupulekina mo ola lelei.

“Ko e ngaahi ma'u'anga tokoni lahi 'o e polokalama uelofea 'o e 'aho ní—ko ha ngaahi faama lelei 'e uofulutupu, ngaahi fale ngaohi'anga mo fa'okapa'anga 'o e fua 'o e fonuá, ngaahi feleoko lalahi mo ha ngaahi ngaohi'anga mahoa'a, pea mo ha ngaahi ngāue'anga kehekehe lahi 'oku mafola 'i he konga lahi 'o 'Amelika—ko e ola lelei ia mo e tupulekina 'o e ngaahi fuofua feinga ki mu'á. Neongo 'oku fakaanga'i ma'u pē 'a e ngaahi polokalama tokoni 'a e pule'angá, ka ko e polokalama 'a e Siasí 'oku kei hoko-hoko atu ai pē hono fakahīkihiki'i 'e he kakai he funga 'o e māmaní. Kuo fakahaofi 'e he kau totongi tukuhaú ha pa'anga 'e lauimiliona tu'unga 'i he ngaahi kavenga fakauelofea kuo to'o mai 'e he Siasí. Kuo ma'u ha ngaahi ngāue lelei ma'a ha kakai tangata mo ha kakai fefine 'e lauiafe, kau ai mo ha tokolahi 'o e kau faingata'a'ia fakaesino kuo 'oange hanau faingamālie ke nau ngāue'i 'a e me'a 'oku nau fie ma'ú. Ko kinautolu kuo nau kau 'i hono ma'u 'o e tokoni he polokalamá ni, kuo fakahaofi kinautolu mei he 'mala'ia 'o e fakapikopikó mo e ngaahi kovi 'o e mo'ui kainikaveá.' Kuo malu'i honau ngeiá mo hono faka'apa'apa'i kinautolú. Pea ko e kakai tangata mo e kakai fefine ta'e fa'alaua ko ia 'oku te'eki ke nau ma'u fakahangatonu 'a e ngaahi tokoni ni, ka ne nau kau 'i hono tō mo hono fakatolonga 'o e me'akai 'i ha ngaahi ngāue lahi faú, kuo nau fakamo'oni ki he fiefia 'e ma'u 'i he tokoni ta'e siokita ki he kakai kehé.

“He 'ikai ha taha ia kuo sionu 'i hono lahi fau 'o e polokalamá ni pea mo hono 'aonga kāfakafá, 'e toe fakaveiveiua 'i he laumālie 'o e fakahā ne ne fakatupu iá pea kuo toe fakalahi ange hono ivi ke fakahoko ha lelei. Kuo pau ke fakalāngilangi'i 'a Palesiteni Hāloti B. Lī, ko e 'uluaki talēkita pule mo e sea taimi lōloa 'o e Kōmiti Uelofea 'a e Siasí, 'i hono tataki fakalaumālié. 'I he'ene anga faka'aki'akimuí, he 'ikai ke loto ia ki ai, pea 'oku tuha pē ia, he te ne 'oange pē 'e ia 'a e fakalāngilangi ki he 'Eikí. Kuo hanga 'e he 'Eikí 'i he'ene fakahīkihiki'i 'ene tamaio'eikí, 'o 'afio'i 'ene lí'oa pea mo 'ene tuí. . . .

“Hili hono sivi'i ia 'i he ngaahi kanongatāmaki 'o e ngaahi 'aho paionia ko ia 'o e polokalama uelofea 'a e Siasí, ne ui leva 'a 'Eletā Lī ki he tu'unga faka'apostoló 'e Palesiteni Hiipa J. Kalānite pea

fokotu'u ia ko e mēmipa 'o e Fakataha Alēlea 'o e Toko Hongofulu Mā Uá he 'aho 6 'o 'Epeleli 1941.

“ I he fakahoko hono fokotu'ú ne fa'u ai 'e 'Eletā Sione A. Uitisou ha fakamatala fakanusipepa fekau'aki mo hono kaungā-ngāue fo'ou ni 'o pehē: “Oku fonu ia 'i he tui ki he 'Eiki; tōtu'a 'ene 'ofa ki hono kaungā-tangatá; mateaki'i e Siasí mo e Pule'angá; fakangaloki ma'u pē 'ene ngaahi fiema'ú 'i he'ene lī'oa ki he Ongongoleleí; ma'u ha poto, ivi, mo loto fie ngāue; pea mo fakakoloa'i 'aki ha mālohi masani ke ako'i 'a e folofola mo e finangalo 'o e 'Otuá. 'E hanga 'e he 'Eiki 'oku punou ki ai ke ma'u ha tokoní, 'o ngaohi ia ke hoko ko ha me'angāue mālohi 'i hono 'oatu 'a e palani ta'engata ki he fakamo'ui 'o e laumālie 'o e tangatá. . . 'E foaki ange ha ivi 'o mahulu atu 'i ha tu'unga kuó ne 'ilo'i, 'i he taimi 'e 'alu hake ai 'a e ngaahi lotu 'a e kakaí ki he 'Eiki koe'uhí ko ia.' (*Improvement Era*, Mē 1941, p. 288.)

“Ko ha ngaahi lea fakahikihiki mo'oni pē 'eni ia, pea mo ha ngaahi lea 'o e kikite.

“Ko hono talanoá . . . 'oku nofotaha pē 'i he koloa toputapu ma'ongo'onga 'o e 'apostoló ni, 'a ia ko hono uiui'i ke hoko ko e fakamo'oni makehe ki he huafa 'o Kalaisí 'i māmani kotoa pē.' [T&F 107:23.]

“ I he'ene tūlifua ki he fatongia ko iá, ne ne fefononga'aki ai 'i he ngāué ni 'i he fekau 'a e Kau Palesitenisí 'Uluakí, ki ha ngaahi potu kehekehe 'o māmani, mo hiki hake hono le'ó 'i he le'o lahi, 'i hono talaki hono fakalangi e Huhu'i 'o e fa'ahinga 'o e tangatá.

“Na'á ne fa'a faka'aonga'i e lea 'a Paula ki he kakai Kolinitoó: 'He kapau 'oku ongonoa mai 'a e me'aleá, ko hai te ne teu ia ki he taú?' (1 Kolinitō 14:8.) Kuo te'eki ai ha me'a 'e ta'e pau 'i he pōpoaki 'a Hāloti B. Lií. Kuó ne fakamo'oni 'o 'ikai ha faka'uli'ulilātai, pea 'aki e fa'ahinga fakapapau'i ko ē 'oku tupu mei he 'ilo paú, ki he kakai mā'olunga mo e mā'ulalo 'o māmani. . . . Kuo te'eki ai ke ne teitei holomui mei hono fatongia ko e tamaio'eiki 'a e 'Otuá 'i hono fakamo'oni'i 'a e mo'oni. 'I he'ene fakaongo atu 'ene fakamo'oni, kuo fakalotolahi'i ai 'a e kau faifekaú ke nau vilitaki lahi ange, tupulekina mo e kāingalotu 'o e Siasí 'o tukupā ke mo'ui 'aki 'a e ongoongoleleí, mahuhuhuhu mo e loto 'o e kau fie-fanongó 'i he'ene fakaongo atu 'ene fakamo'oni. Kuo te'eki ke ne kumi fiemālie ka kuó ne femo'uekina lahi 'o a'u ai pē ki he

tu'unga 'oku fakatu'utāmaki ki he'ene mo'uí. Kuo 'ilo 'e kinautolu ne ofi kiate iá ne a'u 'o lau-māhina mo e hāhāmologia ke nonga 'ene felāngākí. . . . Kuo hanga 'e he'ene feangainga mo e mahamahakí 'o fakamālohia 'ene ongo'i sí'i faingata'a'ia 'a e kakai kehé. Ko ha taha ia kuo fefononga'aki 'i ha ngaahi feitu'u ofi pea mo toe mama'o foki 'i hono fakalotolahi'i mo tāpuaki'i 'o e Kāingalotú. 'Oku 'i ai ha ni'ihi 'i ha ngaahi fonua lahi 'oku nau fakamo'oni 'i he loto hounga ki he mālohi fakafo 'o e lakanga fakataula'eiki kuo faka'aonga'i kia kinautolu 'e he tamaio'eiki ko 'eni 'a e 'Eikí.

“ 'Oku pehē 'ene ongo'i 'a e ta'e lata, 'a e manavahē, kae 'uma'ā 'a e ngaahi faingata'a 'oku fehangahangai mo e kau tangata 'i he ngāue fakakautau. 'I he lolotonga 'o e ngaahi ta'u 'o e Tau Lahi hono II 'a Māmaní, Tau 'i Kōleá, pea mo e tau 'i [Vietinémí], na'á ne tokanga'i ai 'a e polokalama 'a e Siasí ki he kau tangata ngāue fakakautau. Kuo tu'o lahi ha'ane fa'a fakamatala ki hono kaungā-ngāue 'a e fie ma'u ke 'ave kia kinautolu 'i he ngāue fakakautau 'a e polokalama kakato 'o e Siasí, fakataha mo e ngaahi tāpuaki 'oku ma'u mei aí. Kuó ne fononga 'i he funga 'o e fonuá mo e fukahi tahí ke fe'iloaki mo e kāingalotu 'o e Siasí 'i he ngāue fakakautau. 'I he 1955, ne 'a'ahi ai ki Kōlea 'i he taimi ne kei hoko ai ko ha feitu'u laku'anga pomú. . . He 'ikai toe ngalo 'ia kinautolu kuo nau fetaulaki mo iá 'a 'ene anga-ofá, 'ene tokangá, pe ko 'ene fakamo'oni ki he mālohi ta'e liua 'o e 'Otuá ki he ngaahi ngāue 'a e tangatá. Na'á ne fakafiemālie'i kinautolu, fakapapau'i ange kia kinautolu, mo ne fakahaofi ha tokolahi mei he tō atu ki he ngaahi tu'unga fakatu'utāmaki.

“Kuó ne fakanonga 'a e mamahí. Pea 'i he me'a ne hoko tonu kiate iá, kuó ne 'ilo ai 'a hono fakamamahi 'o e mole 'o e ngaahi 'ofa'angá. Ne lolotonga mavahe mei Sōleki Siti ke kau 'i ha konifelenisi fakasiteiki 'i he taimi ne tu'u ta'e pau ai e mo'uí sí'ono hoa 'ofeiná. Ne fononga po'uli mai ai, 'o fakavave atu ki hono ve'e mohengá, 'o ma'u atu pē 'a sí'ene tau'akí. Ko kinautolu ne ofi kiate ia 'i he ngaahi 'aho fakamamahi he hili sí'ene mālōlō, ne nau lava 'o ongo'i ha kihii konga e lahi 'o e mamahi ne ne fouá. Ko e ta'u 1962 ia. 'I he 1965 ne mālōlō ai sí'ono 'ofefine 'ofeina ko Mauliní 'oku kei 'i Hauai'i 'a 'Eletā Li ia ke fai ha ngāue 'a e Siasí. Ne mo'uí pē sí'ene kii fānaú 'e toko fā.

“Ne hoko ‘a e ngaahi me‘a fakamamahí ni, ‘a ia ne faingata‘a ke mafuesiá, ke fakatupulaki ai ‘a ‘ene ongo‘i e ngaahi kavenga mafasia ‘a e kakai kehé. Ko kinautolu ko ia kuo hoko tonu ki ai ‘a e ngaahi mole pehení kuo hoko ia ko hanau kaungā-me‘a loto mahino pea mo ha taha kuo hoko hono sivi‘i ‘o ‘ene tuí ko ha ma‘u-‘anga ivi kia kinautolu.

“‘I he 1963 ne mali ai mo Filita Soane Seniseni, ‘a ia ne fenā-pasi mo‘oni mo ‘ene mo‘uí ‘i ha founga fakafo mo‘oni. Ko ha taha poto faka‘atamai mo mateuteu, ka na‘e nofo pē ‘i ‘api ‘i he sōsaieti lelei tahá. Ko ha fefine lavame‘a makehe ‘eni ‘i he anga ‘o ‘ene tu‘ú. Ne ako‘i ia ko ha taha ngaue fakaako, ‘o ne faiako ‘i ha ngaahi ‘api ako, pea fakalakalaka hake ai ‘i ha ngaahi tu‘unga fakapule lahi ‘o hoko ko e supavaisa ‘o e ako lautohi pule‘angá ‘i he Vāhenga Fakaako Soataní ‘i he Potufonua Sōlekí. Na‘e toe ngāue foki ‘i he poate lahi ‘o e Houalotu Palaimelí. Ne hoko ‘a e ‘api ná‘á ne tokanga‘í ko ha unga‘anga ‘o e nonga ki hono husepānití pea mo ha potu ‘o e fiefia kia kinautolu kotoa kuo monū-ia ke hū ki aí.

“‘I hono fakatokanga‘i ‘e Palesiteni Tēvita O. Makei hono me‘a‘i kānokato ‘e ‘Eletā Lī ‘a e ngaahi polokalama ‘o e Siasí pea mo hono pōto‘i fakapule kuo ‘iloá, ne ne fokotu‘u ai ia ke hoko ko e sea ‘o ha kōmiti fakafetu‘utaki ke ne fakafekau‘aki ‘a e ngaahi nāunau fakalēsoni ‘a e Siasí. Ne tupu mei heni hano toe fakalelei‘i faka‘āufuli e ngaahi lēsoni kuo ta‘u lahi hono faka‘aonga‘í, fakataha pea mo hano toe vakai‘i faka‘āuliliki ‘o e ngaahi fa‘unga fakafaiakó mo e ngaahi nāunaú. Ko e ngāue kāfakafa ko ia ne fakahoko ‘i he‘ene fakahinohinó, ne iku ‘o ma‘u ai ha nāunau fakalēsoni ne fakafekau‘aki mo fokotu‘utu‘u ke ne ‘oatu ‘a e ngaahi tapa kotoa pē ‘o e ngaahi ‘ekitivití ‘a e Siasí mo e tokāteliné, pea mo langa hake mo e tu‘unga fakalaumālie ‘o e kāingalotú. Ne mahino ‘a e mālohi ‘o ‘ene takí ‘i he ngāué ni. Ne tu‘u ma‘u e mālohi e ngāue hono nimá, mahino mo ‘ene ngaahi kaveinga ngāué. Kuo hoko ‘o ‘aonga ki he Siasí kotoa ‘a ‘ene tokoní.

“‘I he pekia ‘a Palesiteni Makei pea hoko hake ki he kau palesitenisi‘i ‘a Siosefa Filitingi Sāmitá, ne hoko leva ‘a ‘Eletā Lī ko e Palesiteni ‘o e Fakataha Alēlea ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá pea toe fili pē ia ‘e Palesiteni Sāmita ke hoko ko hono tokoni ‘uluaki. Neongo ne fie ma‘u ‘i he me‘á ni ke tukuange ai mei hono tu‘unga

koe sea 'i he ngaahi ngāue ne ne fakahoko ki mu'á, ka ne kei tūliua pē ki he ngaahi kaveinga ngāue tatau 'o fakatatau mo 'ene takí. Ne fokotu'u ha ngaahi polokalama ke fakalelei'i e tu'unga 'o e kau faiakó he Siasí kotoa. Ne fokotu'u mo ha ako ki he kau pī-sopé ke fai. Ne fakamālohia mo e polokalama ngāue fakafai-fekau 'i māmani kotoa. . .

“Pea 'i he hiki fakalongolongo atu 'a Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmita mei he mo'uí ni he efiāfi ko hono 2 'o Siulai 1972, na'e 'ikai ha toe veiveiua 'i he fakakaukau 'a e kau mēmipa 'o e Fakataha Alēlea 'o e Toko Hongofulu Mā Uá 'i he toko taha 'oku totonu ke ne fetongi ia ko e Palesiteni 'o e Siasí. 'I he pongipongi Falaite ko hono 'aho 7 'o Siulaí, ne nau fakataha ai 'i ha feitu'u toputapu he Temipale Sōlekí. Pea 'i he potu lōngonoa mo mā'oní'oni ko 'ení, ne nau kolea ai 'i he loto mā'ululo e fanafana 'a e Laumālié. Ne taha 'a e loto kotoa pē 'i he'enau tali 'a e fanafana ko iá. Ne ui ai 'a Hāloti Pingihemi Lī, ko e fili 'a e 'Eikí, 'a ē ne ako'i mei he'ene kei sí' 'i he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei kuo fakafoki maí, ne 'osi teuteu'i mo fakalekesi 'i ha ta'u 'e tolungofulu mā taha 'i he'ene ngāue 'i he tu'unga faka-'aposetoló, ko e Palesiteni 'o e Siasí 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oní'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní pea ko e Palōfita, Tangata Kikite, mo e Tangata Ma'u Fakahā. Ne hilifaki heni e nima 'o e tokotaha kotoa pē ne 'i aí, 'o fakanofu ia ko e tokotaha kuo pani 'a e 'Eikí ki he uiui'i mā'olunga mo ta'e fakatatauá ni.

“Ne pouaki ia 'e he tui mo e ngaahi lotu 'a e Kāingalotú 'o e māmaní kotoa, 'o ne tu'u ko e taula'eiki lahi pule 'i he pule'anga 'o e 'Otuá 'i he māmaní.”

Ne hoko 'a Palesiteni Hāloti B. Lī ko ha palōfita 'a e 'Eikí 'i ha māhina 'e 17 mo e 'aho 'e 19. Pea 'i he lolotonga 'o e vaha'a taimi ko 'eni 'o e feliliuaki mo e fakalahí, ne tokanga'i ai 'e Palesiteni Lī hono fokotu'u 'o e ngaahi fuofua siteiki 'i Silí pea pehē ki Kōlea 'i he fonua lahi 'o 'Ēsiá. Na'á ne tokanga'i 'a e ngaahi fuofua konifelenisi faka'ēlia ne fakahoko 'i Mekisikou Siti 'i Mekisikoú, pea mo Miuniki 'i Siamané. Na'á ne fakamafola atu 'a e polokalama uelofea 'a e Siasí ki māmani kotoa. Ne pekia 'i he 'aho 26 'o Tisema 1973, 'i hono ta'u 74.

Ko e Hala ki he Mo‘ui Ta‘engatá

*Te tau lava fēfē ke a‘usia ‘etau taumu‘a taupotú—ke foki
ki he ‘Otua na‘á Ne foaki mai ‘etau mo‘uí?*

Talateú

‘I he‘ene ngāué kotoa, ne fakamamafa‘i ai ‘e Palesitēni Hāloti B. Lī ko e tefito‘i taumu‘a ‘o e ongoongolelei ‘o Sīsū Kalaisi ke fakafaingamālie‘i kitautolu ke tau foki ki he ‘afio‘anga ‘o ‘etau Tamai Hēvaní. Na‘á ne fa‘a ako‘i hono mahu‘inga ‘o e ‘a‘eva ‘i he tuí kae ‘oua kuo tau a‘usia ‘etau taumu‘a fakalangí.

Ne hoko fakataha e ngāue ‘a Palesitēni Līi mo e kamata‘anga ‘o e kuonga ‘alu vavaá ‘i he ta‘u 1960 tupú mo e kongā ki mu‘a ‘o e ta‘u 1970 tupú. ‘I he taimi ne hoko ai ‘a e fakatu‘utāmaki he 1970 ‘o tupu ai e foki vave hifo ‘a e kau tangata ‘alu vavā ‘o e vaka vavā ko e ‘Āpolo 13 mei he feitu‘u ko ia ‘o e māhiná, ne mālie‘ia ‘a Palesitēni Lī ‘i he tokanga lahi mo e pau ‘o e ngāue ne fie ma‘u ke fakafoki lelei hifo ‘aki e kau tangatá ni ki māmaní. Na‘á ne fakatokanga‘i ‘i he me‘á ni ‘a ‘ene fāitatau mo e tui pea mo e talangofua ‘oku fie ma‘u ke fakakakato ‘aki ‘etau fononga ‘i he mo‘ui fakamatelié ki hotau ‘api fakalangí. ‘I he‘ene malanga konifelenisi lahi ‘i ‘Okatopa 1970, na‘á ne faka‘aonga‘i ai ‘a e talanoa ‘o e vaka vavā ko e ‘Āpolo 13, ‘a e ‘Akuāliasí, ke fakamahino ‘aki hono mahu‘inga ke nofo ma‘u ‘i he hala ‘o e ‘Eikí kuó Ne palani ke tau muimui aí.

Ne kei fakamamafa‘i ma‘u ai pē ‘e he ngaahi pōpoaki ‘a Palesitēni Līi ko e taumu‘a taupotu ‘o ‘etau fononga ‘i he mo‘ui fakamatelié ke foki ki he‘etau Tamai ‘i he Langí. ‘E lava ‘a e ngaahi pōpoaki ni ‘o tokoni ke tau fakatokanga‘i ko e “tō‘onga kotoa pē ‘i he‘etau mo‘uí, ko e fili kotoa pē te tau fakahoko [‘oku] fakataata ia ki he fakalalakala ‘a e mo‘uí te ne fakafaingamālie‘i kitautolu ke tau hū ki he ‘ao ‘o e ‘Eiki ko ‘etau Tamai Hēvaní.”¹

Ko hono ui 'e Sīsū Kalaisi 'a Pita mo 'Aniteluú. Na'e fie ma'u 'a e Fakalelei 'a e Fakamo'uí ke fakafaingamālie'i ai 'a e palani 'o e fakamo'ui 'a e Tamaí. 'I he'etau muimui ki he Fakamo'uí, 'e lava ai 'a e tokotaha taki taha ke ne fakahoko kakato mo malu 'a 'ene "fononga 'i he mo'ui fakamatelié ki hono iku'anga taupotú—ko ha foki ki he 'Otua na'á Ne foaki ange ki ai 'a e mo'uí."

‘I he vahé ni, ‘oku fakamahino ai ‘e Palesiteni Lī ‘a e hala te tau lava ai ‘o foki melino mo malu ai ki he ‘afio‘anga ‘o ‘etau Tamai Hēvaní.

Ngaahi Akonaki ‘a Hāloti B. Lií

‘E tataki fēfē kitautolu ke tau hao ‘i he ngaahi taimi faingata‘á ni?

‘I he ngaahi māhina kuo maliu atú, ne lauimiliona ha kau mamata mo ha kau fanongo ‘i he funga māmaní ne nau tatali mo taliili ki he puna ‘a e ‘Āpolo 13. Ne hangē na‘e lotu ‘a e māmaní kotoa ki ha ola pē ‘e taha: ke foki hao hifo ‘a e kau tangata loto to‘a ko ia ‘e toko tolú.

‘I he taimi ne fakahā ai ‘e honau toko taha ‘i he‘ene mo‘utau-fu‘uá, “‘Oku ‘i ai e me‘a ‘oku paá!” ne fakatahataha‘i he taimi pē ko iá ‘e he feitu‘u ‘oku nau pule‘i hake mei māmani ‘a e folau‘u ni ‘a ia ‘oku tu‘u ‘i Hiusitoní, ‘a e kau saienisi kotoa pē kuo ako‘i fakatekinikale, ‘a ia kuo ta‘u lahi mai ‘enau palani ‘a e kihí‘i me‘a kotoa fekau‘aki mo e puná ni.

Ne fakafalala heni ‘a e hao ‘a e toko tolú ‘i ha me‘a mahu‘inga ‘e ua: ki he falala‘ia ‘o e ngaahi poto mo e ‘ilo ‘a e kau ngāue faka‘uhila ‘i he senitā ‘okú ne pule‘i hake ‘a e folau‘u mei māmaní ‘oku tu‘u ‘i Hiusitoní, pea mo e talangofua ta‘e toe fehu‘ia ‘a e kau tangata ‘i he ‘Akuāliasí ki he fakahinohino kotoa pē mei he kau ngāue faka‘uhilá, he ‘oku tu‘unga ‘i he mahino kia kinautolu ‘a e ngaahi palopalema ‘a e kau tangata ‘alu vavaá, ‘a ‘enau taau ange ke kumi ha founga lelei ange ke faí. Na‘e pau ke ‘oua na‘a toe fehālaaki e fili ‘a e kau ngāue faka‘uhilá ni telia na‘a mama‘o ‘aki ‘e he vaka ‘Akuāliasí ha maile ‘e lauiafe mei māmani.

‘Oku hangē ‘oku meimei fāitatau ‘a e me‘á ni mo e ngaahi taimi [faingata‘a] ko ‘eni ‘oku tau mo‘ui aí. . . . ‘Oku ilifia ha tokolahi ‘i he‘enau mamata mo fanongo ki he ngaahi me‘a fakalilifu ‘i he funga māmaní—ngaahi me‘a fakatupu fakakaukau ‘o e politikálé, ‘a e ngaahi tau mo e ngaahi feke‘ike‘i ‘i he potu kotoa pē, ‘a e ngaahi loto ta‘e fiemālie ‘a e mātu‘á ‘i he‘enau fāifeinga ke fekuki mo e ngaahi palopalema fakasōsiale ‘oku tu‘u ke holoki ‘a e mā‘oni‘oni ‘o e ‘apí, ‘a e loto ta‘e fiemālie ‘a e fānaú mo e to‘utupú ‘i

he'enau fehangahangai mo e ngaahi sivi ki he'enau tuí mo ngaahi me'a 'oku nau 'ilo 'oku tonu pe halá.

Kapau pē te *ke* toki loto fiemālie ke fanongo mo talangofua, 'o hangē ko e kau tangata folau vavā 'i he 'Akuāliasí, 'e toki lava ke fakahinohino koe mo ho falé ki he malu mo e hao mo'oni ko ia 'i he founga 'a e 'Eikí. . . .

Mei he me'a ne hoko 'i he 'Āpolo 13 . . . , Te u to'o heni ha ngaahi miniti si'i ke fakamatala nounou atu ai 'a e palani faka-'ofo'ofa kuo ma'u ki he talangofua 'oku fakafalala ki ai 'a e fakamo'ui 'o e laumālie kotoa pē 'i he'ene fononga 'i he mo'ui fakamatelié ki hono iku'anga faka'osí—ko e foki ki he 'Otuá ko ia na'á Ne foaki ange ki ai 'a e mo'uí. . . .

Ko e hā 'a e ngaahi taumu'a e palani 'a 'etau Tamai Hēvaní?

'Oku ui 'aki 'a e palaní ni ha hingoa, pea ko hono tefito'i taumu'á ke fakahā mahino atu 'i hano talaki ki he Siasí he kamata'anga 'o e kuonga fakakōsipelí ni.

Ne folofola 'a e 'Eikí 'i he ta'u 'e teau tupu kuo hilí:

"Pea pehē pē foki, kuó u 'oatu 'a 'eku fuakava ta'engata ki māmani ke hoko ko e maama ki māmani, pea ke hoko ko e fuka ki hoku kakaí, pea ke kumi ki ai 'a e kakai Senitailé, pea hoko ko e talafekau ke mu'omu'a 'i hoku 'aó ke teuteu 'a e hala ki mu'a 'iate aú." (T&F 45:9.)

'I he'ene peheé, 'oku hoko leva 'a e palaní ni ko ha fuakava, 'a ia 'oku fakahā mai ai ha alepau ke fakahoko 'o 'ikai 'e ha toko taha pē. 'E hoko ia ko ha fuka ki he kakai fili 'a e 'Eikí pea ke 'aonga ia ki he māmaní kotoa. Ko hono taumu'á ke feau 'a e ngaahi fiema'u 'a e fa'ahinga kotoa 'o e tangatá pea mo teuteu 'a māmani ki he hā'ele 'angaua mai 'a e 'Eikí.

Ko kinautolu ne kau 'i hono fa'u 'o e palani ko 'ení 'i he maama fakalaumālié, ko e fānau fakalaumālie kotoa 'ā 'etau Tamai Hēvaní. 'Oku toe fakapapau'i foki 'e he'etau ngaahi folofola motu'a tahá, mei he tohi 'a e ongo palōfita 'o e kuonga mo'uá, 'a 'Ēpalahame mo Selemaia, ko e 'Otuá, pe ko 'Elohimí, na'e 'i ai ia; mo Hono 'Alo Lahí, 'a Sihova; 'Ēpalahame; Selemaia; pea mo ha ni'ihí mahu'inga toko lahi.

Na'e 'i ai 'a e kau ma'u 'atamai kotoa pē ki mu'a 'i he te'eki ai fakatupu 'a e māmaní, 'a ia ko ha ngaahi laumālie ai, pea kau ai mo ha tokolahi na'e ngali 'eiki mo lahi, 'a ia ne hanga 'e he'enua ngāue mo honau 'ulungaanga 'i he feitu'u fakalaumālie ko iá 'o fakatāu'i kinautolu ke nau hoko ko e kau pule mo e kau taki 'i hono fakahoko 'o e palani ko 'ení. . . .

'I he fakahinohino 'a e Tamaí pea mo e tataki 'a Sihová, na'e ngaohi ai 'a e māmaní mo e me'a kotoa 'i aí. Na'á nau "tu'utu'uni," mo nau "tokanga'i" mo "teuteu'i" 'a e māmaní. Na'á nau "fealē-lea'aki 'iate kinautolu" fekau'aki mo hono fakatupu 'o e ngaahi me'a mo'ui kotoa pē ki he māmaní pea mo e me'a kotoa pē, kau ai mo e tangatá, pea mo hono teuteu ke fakahoko e palaní, 'a ia 'e fe'unga ke tau fakatātā ia ki ha mape, 'e lava ai 'a e fānau 'a e 'Otuá 'o ako'i mo fakahinohino'i 'i he ngaahi me'a kotoa pē 'e fie ma'u ki he taumu'a fakalangi 'o hono fakahoko 'o e, "fakalāngi-langi'i 'o e 'Otuá," ko ha faingamālie ia 'o e laumālie kotoa pē ke ma'u "a e mo'ui ta'e maté mo e mo'ui ta'engatá." 'Oku 'uhinga 'a e mo'ui ta'engatá ke mo'ui 'o 'ikai ha toe ngata'anga 'i he 'ātakai fakasilesitiale 'oku 'afio ai 'a e 'Otuá mo Kalaisí, tu'unga 'i hono fakahoko 'o e me'a kotoa pē kuo fekau ke tau fakahokó. (Vakai, 'Ēpalahame 3:25.)

**Ko e hā 'a e ngaahi tefito'i mo'oni tefito
'o e palani 'o e fakamo'uí?**

'Oku kātoi 'e he palaní ha ngaahi tefito'i mo'oni mahino 'e tolu:

'Uluakí, ko ha faingamālie 'e foaki ki he laumālie kotoa pē ke ne fili pē ma'ana "'a e tau'atāina mo e mo'ui ta'engatá" tu'unga 'i he talangofua ki he ngaahi fono 'a e 'Otuá, pe "pōpulá mo e maté" 'i he ngaahi me'a fakalaumālié tu'unga 'i he talangata'á. (Vakai, 2 Nifai 2:27.)

'Oku hoko hake ki he mo'uí, 'a e me'a'ofa ma'ongō'onga taha ko ia 'a e 'Otuá ki he fa'ahinga 'o e tangatá ko e tau'atāina ke filí, 'o ne 'omi ai 'a e faingamālie lahi taha ki he fānau 'a e 'Otuá ke nau fakalakalaka 'i he tu'unga ko 'eni hono ua 'o e mo'ui fakamatelié. Ne fakamatala'i 'eni 'e ha taki ko ha palōfita 'i he koni-tinēnití ni, ki hano foha, 'o hangē ko hono hiki 'i he folofola

fakakuonga mu‘á: koe‘uhí ke fakahoko ‘eni, ‘a e ngaahi taumu‘a ‘o e palani ta‘engata ‘a e ‘Eiki, kuo pau ke ‘i ai ha ngaahi faikehekehe [fehangahangai], ke faka‘ai‘ai ‘e he lelei ‘i he tafa‘aki ‘e tahá pea ‘e he kovi ‘i he tafa‘aki ‘e tahá, pe ko hano fakaongo ia ‘i he fakalea ‘o e folofolá, “. . . ‘a e fuatapú ‘oku faikehekehe mei he ‘akau ‘o e mo‘uí; ko e tahá na‘e melie kae mahi ‘a e tahá.” Na‘e toe fakamatala‘i ‘e he tamaí ni, “Ko ia, na‘e tuku ‘e he ‘Eiki ko ‘e ‘Otuá ki he tangatá ke ne faiteliha ma‘ana. Ko ia, ‘e ‘ikai lava ‘o fa‘iteliha ‘a e tangatá ‘o kapau ‘e ‘ikai fakatauvele‘i ia ‘e he me‘a ‘e tahá pe ko ē. . . ‘e tahá.” (2 Nifai 2:15–16.)

Ko e tefito‘i mo‘oni makehe ‘e taha ‘i he palani fakalangí ni ‘oku fekau‘aki ia mo hono fie ma‘u ‘o ha fakamo‘uí, pea hoko ai ‘a e ‘Alo ‘ofa‘i taha ‘o e ‘Otuá ko hotau Fakamo‘ui, tu‘unga ‘i he‘ene fakalelei, ko e tokotaha lelei taha ia ki ai, peá ne hoko ko e “Lami na‘e tāmata‘i talu mei he fakatupu ‘o e māmani” (Fakahā 13:8), ‘o hangē ko hono fakahā kia Sione ‘i he Motu ko Pātimosí. Na‘e fakamatala‘i ‘e he [Palōfita ko Lihái] ko e misiona ‘o e ‘Alo ‘o e ‘Otuá ke “fai ha [taukapo] ma‘ae fānau kotoa pē ‘a e tangatá; pea ‘e fakamo‘ui ‘a kinautolu ‘a ia ‘oku tui kiate iá.” (2 Nifai 2:9.)

Kuo tau fanongo ‘i ha me‘a lahi mei ha fa‘ahinga mahino ‘oku fakangatangata, ‘o fekau‘aki mo hano faingamālie ke fakahaofi ha taha ‘o tu‘unga ‘i he ‘alo‘ofá ‘ata‘atā pē. Ka ‘e fie ma‘u hano fakamatala‘i ‘e ha palōfita ‘e taha kae toki mahino ‘a e tokāteline mo‘oni ‘o e ‘alo‘ofá ‘o hangē ko hono fakamatala‘i ‘i he ngaahi lea ‘uhinga ko ‘ení:

Na‘e pehē ‘e he palōfita ko ‘ení, “He kuo mau ngāue tūkuingata ke tohí, ke fakaloto‘i ‘a ‘emau fānaú mo homau kāingá foki ke nau tui kia Kalaisi mo fakalelei ki he ‘Otuá; he ‘oku mau ‘ilo ko e me‘a ‘e fakamo‘ui ai ‘a kitautolú ko e ‘alo‘ofa, ‘o ka hili ‘emau fai ‘a e me‘a kotoa pē ‘e ala fai” (2 Nifai 25:23). Ko hono mo‘oní ‘oku huhu‘i kitautolu ‘e he ta‘ata‘a fakalelei ‘o e Fakamo‘ui ‘o e māmani, ka ‘o ka toki hili hono fakahoko ‘e he toko taha taki taha ‘a e me‘a te ne lava ‘o fakahokó, ke ngāue‘i ai hono fakamo‘uí.

Ko e tefito‘i ma‘ongo‘onga makehe ‘e taha ‘i he palani ‘o e fakamo‘uí ko e kongá ko ia ‘e “lava fakamo‘uí‘i ‘a e fa‘ahinga kotoa ‘o e tangatá, tu‘unga ‘i he talangofua ki he ngaahi fono mo e ngaahi ouau kotoa ‘o e Ongongolelei.” (Ngaahi Tefito ‘o e Tui 3.) Ko e

ngaahi tefito'i fono mo e ngaahi ouau 'eni 'a ia 'oku tu'unga ai 'a e fakamo'uí kou 'osi 'omi mahino pē:

'Uluakí, tui ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisí.

Uá, fakatomala mei he angahalá, 'a ia ko hono 'uhingá ke tafoki mei he ngaahi angahala 'o e talangata'a ki he ngaahi fono 'a e 'Otuá pea 'oua na'a toe foki ki ai. Na'e folofola mahino 'a e 'Eikí 'i he me'á ni. Na'á ne pehē: “. . . 'alu 'i homou ngaahi halá pea 'oua te mou toe faiangahala; ka 'e foki ki he laumālie pē ko ia 'e faiangahalá ['a ia ko hono 'uhingá, ke toe foki ki he ngaahi angahala kuo 'osi fakatomalá'i] e ngaahi angahala mu'á, 'oku folofola 'e he 'Eikí ko homou 'Otuá” (T&F 82:7).

Tolú, ke papitaiso 'aki 'a e vaí mo e Laumālie, pea 'i he ngaahi ouau pē ko 'ení, 'o hangē ko hono ako'i 'e he 'Eikí kia Nikotimasí, 'e toki lava ai ha taha 'o mamata pe hū ki he pule'anga 'o e 'Otuá. (Vakai, Sione 3:4–5.)

Na'e toe fakamamafa'i 'a e akonaki ko 'ení 'e he Fakamo'ui kuo toetu'ú ki he kāingalotu 'i he konitinēnití ni, 'o hangē nai ko ha'ane pōpoaki faka'osi ia ki he'ene kau ākongá. Na'e ako'i ai 'e he 'Eikí 'a hono kāingalotu faivelengá “'oku 'ikai fa'a hū ki hono pule'angá ha me'a 'oku ta'e ma'a; ko ia, 'oku 'ikai ke hū ki hono malōlō'angá ha taha, ka ko kinautolu pē kuo fō honau kofú 'i hoku totó, koe'uhí ko 'enau tui mo e fakatomala mei he'enu ngaahi angahalá kotoa pē, pea mo 'enau faitotonu 'o a'u ki he ngata'angá.

“Pea ko e fekaú 'eni: Fakatomala 'a kimoutolu 'e ngaahi ngata'anga 'o māmani, pea ha'u kiate au, mo papitaiso 'i hoku hingoá, koe'uhí ke fakamā'oni'oni'i 'a kimoutolu 'i he ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oni, koe'uhí ke mou tonuhia 'i hoku 'aó 'i he 'aho faka'osí.

“Ko e mo'oni, ko e mo'oni, 'oku ou tala kiate kimoutolu, ko 'eku ongoongolelei 'eni. . . .” (3 Nifai 27:19–21.)

Ko e hā 'a e ngaahi tala'ofa ne fai kia kinautolu faivelengá?

Kapau 'e talangofua 'a e fānau 'a e 'Eikí ki he le'o 'o e tokotaha talafekau mo'oni 'o e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí, 'a ia 'oku kau ai 'a kinautolu kotoa pē 'i he funga māmaní, tatau ai pē pe mei

he pule'anga fē, lanu 'o e kilí, pe matakali fē, 'o hangē ko ia ne fai 'e he kau tangata 'alu vavā 'e toko tolu 'i he 'Akuāliasí ki he kau ngāue faka'uhila ne 'osi ako'i 'i he feitu'u ne pule'i hake ai mei māmaní, 'i he houa 'o e faingata'á, 'e lava 'a e tokotaha taki taha 'o mamata ki he 'Eikí mo 'ilo'i ia, 'o hangē ko ia kuo 'osi tala'ofa 'e he 'Eikí. . . .

Ko e tala'ofa ko 'eni 'o e nāunau 'oku tali mai kia kinautolu 'oku faivelenga ki he ngata'angá, na'e fakalika mai ia 'i he tala fakatātā 'a e 'Eikí ki he Foha Maumau Koloá. Na'e tala'ofa 'a e tamaí, 'a ia, 'i he lēsoni 'a e 'Eikí, ko 'etau Tamaí ia mo hotau 'Otuá, ki he foha faivelenga ko 'ení: "Foha, 'okú ta nofo ma'u [pē] mo au, pea ko ia kotoa pē 'oku 'a'akú 'oku 'a'au ia" (Luke 15:31).

Ne tala'ofa 'a e 'Eikí ki he kau faivelenga mo e kau talangofua 'o e 'aho ní 'i ha fakahā ki ha palōfita 'i onopooni 'o pehē: ". . . 'e foaki kiate ia 'a e me'a kotoa pē 'oku ma'u 'e he'eku Tamaí" (T&F 84:38.)

Pe 'e hangē ko e kau ta'e poto ko ia 'i he vaitafe 'i 'olunga he Vaitō Naiakalaá 'i he'enu fakaofiofi atu ki he ngaahi mata'au fakatu'utāmaki? Neongo 'a e ngaahi fakatokanga mei he kau le'o 'o e vaitafé, telia na'a tōmui, na'a nau kei fakasítu'a'i pē 'a e ngaahi fakatokangá, kata'i, tau'olunga, inu, mo manuki'i, pea ne nau mate.

Na'e mei pehē mo e iku'anga 'o e kau tangata 'alu vavā 'o e 'Akuāliasí 'o kapau na'e 'ikai ke nau tali 'a e kih'i fakahinohino kotoa pē mei he feitu'u 'i Hiusitoni ne pule'i hake mei ai 'a e folau. Na'e fakafalala 'enu mo'uí ki he talangofua te nau fai ki he ngaahi tefito'i lao 'okú ne pule'i mo pukepuke 'a e ngaahi ivi 'o e 'univēsí.

Ne tutulu 'a Sísū 'i he'ene 'afio ki he hangē kuo 'ikai ha toe fakakaukau lelei 'a e kakai ne 'i ai, 'i hono kuongá, pea mo nau manuki'i ta'e tuku 'a 'ene kole ke nau omi kiate Ia 'i he "matapā fāsi'i mo lausi'i," 'a ia kuo 'osi faka'ilonga'i mahino mai 'i he palani ta'engata 'a e 'Otuá ki he fakamo'uí.

Pehē ange mai te tau toe fakafanongo ki he'ene ngaahi kolé he 'ahó ni 'o hangē ko 'ene fakahokó: "'E Selusalema, Selusalema, 'a koe 'okú ke tāmate'i 'a e kau palōfitá, mo tolongaki 'aki 'a e maká 'a kinautolu 'oku fekau atu kiate koé, kuo liunga fiha 'eku fie tånaki fakataha ho'o fānaú, 'o hangē ko hono tånaki fakataha

‘e he motu‘a moá ‘ene fānaú ‘i hono lalo kapakaú, ka na’e ‘ikai te mou loto ki ai!” (Mātiu 23:37).

Pehē ange mai ‘e fakatokanga‘i ‘e māmani ‘i he lea fakatātā e taha ne fai ki a Sione Fakahā fekau‘aki mo e ‘imisi toputapu ‘o e ‘Eikí ‘i he‘ene ui kia kitautolu he kuongá ni ‘o hangē ko ia ne fai ki he kakai ‘o Selusalemá:

Ne folofola ‘a e ‘Eikí, “Vakai, ‘oku ou tu‘u ‘i he matapaá mo tuki-tuki: kapau ‘e fanongo ‘e ha taha ki hoku le‘ó, mo to‘o ‘a e mata-paá, te u hū atu kiate ia, pea te ma keinanga fakataha mo au.

“Ko ia ia ‘e ikuná, te u foaki ki ai ke nofo mo au ‘i hoku nofo‘a faka‘ei‘eikí, pea hangē ko ‘eku ikuna, peá u nofo mo ‘eku Tamaí ‘i hono nofo‘a faka‘ei‘eikí” (Fakahā 3:20–21).

Ko e palani leva ‘eni ‘o e fakamo‘uí ‘i hono ako‘i ‘e he Siasi mo‘oní, ‘a ia ‘oku fakava‘e ‘aki ha kau ‘apostolo mo ha kau palō-fita, pea ko e ‘Eiki ko Kalaisí ‘a hono fungani maka tulikí (‘Efesō 2:20), pea ko ia pē taha ‘e lava ai ‘a e melinó ‘o hoko mai, ‘o ‘ikai hangē ko e foaki ‘a māmaní, ka ko e ‘Eikí pē taha te ne lava ke foaki kia kinautolu ‘oku nau ikuna‘i ‘a e ngaahi me‘a ‘o māmaní, ‘o hangē ko e ‘Eikí.

“Pea ‘oku ‘ikai ha fakamo‘ui ‘i ha taha kehe: he ‘oku ‘ikai ke tuku mo ha hingoa ki he kakai ‘i lalo langí, ke tau mo‘ui ai” (Ngāue 4:12) . . .

**‘E ‘unuaki fēfee‘i ‘e he‘etau ngaahi tō‘onga faka‘ahó
kitautolu ki he mo‘ui ta‘engatá?**

‘I ha fakataha ki muí ni mai, ne u fanongo ai ki ha fakamo‘oni māfana ‘a ha ki‘i ta‘ahine kei si‘i. Ne puke ‘ene tangata‘eikí ‘i ha mahaki ne pehē ‘e he kau toketaá he ‘ikai toe lava ‘o faito‘o. Ne tala ange ‘e he tamai faingata‘a‘iá ni ‘i ha pongipongi ‘e taha ki si‘ono malí, hili ia ‘o ha pō felāngaaki mo faingata‘a mo‘oni, “Oku ou fakafeta‘i lahi he ‘ahó ni.” Tali ange ‘e hono malí, “Ki he hā?” Peá ne tala ange, “I hono foaki mai ‘e he ‘Otuá ha faingamālie ke u toe nofo ai mo koe ‘i ha ‘aho ‘e taha.”

‘Oku ou fakatauange he ‘ahó ni, ko kimoutolu kotoa pē ‘oku mou ongona ‘a e fakamafolá ni, ke mou fakafeta‘i ki he ‘Otuá ‘i he toe ‘aho ko ‘ení! Koe‘uhí ko e hā? ‘I he faingamālie ke toe faka‘osi

ai ha me'a na'e te'eki ai 'osi. Ke fakatomala; ke fakatonutonu ha ngaahi fehālaaki; ke tokoni'i ki he lelei si'a fānau 'oku hē atu; ke tokoni ki si'a taha 'oku tangi ki ha tokoni—ko hono fakanounou, ke fakafeta'i ki he 'Otuá 'i ha toe 'aho 'e taha ke teuteu ai ke fe'iloaki mo ia.

'Oua te ke feinga ke ke mo'ui 'aki ha ngaahi 'aho 'oku te'eki hoko. Fekumi ki ha mālohi ke ke fakalelei'i ai ha ngaahi palō-palema 'o e 'aho ko 'ení. 'I he'ene Malanga he Mo'ungá, ne na'i-na'i ai 'a e 'Eikí: "Ko ia, ke 'oua na'a mou tokanga ki he 'apongipongi: koe'uhí 'e tokanga 'a e 'apongipongi ki he ngaahi me'a 'o'oná. [He] 'oku [fe'unga pē] 'aho mo hono kovi" (Mātiu 6:34)

Fakahoko pē me'a kotoa te ke lavá pea tuku hono toengá ki he 'Otua, ko e Tamai 'atautolú hono kotoa. 'Oku 'ikai fe'unga ia ke te pehē, te u fai hoku lelei tahá, ka ke tau pehē, te u fai 'a e me'a kotoa pē te u malavá; te u fai 'a e me'a kotoa pē 'oku fie ma'ú.²

Ngaahi Fokotu'u ki he Akó mo Hono Alea'i

- Ko e hā ha ngaahi founga 'oku fakahaa'i mai ai 'i he palani 'o e fakamo'ui 'a 'etau Tamai 'a 'Ene 'ofa kia kitautolú?
- 'Oku 'omi fēfē 'e he mahino 'o e palani 'o e fakamo'ui ha melino pe nonga ki he'etau mo'ui?
- Ko e hā 'oku mahu'inga ai 'a e tau'atāina ke filí kapau 'oku fie ma'ú ke tau foki ki he 'Otuá? Ko e hā 'oku fie ma'ú ai 'a e Fakalelei 'a Kalaisi? Ko e hā kuo pau ai ke tau talangofua ki he ngaahi tefito'i mo'oni mo e ngaahi ouau 'o e ongoongolelei?
- Ko e hā nai ha ngaahi nunu'a 'o e fakahehema mei he hala kuo 'osi kotofa 'e he Tamai Hēvaní ke tau muimui aí?
- Ko e hā ha ngaahi me'a 'oku nau fa'a fakatupu ke pulia ai mei he kakai, 'i he ngaahi taimi 'e ni'ihí, 'a e taumu'a ke foki ki he 'afio'anga 'o e Tamai Hēvaní? Ko e hā ha fale'i te tau lava 'o fai ki he kau mēmipa 'o e fāmilí mo ha kakai kehe kuo nau hē mei honau halá?

- Ko e hā 'oku mahu'inga ai ke tau tokoni 'i he 'aho kotoa peé? Ke fakahaa'i 'etau loto hounga'ia he 'aho kotoa peé? ke fakatomala mo feinga ke ikuna'i hotau ngaahi vaiva'i? 'E tokoni'i fē-fee'i kitautolu 'e he'etau fakahoko 'a e ngaahi me'á ni ke tau teuteu ai ke fe'iloaki mo e 'Otuá?

Ma'u'anga fakamatalá

1. 'I he Conference Report, 'Okatopa 1946, 145.
2. 'I he Conference Report, 'Okatopa 1970, 113–17; pe *Improvement Era*, Tisema 1970, 28–30.

Ko Hai Au?

*‘Oku tokoni fēfē ‘etau ‘ilo‘i pe ko hai kitautolú
ke tau ma‘u ai ‘a e mo‘ui ta‘engatá?’*

Talateú

Na’e fakamatala ‘e Palesiteni Hāloti B. Lī ki ha ha’ofanga ‘o e Kāingalotú ‘o pehē, “Ne ha‘u ‘i ha ‘aho ‘e taha ha faiako Lautohi Faka-Sāpate ke fai mai ha fehu‘i mālie mo‘oni ne fai ange ki ai ‘i he‘ene kalasí he Sāpate atú. Na‘á ne pehē ne nau lolotonga alea‘i ‘a e mo‘ui ki mu‘a ‘i he māmaní, mo e mo‘ui ‘i māmaní, pea mo e mo‘ui ka hoko maí, pea fehu‘i ange ai ‘e ha taha kei sí‘i he kalasi Lautohi Faka-Sāpaté, ‘Ne ngata ‘a e mo‘ui ki mu‘á ‘i hono fanau‘i kitautolu ki he mo‘ui fakamatelié; ‘oku ngata ‘a e mo‘ui ko ‘ení ‘i he‘etau mate fakamatelié; ko e hā ‘a e ngata‘anga ‘o e mo‘ui ‘i he maama ka ha‘ú? ‘He ‘ikai toe ‘ilo ia?’ Tala mai ‘e he faiako Lautohi Faka-Sāpate kei sí‘i ni, “Oku ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au ‘a e talí.’

“Ne u tala ange ‘i he‘eku fakakaukau ki he me‘á ni, ‘oku tau fa‘a faka‘aonga‘i tavale ‘a e ngaahi fo‘i leá ‘i he taimi ‘oku tau talanoa ai ki he ‘mo‘ui ki mu‘a ‘i he māmaní, mo e mo‘uí ni, pea mo e mo‘ui ka ha‘ú,’ ‘o hangē ia ko ha taha ‘oku mo‘ui tā-tu‘o-lahí, ka ko hono mo‘oní, ‘oku tau mo‘ui tu‘o taha pē. Ko e mo‘ui ‘oku tau lau ki aí na’e ‘ikai kamata ia ‘i he fanau‘i fakamatelié. Ko e mo‘uí ni he ‘ikai ngata ia ‘i he mate fakamatelié. ‘Oku ‘i ai ha ngaahi me‘a ia ‘oku ‘ikai fakatupu pe na’e ngaohi. ‘Oku ui ia ‘e he folofolá ko e “‘atamai,’ ko ia ne fokotu‘utu‘u [fakatahataha‘i] ‘i ha tu‘unga—‘i he mo‘ui ki mu‘a he māmaní, ‘o hoko ko e laumālie.’ Hili e tupu ‘a e laumālie ko iá ‘o a‘u ki ha tu‘unga ‘e taha, ne ‘oange leva ki ai ha faingamālie, ‘e ha Tamai poto kánokato, ke hoko mai ki ha tu‘unga ‘e taha ke fakalakalaka ai. ‘Oku fakalahi atu leva ki ai, pea hili ‘ene mo‘ui ‘i ha vaha‘a taimi mo a‘usia hono taumu‘a ‘i he mo‘ui fakamatelié, ‘oku hoko leva ha toe liliu ‘e taha. Ko hono

mo'óní, 'oku 'ikai ko ha'atau 'alu atu ki ha mo'úi kehe, ka ki ha tu'unga pē taha 'o e mo'úi tatau pē. 'Oku 'i ai ha me'a na'e 'ikai fakatupu pe ngaohi, pe ko ha me'a he 'ikai pē mate ia, pea ko e me'a ko iá 'e mo'úi ia 'o ta'engata.”¹

'Oku fakamatala'i 'e he vahé ni hotau tu'unga ta'engata pea mo e kaunga 'o 'etau 'ilo ki hotau tu'unga totonú ki he'etau mo'úi.

Ngaahi Akonaki 'a Hāloti B. Lií

'Oku tāpuekina fēfē kitautolu 'e he'etau 'ilo ko e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine fakalaumālie kitautolu 'o e Tamai Hēvani?

Ko hai kitautolu? . . . Na'e hiki 'e he 'Aposetolo ko Paulá: “Kae 'uma'ā, na'e tautea 'a kitautolu 'e he ngaahi tamai 'o hotau sinó, pea tau faka'apa'apa ki ai: 'e 'ikai lahi [ange] 'etau fakavaivai ki he Tamai 'o e ngaahi laumālié, pea mo'úi?” [Hepelū 12:9] 'o fokotu'u mai ai ko kinautolu kotoa pē 'oku mo'úi he māmaní, 'oku 'i ai 'enau tamai fakaekakano pea 'oku pehē pē 'a e 'i ai 'o ha'anau tamai ki honau ngaahi laumālié. . . . Na'e folofola 'a e 'Eikí kia Mōsese mo 'Ēlone, “[Fakamavahe] 'a kimoua mei he kakaí ni, koe'uhí ke u faka'auha leva 'a kinautolu.” Na'e lili 'a 'ene houhau ki he kakai ta'e anga-tonú ni, ka na'e tō fo'ohifo 'a Mōsese mo 'Ēlone 'i hona matá mo pehē, “E 'Otua, ko e 'Otua 'o e laumālie 'o e kakai kotoa pē, 'e angahala [nai] ha toko taha, pea te ke houhau [ai] ki he kakaí kotoa pē?” [Nōmipa 16:21–22.] 'Oku mou fakatokanga'i 'a e anga 'o 'ena fakataufolofola ki aí? Ko e 'Otua 'o e ngaahi laumālie 'o e kakai kotoa pē. . . .

Ko e taha 'o e ngaahi folofola motu'a taha 'oku tau ma'ú ne tau ma'u ia 'i ha founa fakafo mo'óni—'oku tau ui ia ko e Mata'i Tofe Mahu'ingá. Ko e taha 'o e ngaahi tohi ma'ongo'onga 'o e folofola mahu'ingá ni 'oku ui ia ko e tohi 'a 'Ēpalahame. 'Oku tau ma'u 'eni 'i he tohi ko iá:

“Ko 'eni, kuo fakahā 'e he 'Eikí kiate au, 'a ia ko 'Ēpalahame, 'a e kau ma'u 'atamai 'a ia na'e fakatupu 'i he te'eki ai ke 'i ai 'a e māmaní; pea na'e 'i he lotolotonga 'o kinautolú ni kotoa pē 'a e tokolahi na'e ngali 'eiki mo lahi;

“Pea na’e ‘afio ‘a e ‘Otuá ki he ngaahi laumālié ni, pea kuo nau lelei, peá ne tu’u ‘i honau lotolotongá, ‘o ne folofola ‘o pehē: Te u fakanofa ‘a kinautolú ni ko ‘eku kau pule; he na’á ne tu’u ‘i he ha’oha’onga ‘o kinautolu ‘a ia ko e ngaahi laumālié, pea na’á ne ‘afio kuo nau lelei; peá ne folofola mai kiate au ‘o pehē: ‘E ‘Ēpalahame, ko e taha koe ‘o kinautolu; na’e fili koe ‘i he te’eki ai ke fanau’i koé.

“Pea na’e tu’u ‘a e tokotaha ‘i honau ha’oha’ongá ‘a ia na’e tatau mo e ‘Otuá, peá ne folofola ange kiate kinautolu na’e ‘iate iá: Te tau ‘alu hifo, he ‘oku ‘i hena ha vaha’a ‘ata’atā, pea te tau to’o mei he ngaahi me’á ni pea te tau fakatupu ha maama ‘a ia ‘e lava ke nofo ai ‘a kinautolú ni;

“Pea te tau ‘ahi’ahi’i ‘a kinautolu ‘i he me’á ni ke [vakai’i] pe te nau fai ‘a e ngaahi me’a kotoa pē ‘e fekau ‘e he ‘Eiki ko honau ‘Otuá kia kinautolú;

“Pea ko kinautolu ‘e tauhi ki honau mu’aki tu’ungá, ‘e fakalahi kiate kinautolu; pea ‘e ‘ikai ma’u ‘e kinautolu ‘e ta’e tauhi ki honau mu’aki tu’ungá ‘a e nāunau ‘i he pule’anga tatau mo kinautolu ‘e tauhi ki honau mu’aki tu’ungá; pea ko kinautolu ‘e tauhi ki honau tu’unga hono uá ‘e fakalahi ‘aki ‘a e nāunau ki honau ‘ulú ‘o ta’engata pea ta’engata” [‘Ēpalahame 3:22–26].

‘Oku tau ma’u heni ha ngaahi mo’oni mahu’inga lahi ‘i he folofola ko iá. ‘I he kongá ‘uluakí, ‘oku fakalika mai pē, hangē hano faka’ali mai pē pe ko e hā ‘a e me’a ko e laumālie. Ne mou fakatokanga’i e lea ‘a ‘Ēpalahamé, ko e laumālié ko ha ‘atamai kuo maau. Ko e ‘uluaki kamata’anga ‘eni ‘ene mahino kia kitautolu pe ko e hā ‘a e laumālié. Ko ha ‘atamai ia kuo maau pea ne mo’ui ko ha laumālie ki mu’a ‘oku te’eki ‘i ai ‘a e māmaní. ‘Oku fōtunga fēfē leva ‘a e laumālié? Ko e hā ha fa’ahinga fakakaukau ‘okú ke ma’u fekau’aki mo e laumālie ko iá? Ne ‘osi fakafou mai ‘e he ‘Eiki ‘i he Palōfita ko Siosefa Sāmitá, ha tali fakalaumālie, pea ko hono kongá ‘oku peheni ia: “Ko e me’a ‘oku anga fakalaumālié ‘oku ‘i he tatau ia ‘o e me’a ‘oku anga fakaemāmani; pea ko e me’a ‘oku anga fakaemāmani ‘oku ‘i he tatau ia ‘o e me’a ‘oku anga fakalaumālie.” Ka ko ‘eni, fanongo, “ko e laumālie ‘o e tangatá ‘oku ‘i he tatau ia ‘o hono sinó, ‘o hangē foki ko e laumālie ‘o e manú, pea

mo e me'a mo'ui kehe kotoa pē 'a ia kuo fakatupu 'e he 'Otuá." [T&F 77:2.]

Sai, 'oku mou mamata mai kia au 'i heni, ko ha tangata kuo fu'u lahi. 'Oku 'i ai haku kongá 'oku 'ikai ke mou lava 'o mamata ki ai 'aki homou mata fakaematelié—ko hoku kongá fakalaumālie ko ia 'oku sio atu 'o fakafou 'i hoku matá pea 'okú ne 'omi 'a e mālohi ke ngaue, mo 'omi 'a e 'iló mo e poto faka'atamaí. . . .

Ko e 'uluaki mo'oni ia 'oku tau 'iló—na'e 'i ai ha 'atamai maau na'e ui ko ha. . . laumālie. Ko e taimi 'eni ne hā'ele mai ai 'a e 'Eikí [Sihova], 'a ia ko e laumālie lāngilangi'ia lahi hangē ko e 'Otua [ko e Tamaí], ki he lotolotonga 'o e ngaahi ma'u 'atamai maau ko ia ne ui ko e ngaahi laumālié, 'o Ne folofola ange, Te tau fakatupu ha māmani ke mou nofo ai 'a kimoutolu 'oku kei laumālié, pea 'e lava kimoutolu 'oku mo'ui taau heni 'o ō hifo ki he māmani pea 'e fakalahi atu ai kia kimoutolu. Pea 'i he'ene peheé, te u pehē, ko e ngaahi laumālie ko ia ne tu'u ma'u 'enau tuí, pe ne tāú, ne fakangofua ke omi ki māmani pea kuo fakalahi atu ki honau sino fakalaumālié, ha sino fakamatelie 'i he māmani. . . . 'Oku hoko 'a e fō'i mo'oni ko ia 'okú ta 'i heni he māmani 'o 'i ai ha ta sino fakamatelié ko ha fakamo'oni ne ta kau 'ia kinautolu ne nau tauhi honau mu'aki tu'ungá; ne ta lava'i 'a e sivi pea fakangofua ai ke ta omi ki heni. Kapau na'e 'ikai ke ta lava'i 'a e sivi he 'ikai ke ta 'i heni; ne ta mei nofo mo Sētane 'o feinga ke fakatauvele'i 'a kinautolu 'oku 'i ai honau sinó. . . .

Ko e hā kuo pau ai ke tau faivelenga ka tau lava 'o fakakakato 'i māmani, hotau ngaahi misiona ne tomu'a fakanofu kitautolu ki aí?

'I he hili ko ia 'etau fakamahino'i hotau tu'unga 'i he maama fakalaumālié, pe ko hai kitautolú—ko e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine 'o ha 'Otua ki mu'a pea toki fakatupu 'a e māmani, pea mo e Tamaí 'a e laumālie 'o e kakai kotoa pē kuo mo'ui 'i he kakanó he māmani—'oku tau toki mateuteu leva ke hoko atu ki he tali hono ua 'o e fehu'i. 'I he me'a ko ia ne u lau atu mei he tohi 'a 'Ēpalahamé, 'i he veesi hono 23, ne mou fanongo ai ki hono fakahā ange kia 'Ēpalahame na'e fakanofu ia pe fili ki mu'a 'oku

te'eki fanau'í. 'Oku ou fifili pe ne mou fakakaukau ki ai. Na'e fakahā kia Mōsese 'a e me'a tatau pē. . . .

“Pea 'i he'ene ui ki he huafa 'o e 'Otuá, na'á ne [Mōsese] toe mamata ki hono nāunaú, he na'e nofo ia 'iate ia; peá ne fanongo ki ha le'o 'oku pehē: 'Okú ke monū'ia 'e Mōsese, he ko au ko e Māfimafi, kuó u fili koe pea 'e fakamālohi koe ke ke mālohi ange 'i he ngaahi vai lahi; he 'e talangofua ia ki ho'o fekaú 'o hangē nai ko e 'Otuá koé” [Mōsese 1:25]. Ko hono misioná ia ke hoko ko ha pule ma'ongo'onga mo mālohi. Na'e folofola 'aki 'e he 'Eikí 'a e me'a tatau kia Selemaia, “Na'á ku 'ilo koe 'i he'eki ai te u fakatupu koe 'i he fatú; pea na'á ku fakatapu'i koe, pea tu'utu'uni koe, ko e palōfita ki he ngaahi pule'angá” [Selemaia 1:5]. 'I hono fakamahino lahi ange 'e Siosefa Sāmitá, na'á ne tala mai ai: “Ko e tangata kotoa pē kuó ne ma'u ha uiui'i ke ne ngāue ki he kakai o māmaní, na'e tomu'a fakanofu ia ki he taumu'a ko iá 'i he Fakataha Alēlea Lahi 'i he langí ki mu'a 'oku te'eki fakatupu 'a e māmaní.” Hili ia peá ne toki pehē, “Te u pehē na'e tomu'a fakanofu au ki he tu'unga ko 'ení 'i he Fakataha Alēlea Lahi ko iá.” [History of the Church, 6:364.]

Ko ha fakatokanga mamafa 'eni. Neongo 'a e uiui'i ko iá, ne fakahū 'e he 'Eikí ki he fakakaukau 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá pea na'á ne hiki ia . . . , “Vakai, 'oku ui 'a e tokolahi, kae fili 'a e tokosi'i.” Ko hono fakalea 'e tahá, . . . tu'unga 'i he'etau ma'u 'i heni 'etau tau'atāina ke filí, 'oku 'i ai ai ha tokolahi fau ne tomu'a fakanofu ki ha ngāue 'oku ma'ongo'onga lahi ange 'i he'enau teuteu 'oku fai 'i hení. Ka ko 'eni na'á ne pehē, “Pea ko e hā 'oku 'ikai fili ai kinautolú?” Pea 'okú ne 'omi ha 'uhinga 'e ua 'oku 'ikai a'usia ai 'e he tangatá 'a e ngaahi tu'unga ko iá. 'Uluakí, “koe'uhí he 'oku mālohi pehē fau hono tuku 'o honau lotó ki he ngaahi me'a 'o e māmaní,” pea ko hono uá, 'oku nau “holi ki he faka'apa'apa 'a e kakaí, 'oku 'ikai ai te nau 'ilo'i 'a e mo'oni 'e taha ko 'ení—ko e ngaahi totonu 'o e lakanga fakataula'eikí, kuo fakama'u ta'e lava ke veteki ki he ngaahi mālohi 'o e langí” [T&F 121:34–36].²

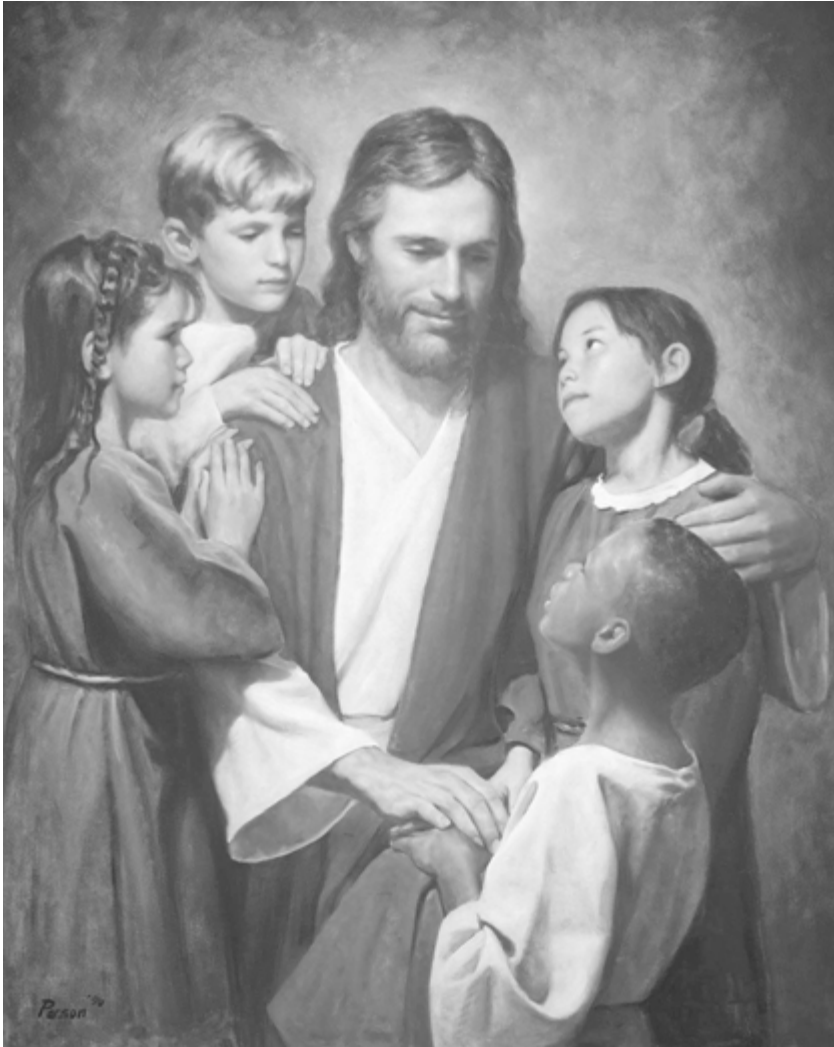
'Oua na'a ma'u hala 'o pehē 'oku fakapapau'i mai 'e he fa'ahinga uiui'i pe tomu'a fakanofu ko 'ení 'a e me'a kuo pau ke ke fakahokó. Ne lea mahino ha palōfita 'i he konitinēniti fakahihifó ni 'o fekau'aki mo e kaveingá ni: “Na'e uiui'i mo teuteu'i 'a kinautolu

talū mei he fokotu'u 'o māmaní 'o fakatatau ki he tomu'a 'afio'i [‘e he] ‘Otuá, tu'unga 'i he'enua fu'u tui lahi mo e ngaahi ngāue lelei; kuo tomu'a tuku kiate kinautolu ke nau fili 'a e lelei pe ko e koví” (Alamā 13:3) . . . ‘E lava pē ke uiui'i 'e he 'Otuá ha kau tangata 'i he maama fakalaumālié pe 'i honau mu'aki tu'ungá ke nau fakahoko ha fa'ahinga ngāue, ka ko e tu'unga ki he'enua tali 'a e uiui'i ko iá 'i he māmaní mo fakahoko 'i he faivelenga mo ngāue lelei 'i he'enua kei 'i he mo'ui fakamatelié, ko e me'a ia 'anautolu 'o fakatatau mo 'enua totonú pea mo honau faingamālie ke faka'aonga'i 'enua tau'atāina ke filí ke fili ki he lelei pe koví.³

**‘Oku tokoni fēfē ‘etau ‘ilo pe ko hai kitautolú ki
he'etau faka'aonga'i 'etau tau'atāina ke filí?**

Ko e hā mo ha to e me'a kuo tala mai fekau'aki mo kitautolu? Ko ha kakai tau'atāina fakatāutaha kitautolu pea 'oku pehē ai 'e ha kakai 'e ni'ihī ke fai 'etau fa'itelihá, ka 'oku 'ikai ke fu'u tonu e me'a ko iá. Kuo tau ma'u 'etau tau'atāina ke filí, kae tuku mu'a ke u lau atu ha me'a fekau'aki mo ia. Faka'ilonga'i ange mu'a 'a e 2 Nifai vahe uá, veesi 15 mo e 16. Te u tala atu pē, te u pehē ko ha me'a tu'u fakatu'utāmaki mo'oni hono faka'atā 'e he'etau Tamaí ke fekau'i mai kitautolu mo e fa'ahinga monū'ia ko ia 'o e tau'atāina ke fai ha'atau filí. Ka koe'uhí ke tau lava 'o fai 'etau filí mo ma'u ai hotau ngaahi fakapale ta'engatá, 'oku 'i ai ha me'a ne hoko kia kitautolu. Ki'i fakatokanga'i 'eni—ko ha tamai 'eni 'okú ne fakamatala'i 'a e me'a tatau pē ko 'ení ki hono fohá: “Pea ko e me'a ke fakahoko ai 'a hono ngaahi finangalo ta'engatá ki he iku'anga 'o e tangatá, na'e hili leva 'ene ngaohi 'etau 'uluaki mātu'á, mo e fanga manu 'o e ngoué mo e fanga manupuna 'o e 'ataá, pea mo e ngaahi me'a kotoa pē kuo ngaohí, pea na'e totonu ke 'i ai ha faikehekehe; 'io, 'a e fuatapú 'oku faikehekehe mei he 'akau 'o e mo'ui; ko e tahá na'e melie kae mahi 'a e tahá” [2 Nifai 2:15].

Ko e anga ia 'o 'ene ongó 'i he taimi lahi, tokua ko e ngaahi me'a 'oku tapuí ko e ngaahi me'a ia 'oku vivili taha hono fie ma'ú, pea ko e ngaahi me'a 'oku totonu kia kitautolú 'oku hangē ia 'i ha taimi lahi ko ha ngaahi fo'i 'akau 'oku tamala ke tau foló, 'o hangē ko 'etau laú. Ka ko 'eni, koe'uhí ke foaki ki he tangatá ha faingamālie ke ne fili, “Ko ia, na'e tuku 'e he 'Eiki ko e 'Otuá ki he ta-

Ko Sisū Kalaisi mo e fānau 'o e funga māmaní. Ko ha ngaahi foha mo ha ngaahi 'ofefine fakalaumālie kotoa kitautolu 'o e Tamai Hēvaní. Kapau te tau tali 'a e ngaahi tāpuaki kakato 'o e Fakalelei 'a e Fakamo'uí, te tau lava 'o foki 'o toe nofo fakataha mo 'etau Tamai pea mo hotau Fakamo'uí.

ngatá ke ne fa'iteliha pē ma'ana. Ko ia, 'e 'ikai lava ke fa'iteliha 'a e tangatá 'o kapau 'e 'ikai fakatauvele'i ia 'e he me'a 'e tahá pe ko e me'a 'e tahá" [2 Nifai 2:16]. Pea koe'uhí ke tau hoko ko ha tokotaha 'oku tau'atāina ke fakakaukau 'iate ia pē, kuo pau ai ke 'oua na'a ngata pē 'i he'etau ma'u 'a e lelei ka kuo pau ke 'i ai mo e koví

koe'uhí ke tau lava 'o fili 'i he ongo me'á ni 'e ua. Ki'i fakakaukau taimi nounou ki ai. Kapau ne lelei 'a e me'a kotoa pē he māmaní pea 'ikai ha me'a 'e kovi, te ke lava nai 'o fili ha me'a kehe mei he lelei? Kapau na'e kovi 'a e me'a kotoa pē he māmaní, pea 'ikai ha lelei ia ke fili, te ke lava nai 'o fili ha me'a kehe ka ko e kovi pē? 'I ho'o ki'i fakakaukau taimi nounou ki aí, ko e founga pē ke ma'u ai ha tau'atāina ke fili 'i he kakai fakafo'ituitui 'oku mo'ui 'i māmaní ke fakatou 'i ai 'a e lelei mo e kovi pea tuku mai kia kitautolu fakatāutaha 'a e faingamālie ke fili ma'atautolú. . . . Fakatokanga'i ange, 'oku kau 'i he tau'atāina ke fili ha tu'unga ta'e 'iloa. Ka ne hōifua pē 'a e 'Eikí ke fakahoko kae lava ke tau 'a'eva 'i he tuí pea mo hoko ko ha kakai 'oku fili 'a e totonú 'iate kitautolu pē.⁴

**Ko e hā ha tu'unga ta'engata te tau lava ke a'usia
'i he 'etau tu'u ko e fānau 'a e 'Otuá?**

Ko e taumu'a 'o e mo'uí ke fakahoko 'a e mo'ui ta'e mate mo e mo'ui ta'engata 'a e tangatá. Ka ko 'eni, 'oku 'uhinga 'a e mo'ui ta'e maté ko ha'atau a'usia 'a e tu'unga 'o ma'u ai ha sino he 'ikai toe mo'ulaloa ia ki he ngaahi mamahi 'o e mo'ui fakamatelié, 'ikai toe ha'isia ki ha toe mate fakamatelie tu'o ua, pea 'ikai toe hoholo, 'o mole kotoa atu 'a e ngaahi me'a mu'á. Ko hono ma'u 'a e mo'ui ta'engatá ko ha totonu ia ke mo'ui 'i he 'afio'anga 'o e Tokotaha Ta'engatá, 'a ia ko e 'Otuá, ko 'etau Tamai Hēvaní, pea mo Hono 'Aló, 'a ia ko Sīsū Kalaisi. Ko e ongo kaveinga 'eni 'e ua ne tuku ai kitautolu kotoa ki he funga māmaní.⁵

'Oku tau 'i heni he 'ahó ni 'o teuteu ki he mo'ui ta'e maté, "ko hano fakalōloa ta'engata 'o e taimí, pea ko e mo'ui mo'oni ia 'a e tangatá." Ko ha ngaahi laumālie ma'ongo'onga kotoa kitautolu, koe'uhí he ne tau fou mai 'i ha hako faka'e'i'eiki. 'Oku tau ma'u 'a e totonu ke hoko ko ha ngaahi tu'i mo ha kau pule, tu'unga 'i he ngaahi me'a ne tau fakahoko 'i he maama fakalaumālié ki mu'a pea tau toki omi ki heni. Na'e fili kitautolu ke tau omi 'i he 'aho mo e kuongá ni, pea 'oku fakataumu'a kitautolu ki he mo'ui ta'e maté 'o pehē ki he to'utupu kotoa 'o e Siasí. 'Oku totonu mo kitautolu foki ke tau "'ilo 'a e ngaahi me'a kotoa 'oku 'ikai ta'engata pea mo fu'u fuonounou fakataha mo ia kotoa 'oku 'ikai tu'uloa mo fu'u si'isi'i" 'e mole ai hotau lāngilangí.⁶

Tuku ke u lau mei he vahe 132 'o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá. . . . “Pea ko e tahá, ko e mo’oni ‘oku ou tala kiate koe, kapau ‘e fakama’u ‘e ha tangata mo ha fefine ‘i he’eku leá, ‘a ia ko ‘eku fonó, pea ‘i he fuakava fo’ou mo ta’engatá, pea ‘oku fakama’u ia kiate kinaua ‘e he Laumálie Mā’oni ‘oni ‘o e tala’ofá,” te u hiki fakalaka heni ‘i ha ngaahi fo’i lea koe’uhí ke mahino ange, ”e fai kiate kinaua ‘i he ngaahi me’a kotoa pē ‘a ia kuo hilifaki kiate kinaua ‘e he’eku tamaio’eikí ‘i he nofo taimí, pea fai atu ‘i hono kotoa ‘o e nofo ta’engatá; pea ‘e mālohi faka’aufuli ia ‘o ka na mama’o mei māmani; pea te na fakalaka hake ‘i he kau āngelo mo e ngaahi ‘otua kuo fokotu’u ‘i aí, ‘o ma’u hona hākeaki’í mo e nāunau.“ Kí’i fanongo angé ki heni: pea [‘e] ”hokohoko atu ai pē . . . [hona] ngaahi hakó ‘o ta’engata pea ta’engata“ [T&F 132:19].

Na’e pehē ‘e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá ‘oku ‘uhinga ‘eni ko kinautolu ne mali ‘i he fuakava fo’ou mo ta’engatá mo faipau ki he’enua ngaahi fuakavá, ka hili ‘enua foua ‘a e toetu’ú te nau lava ‘o toe nofo fakataha ko e husepāniti mo e uaifi pea mo ma’u ‘a e me’a ko ia na’á ne ui heni ko e, hokohoko atu ‘o hona ngaahi hakó. Ko e hā leva hono ‘uhinga ‘o iá? Tuku ke u lau atu mei ha potu folofola ‘e taha: . . .

“I he nāunau [fakasilesitiale] ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi langi pe ngaahi tu’unga ‘e tolu;

“Pea ko e me’a ke ma’u ai ‘a e tu’unga mā’olunga tahá, kuo pau ke kau ‘a e tangatá ‘i he angá ni ‘o e lakanga fakataula’eikí [‘o ‘uhinga ki he fuakava fo’ou mo ta’engata ‘o e malí];

“Pea kapau ‘e ‘ikai te ne fai ia, ‘e ‘ikai te ne lava ke ma’u ia.

“Te ne lava ke hū ki he tu’unga ‘e tahá, ka ko e ngata’anga ia ‘o hono pule’angá”; fakatokanga’i ‘eni, “he ‘ikai te ne lava ke ma’u ha tupulaki” [T&F 131:1–4].

‘O tupulaki ‘i he hā? Tupulaki ‘i hono hakó. Ko hono fakalea ‘e tahá, ‘i he’etau talangofua ki He’ene fekau fakalangí, ‘oku foaki mai ai kia kinautolu ‘i heni ko e fa’ahinga ‘o e tangatá ‘a e mālohi ke fengāue’aki mo e ‘Otuá ‘i hono fakatupu ‘o e mo’ui ‘a e tangatá ‘i māmani, pea ‘i he fakalaka atu ‘i he fa’itoká, te tau ma’u ai ha tupulaki ta’engata ‘i he feohi fakafānili he hili e ngāue ‘o e māmani.

. . . ‘I he’eku lea ko ‘eni ki he kakai toetu’u ne nau tauhi ‘a e fuakava ‘o e mali mā’oni’oni pea na’e fakama’u ‘e he Laumálie

Mā'oni'oni 'o e Tala'ofā: “Te na hoko leva ko e ongo 'otua, koe'uhí he 'oku 'ikai ha na ngata'anga; ko ia te na 'i ai mei he ta'engatá ki he ta'engatá, koe'uhí he 'okú na hoko atu ai pē; te na mā'olunga ange leva 'i he ngaahi me'a kotoa pē, he 'oku mo'ulalao kiate kināua 'a e ngaahi me'a kotoa pē. Te na hoko leva ko e ongo 'otua, koe'uhí kuo 'iate kināua 'a e mālohí kotoa, pea kuo mo'ulalao 'a e kau 'āngeló kiate kināua” [T&F 132:20.] . . .

. . . 'Ofa ke tau mo'ui taa ke 'oua na'a fakatokanga'i 'ia kitautolu 'e kinautolu 'oku tau feohí 'a hotau angá, ka ko ia 'oku fakalangí mo ha'u mei he 'Otuá, pea mo e vīsone ko hai kitautolu pea mo e tu'unga te tau lava 'o a'usiá, 'ofa ke tau ma'u ha ivi ke kaka 'o mā'olunga ange ki 'olunga, 'o hoko atu ki he taumu'a ma'ongo'onga 'o e mo'ui ta'engatá, pea 'oku ou lotua ia 'i he loto fakatōkilalo 'i he huafa 'o e 'Eiki ko Sisū Kalaisi, 'ēmeni.⁷

Ngaahi Fokotu'u ki he Akó mo Hono Alea'i

- Ko e hā ha me'a kuó ne fakamālohia ho'o fakamo'oni ko e 'Otuá ko ho'o Tamai?
- Ko e hā 'oku 'ikai fa'a lava ai 'o fakahoko 'e he kakaí he taimi 'e ni'ihi 'a e ngāue na'e tomu'a fakanofa ke nau fai 'i māmaní?
- Ko e hā 'a e tau'atāina ke fili? Ko e hā 'oku 'aonga ai 'a e fai-kehekehé 'i hono faka'aonga'i 'o 'etau tau'atāina ke fili?
- 'Oku tokonia fēfē 'e he 'ilo'i e tu'unga ta'engata te tau lava ke maa'usiá 'a 'etau tō'onga faka'ahó?
- Ko e hā ha me'a kuó ne fakaivia koe 'i ha'o feinga ke “kaka ke mā'olunga ange ki 'olunga, mo hoko atu ki he taumu'a ma'ongo'onga ko ia 'o e mo'ui ta'engatá”?

Ma'u'anga fakamatalá

1. Malanga 'i he me'a faka'eiki 'o 'Etuini Maselasi Kalaké (Edwin Marcellus Clark), 5 'Epeleli 1955, Ngaahi malanga 'a Hāloti B. Lií (1939–73), 'Akaivi 'a e Potungāue Hisitōliá, Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 11.
2. “Ko Hai Au?” malanga 'i he Grant Stake Senior Aaronic School, 18 Fēpueli 1957, 'Akaivi 'a e Potungāue Hisitōliá, Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 4–7.
3. *Decisions for Successful Living* (1973), 168–69.
4. “Who Am I?” 9–10.
5. *The Teachings of Harold B. Lee*, ed. Clyde J. Williams (1996), 30.
6. *The Teachings of Harold B. Lee*, 73.
7. “Who Am I?” 11–12, 14.

Ko e Lami na'e Tāmate'i Talu mei he Kamata'anga 'o e Māmaní

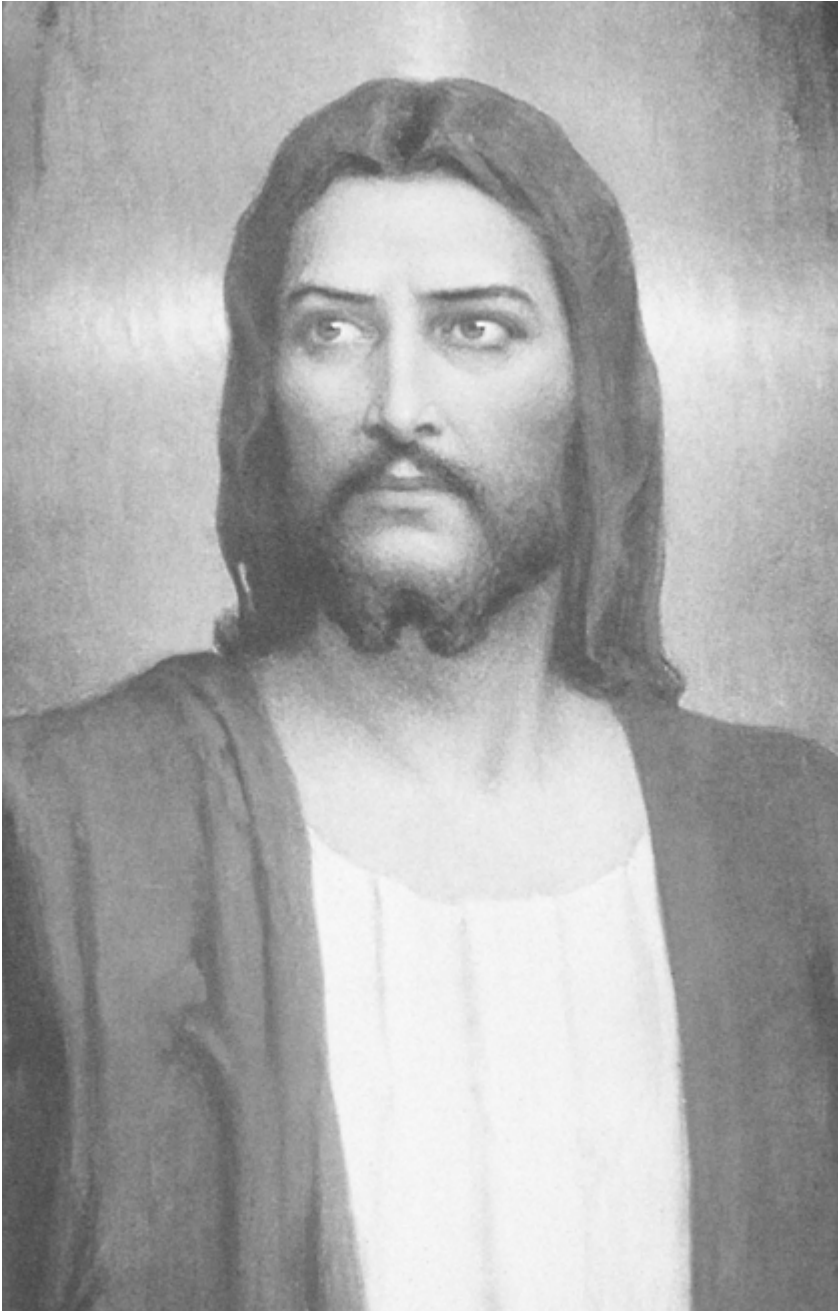
*'Oku ikuna'i fēfee'i 'e he Fakalelei 'a Kalaisí 'a e Hinga 'a
'Ātamá mo faka'atā ke tau foki ki he 'ao 'o e Tamaí?*

Talateú

Na'e ako'i 'e Palesiteni Hāloti B. Lī kuo pau ke mahino kia ki-tautolu 'a e Hinga 'a e tangatá kae toki mahino 'a e Fakalelei 'a e Fakamo'uí, 'a ē ne ne ikuna'i 'a e ngaahi nunu'a 'o e Hingá mo faka'atā 'a e mo'ui ta'engatá. Na'á ne pehē, “Hono 'ikai mātu'aki mahu'inga . . . ke mahino 'a e Hingá, 'a ia ne tupunga ai 'a e Fakalelei—ko e misiona 'o e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí.”¹

Na'e fa'a fakamo'oni'i 'e Palesiteni Lī e misiona fakalangi 'o e Fakamo'uí, he ka ne ta'e 'oua ia he 'ikai lava ke fakatau'atāina'i ki-tautolu mei he maté pea mo e angahalá. Na'á ne fakahā: “Ko e 'Alo 'o e 'Otuá . . . na'á ne ma'u 'a e mālohi ke fo'u ha ngaahi māmani, mo ne pule'i kinautolu. Na'e hā'ele mai ko e 'Alo pē Taha ia Ne Fakatupú, ke fakahoko ha misiona, ke hoko ko e Lami na'e tāmate'i talu mei he fakatupu 'o e māmaní, ke fakahoko ai hono fakamo'ui 'o e fa'ahinga kotoa 'o e tangatá. 'I He'ene foaki 'Ene mo'uí, na'á Ne fakaava ai 'a e matapā ki he toetu'ú mo ako'i 'a e founga te tau lava ai 'o ma'u 'a e mo'ui ta'engatá, 'a ia ko hono 'uhingá, ko e toe foki ki he 'ao 'o e Tamaí mo e 'Aló. Ko e tu'unga ia 'o Sīsuú 'i Hono nāunaú kakato.”²

'Oku fakamatala'i 'i he vahé ni 'a e Hinga 'a 'Ātama mo 'Ivί, Fakalelei 'a e Fakamo'uí 'a ia na'á ne ikuna'i 'a e ngaahi nunu'a 'o e Hingá, pea mo hotau ngaahi fatongia 'o kapau 'oku tau fie ma'u 'a e ngaahi tāpuaki kakato 'o e Fakalelei.

Ko e tā-valivali ko 'eni 'o e Fakamo'uí ko e tā ia ne manako taha ai 'a Palesiteni Hāloti B. Líí pea na'e tautau ia 'i hono 'ōfisí.

Ngaahi Akonaki 'a Hāloti B. Lií

Na'e fakafaingamālie'i fēfee'i 'e he Hinga 'a 'Ātama mo 'Ivī ke hoko 'a e ngaahi tāpuaki 'o e mo'ui fakamatelié?

Na'e faka'aonga'i 'e 'Ātama mo 'Ivī . . . 'a 'ena tau'atāina ke filí pea 'i hona loto mo'oni pe 'onaua, 'i he'ena kai 'a e fua 'o e 'akau, 'a ia na'e tu'utu'uni ke 'oua na'á na kái; tu'unga ai 'a 'ena mo'ulaloa ki he fono 'a Sētané. 'I he talangata'a ko iá, ne tau'atāina ai 'a e 'Otuá ke ne fakahoko kiate kinaua ha fakamaau. Na'e pau ke na 'ilo ne 'ikai ngata pē 'i he hoko 'a e 'Otuá ko ha Tamai 'alo'ofá, ka 'oku toe hoko ia ko ha Tamai 'oku fakamaau totonu, pea 'i he'ena maumau'i 'a e fonó na'á na ha'isia leva ke ma'u ha tautea pea ko ia ne kapusi ai kinaua mei he ngoue faka'ofa'ofa ko iá. Ne hoko heni kiate kinaua 'a e ngaahi fetō'aki kotoa pē ne ma'u 'e he kakai matelié 'o fāi mai mei he taimi ko iá. Na'e pau ke na 'ilo ai ne tu'unga 'i he'ena talangata'á 'a 'ena ma'u 'a e tautea 'o e fakamaau totonú. Na'e tuku ai kinaua ke na ma'u 'a e maá 'i he kakava hona matá, koe'uhí he kuó na hoko 'o kakano.

. . . Ne hoko kotoa ai ko hona tufakanga 'a e mamahí, faingata'a'ia, pea mo e maté, ka ne hoko mai 'a e mamahi ko iá, 'o hangē pē ko e ngaahi me'a ne tau foua talu mei ai 'o a'u mai ki he taimi ní, fakataha mo e 'ilo mo e mahino na'e 'ikai ke tau meimei ma'u tuku kehe pē 'i he mamahí. . . .

. . . Makehe mei he kaunga 'a e Hingá kia 'Ātama mo 'Ivī, 'i he'ene fakatupu ke hoko ha liliu 'iate kinauá, ne toe uesia 'e he liliu ko iá 'a e natula kotoa 'o e tangatá, 'a e ngaahi fakatupu kotoa 'o natulá, 'a e ngaahi fakatupu kotoa 'o e fanga monumanú, 'akaú,—he ne liliu 'a e fa'ahinga me'a mo'ui kotoa pē. Na'a mo māmani ne mo'ulaloa mo ia ki he maté. . . . 'Oku 'ikai lava 'e taha ia 'o fakamatala'i 'a e founa 'o 'ene hokó, pea ka 'i ai ha taha 'e feinga ke ne fakamatala'i, 'e mavahe atu ia mei he me'a kuo folofola 'aki 'e he 'Eikí kia kitautolu. Ka ne hoko ha liliu ki hono kotoa 'o e fakatupu, ko ia ne 'ikai mo'ulaloa ki he maté 'o a'u mai ki he taimi ko iá. Talu mei ai ne hokosia ki he me'a kotoa 'i natula ha tu'unga hōloa māmālie kae 'oua kuo hokosia 'a e mate fakamate-lié, pea 'i he hili 'o iá, ne fie ma'u ke fakafoki 'a e ngaahi me'a kotoa ki hono tu'unga totonú 'o fakafou 'i ha tu'unga toetu'u. . . .

. . . Ko e taha 'o e ngaahi malanga ma'ongo'onga taha, ka te u pehē ko e malanga nounou taha ia kuo fai 'e ha taha, ne fai ia 'e he Fa'ē ko 'Ivī. . . .

“Ka ne ta'e 'oua 'eta maumau fonó pehē, 'e 'ikai ai pē [ke] ta ma'u ha hako, pea 'ikai foki 'ilo'i 'a e leleí mo e koví, mo e fiefia 'o hota huhu'í, pea mo e mo'ui ta'engata 'a ia 'oku foaki 'e he 'Otuá ki he kau talangofua kotoa peé” [Mōsese 5:11].

'Oku totonu ke tau pehē, 'o fiefia fakataha mo 'Ivī 'i he Hingá, he kuó ne faka'atā ke hoko mai 'a e 'ilo 'o e leleí mo e koví, 'o ne faka'atā ke hoko mai mo e fānaú ki he mo'ui fakamatelié, 'o ne faka'atā ke ma'u 'a e fiefia 'o e huhu'í mo e mo'ui ta'engata ko ia 'oku foaki 'e he 'Otuá ki he kakai kotoa peé.

Pea na'e pehē mo 'Ātama, 'o tāpuaki'i 'aki 'a e me'a-foaki 'o e Laumālie Mā'oní'oní, “'o fakamālō'ia 'a e 'Otuá. . . pea na'e fakafonu ia, 'o ne kamata ke kikite 'o kau ki he ngaahi fāmili kotoa pē 'o e māmaní, 'o ne pehē: Ke monū'ia ā 'a e huafa 'o e 'Otuá, he ko e me'a 'i he'eku faiangahalá, kuo faka'ā ai hoku matá, pea te u ma'u 'a e fiefia 'i he mo'uí ni, pea te u toe mamata 'i he kakanó ki he 'Otuá” [Mōsese 5:10] . . .

'Ofa ke foaki mai 'e he 'Eikí 'Ene mahino ki he tu'unga mā'olunga ko 'eni kuo hoko kia kitautolú, pea tuku ke tau fakalāngilangi'i 'i he'etau fakakaukaú mo 'etau ngaahi akonakí 'a e tukufakaholo ma'ongo'onga ko ia kuo tuku mai 'e 'Ātama mo 'Ivī kia kitautolú, he ne tu'unga 'i he me'a ne na foua 'i he'ena ngāue'aki 'ena tau'atāina ke filí, ne na kai ai 'a e fua 'o e 'akau na'á ne 'oange 'a e tupu'anga 'o e mo'ui fakamatelié pea hoko mai ai kia kitautolu, ko hona hako 'o a'u mai ki he ngaahi to'utangata 'o taimí, 'a e tu'unga ma'ongo'onga ko ia 'oku tau lava ai mo kitautolu 'o ma'u 'a e fiefia 'o e huhu'í, pea mo mamata ai 'i he kakanó ki he 'Otuá mo ma'u 'a e mo'ui ta'engata.³

**'Oku ikuna'i fēfee'i 'e he Fakalelei 'a e Fakamo'ui
'a e ngaahi nunu'a 'o e Hingá?**

Na'e kapusi 'e he 'Eiki ko e 'Otuá 'a 'Ātama mei he Ngoue ko 'Ītení koe'uhí ko 'ene talangata'á. Na'á ne fehangahangai ai mo e mate fakalaumālié. . . . Kae vakai 'oku ou pehē kiate kimoutolu,

ko au ko e 'Eikí ko e 'Otuá, ne u tuku kia 'Ātama mo hono hakó ke 'oua te nau mate 'i he mate fakaemāmaní kae 'oua ko au ko e 'Eiki ko 'e 'Otuá, [te u] fekau atu ha kau 'āngelo ke fakahā kiate kinautolu 'a e fakatomalá mo e huhu'í, tu'unga 'i he tui ki hoku 'Alo pē Taha na'e Fakatupú, ke lava ke fokotu'u hake ia 'i he mo'ui ta'engatá [vakai, T&F 29:41–43]. . . . 'I hono kapusi 'o 'Ātama mei he Ngoue ko 'Ītení, ne fehangahangai ai mo e mate fakalaumálié, 'a ia ko e fakamavahe'i ia mei ha toe fetu'utaki vāofi mo e 'ao 'o e 'Eikí.⁴

Ko e hē ne fekau'i mai ai 'a e Fakamo'uí ki māmani? Ne tali 'e he 'Eikí tonu pē 'a e fehu'i ko iá 'i he lolotonga 'o 'ene ngāu'é 'o ne pehē: "He na'e 'ikai fekau 'e he 'Otuá hono 'Aló ki māmani ke fakamala'ia 'a māmani; ka koe'uhí ke mo'ui 'a māmani 'iate ia" [Sione 3:17.] . . .

Fakahaofi mei he hā? Huhu'i mei he hā? 'Uluakí, ke fakahaofi mei he mate fakamatelié 'i he toetu'u 'o e maté. Ka 'i he tafa'aki 'e tahá 'oku fakahaofi kitautolu 'i he founga tatau pē 'e he'ene fei-laulau fakalelei. 'Oku fakahaofi kitautolu mei he angahalá.⁵

'Oku 'uhinga 'a e fakamo'uí ia ki he Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní ke fakatau'atāina'i mei he pōpulá pea mei he ngaahi nunu'a 'o e angahalá tu'unga 'i ha tau'atāina fakalangi, ke tukuange mei he angahalá mo e mala'ia ta'engatá tu'unga 'i he Fakalelei 'a Kalaisí.

'Oku 'ikai ke u tui 'oku toe 'i ai ha feitu'u 'e fakamatala'i lelei ange ai 'a e palani 'o e Fakalelei ka ko e ngaahi tohi ne fai 'e Sēkopé, 'o hangē ko ia 'oku 'i he Tohi 'a Molomoná, 2 Nifai vahe 9. 'Oku ou fie 'omi ia ki ho'omou tokangá mo kole atu ke mou toutou lau fakalelei 'a e fakamatala mahu'inga ko iá: . . .

"Oiauē, hono 'ikai ke lahi 'a e 'alo'ofa 'a hotau 'Otuá, 'a e Toko Taha Mā'oni'oni 'o 'Isilelí! He 'okú ne fakahaofi 'a 'ene kau mā'oni'oni mei he fu'u me'a koví, 'a ia ko e tēvoló, mo e maté, mo heli, mo e ano 'o e afi mo e makavela, 'a ia ko e fakamamahi ta'engatá.

"Oiauē, hono 'ikai ke lahi 'a e mā'oni'oni 'a hotau 'Otuá! He 'okú ne 'afio'i 'a e me'a kotoa pē, pea 'oku 'ikai ha me'a ka 'okú ne 'afio'i ia.

“Pea te ne hā’ele mai ki māmani koe’uhí ke ne fakamo’ui ‘a e kakai fulipē ‘o kapau te nau tokanga ki hono le’ó; he vakai, te ne kātaki’i ‘a e ngaahi mamahi ‘a e kakai kotoa pē, ‘io, ‘a e ngaahi mamahi ‘a e kakai mo’ui kotoa pē, ‘a e kakai tangatá mo e kakai fe-finé fakatou’osi, pea mo e fānaú, ‘a kinautolu ‘oku kau ‘i he fānau ‘a ‘Ātamá.

“Pea te ne kātaki’i ‘a ‘eni koe’uhí ke hoko ‘a e toetu’ú ki he kakai fulipē, koe’uhí ke tu’u ‘a e kakai fulipē ‘i hono ‘aó ‘i he fu’u ‘aho fakamaau lahi.

“Pea ‘okú ne tu’utu’uni ki he kakai fulipē kuo pau ke nau fakatomala mo papitaiso ‘i hono huafá, ‘o ma’u ‘a e tui haohaoa ki he Toko Taha Mā’oni’oni ‘o ‘Isilelí, pe ‘e ‘ikai lava ke fakamo’ui kinautolu ‘i he pule’anga ‘o e ‘Otuá.

“Pea kapau ‘e ‘ikai te nau fakatomala pea tui ki hono huafá, ‘o papitaiso ‘i hono huafá, pea kātaki ‘o a’u ki he ngata’angá, kuo pau ke nau mala’ia; he kuo folofola pehē ‘e he ‘Eiki ko e ‘Otuá, ko e Toko Taha Mā’oni’oni ‘o ‘Isilelí” [2 Nifai 9:19–24] . . .

‘Oku fakamatala’i heni . . . fakamo’ui fakafo’ituitui, ‘oku hoko ki he toko taha fakafo’ituitui kotoa pē, ‘o fakatatau mo hono ‘ulu-ngāangá pea mo ‘ene tō’onga mo’uí. Ka ‘oku tau toe ma’u foki mo e me’a ko ia ‘oku tau ui ko e [fakamo’ui] “fakalūkufuá”, ‘a ia ‘oku hoko ki he fa’ahinga kotoa ‘o e tangatá, ‘o tatau ai pē pe ‘oku nau lelei pe kovi, koloa’ia pe masiva, pe ko e taimi fē ne nau mo’ui aí—‘oku tatau ai pē ia. Te nau ma’u kotoa ‘a e ngaahi tāpuaki ‘o e Fakaleleí pea mo e ngaahi tāpuaki ‘o e toetu’ú ne foaki kia kinautolu ko e me’a foaki ta’e totongi tu’unga ‘i he feilaulau fakalelei ‘a e Fakamo’uí. . . .

Ko ia ai, ko e ngaahi tefito’i akonakí ni, kuo ‘omi mahino, ‘e lava ke fakahaofi ‘a e fa’ahinga kotoa ‘o e tangatá ‘i he mālohi ‘o e fakaleleí, ‘o hangē kuo mate kotoa pē ‘ia ‘Ātamá, ‘e pehē ‘e mo’ui kotoa pē ‘ia Kalaisi ‘o ‘ikai ha taha ‘e tō mei ai. Na’a mo e ngaahi foha ‘o e mala’iá ne nau fakahoko ‘a e angahala ta’e malava ke fakamolemolé te nau toetu’u fakataha mo e taha kotoa pē ‘i he hako ‘o ‘Ātamá. . . . ‘Oku tau ma’u ‘eni ‘i he Ngaahi Tefito ‘o e Tuí: “Oku mau tui ‘e fakamo’ui’i ‘a e tangata kotoa pē ‘i he Fakalelei ‘a Kalaisí, tu’unga ‘i he talangofua ki he ngaahi fono mo e ngaahi ouau ‘o e Ongoongoleleí.” [Ngaahi Tefito ‘o e Tui 1:3.]⁶

**‘Oku faka‘atā fēfē ‘e he tui kia Sīsū Kalaisí mo
e talangofuá ke tau ma‘u ‘a e ngaahi tāpuaki
kakato ‘o e Fakaleléi?**

Na‘e fakamamafa‘i ‘e he ‘Eikí hono mahu‘inga ‘o e ‘ilo ki he Fakamo‘uí pea mo hono misiona fakalangí ‘i ha me‘a ‘e taha, ‘i he‘ene folofola ki he kau Fālesi ne ha‘oha‘o takai ‘iate iá, ‘o hangē ko ia ne nau fa‘a fakahoko ‘i he‘enau feinga ke fakamaa‘i pe ke faka‘efihia‘i iá, “Ko e hā [ho‘omou fakakaukau] ki[a] Kalaisí?” [Mātiu 22:42.] . . .

‘I he lolotonga ‘o ‘ene ngāué na‘e ‘i ai ha ni‘ihi na‘e ta‘e tui ka na‘a nau fakahā ha ngaahi me‘a kau ki he ‘Eikí. ‘I hono fonua ko Nāsaletí, ne nau manuki ai ‘o pehē:

“‘Ikai ko e foha ‘eni ‘o e tufungá? ‘ikai ‘oku ui ‘ene fa‘e‘e ko Mele? mo hono ngaahi kāingá ko Sēmisi, mo Sose, mo Saimone, mo Siutasi? . . . Pea nau tūkia ‘iate ia.” [Mātiu 13:55, 57.] . . .

‘I he tafa‘aki ‘e tahá, . . . ne pehē ai ‘e hono kau muimu‘i ‘o hangē ko Pitá, ko e mā‘olunga taha ‘i he kau ‘aposekoló: “Ko koe ko e Kalaisí, ko e ‘Alo ‘o e ‘Otuá mo‘uí” (Mātiu 16:16)—pea meia Ma‘ata na‘á ne pehē, “‘Io, ‘Eiki: ‘Oku ou tui ko koe ‘a e Kalaisí, ko e ‘Alo ‘o e ‘Otuá, na‘e pau ke ha‘u ki māmaní.” (Sione 11:27.) Pea mei ha taha ‘o ‘ene kau ākongá, ‘i he hili ‘o ‘ene mamata mo ala ki he ‘Eiki kuo Toetu‘ú, ne fakamahino‘i ‘e Tōmasi ‘ene fakamo‘oní ‘aki ‘a e ngaahi lea mahinongofua ko ‘eni: “‘E hoku ‘Eiki mo hoku ‘Otuá”! [Sione 20:28.] . . .

‘Oku ou fakakaukau he taimí ni ki ha me‘a fehangahangai ‘e ua ne hoko. Ko haku kaume‘a mamae ne ne ma‘u ‘a e pōpoaki: “‘Oku mau loto mamahi ke fakahā atu kuo mālōlō ho fohá ‘i he tau.” Ne u ‘alu ki hono ‘apí, peá u sio ai ki he fāmili mamahí ni, ne nau ma‘u ‘a e me‘a kotoa pē ne lava ke fakatau mai ‘e he pa‘angá—‘a e koloá, tu‘unga mā‘olunga, ‘a e ngaahi me‘a ko ē ‘e lau ‘e he māmaní ‘oku faka‘ei‘eikí, ka ko ‘eni kuo uesia ‘enau ‘amanakí mo ‘enau faka‘amú, ‘o nau feinga ke piki ki ha me‘a he ‘ikai ke nau lava ‘o ma‘u ma‘u ai pē ‘o faai mai mei he taimi ko iá, pea ‘oku ngali he ‘ikai pē ke nau toe ma‘u. Na‘e ‘ikai ke nau ma‘u ‘a e fakafiemālie na‘e mei lava ke nau ma‘u.

‘Oku ou fakafehoanaki ‘eni mo ha me’a ne u sio tonu ai ‘i he Falemahaki ‘o e Siasí (LDS Hospital) ‘i ha māhina ‘eni ‘e ono mei ai, ‘i he fakatōtōla’ā ai ha taha ‘o ‘etau kau palesiteni fakamisiona faivelenga mo ‘ofeina. Na’e taulōfu’u ‘a e langá, ka na’e ‘i hono lotó ha fiefia koe’uhí he na’á ne ‘ilo ‘oku fa’a ako ‘a e tangatá ke talangofuá ‘i he faingata’á, pea mo ha totonu ke feohi mo ia ne mahulu atu ‘a ‘ene faingata’a’iá ‘i ha toe me’a kuo foua ‘e ha taha. Na’a mo ia, na’á ne ‘ilo ‘a e mālohi ‘o e ‘Eiki ne toe tu’ú.

‘Oku totonu ke tau fai ‘a e fehu’i ko ‘ení kia kitautolu he ‘ahó ni, ko e tali ia ki he fehu’i ne fai ‘e he ‘Eikí kia kinautolu ‘i hono kuongá, “Ko e hā ho’omou fakakaukau kia Kalaisi?” ‘Oku totonu ke tau fehu’i ‘o hangē ko ‘etau lea ‘oku fai he kuonga ní, “Ko e hā ‘etau fakakaukau kia Kalaisi?” pea toe ‘ai ia ke fakafo’ituitui ange ‘o pehē, “Ko e hā ‘eku fakakaukau kia Kalaisi?” ‘Oku ou pehē nai ko e Huhu’i ia ‘o hoku laumālie mo’uí? ‘Oku ou pehē nai ‘o ‘ikai ha toe veiveiua ‘i he’eku fakakaukau, ko e toko taha ia ne hā ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá? ‘Oku ou tui nai ko Ia na’á ne fokotu’u ‘a e Siasí ni he funga māmaní? ‘Oku ou tali nai ia ko e Fakamo’ui ‘o e māmaní? ‘Oku ou fai pau nai ki he’eku ngaahi fuakava, ‘i he vai ‘o e papitaisó, ‘a ia ko ‘eku mahinó, ‘oku ‘uhinga ia te u tu’u ko e fakamo’oni kiate ia ‘i he taimi kotoa pē, ‘i he me’a kotoa pē, pea ‘i he feitu’u kotoa pē, te u ‘i ai, pea na’a mo e maté?7

‘E tāpuekina kitautolu ‘e he ‘Eikí ‘o fakatatau mo e tu’unga ‘o ‘etau tauhi ‘Ene ngaahi fekaú. Ne pehē ‘e Nifai:

“He ‘oku mau ngāue tūkuingata ke tohi, ke fakaloto’i ‘a ‘emau fānaú mo honau kāinga foki ke nau tui kia Kalaisi, mo fakalelei ki he ‘Otuá; he ‘oku mau ‘ilo ko e me’a ‘e fakamo’ui ai ‘a kitautolú ko e ‘alo’ofa, ‘o ka hili ‘a ‘emau fai ‘a e me’a kotoa pē ‘e ala faí.” (2 Nifai 25:23.)

‘E hanga ‘e he ta’ata’a ‘o e Fakamo’uí, mo ‘Ene fakaleleí, ‘o fakahaofi kitautolu, ‘o ka toki ‘osi ha’atau fakahoko ‘a e me’a kotoa pē te tau lava ‘o fai ke fakahaofi ai kitautolú ‘i hono tauhi ‘o ‘Ene ngaahi fekaú. Ko e ngaahi tefito’i mo’oni kotoa ‘o e ongoongoleleí ko e ngaahi tefito’i mo’oni ia ‘o e tala’ofá ‘oku fakahā mai ai ‘a e ngaahi palani ‘a e Māfimaí kia kitautolú.⁸

Kuo pau ke fai 'e he toko taha taki taha 'a e me'a kotoa pē te ne lava ke fakahaofi ai ia mei he angahalá; hili ia pea te ne toki lava ke lau ha'ane totonu ki he ngaahi tāpuaki 'o e huhu'i 'a e Tokotaha Mā'oni'oni 'o 'Isilelí, ke fakahaofi 'a e fa'ahinga kotoa pē 'o e tangatá tu'unga 'i he talangofua ki he fono mo e ngaahi ouau 'o e ongoongoleléi.

Na'e 'ikai ngata pē 'i hono fai 'e Sīsū 'o e fakalelei ma'ae ngaahi maumau-fono 'a 'Ātamá ka mo e ngaahi angahala 'a e fa'ahinga kotoa 'o e tangatá. Ka ko e huhu'i mei he ngaahi angahala fakafotuituí 'oku fakafuofua ia mei he ngaahi feinga fakatāutahá, 'a ia 'e fakamāu'i 'o fakatatau mo 'ene ngāué.

Kuo 'osi fakamahino'i 'e he folofolá neongo 'e hoko 'a e toe-tu'ú ki he taha kotoa, ko kinautolu pē 'e talangofua kia Kalaisí te nau ma'u 'a e ngaahi tāpuaki lahi ange 'o e fakamo'ui ta'engatá. Ne pehē 'e Paula 'i he'ene lea ki he kakai Hepeluú "peá ne hoko ko e tupu'anga 'o e mo'ui ta'engatá kiate kinautolu kotoa pē 'oku talangofua kiate iá" (Hepelū 5:9) . . .

Ko 'eku faka'ānaua mā'ulaló, pehē ange mai ke mahino kakato ange ki he tangata 'i he potu kotoa pē hono mahu'inga 'o e fakalelei 'a e Fakamo'ui 'o e fa'ahinga kotoa 'o e tangatá, 'a ia ne ne foaki mai 'a e palani 'o e fakamo'ui 'okú ne taki atu kitautolu ki he mo'ui ta'engatá, 'a ia 'oku 'afio ai 'a e 'Otuá mo Kalaisí.⁹

Ngaahi Fokotu'u ki he Akó mo Hono Alea'i

- Te ke tali fēfē 'a e fehu'i "Ko e hā [ho'omou fakakaukau] kia Kalaisí?"
- Ko e hā 'oku pehē ai ko e Fakamo'ui ko e "Lami na'e tāmata'i talu mei he kamata'anga 'o e māmani"? (Fakahā 13:8).
- Ko e hā ha ngaahi founa ne fakatou hoko ai 'a e Hingá ko ha tāpuaki mo ha faingata'a kia 'Ātama mo 'Ivi? 'Oku anga fēfē 'ene toe hoko ko e ma'u'anga fiefia mo e mamahi kia kitautolú?
- Ko e hā ha fa'ahinga 'ilo mo ha mahino te tau toki lava pē 'o ma'u 'i he'etau kātaki'i 'a e ngaahi faingata'a mo e ngaahi fe-fa'uhi 'o e mo'ui fakamatelié?

- Ko e hā ‘a e mate fakalaumālie? ‘Oku ikuna’i fēfee’i ‘a e mate fakalaumālié?
- Ko e hā ha ngaahi tāpuaki ‘o e Fakalelei ‘oku hoko ki he fa’ahinga kotoa ‘o e tangatā ko ha me’a’ofa ta’e totongi? Ko e hā ha me’a kuo pau ke tau fakahoko fakafo’ituitui ke tau ma’u ai ‘a e ngaahi tāpuaki ‘o e Fakalelei?
- Ko e hā ha me’a kuo ako’i mai ‘e he ongo talanoa ‘a Palesiteni Lī fekau’aki mo e kakai ne fehangahangai mo e maté, ‘o kau ki hono mahu’inga ‘o e tui kia Sīsū Kalaisi?
- Ko e hā ha ngaahi me’a kuo hoko ‘i ho’o mo’uí kuó ne fakamālohia ho’o fakamo’oni ki he Fakalelei ‘a e Fakamo’uí?
- ‘Oku hanga fēfē ‘e he Fakalelei ‘o “taki kitautolu ki he mo’ui ta’engatā, ‘a ia ‘oku ‘afio ai ‘a e ‘Otuá mo Kalaisi’?”

Ma’u’anga fakamatalá

1. “Fall of Man,” lea ki he kau ngāue ‘o e semineli mo e ‘inisititiuti’i he ‘Univēsi Pilihihi ‘ongí, 23 Sune 1954, ‘Ākaivi ‘a e Potungāue Hisitōliá, Siasi ‘o Sīsū Kalaisi ‘o e Kau Mā’oni’oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní, 6.
2. Lea ki he fakataha lotu ‘a e To’utupú ‘i Longo Piisi (Long Beach), Kalefōnia, 29 ‘Epeleli 1973, ‘Ākaivi ‘a e Potungāue Hisitōliá, Siasi ‘o Sīsū Kalaisi ‘o e Kau Mā’oni’oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní, 24.
3. “Fall of Man,” 15, 17, 19–20.
4. Lea ‘i he fakataha ‘a e semineli ‘i Soataní, 26 Fēpueli 1947, ‘Ākaivi ‘a e Potungāue Hisitōliá, Siasi ‘o Sīsū Kalaisi ‘o e Kau Mā’oni’oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní, 4.
5. ‘I he Conference Report, ‘Okatopa 1956, 61.
6. “The Plan of Salvation,” lea ki he kau ngāue ‘o e semineli mo e ‘inisititiuti’i he ‘Univēsi Pilihihi ‘ongí, 1 Siulai 1954, ‘Ākaivi ‘o e Potungāue Hisitōliá, Siasi ‘o Sīsū Kalaisi ‘o e Kau Mā’oni’oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní, 4–6.
7. ‘I he Conference Report, ‘Okatopa 1955, 54–56.
8. *Stand Ye in Holy Places* (1974), 246.
9. “To Ease the Aching Heart,” *Ensign*, ‘Epeleli 1973, 5.

Ko e Ngaahi ‘Uluaki Tefito‘i Mo‘oni mo e Ngaahi Ouau ‘o e Ongongoleléi

*Te tau lava fēfē ke faivelenga ange ‘i he talangofua ki he
ngaahi ‘uluaki tefito‘i mo‘oni mo e ngaahi ouau
‘o e ongoongoleléi mo kātaki ‘o a‘u ki he ngata‘angá?*

Talateú

Ko e faka‘amu ‘a e Kau Mā‘oni‘oni kotoa pē ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní ke hoko ‘o ma‘a mo mā‘oni‘oni ‘enau mo‘uí mo honau ‘ulungāngá. Na‘e ako‘i ‘e Palesiteni Hāloti B. Lī ko e founa ki he ma‘á mo e mā‘oni‘oni ke tali ‘a e ngaahi ‘uluaki tefito‘i mo‘oni mo e ngaahi ouau ‘e fā ‘o e ongoongoleléi—ke tui ki he ‘Eiki ko Sisū Kalaisí, fakatomala, papitaiso, pea ma‘u mo e me‘a- foaki ‘o e Laumālie Mā‘oni‘oni—pea toki kātaki ai ‘o a‘u ki he ngata‘angá ‘i hono tauhi ‘o e ngaahi fekau ‘a e ‘Otuá. Na‘á ne pehē:

“Ko e ngaahi fono ‘a e ‘Otuá kuo foaki ki he fa‘ahinga ‘o e tangatá ‘oku kātói ia ‘i he palani ‘o e ongoongoleléi, pea tuku ai ‘a e Siasi ‘o Sisū Kalaisí ke ne fatongia ‘aki hono ako‘i ‘a e ngaahi fonó ni ki māmani. Na‘e foaki kinautolu ‘e he‘etau Tamai Hēvaní ‘i he taumu‘a pē taha, ke malu‘i kimoutolu ‘oku pule‘i ‘e he fonó mo ne fakahaohaoa‘i mo fakamā‘oni‘oni‘i (vakai, T&F 88:34). Ko e lahi taha ‘i he ngaahi me‘a‘ofa ma‘ongo‘onga ‘a e ‘Otuá kia kitautolú ko e me‘a‘ofa ‘o e fakamo‘ui ‘i Hono pule‘angá.”¹

Na‘á ne toe ako‘i foki, “Oku fie ma‘u ki he mo‘ui ta‘engatá ‘a e ‘ilo ‘o e ‘Otuá mo Sisū, ko Hono ‘Aló, ka kuo pau ke mu‘omu‘a ange hono tauhi e ngaahi fekau ‘a e ‘Otuá ‘i hono ma‘u ‘o e ‘iló pe potó.”²

‘E fakamatala‘i ‘e he vahé ni ‘a e founa ‘e hanga ai ‘e he ngaahi ‘uluaki tefito‘i mo‘oni mo e ngaahi ouau ‘e fā ‘o e ongoongoleléi

pea mo e kātaki ki he ngata'angá 'i he mā'oni'óní, 'o taki atu ki-tautolu ki he mo'ui ta'engatá.

Ngaahi Akonaki 'a Hāloti B. Lií

**Ko e hā 'a e tui, pea 'okú ne tataki fēfee'i kitautolu
'i he'etau feinga ke ma'u 'a e mo'ui ta'engatá?**

'Oku hoko 'a e tuí 'i he'ene fekau'aki mo e tui fakalotú ko e tefito'i mo'oni mahu'inga taha pea mo e ma'u'anga foki 'o e mā'oni- 'oni kotoa pē 'okú ne tataki 'a e tangatá 'i he'ene ngaahi feinga ke ma'u 'a e mo'ui ta'engatá 'i he maama ka ha'ú. 'Oku fakatefito ia 'i he 'Otua ko ia 'oku 'ilo'i 'i he tuí, ko e ma'u'anga 'o e mālohi mo e poto kotoa 'i he 'univēsí pea mo e ma'u 'Atamai pule "'o e ngaahi me'a kotoa pē 'oku lava 'o fai ha sio ki ai pe 'ikai lava 'o sio ki ai ka 'oku fakahaa'i ai hono potó." 'I he tui ki he 'Otuá, te ke lava ai mo koe . . . 'o hoko 'o feangainga mo e Ta'engatá 'i he mālohi mo e poto 'oku ma'u mei ho'o Tamai Hēvaní pea utu ai 'a e ngaahi mālohi 'o e 'univēsí mo 'ai ke nau tokoni'i koe 'i he taimi 'o ho'o faingata'a'ia ke fakalelei'i ai ho'o ngaahi palopalema 'oku fu'u hulutu'a ki ho ivi fakaetangatá pe potó.

'E anga fēfē ha'atau fakatupulaki 'a e tuí? Ko e talí ke ako, ke ngāue pea mo lotu. Na'e fai 'e he 'Aposetolo ko Paulá 'a e fehu'i ko 'ení, "Pea 'e fēfē 'enau tui kiate ia na'e 'ikai ke nau fanongo ki aí? pea 'e fēfē 'enau fanongo ta'e ha taha 'e malangá?" (Loma 10:14.) Kuo pau ke tau tali he 'ikai ke nau lava. 'I he'ene peheé 'e toki lava pē 'a e tuí 'o hoko 'i ha'ate fanongo ki he folofola 'a e 'Otuá mei he kau malanga 'o e mo'óní. Ne fakatatau hono malanga'i 'o e mo'oni fekau'aki mo e 'Otuá pea mo 'ene ngaahi tau-mu'á ki hono lulu 'o e tenga'i 'akau, he kapau ko ha tenga'i 'akau lelei 'e kamata ia ke tupu pea mo'ui 'i homou ngaahi lotó 'i he ngaahi tūkunga ko 'ení: 'Uluakí, ke tō ia 'i he kelekele lelei, mo mo'ui 'o e loto fakamātoató mo e loto mo'óní; uá, ke tanumaki 'aki ia 'a e ako mo e fekumi fai velengá; pea ko e tolú, ke fu'ifu'i 'aki ia 'a e "hahau" lelei fakalaumālié mo fakamāfana'i 'aki 'a e ngaahi huelo 'o e fakahā 'oku ma'u mei he lotu 'i he loto fakatō-kilaló. Ko e utu ta'u mei he tō ngoue ko iá 'oku toki ma'u pē ia 'e he fakafo'ituitui 'oku ngāue fakatatau mo e ngaahi mo'oni ne ne

akó pea mo e fakalelei'i kuó ne fai ki he'ene mo'uí 'i he'ene angahalá pea fakafonu 'aki hono ngaahi 'ahó 'a e ngaahi tō'onga 'aonga 'i hono tauhi 'o e ngaahi fekau 'a e 'Otua 'oku tui ki aí, pea mo tokoni ki hono kāingá.³

Ne liliu 'a e fekau 'e hongofulu mei he Mo'unga Sainái mei hono lau fakapotó 'o hoko ko ha le'o hangē ha mana 'o e mafai mei 'olungá, tu'unga 'i he tuí, pea hoko mo e ngaahi akonaki 'a e kau palōfitá ko e folofola ia 'a e 'Otuá kuo fakahā ke ne tataki kitautolu ki hotau 'api Fakasilesitialé. . . . Te tau lava 'o ma'u 'i he tuí 'a e mahino ki ha me'a pē 'oku tokoni 'i he mo'uí ni ki he tu'unga 'o Sísuú, "Ko ia ke haohaoa 'a kimoutolu he 'oku haohaoa 'a ho'omou Tamai 'oku 'i he langí" [Mātiu 5:48] he 'oku lelei ia kia kitautolu pea ta'engata hono 'aongá neongo 'e kau 'i hono o'i kitautolú ha ngaahi founa māsila 'a e 'Otua langimama'ó, "He ko ia 'oku 'ofa ki ai 'a e 'Eikí 'okú ne tautea, pea 'okú ne te'ia 'a e foha kotoa pē 'okú ne ma'ú" [Hepelū 12:6]⁴

Kuo pau ke 'ilo 'e he fānaú taki taha ko e tui ko ia 'oku fe'unga ai ke te haohaoá 'oku toki lava pē 'o fakatupulaki 'e he feilaulaú pea kapau he 'ikai te ne feinga ke feilaulau'i hono u'á mo 'ene ngaahi holi [fakakakanó] 'o talangofua ki he ngaahi fono 'o e Ongongolelei, he 'ikai lava 'o fakamā'oni'oni'i pe ngaohi ia ke toputapu 'i he 'ao 'o e 'Eikí.⁵

Ko e hā 'oku mahu'inga ai 'a e fakatomala faka'ahó?

Koe'uhí ke lava 'o tupulekina 'a e lelei kuo pau ke tanumaki mo ngāue'aki ma'u pē, pea koe'uhí ke te anga-tonu mo'oni 'e fie ma'u leva ke 'auhani faka'aho 'a e ngaahi kovi 'oku tupu 'i he'etau ngaahi angafái 'aki ha'atau fakatomala mei he angahalá. . . .

Ko e hā leva 'a e ngaahi sitepu 'e fakahoko 'i he'etau kaka 'i he hala 'o e fakatomalá ka tau taau mo e fakamolemole 'a e 'Otuá, 'o fou 'i he huhu'i 'o e feilaulau fakalelei 'a e 'Eikí, pea mo e ngaahi faingamālie 'i he mo'ui ta'engatá he maama ka ha'ú? Ko ha Tamai langi mama'ó, na'á ne tomu'a tokaima'ananga 'e 'i ai ha ni'ihí 'e hinga ki he angahalá pea e fie ma'u ke fakatomala 'a e taha kotoa pē, kuó ne 'omi 'i he ngaahi akonaki 'o 'ene ongongolelei, 'o fakafou mai 'i hono Siasí, 'a e palani ko ia 'o e fakamo'ui 'okú ne fakamahino'i 'a e founa mo'oni mo mahino ki he fakatomalá.

‘Uluakí, ko kinautolu ‘oku mo‘ua he angahalá kuo pau ke nau vete ia. “Te mou ‘ilo ‘i he me‘á ni ‘o kapau ‘oku fakatomala ha tangata mei he‘ene ngaahi angahalá—vakai, te ne vete ia pea lí‘aki” (T&F 58:43). Ko e vete ko iá kuo pau ke tomu‘a fakahoko ia ki he tokotaha ne fehālaaki tu‘unga i ho‘o ngaahi angafaí. Ko e vete fakamātoato mo‘oní ‘oku ‘ikai ko ha fakahaa‘i pē ‘o ‘ete halá ‘i ha ‘ilo‘i ‘o ‘ete halaiá. Kapau na‘á ke “fai fakahāhā ha kovi ki ha taha,” kuo pau ke ke fakahaa‘i ho‘o halaiá ‘i ha founa ‘iloa ‘i he ‘ao ‘o kinautolu ne ke fai hala ki aí, ‘o ke fakahā ai ho‘o fakame‘apango‘ia pea mo ho‘o loto fakatōkilalo mo fie tali ha valoki ‘e tuha mo ho‘o tō‘ongá. Kapau ne ‘ikai ‘iloa ho‘o angafaí pea ‘ikai uesia ai ha taha kehe ka ko koe pe, ‘oku totonu leva ke fai ho‘o veté ‘i he liló, pea ‘e lava ‘e ho‘o Tamai ‘oku ‘afio ‘i he liló ‘o totongi fakahāhā atu kiate koe. Ko e ngaahi angafai ko ia ‘e ala uesia ai ho tu‘unga ‘i he Siasí, pe ko ho‘o totonu ki ho ngaahi faingamālie pe fakalalakala ‘i he Siasí, kuo pau ke vete taimi totonu ia ki he pīsope ne ‘osi fokotu‘u ‘e he ‘Eikí ke hoko ko ha tauhi ki he tākangá pea mo Ne tu‘utu‘uni ke hoko ko e fakamaau fakalūkufua ki ‘Isilelí. ‘E lava pē ke fanongo ki he vete ko ia ‘i he liló ‘o anga‘ofa, ‘o fakatatau mo e tu‘unga ‘o e angafaí taki taha. . . . Ka ‘i he hili ‘o e vete ‘o e angahalá, kuo pau ke fakahaa‘i ‘e he tokotaha ne fai angahalá ‘a e ngaahi fua ‘o ‘ene fakatomalá ‘aki ha‘ane fai ha ngaahi ngāue lelei ke lahi ange ia ‘i he kovi kuó ne faí. Kuo pau ke ne fai ha totongi huhu‘i ‘oku fe‘unga mo e ngata‘anga ‘o hono iví, ke fakafoki ‘a e me‘a ko ia na‘á ne ‘avé pe ke fakalele‘i ‘aki ‘a e maumau ne ne fakahokó. He ko ia ‘oku fakatomala pehē mei he‘ene ngaahi angahalá pea tafoki faka‘aufuli mei ai, ‘o ‘ikai ke ne toe fai iá, ‘oku ‘i ai ‘ene totonu ki he tala‘ofa ‘o e fakamolemole ki he‘ene ngaahi angahalá, ‘o kapau ne ‘ikai ke ne fakahoko ‘a e angahala ta‘e malava ke toe fakamolemoleá, ‘o hangē ko ia ne fakahā ‘e he Palōfita ko ‘Īsaiá, “He neongo ‘a e tatau ho‘omou angahalá mo e kula ‘aho‘ahó, ‘e hoko ia ke hinehina ‘o hangē ko e ‘uha hinaekiaki; kapau ‘oku kulokula ia ‘o hangē ko e kulamūmū, ‘e tatau ia mo e fulufulu‘i sipi” (‘Īsaia 1:18).⁶

Tau tali ia. Kuo tau taki taha fai kotoa pē ha me‘a na‘e ‘ikai totonu ke tau fakahoko, pe kuo tau ta‘e tokanga ke fakahoko ha me‘a na‘e totonu ke tau fai. ‘I he‘ene peheé kuo tau fehālaaki kotoa pē, pea ‘oku tau fie ma‘u kotoa ai ke tau fakatomala. ‘E ‘ai

‘e he tēvolo motu‘á koe ke ke pehē kapau kuó ke fai ha fehālaaki, ko e hā ‘oku ‘ikai ke ke hokohoko atu ai ā koe he fakahoko ‘o e fehālāki? Ko Sētane ia ‘i he‘ene tala atu tokua ‘oku ‘ikai ha faingamālie ia ke ke toe foki mai ai. Ka kuo pau ke ke fakahanga ho matá ki he me‘a ‘oku totonú, pea tafoki mei he me‘a ne ke fakahoko ‘aki ha‘o fakatomala, pea ‘oua ‘e toe fai ia. Na‘e folofola ‘a e ‘Eikí, “Alu ‘i [ho halá] pea ‘oua. . . ‘e toe faiangahala; ka ‘e foki ki he laumālie pē ko ia ‘e faiangahalá ‘a e ngaahi angahala mu‘á, ‘oku folofola ‘e he ‘Eikí ko homou ‘Otua” (T&F 82:7).⁷

Kapau kuó ke fai ha ngaahi fehālaaki, ‘ai ‘a e ‘ahó ni ko e kamata‘anga ia e liliu ki ho‘o mo‘uí. Tafoki mei he me‘a hala ne ke fai. Ko e fekau mahu‘inga taha ‘i he ngaahi fekau kotoa ‘a e ‘Otuá ‘a e fekau ko ia ‘oku faingata‘a taha ke ke tauhi ‘i he ‘aho ní. Kapau ko e ta‘e fai totonú, kapau ko e liliu loí, ‘ikai tala ‘a e mo‘oní, ko e ‘ahó ni ko e ‘aho ia ke ke ngāue ki ai kae ‘oua kuó ke ikuna‘i ‘a e vaivai ko iá. Fakatonutonu ia peá ke hoko atu ki he me‘a hoko mai ‘oku faingata‘a taha ke ke tauhi. Ko e founga ia ke ke fakamā‘oni‘oni‘i ai koe ‘aki ha‘o tauhi ‘a e ngaahi fekau ‘a e ‘Otuá.⁸

Ko e hā ‘oku hoko ai ‘a e papitaisó ko ha teuteu mahu- ‘inga ke fe‘iloaki mo e ‘Otuá?

Ko e taimi ‘oku tau hifo ai ki he vai ‘o e papitaisó, ‘oku tau fakahoko ai ha fuakava mo e ‘Eikí te tau fai ‘a e me‘a kotoa pē te tau lava ‘i hotau iví ke tauhi ‘a e ngaahi fekau ‘a e ‘Otuá, tu‘unga ‘i he mahino ‘e foaki mai ‘a e ngaahi tala‘ofa ‘a e ‘Eikí fakataha mo Hono nāunaú ‘o ta‘engata pea ta‘engata, pea te tau tuku ‘etau mo‘uí ke pule‘i ‘e he ‘Otuá pea te tau hoko ko e kau fakamo‘oni ‘o e ‘Otuá ‘i he feitu‘u kotoa pē pea na‘a mo e maté. [Vakai, Mōsaia 18:8–10.] Ko e fuakava ia na‘a tau fai ‘i hono papitaiso kitautolu ko e kāingalotu ‘o e Siasí.⁹

Ko e papitaiso ‘i he fakauku ki he fakamolemole ‘o e angahalá. . . ‘oku ma‘a kinautolu ia kuo nau a‘usia ‘a e ta‘u ‘oku ala fakamāuá, ‘a ia ko ha teuteu ‘oku fie ma‘u ki he fe‘iloaki mo e ‘Otuá. Ko e founga ‘eni ‘oku tau hoko ai ko e “fānau ‘a e ‘Otuá ‘i he‘etau tui kia Kalaisi Sisuú. He ko kimoutolu kotoa kuo papitaiso kia Kalaisí, kuo mou ‘ai ‘a Kalaisi,” (Kalētia 3:26–27) pe ko hono fakalea ‘e tahá, ‘oku tau ma‘u ‘i he papitaisó ‘a e “mālohi ke

hoko ko e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine 'o e 'Otuá" [Vakai, Mōsaia 5:7]. 'Oku tu'unga 'i he founḡá ni ha'o lava ke faka'aonga'i kiate koe 'a e ta'ata'a fakalelei 'o Kalaisi, koe'uhí ke ke ma'u ha fakamolemole ho'o ngaahi angahalá, pea fakama'a mo homou ngaahi lotó. [Vakai, Mōsaia 4:2]. Pea koe'uhí ke mou taau mo ha fakamolemole pehē 'i he hili ho'omou papitaisó, kuo pau ke ke anga fakatōkilalo 'o ui faka'aho ki he 'Eikí mo 'a'eva 'i he maama 'o e ngaahi akonaki 'o e ongoongolelei. . . .

. . . Ko kinautolu pē kuo fakatomala pea papitaiso ki he fakamolemole 'o e angahalá te nau lava 'o ma'u ha totonu ke 'ekea 'a e ta'ata'a huhu'i 'o 'Ene fakalelei.¹⁰

Na'a mo e Fakamo'uí tonu pē na'e papitaiso 'e Sione Papitaiso, 'o hangē ko 'Ene folofolá, "ke fakahoko 'a e mā'oní'oni kotoa pē" (Mātiu 3:15). Kapau 'oku pehē ki ai, 'e fēfē leva kitautolu? Na'e fakahā kia Nikotimasi: "Kapau 'e 'ikai fanau'i 'a e tangatá 'i he vaí pea mo e laumālié, 'e 'ikai 'aupito fa'a hū ia ki he pule'anga 'o e 'Otuá" (Sione 3:5). Na'e 'ikai toe tuku 'e he 'Eikí ha me'a ke hoko ai ha fakaveiveiua 'a ha taha 'i he papitaiso na'á Ne ako'i.

"Pea 'oku 'ikai fa'a hū ki hono pule'angá ha me'a 'oku ta'e ma'a; ko ia 'oku 'ikai hū ki hono mālōlō'angá ha taha ka ko kinautolu pē kuo fō honau kofú 'i hoku totó, koe'uhí ko 'enau tui mo e fakatomala mei he'enau ngaahi angahalá kotoa pē, pea mo 'enau faitotonu 'o a'u ki he ngata'angá" (3 Nifai 27:19).

Ko hono 'uhinga 'eni ne na'ina'i ai ki he kakai ne fanongo ki aí, "Fakatomala, pea mou taki taha papitaiso 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisi, ke fakamolemole ai 'a e angahalá, pea te mou ma'u mo e foaki 'o e Laumālie Mā'oní'oni" (Ngāue 2:38). He 'oku tu'unga 'i hono papitaiso 'e ha taha 'okú ne ma'u 'a e mafaí, 'a hono fufulu 'i he ta'ata'a 'o e 'Alo 'o e 'Otuá, 'o hangē ko e fakataipé, 'a e ngaahi kofu 'o e tokotaha 'oku papí, he ko Ia ne Ne fai 'a e fakalelei ki he ngaahi angahala 'anautolu kotoa 'oku nau tali Ia pea hū mai 'i he matapā ki he tākangá, 'a ia ko e papitaisó. Kuo 'osi fakahaa'i mahino 'e he Fakamo'uí, "Ka 'o kapau 'e 'ikai te nau fakatomala, kuo pau ke nau mamahi 'o hangē pē ko aú" (T&F 19:17).¹¹

**‘Oku tataki fēfee’i kitautolu ‘e he Laumālie Mā’oni’oni
ki he ‘ao ‘o e ‘Eikí?**

Ko e mēmipa kotoa pē kuo papitaiso, ‘oku hilifaki ha ngaahi nima ki hono ‘ulú pea ‘oku pehē ai ‘e he kau kaumātu‘á, ‘i he hili ‘o ‘enau fakama‘u ia ko e mēmipa ‘o e Siasí, “Ma‘u ‘a e Laumālie Mā’oni’oni.” Hili ia pea te nau lava pē ke toe lea‘aki ‘a e ngaahi lea ne fai ‘e he ‘Eikí ki He‘ene kau ākongá ‘i he taimi ne Ne folofola ange ai kau ki he Fakafiemālié pe ko e Laumālie Mā’oni’oni, ‘a ia ‘e ha‘ú: Te ne fakamanatu‘i ‘akimoutolu ‘i he me‘a kotoa pē. Te ne ako‘i ‘a kimoutolu ‘i he me‘a kotoa pē. Te ne fakahā atu ‘a e ngaahi me‘a ‘e hoko maí. [Vakai, Sione 14:26; 16:13]. Ko ia, kapau ko au ‘oku ou fakama‘u koe ko e mēmipa ‘o e Siasí, te u foaki kiate koe ‘a e me‘a-foaki ko e Laumālie Mā’oni’oni, ‘a ia ‘e hoko ko ha tūhulu ki ho va‘é mo ha fakahinohino ki ho ‘alu‘angá, ‘a ia te ne ako‘i atu ‘a e me‘a kotoa pē mo fakamanatu atu ‘a e me‘a kotoa pē pea mo fakahā atu ‘a e ngaahi me‘a ‘e hoko maí.¹²

‘Oku folofola ‘a e ‘Eikí: “Pea ko ‘eku ongoongoleléi ‘eni—ko e fakatomala mo e papitaiso ‘i he vaí, pea ‘e toki hoko ‘a e papitaiso ‘aki ‘a e afi pea mo e Laumālie Mā’oni’oni, ‘a ia ko e Fakafiemālié, ‘a ia ‘okú ne fakahā ‘a e ngaahi me‘a kotoa pē, ‘o ne ako‘i ‘a e ngaahi me‘a fakamelino ‘o e pule‘angá” (T&F 39:6).

Ko e taimi ‘oku ma‘u ai ‘e ha tangata ‘a e me‘a-foaki ko e Laumālie Mā’oni’oni, ‘okú ne ma‘u ‘a e me‘a ko ia ‘oku fie ma‘u ke fakahā ai kiate ia ‘a e tefito‘i mo‘oni mo e ouau kotoa pē ‘o e fakamo‘uí ‘oku fekau‘aki mo e tangatá he māmaní.¹³

Ko e me‘a totonu ke lea ‘aki ‘o pehē ko e taimi ‘oku papitaiso ai ha taha ‘i he vaí mo ma‘u ‘a e ngaahi tāpuaki ‘o e Laumālié ‘i he hilifaki ‘o e nimá, ‘oku hoko ia ko ha fanau‘i fo‘ou. ‘Oku hoko ia ko ha fanau‘i fo‘ou koe‘uhí he kuo fokotu‘u mai ia mei he mate fakalaumālié ki he ‘ao ‘o e taha ‘o e Tolu‘i ‘Otuá, ‘a ia ko e Laumālie Mā’oni’oni. Ko hono ‘uhinga ia ‘oku mau pehē ai kia kimoutolu “Ma‘u ‘a e Laumālie Mā’oni’oni” ‘i he taimi ‘oku fakama‘u ai koé. ‘Oku foaki ‘a e me‘a-foaki ni ki he toko taha tui ko ē ‘oku faivelenga mo mo‘ui taau ke ne ma‘u ‘a e totonu ki he tāpuaki, ‘a e totonu ko ia ke feohi mo e taha ‘o e Tolu‘i ‘Otuá, ke ne ikuna‘i ai ‘a e mate fakalaumālié.¹⁴

‘Oku fakataipe ‘e he papitaiso ‘i he fakaukú ‘a e maté pe ko hono tanu hifo ‘o e tangatá ‘i he angahalá; pea ko e toe tu‘u mai ko ia mei he vaí, ko e toe tu‘u hake ia ki ha mo‘ui fakalaumālie fo‘ou. Hili ‘o e papitaisó, ‘oku hilifaki leva ha ngaahi nima ki he ‘ulu ‘o e toko taha tui kuo papitaisó, pea ‘oku tāpuaki‘i ia ke ne ma‘u ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oní. ‘I he‘ene peheé ‘oku ma‘u ai ‘e he toko taha kuo papitaisó ‘a e tala‘ofa pe ko e me‘a-foaki ko e Laumālie Mā‘oni‘oní, pe ko e faingamālie ke fakafoki ki he ‘ao ‘o e taha ‘o e Tolu‘i ‘Otuá; tu‘unga ‘i he‘ene talangofuá pea ‘i he‘ene faivelengá, pea ko e taha ‘oku tāpuaki‘i pehe‘i ‘okú ne ma‘u ‘a e fakahinohino mo e tataki ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oní ‘i he‘ene ngaahi fefononga‘aki mo ‘ene ngaahi lea faka‘ahó, ‘o hangē ko e ‘a‘eva mo e fefolofolai ‘a ‘Ātama mo e ‘Otuá ‘i he Ngoue ko ‘Ītení, ‘a ia ko e Tamai Hēvaní. Ko e founga ke ma‘u ai ‘a e fakahinohino mo e tataki peheé mei he Laumālie Mā‘oni‘oní ke fanau‘i fo‘ou fakalaumālie kita.¹⁵

‘I he ngaahi ‘uluaki tefito‘i mo‘oni ‘o e ongoongoleleí—‘a e tuí, fakatomalá, papitaisó, pea mo e ma‘u ‘o e Laumālie Mā‘oni‘oní, ‘a ia ko e fa‘ahinga mālohi ia ‘e lava ai ke fakahā mai ‘a e ngaahi me‘a kotoa peé—‘e kamata leva ke toki mahino kia kitautolu ‘a e ‘uhinga ‘a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá ‘i he‘ene lea ‘i ha me‘a ‘e taha, ‘i hono fehu‘i ange pe ko e hā ‘oku kehe ai ‘a e Siasí ni mei he toenga ‘o e ngaahi siasi kehé—koe‘uhí he ‘oku tau ma‘u ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oní. [Vakai, *History of the Church*, 4:42.] ‘I hono ma‘u ko ia ‘o e mālohi ‘oku lava ai ke fakahā mai ‘a e ngaahi me‘a kotoa peé, ‘e lava ai ke fokotu‘u ‘a e kakato ‘o e ongoongoleleí ‘o Sisū Kalaisí.¹⁶

Te tau lava fēfē ‘o kātaki ‘o a‘u ki he ngata‘angá?

Ko e hā ‘a e ngaahi fono mo e founga te tau ma‘u ai ‘a e [tāpuaki ‘o e nāunau fakasilesitalé]? Kuo tau ma‘u ‘a e ngaahi ‘uluaki tefito‘i mo‘oni mo e ngaahi ouau ‘o e Ongoongoleleí—‘a e tuí, fakatomalá, papitaisó, pea mo e Laumālie Mā‘oni‘oní; pea ‘oku ‘i he pule‘anga ‘o e ‘Otuá ha ngaahi fono ‘oku nau ako‘i mai ‘a e founga ki he haohaoá. Ka ‘i ai ha mēmipa ‘o e Siasí ‘okú ne feinga ke mo‘ui kakato ‘aki ‘a e ngaahi fono kotoa pē ‘oku ‘i he pule-

‘angá, ‘okú ne ako ‘a e founga ‘e haohaoa aí. ‘Oku ‘ikai ha mēmipa ia ‘o e Siasí te ne ta’e lava ke mo’ui ‘aki ‘a e fonó, ‘o mo’ui kakato ‘aki ‘a e fono kotoa ‘o e ongoongolelei. Te tau lava kotoa pē ‘o ako ke fefolofolai mo e ‘Otuá ‘i he lotú. Te tau lava kotoa pē ‘o ako ke mo’ui kakato ‘aki ‘a e Lea ‘o e Potó. Te tau lava kotoa ‘o ako ke tauhi kakato ‘a e ‘aho Sāpaté ke mā’oni’oni. Te mou lava kotoa ‘o ako ke tauhi kakato ‘a e fono ‘o e ‘aukaí. ‘Oku tau ‘ilo ‘a e founga ke tauhi kakato ai ‘a e fono ‘o e anga- ma’á. ‘I he’etau ako ko ‘eni ke tauhi kakato ha taha ‘o e ngaahi fonó, ‘oku tau ‘i he hala ai ki he haohaoá.¹⁷

Mahalo pē te mou ‘eke mai, ‘oku founga fēfē hano fakamā’oni- ‘oni’i ‘e ha taha ia, pea mo ‘ai ia ke toputapu ke ne mateuteu ai ke fononga ‘i he ‘ao ‘o e ‘Eikí? . . . Ko e folofola ‘eni ‘a e ‘Eikí, “Pea ‘ikai ia ko ia pē, ka ko e mo’oni ‘oku ou tala kiate kimoutolu, ko ia ia ‘oku pule’i ‘e he fonó, ‘oku malu’i foki ia ‘e he fonó pea ‘oku faka- haohaoa’i mo fakamā’oni’oni’i ‘e ia ia” (T&F 88:34). ‘A e fono fē? ‘A e ngaahi fono ‘a e ‘Eikí ‘o hangē ko ia ‘oku ‘i he ongoongolelei ‘o Sīsū Kalaisí, pea ko hono tauhi ‘o e ngaahi fono mo e ngaahi ouau ko iá, ko e ngaahi founga ia ‘e fakama’a ai kitautolu pea mo fakamā’oni’oni’i. Ko hono tauhi ‘o e kihí’i fono kotoa pē kuo foaki mai ‘e he ‘Eikí, ‘oku tau ofi ange ai ‘aki ha sitepu ‘e taha ke ma’u ‘a e totonu ke hū ‘i ha ‘aho ki he ‘ao ‘o e ‘Eikí.

Kuó ne ‘omi ‘i ha fakahā ‘e taha ‘a e founga te tau lava ai ‘o teu- teu’i kitautolu ‘i he fakalau atu ‘o e ngaahi ta’ú. “Ko e mo’oni ‘oku folofola ‘e he ‘Eikí: ‘E hoko ‘o pehē, ko e tangata kotoa pē ‘e li’aki ‘ene ngaahi angahalá pea ha’u kiate au, ‘o ui ki hoku hingoá, pea talangofua ki hoku le’ó, mo tauhi ‘eku ngaahi fekaú, te ne ma- mata ki hoku matá pea ‘ilo’i ‘oku ou ‘i ai” (T&F 93:1). ‘Oku fai- ngofua, ‘ikai ko ia? Ka ke toe fanongo pē. Ko e me’a pē ke ke faí ke si’aki ho’o ngaahi angahalá, ha’u kiate Ia, ui ki Hono huafá, talangofua ki Hono le’ó, tauhi ‘Ene ngaahi fekaú, pea te ke ma- mata ki Hono fofongá mo ‘ilo’i ko Ia ia.¹⁸

Ko e ngāue ‘eni ‘a e ‘Eikí, ko e taimi ‘okú ne tuku mai ai ha fe- kau ki he fānau ‘a e tangatá, ‘okú ne tuku mai mo ha founga ke lava ai ‘o fakahoko ‘a e fekau ko iá. Kapau ‘e fakahoko ‘e he’ene fānau ‘a e me’a kotoa pē te nau lava ai ke tokoní, ‘e toki tāpuaki’i ‘e he ‘Eikí ‘enau ngāué.

. . . 'Oku finangalo 'a e 'Eikí ke tau fai 'a e me'a kotoa pē te tau lavá ke fakahaofi kitautolu, pea . . . ka hili 'etau fakahoko 'a e me'a kotoa pē te tau lava ke fakahaofi kitautolú, pea tau toki fakafalala leva ki he 'alo'ofa mo e manava'ofa 'a 'etau Tamai Hēvaní. Na'á ne foaki hono 'Aló koe'uhí ke tau lava 'o ma'u hotau fakamo'uí 'o ka tau ka talangofua ki he ngaahi fono mo e ngaahi ouau 'o e ongoongoleléi, ka 'e toki hoko pē ia 'o ka hili 'etau fai 'a e me'a kotoa pē te tau lava ke fakahaofi ai kitautolú.¹⁹

Kuo foaki mai 'e he 'Eikí kia kitautolu taki taha ha maama ke tau to'o, ka ko e tafa'aki ki he 'i ai mo e ta'e 'i ai ha lolo 'i he'etau māmá, 'e fakafalala pē ia kia kitautolu taki taha. Ko e kongá ki he'etau tauhi 'a e ngaahi fekaú mo ma'u ai 'a e lolo 'oku fie ma'u ke hulu-hulu hotau halá 'e fakafuofua pē ia meia kitautolu fakatāutaha. He 'ikai ke tau lava kitautolu 'o kole mei he kāingalotu hotau Siasí. He 'ikai ke tau lava 'o kole mei ha'atau kui ne 'iloa. Te u toe fakaongo atu, ko e kongá ki he 'i ai ha'atau lolo 'i he'etau māmá, 'oku fakafuofua pē ia 'ia kitautolu taki taha; 'e fakafuofua ia mei he'etau faivelenga 'i hono tauhi 'oe ngaahi fekau 'a e 'Otua Mo'uí.²⁰

Ko hono kotoa 'o e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleléi pea mo hono kotoa 'o e ngaahi ouau 'o e ongoongoleléi, ko e ngaahi fakaafe pē ia ki hono ako 'o e ongoongoleléi 'aki hano mo'ui 'aki hono ngaahi akonakí. Ko honau 'uhingá pē ia—ko ha ngaahi fakaafe ke ha'u 'o ako fakahoko koe'uhí ke ke 'ilo. . . . Hangē 'oku mahino mai kiate au 'oku sai ange ke tau pehē, na'e 'ikai ke tau 'ilo'i mo'oni ha taha 'o e ngaahi akonaki 'o e ongoongoleléi kae 'oua kuo tau feohi mo kinautolu 'aki hono mo'ui 'aki taha taha kinautolu. Ko hono 'ai 'e tahá, 'oku tau toki ako 'a e ongoongoleléi 'i he'etau mo'ui 'aki iá.²¹

Ko e pōpoaki ma'ongo'onga taha 'e lava ke fai 'e ha taha 'i he tu'ungá ni ki he kāingalotu 'o e Siasí ke tauhi 'a e ngaahi fekau 'a e 'Otua, he ko e me'a ia 'oku hao ai 'a e Siasí pea mo e fakafō-i-tuituí. Tauhi 'a e ngaahi fekaú. He 'ikai ke 'i ai ha toe me'a ia te u lava 'o lea 'aki he 'ahó ni 'e toe mālohi ange pe mahu'inga ai 'i he 'ahó ni.²²

Ngaahi Fokotu‘u ki he Akó mo Hono Alea‘í

- Te tau lava fēfē ‘o fakatupulaki ha tui lahi ange ki he ‘Eiki ko Sīsū Kalaisi? ‘Oku tokoni fēfē ‘a e tuí ke tau tauhi ‘a e ngaahi fekaú kae ‘ikai ke tau me‘a-va‘inga ‘aki? Ko e fē ha taimi kuo fakafaingamālie‘i ai koe ‘e ho‘o tui ki he ‘Otuá, ke ke fakalelei‘i ho‘o “ngaahi palopalema ‘oku tōtu‘a ia ki he mālohi mo e poto ‘o e tangatá”?
- Ko e hā ‘oku mahu‘inga ai ‘a e vete ‘o e angahalá ki he fakatomalá? Ko e hā ‘oku totonu ai ke tau kamata fakatomala he ‘ahó ni mei he‘etau ngaahi angahalá mo liliu ‘etau mo‘uí, kae ‘ikai toe tatali ki ha ‘aho kehé?
- ‘Oku founga fēfē ha‘ataua “fō hotau ngaahi kofú ‘i he ta‘ata‘a ‘o e ‘Alo ‘o e ‘Otuá“?
- Fakatatau mo e lea ‘a Palesiteni Lií, ‘oku tokoni fēfē ‘etau ma‘u ‘a e me‘a-foaki ko e Laumālie Mā‘oni‘oní ke tau ikuna‘i ‘a e mate fakalaumālie? Ko e hā te tau lava ‘o fai ke tau ma‘u kakato ai ‘a e fakahinohino ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oní ‘i hotau “ngaahi vaa‘i hala mo ‘etau talanoa faka‘ahó“?
- Ko e hā ‘oku ako‘i ‘e he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 93:1 fekau‘aki mo hono mahu‘inga ‘o e kātaki ki he ngata‘angá ‘i hono tauhi ‘o e ngaahi fekaú?
- Kuo tokoni‘i fēfee‘i koe ‘e ha‘o mo‘ui ‘aki ha tefito‘i mo‘oni ‘o e ongoongolelei ke ke ‘ilo ai ‘oku mo‘oni?

Ma‘u‘anga fakamatalá

1. The Teachings of Harold B. Lee, ed. Clyde J. Williams (1996), 19.
2. “‘And This Is Life Eternal,’ ” *Relief Society Magazine*, ‘Epeleli 1950, 225.
3. *Decisions for Successful Living* (1973), 75–76.
4. “‘Put on the Whole Armor of God,’ ” *Church News*, 30 Mē 1942, 8.
5. “For Every Child, His Spiritual and Cultural Heritage,” *Children’s Friend*, ‘Aokosi 1943, 373.
6. *Decisions for Successful Living*, 94, 98–99.
7. *The Teachings of Harold B. Lee*, 115.
8. *The Teachings of Harold B. Lee*, 82.
9. Lea ki he Mutualé, 1948, ‘Ākaivi ‘o e Potungāue Hisitōliá, Siasi ‘o Sīsū Kalaisi ‘o e Kau Mā‘oni‘oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní, 5.
10. *Decisions for Successful Living*, 116, 118.
11. *Stand Ye in Holy Places* (1974), 316–17.
12. Lea ki he konifelenisi ‘a e to‘u tupú ‘i Pilingi ‘i Monitana, 10 Sune 1973, ‘Ākaivi ‘o e Potungāue Hisitōliá, Siasi ‘o Sīsū Kalaisi ‘o e Kau Mā‘oni‘oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní, 4.
13. *Stand Ye in Holy Places*, 51.
14. Lea ‘i he fakataha ‘a e semineli ‘i Soataní, 26 Fēpueli 1947, ‘Ākaivi ‘o e

- Potungāue Hisitōliá, Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 5.
15. *The Teachings of Harold B. Lee*, 95.
 16. Lea 'i he seminā 'a e kau palesiteni fakamisiona fo'ou, 29–30 Sune 1972, 'Ākaivi 'o e Potungāue Hisitōliá, Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 5.
 17. Lea 'i he konifelenisi fakavahe fonua 'i Lima 'i Pelū, 1 Nōvema 1959, 'Ākaivi 'o e Potungāue Hisitōliá, Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 6–7.
 18. *The Teachings of Harold B. Lee*, 166; ne toki tånaki atu 'a e palakalafi.
 19. 'I he Conference Report, Konifelenisi Faka'elia 'i Miuniki 'i Siamane 1973, 7.
 20. 'I he Conference Report, 'Okatopa 1951, 30.
 21. "Learning the Gospel by Living It," lea 'i he konifelenisi hono 52 'a e Palaimeli, 3 'Epeleli 1958, 'Ākaivi 'a e Potungāue Hisitōliá, Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 3.
 22. *Ensign*, 'Aokosi 1972, takafi muí.

‘A‘eva ‘i he Maama ‘o e Fakamo‘oní

Ko e hā ha founa ‘e tupulekina ai e maama ‘o ‘etau fakamo‘oní ke “ngingila ‘i he ‘ilo‘ilo paú”?

Talateú

Ne laka hake ‘i ha ta‘u ‘e 32 ‘ene hoko ‘a Hāloti B. Li ko ha fakamo‘oni makehe ki he Fakamo‘ui ko Sīsū Kalaisí. Na‘á ne fakamo‘oni‘i, “Oku ou fakamo‘oni atu ‘i he loto fakamātoato pea ‘aki ‘eku mo‘uí kotoa, ‘oku ou ‘ilo‘i ‘oku mo‘ui ‘a Sīsū, pea ko e Fakamo‘ui ia ‘o māmaní.”¹

‘I he‘ene lea fekau‘aki mo e founa ke ma‘u ai ha fakamo‘oní, na‘á ne pehē:

“Ne ‘a‘ahi mai ha pātele Katolika kei talavou kiate au mo ha faifekau fakasiteiki mei Kololato. Na‘á ku fehu‘i ange ‘a e ‘uhinga ‘o ‘ene ha‘ú, peá ne tali mai, “Oku ou ha‘ú ke ta talanoa.’

“Peá u ‘eke ange leva, ‘Ko e hā hono ‘uhingá?’

“Pea na‘á ne tala mai, ‘Ne u fekumi ki ha ngaahi kaveinga pau ‘e ni‘ihi pea kuo ‘ikai ke u lava ‘o ma‘u ia. Ka ‘oku ou tui kuó u ma‘u ia ‘i he lotolotonga ‘o e Kau Māmongá.’

“Ne ma iku ai ‘o talanoa ‘i ha miniti ‘e tolungofulu. Peá u tala ange leva, ‘Pātele, Ko e taimi ‘oku kamata tala atu ai ‘e ho lotó kia koe ha ngaahi me‘a ‘oku ‘ikai ‘ilo ‘e ho ‘atamaí, ko ho‘o ma‘u ia ‘a e Laumālie ‘o e ‘Eikí.’

“Na‘e katakata pē mo pehē mai, “Oku ou tui ‘oku lolotonga hoko ia kia au.’

“Peá u tala ange leva ki ai, ‘Pea ta ‘oku tonu ke ‘oua te ke toe fakatoloi fuoloa.’

“Hili ha ngaahi uike si‘i mei ai kuó u ma‘u ha‘ane telefoni. Ne pehē mai leva ia ‘Te u papitaiso ‘i he Tokonaki ka hokó ‘o hoko

ko ha mēmipa ‘o e Siasí, koe‘uhí he kuo tala mai ‘e hoku lotó ha ngaahi me‘a ‘oku ‘ikai ‘ilo ia ‘e hoku ‘atamaí.’

“Na‘e ului ai. Na‘á ne mamata ki he me‘a na‘e totonu ke ne fakatokangaí. Na‘á ne ongo‘i ‘a e me‘a na‘e totonu ke ne ongo‘í. Na‘e mahino ki ai ‘a e me‘a na‘e tonu ke mahino ki aí, pea na‘á ne ngāue‘i. He na‘e ‘i ai ‘ene fakamo‘oni.”²

Ngaahi Akonaki ‘a Hālotti B. Lií

Ko e hā ‘a e fakamo‘oni?

‘E lava ke faka‘uhinga‘i ‘a e fakamo‘oní ko ha fakahā fakalangi ki ha tangata ‘oku tui. Pea ‘oku toe fakaongo mai ‘e he tangata fa‘u sāmē ‘a e fakakaukau tatau: “. . . [ko e fakamo‘oni ‘a e ‘Eikí ‘oku pau]. . . .” (Saame 19:7.) Na‘e fakahā ‘e he ‘apostolo ko Paulá “. . . ‘oku ‘ikai ha taha te ne fa‘a pehē [pe te ne ‘ilo] ko e ‘Eikí ‘a Sīsū, ka ‘i he Laumālie Mā‘oni‘oní” (1 Kolinitō 12:3). Kuo toe ako‘i foki ‘e he kau palōfitá kapau te tau “kole ‘aki ‘a e loto fakamātoato mo e loto mo‘oni, ‘o tui kia Kalaisi, te ne fakahā kiate ki-moutolu ‘a hono mo‘oní ‘i he ivi ‘o e Laumālie Mā‘oni‘oní. Pea te mou lava ke ‘ilo‘i ‘a e me‘a kotoa pē ‘i he ivi ‘o e Laumālie Mā‘oni‘oní” (Molonai 10:4–5) . . .

‘Oku mo‘ui ‘a e ‘Otuá! Ko Sīsuú ko e Fakamo‘ui ‘ia ‘o e māmani ko ‘ení! Ko e ongoongolelei ‘o Sīsū Kalaisí ‘o hangē ko ia ‘oku kakato ‘i he ngaahi folofola ‘o e kuonga mu‘á mo onopōnī, ‘oku mo‘oni! ‘Oku ou ‘ilo ‘a e ngaahi me‘á ni ‘i he fakamo‘oni ‘a e Laumālié ki hoku laumālié.³

Tuku ke u fakamatala atu ha me‘a ne u a‘usia mo ha taha ‘o hotau kau pule he pisinisí. ‘Oku Siasi hono uaifí mo e fānaú, ka ‘oku ‘ikai ke Siasi ia. . . . Tala mai ‘e ia kia au, “He ‘ikai ke u lava ‘o kau ki he Siasí kae ‘oua ke ‘i ai ha‘aku fakamo‘oni.” Peá u tala ange leva, “Ko ho‘o toe ‘alu ange pē ki Sōleki, ‘alu ange ke ta fe‘iloaki.” ‘I ha‘ama talanoa ‘i ha ‘osi ‘o ha uike ‘e taha mei he‘emau fakataha fakapisinisi ko iá ne u tala ange ai, “‘Oku ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au pe ‘okú ke fakatokanga‘i pe ‘oku ‘i ai ha‘o fakamo‘oni pe ‘ikai; pe ‘okú ke ‘ilo‘i pe ko e hā koā ‘a e me‘a ko e fakamo‘oni.” Na‘á ne fie ‘ilo ai heni pe ko e hā koā ‘a e fakamo‘oni. Ka na‘á ku tali ‘aki ha‘aku tala ange, “Ka hokosia ha taimi ‘e tala atu ai ‘e ho lotó kia koe ‘a e me‘a ‘oku ‘ikai ke ‘ilo ‘e ho ‘atamaí, ko e Laumālie ia ‘o e

‘Eikí ‘okú ne fakahā atu.” Hili ia peá u tala ange, “‘I he faka‘au ke u ‘ilo koé, ‘oku ‘i ai ha ngaahi me‘a ‘okú ke ‘ilo‘i loto ‘oku mo‘oni. He ‘ikai ke tātaa‘i atu koe ia ‘e ha ‘āngelo ‘i ho umá ‘o tala atu ‘oku mo‘oni ‘eni.” Ka ko e Laumālie ‘o e ‘Eikí ‘oku hangē ko hono fakamatala‘i ‘e he ‘Eikí: “‘Oku ma‘ili ‘a e matangí ko [‘ene] fa‘iteliha pē, pea ‘okú ke fanongo ki hono mumuhu ‘o iá, ka ‘oku ‘ikai te ke ‘ilo pe ‘oku ha‘ú mei fē, pe ‘alú ki fē: ‘oku pehē pē ‘a ia kotoa pē ‘oku fanau‘i ‘i he Laumālie” (Sione 3:8). Ko ia ne u tala ange leva ki hoku kaume‘á ni, ‘a e pule pisinisi ni: “‘Ko ‘eni, manatu‘i ko ho‘o fakamo‘oní he ‘ikai ‘alu atu ia ‘i ha founga ‘ilonga fēfē, ka ‘i he taimi ‘e hoko atu aí, ‘e fakaviviku ho ‘olungá ‘e he lo‘imata ‘o e fiefiá he po‘ulí. Te ke ‘ilo‘i, ‘e hoku kaume‘a ‘ofeina, ‘a e taimi ‘e hoko atu ai ‘a e fakamo‘oní.”⁴

‘Oku ou fakamo‘oni atu ‘oku ou ‘ilo‘i ‘oku mo‘ui ‘a e Fakamo‘uí, ko e fakamo‘oni mālohi taha te ke lava ‘o ma‘u ‘okú Ne mo‘uí, ‘e hoko atu ia ‘i he taimi ‘e fakamo‘oni‘i ai ki ho‘o mo‘uí ‘e he mālohi ‘o e Laumālié ‘oku mo‘uí. ‘Oku mālohi ange ia ‘i he mamatá, mālohi ange ia ‘i he ‘a‘eva mo talanoa mo Iá, ko e fakamo‘oni ia ‘a e Laumālié ‘e fakamāu‘i ai koe kapau te ke tafoki ‘o fakafepaki kiate Iá. Ka ko e fatongia foki kia kimoutolu kotoa, pea mo hoku fatongia, ke fokotu‘u ma‘u ‘etau fakamo‘oní. ‘Oku fehu‘i ma‘u pē kia kimautolu, pe ‘e anga fēfē hono ma‘u ‘e ha taha ha fakahā? Na‘e folofola ‘a e ‘Eikí ‘i ha fakahā ki he kau fuofua takimu‘á, “‘Te u fakahā kiate koe ‘i ho ‘atamai‘i pea ‘i ho lotó ‘i he Laumālie Mā‘oni‘oní. Pea ‘e nofo ia ‘i ho lotó. Ko e laumālie ‘eni ‘o e fakahaá na‘e ‘omi ai ‘e Mōsese ‘a e fānau ‘a ‘Isilelí ki he kauvai ‘e taha ‘o e Tahī Kulokulá ‘i he kelekele mōmoá” [Vakai, T&F 8:2–3.] Ko e taimi kuo fakamo‘oni‘i ai ‘e he Laumālié ki hotau laumālié, ‘oku hoko ia ko ha fakahā mei he ‘Otua Māfima‘í.⁵

[‘I he mate ‘a Lāsalo‘í, ne folofola ‘a e Fakamo‘uí kia Ma‘ata,] “‘Ko au ko e toetu‘u mo e mo‘ui: ko ia ‘oku tui kiate aú, ka ne mate ia ‘e mo‘ui pē ia: Pea ko ia ‘oku mo‘ui mo tui kiate aú, ‘e ‘ikai ‘aupito mate ia.” Pea tafoki ia kia Ma‘ata ‘o Ne folofola ange, “‘Okú ke tui [ki he me‘á ni]?” Pea mei he loto ‘o e fefine anga fakatōkilaló ni, na‘e ake hake ha fa‘ahinga me‘a pea lea ai ia ‘i he loto mo‘oni ‘o hangē ko ia ne fai ‘e Pitá, “‘Io, ‘Eiki: ‘Oku ou tui ko e Kalaisí ‘a koe, ko e ‘Alo ‘o e ‘Otuá, ‘a ia na‘e totonu ke ha‘u ki māmaní” [Sione 11:25–27].

Na'á ne ma'u ia mei fē? Na'e 'ikai ha'u ia mei ha'ane lau ha ngaahi tohi. Na'e 'ikai ma'u ia mei ha'ane ako 'a e ngaahi me'a fakalotú pe saienisí pe me'a fakapotó. Na'á ne ma'u ha fakamo'oni 'i hono lotó, 'o hangē ko ia ne ma'u 'e Pitá. Kapau na'e tali 'a e 'Eikí, na'á Ne mei folofola ange, "Okú ke monū'ia 'e Ma'ata, he na'e 'ikai fakahā ia kiate koe 'e he kakanó mo e totó, ka ko 'eku Tamai 'oku 'i he langí." . . . Ko e me'a mahu'inga taha 'i he ngaahi me'a kotoa pē te ke lava ke ma'ú ko ha'o ma'u ha fakamo'oni 'i ho lotó 'oku mo'oni 'a e ngaahi me'a ni.⁶

'Oku 'ikai fu'u tokolahi fēfē ha nī'hi kuo femātaaki mo e Fakamo'uí 'i he mo'ui fakamatelié ni, ka 'oku 'ikai ha taha 'ia ki-tautolu kuo 'osi tāpuaki'i ke ne ma'u 'a e me'a-foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oní 'i he hili 'o e papitaisó te ne ta'e fakapapau'i Hono mo'oni 'o hangē pē ne tau sio tonu ki aí. Ko hono mo'oni, kapau 'oku tau tui ki hono mo'oni 'o 'Ene mo'uí, neongo 'oku te'eki ke tau mamata kiate ia, 'o hangē ko hono fakahā 'e he 'Eikí 'i he'ene fakamatala kia Tōmasí, 'oku mā'olunga ange 'a e ngaahi tāpuaki 'o kinautolu kuo te'eki mamata kae tuí" (Sione 20:29), koe'uhí he 'oku tau "'a'eva 'i he tuí, kae 'ikai 'i he mamatá" (2 Kolinitō 5:7). Neongo pē 'oku 'ikai ke tau mamata, ka 'oku tau tui, te tau ma'u ai ha fiefia ta'e lava ke lea'aki 'i he faka'osinga 'o 'etau tuí, 'a ia ko e fakamo'ui 'o hotau laumālié (vakai, 1 Pita 1:8–9).⁷

Te tau lava nai 'o faka'osi 'aki ia ha'atau pehē, ka 'i ai ha taha kuó ne ma'u ha fakamo'oni mo'oni kuó ne ma'u ha fakahā mei he 'Otua mo'uí, he ka 'ikai, he 'ikai te ne ma'u 'a e fakamo'oni ko iá? Ka 'i ai leva ha taha kuó ne ma'u ha fakamo'oni, 'okú ne ma'u 'a e me'a-foaki 'o e kikité, kuó ne ma'u 'a e laumālie 'o e fakahaá. Kuó ne ma'u 'a e me'a-foaki ko ia ne lava ai 'a e kau palōfitá ke lea fekau'aki mo e ngaahi me'a 'i honau ngaahi fatongía. . . .

'Oku tokoni 'a e 'Eikí ke tau feinga kotoa ke ma'u 'a e fakamo'oni ko ia 'oku mahu'inga taha 'i he'etau teuteu ke 'iló. Pea ka fāifai pea tau ma'u 'a e fo'i fakakaukau fakalangi ko ia ko Siosefa Sāmitá na'e hoko pea 'oku hoko ko e palōfita pea 'oku mo'oni 'a e ongoongoleléi, 'e mōlia atu leva 'a e ngaahi me'a kehe 'oku hā ngali faingata'á 'o hangē ha hahau 'i he he'eki hopo hake 'a e la'aá.⁸

‘E founga fēfē ha’atau teuteu ke ma’u ha fakamo’oni?

‘Oku lau ‘o pehē na’e lolofola ‘a e [Fakamo’uí]: “. . . ‘oku ‘iate kimoutolu ‘a e pule’anga ‘o e ‘Otuá” (Luke 17:21). Mahalo ko ha liliu totonu ange ‘o e me’á ni ke pehē, “Oku ‘ia kimoutolu ‘a e pule’anga ‘o e ‘Otuá pe ‘oku ‘i homou lotolotonga,” ka ‘i he’eku fakakaukau ki he kupu’i lea ‘e tahá, “Oku ‘iate kimoutolu ‘a e pule’anga ‘o e ‘Otuá,” ‘oku ou manatu ai ki ha me’a ne hoko fekau’aki mo ha kulupu fānau ako mei he ‘Univēsi Piliikihami ‘Iongí . . . ‘i he Fale Laioné (Lion House), ‘a ia ne kole ai ki he toko hongofulu mā ono, ne nau fakafongai honau ngaahi fonua muli ‘e hongofulu mā onó, ke nau tu’u ‘o fakamatala e founga ne nau ‘ilo mo tali ai ‘a e ongoongolelei, . . . pea mo fakahoko foki ‘enau fakamo’oni. Ko ha efiafi mātu’aki mālie mo’oni. Ne mau fanongo ai ki ha kau talavou mo ha kau finemui mei Mekisikou, ‘Āsenitina, Palāsila, ngaahi fonua Sikenitinēviá, Falanisē, pea mo ‘Ingilani. Na’e tatau pē ‘enau ngaahi fakamatalá. ‘I he taimi ne nau kamata fakamatala ai e founga ne nau ‘ilo ai ‘a e ongoongolelei, na’e peheni ia: Na’a nau fie ma’u ‘a e mo’oni. Na’a nau fekumi ki he māmá. Na’e ‘ikai ke nau fiemālie, pea ‘i he lotolotonga ‘o ‘enau fekumí, ne ha’u ha taha kia kinautolu mo e mo’oni ‘o e ongoongolelei. Ne nau lotua ia mo fekumi mālohi ki he ‘Eikí, ‘i he loto fakamātoato, ‘aki honau lotó kotoa, pea nau toki ma’u leva ‘a e fakamo’oni ne nau ‘ilo ai ko e ongoongolelei ‘eni ‘o Sīsū Kalaisí. . . . Ko ia ai ‘oku ‘i he loto ‘o e toko taha kotoa pē, ‘i he loto ‘o e toko taha kotoa ‘oku fekumi mo’oni ki he mo’oni, ‘o kapau ‘okú ne ma’u ‘a e holi ke ‘ilo’í, pea mo ako ‘i he loto fakamātoato mo tui ki he ‘Eiki ko Sīsū Kalaisí, ‘e lava ke ‘iate ia ‘a e pule’anga ‘o e ‘Otuá, pe ko hono fakalea ‘e tahá, ‘oku ‘a’ana ‘a e mālohi ke ma’u iá.⁹

Kuo pau ke ‘i he kamata’anga ‘o e fakamo’oni fakafō’ituitui kotoa pē ‘a e mā’oni’oni, mo’ui ma’á, he ka ‘ikai ‘e ‘ikai ke fakamo’oni’i ‘e he Laumālie ia hono fakalangi ‘o e misiona ‘o e ‘Eikí pe ko ‘ene ngāué ‘i hotau kuonga.¹⁰

Ko e ‘uluaki me’a mahu’inga . . . ki he ma’u ‘o ha fakamo’oni ke fakapapai ko e tu’unga fakalaumālie “fakafō’ituitui” ‘a e tokotaha ko iá ‘oku lelei. Kuo pau ke ma’a ‘a hono sinó mo hono ‘ata-mái ‘o kapau te ne ma’u ‘a e feohi ‘o e me’a-foaki ‘o e Laumālie

Mā'oni'oni, he ko ia te ne lava ai ke 'ilo hono mo'oni 'o e ngaahi me'a fakalaumālié.¹¹

Kuo pau ke mahulu atu hono 'uhinga 'o e uluí mei he'ete hoko pē ko ha mēmipa 'o e Siasí “oku 'i ai hano kaati” 'i he tali totongi 'o e vahehongofulú, lekooti memipasipí, lekomeni tempalé, mo e ngaahi alā me'a peheé. 'Oku 'uhinga ia ke te matu'uaki 'a e ngaahi fakahema ke fakaangá pea mo fāifeinga ma'u pē ke fakalelei'i hoto ngaahi vaivai fakaelotó kae 'ikai ko e fōtunga pē ki tu'á.¹²

'I he ō atu ko 'eni 'o 'etau kau faifekaú, 'oku tau pehē ai kia ki-nautolu 'oku nau ngāue ki aí, “Oku 'ikai ke mau kole atu ke mou kau mai ki he Siasí ka ke fokotu'u pē homou hingoá 'i he lekōtí. 'Oku 'ikai ko e me'a 'eni 'oku tau tokanga ki aí. He 'oku mau omi ke foaki atu 'a e me'a'ofa mahu'inga taha 'e lava ke foaki atu 'e he māmaní, ko e me'a'ofa 'o e pule'anga 'o e 'Otuá. 'Oku 'i heni ia ma'au 'o kapau te ke tali mo tui ki ai.” Ko 'etau tukupā 'eni ki he māmaní. “Te mau lava ke ako'i atu 'a e ngaahi tokāteline 'o e Siasí 'o Sīsū Kalaisí mo fakamo'oni atu ki hono fakalangi 'o e ngāué ni, ka ko hono fakamo'oni'i 'o e mo'oni 'o e me'a 'oku mau ako'í, kuo pau ke ma'u ia 'i ha'o fekumi pē 'a'au.”

'Oku tau pehē ki he kakai 'oku tau ako'í, “Sai, fehu'i ki he 'Eikí. Ako, ngāue, pea mo lotu.” Ko e founga 'eni 'oku 'omi 'aki 'a e kakai ki he Siasí, pea ko e founga tatau pē ia mei he kamata'angá, 'a ia 'oku 'omi 'aki 'a e kakai loto fakamātoato kotoa pē ki he Siasí.¹³

'I he tangaki hake 'a e fofonga 'o Sīsúú 'i he'ene lotu he “hokosia hono houá,” [vakai, Sione 17:1] na'á Ne fakahaa'i ai ha mo'oni mahu'inga 'oku totonu ke 'uhinga mo'oni ki he toko taha kotoa pē: ”Pea ko 'eni 'a e mo'ui ta'engatá, ke nau 'ilo koe ko e 'Otuá mo'oni pē taha, pea mo Sīsū Kalaisi, 'a ia na'á ke fekaú“ (Sione 17:3.) Neongo 'oku toe loloto ange hono mahu'inga 'o e folofolá ni 'i he tu'unga te u fakamatala'i hení, ka 'oku ou fie to'o mai ha fo'i fakakaukau mei ai. 'E anga fēfē ha'o 'ilo'i 'a e Tamaí mo e 'Aló? . . . 'Oku tau kamata ke ma'u 'a e 'ilo ko iá 'aki ha'atau ako. Na'e fale'i mai 'e he Fakamo'uí ke tau ”Fekumi lahi 'i he ngaahi tohi tapú; koe'uhí he 'oku mou 'amanaki ke ma'u ai 'a e mo'ui ta'engatá: pea ko ia ia 'oku fakamo'oni kiate aú“ (Sione 5:39). 'Oku 'ilo ai ha hisitōlia 'o e fengāue'aki 'a e 'Otuá mo e fa'ahinga 'o e ta-

ngatá 'i he kuonga fakakōsipeli kotoa pē, kae 'umaā 'a e ngaahi ngāue mo e ngaahi lea 'a e kau palōfitá pea mo e Fakamo'uí tonu pē 'o hangē ko ia 'oku fakahoko 'i he "ue'i 'e he 'Otuá," 'o fakatatau mo e fakamatala 'e he 'Aposetolo ko Paulá, "pea 'oku 'aonga ia ki he akonakí, mo e valokí, mo e fakatonutonú, mo e fakapoto ki he mā'oni'oni: koe'uhí ke haohaoa 'a e tangata 'o e 'Otuá, pea kakato hono teuteu ki he ngaahi ngāue lelei kotoa pē" (II Timote 3:16–17.) 'Oku 'ikai totonu ke ke tuku ha 'aho ke 'alu 'oku 'ikai ke ke laukonga 'i he ngaahi tohi toputapú ni.

Ka 'oku 'ikai fe'unga ke te 'ilo pē ki he'ene mo'uí pea ngāue mo ako. Ko e 'Eikí pē na'á Ne tali 'a e fehu'i pe 'e anga fēfē hano 'ilo ia 'e ha taha pea mo 'ene tokātelinē: "Ka [fai ha tangata] ki hono finangaló, te ne 'ilo" (Sione 7:17). Te ke pehē 'oku 'i ai ha taha 'ilo lahi ki he saienisí 'oku te'eki ke ne fai ha ngaahi fakatotolo 'i he fale fakasaienisi? Te ke tokanga nai ki ha ngaahi fakaanga 'a ha taha 'i he mūsiká kapau 'oku 'ikai ha'ane 'ilo 'e taha ki he mūsiká pe ki ha taha fakaanga ki he 'ātí 'o kapau 'oku 'ikai lava 'o tā-valivali? Ko e me'a tatau pē, 'o hangē ko koé, te ke lava 'o "'ilo 'a e 'Otuá" kuo pau ke te fakahoko hono finangaló mo tauhi 'ene ngaahi fekaú pea mo mo'uí'aki 'a e ngaahi 'ulungaanga ne mo'uí 'aki 'e Sisuú.¹⁴

'Oku 'ikai ko ha founga faingofua ke te ako ke ma'u 'a e 'iló 'i he tuí. Kuo pau ke 'i ai ha ngāue lahi mo'oni pea mo fāifeinga 'i he tuí. . . .

Ko hono fakanounou, ko e ako 'i he tuí 'oku 'ikai ko ha ngāue ia ki ha taha fakapikipiko. Ne pehē 'e ha taha, 'o meimei peheni, ko e fa'ahinga founga peheé 'oku fie ma'u ke mafesifesi 'a e mo'uí kotoa, ke 'o hake 'a e loto mo e fakakaukau kotoa pē, pea fakafehokotaki ia ki he 'Otuá—kuo pau ke fokotu'u 'a e tu'unga totonu 'o e fehokotakí. Pea 'oku toki hoko mai leva 'a e "'iló 'o tupunga he tuí."¹⁵

Ko e hā te tau lava 'o fai ke fakamālohia ai 'etau fakamo'oni?

[Na'e folofola 'a e 'Eikí kia Pita,] "'Oku holi 'a Sētane kiate ki-moutolu, koe'uhí ke ne fakatanga'i 'a kimoutolu 'o hangē ko e uité: Ka kuó u hūfia koe, ke 'oua na'a mate ho'o tuí: pea 'o ka ke

ka [ului], ke ke tokoni [ki] ho kāingá” (Luke 22:31–32). Ka mou fakatokanga‘i ‘eni, ko ‘Ene folofola ‘eni ki he mā‘olunga taha ‘i he Toko Hongofulu Mā Uá. ‘Oku ou lotua koe; ka ke ‘alu ‘o ului, pea ka hili ho‘o uluí, peá ke ‘alu ‘o tokoni ki ho tokouá. Ko hono ‘uhingá [te tau lava pē] ‘o mavahe mei he‘etau uluí ‘o hangē ko e lava ke tau uluí. Ko ho‘o fakamo‘oní ko ha fa‘ahinga me‘a ia te ke lava ‘o ma‘u he ‘ahó ni ka ‘e malava ke ‘ikai ke ke ma‘u ma‘u ai pē ia.¹⁶

‘Oku molengofua ‘a e fakamo‘oní ‘o hangē ha huelo ‘o e mā-hiná; ‘oku pelepelengesi ia ‘o hangē ha ‘ōketí (orchid); kuo pau ke ke toe puke ia ‘i he pongipongi kotoa pē ‘o ho‘o mo‘uí. Kuo pau ke ke puke ia ‘aki ha‘o ako, ‘aki ho‘o tuí, pea ‘aki ho‘o lotú. Kapau te ke tuku ke ke ‘ita, kapau te ke tuku ke ke feohi mo e kakai hala, ke ke fanongo ki he ngaahi talanoa ‘oku ‘ikai totonu, ke ke ako ‘a e ngaahi lēsoni ta‘e totonú, pe te ke fe‘ao mo ha ngaahi tō‘onga angahala, ‘oku ‘ikai ha me‘a ia ‘e toe fakamate lahi ange pehē he te ne to‘o atu ‘a e Laumālie ‘o e ‘Eikí meiate koe kae ‘oua kuo hangē ko ha‘o hū atu mei ha loki maama ‘i ho‘o mavahe atu mei he falé ni, pea ‘e tatau ia mo ha‘o hū atu ki he fakapo-‘ulí.¹⁷

Ko ia ‘okú ke ma‘u he ‘ahó ni ‘i ho‘o fakamo‘oní he ‘ikai ‘a‘au ia ‘apongipongi kae ‘oua kuó ke fai ha ngāue ki ai. He ko ho‘o fakamo‘oní ‘e tupulekina pe hōloa ‘o fakafuofua pē meia koe. Te ke kei manatu‘i pē nai ho fatongiá? Na‘e folofola ‘a e ‘Eikí, “Ka [fai ‘e ha tangata ki] hono finangaló, te ne ‘ilo ‘a e akonakí, pe ‘oku ‘i he ‘Otuá ia, pe ko ‘eku lea ‘iate au pē” (Sione 7:17).¹⁸

‘Oku ‘ikai tonu ke anga-‘uli ha taha kuo ului mo‘oni ‘i he Kau Mā‘oni‘oni he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní. ‘Oku ‘ikai totonu ke ta‘e faitotonu, pe loi, pe kaiha‘a. ‘A ia ko hono ‘uhingá, ‘e lava ke ma‘u ‘e ha taha ha‘ane fakamo‘oni ‘o hangē ko e ‘aho ní, ka ‘i he taimi ‘oku mo‘ulaloha ai ‘o ne fai ‘a e ngaahi me‘a ‘oku fehangahangai mo e ngaahi fono ‘a e ‘Otuá, ‘oku tupu pē ia he kuo mole ‘a ‘ene fakamo‘oní pea ‘oku fāifeinga ke ne toe ma‘u ia. Ko e fakamo‘oní ‘oku ‘ikai ko ha me‘a ia ‘okú ke ma‘u he ‘ahó ni pea ‘okú ke ma‘u ma‘u ai pē ia. He ko e fakamo‘oní ko e me‘a pē ‘e ua ‘e hokó, ko ‘ene tupulaki ‘o a‘usia ‘a e maama ‘o e ‘ilopaú, pe ko ‘ene faka‘au‘au hifo ‘o ‘osi ‘aupito, kae fakatatau pē mo e ngāue ‘oku tau fai ki aí. Te u pehē, ko e fakamo‘oni ko ia ‘oku tau feinga ke pukepuke

mei he ‘aho ki he ‘ahó, ko e me‘a ia ‘okú ne fakahaofi kitautolu mei he ngaahi tauhele ‘a e filí.¹⁹

**‘Oku hoko fēfē ha fakamo‘oni ko ha hao‘anga
‘o e mo‘uí pe laumālié?**

Ne ‘i ai ha me‘a he lolotonga ‘o e ngāue ‘a [Kalaisí] ne toutou fakahaa‘i ai ‘e he ‘aposestolo pule ko Pitá, ‘a ‘ene tui mo ‘ene fakamo‘oni ki hono fakalangi ‘o e misiona ‘o e ‘Eikí: “Ko koe ‘a e Kalaisí, ko e ‘Alo ‘o e ‘Otua mo‘uí.” Pea tali ‘e he ‘Eikí kia Pita ‘o ne pehē, “. . . na‘e ‘ikai fakahā ia kiate koe ‘e he kakanó mo e totó, ka ko ‘eku Tamai ‘oku ‘i he langí” pea ‘i he “maká ni”—pe ko hono fakalea ‘e tahá, ‘i he fakamo‘oni kuo fakahā ‘i he Laumālie Mā‘oni‘oní, ‘a e fakahā ko Sisū ‘a e Kalaisí—ne langa ai Hono siasí, pea “pea ‘e ‘ikai lava‘i ia ‘e he ngaahi matapā ‘o hētesí” (Mātiu 16:16–18).²⁰

Kuo hoko mai ‘a e kuonga pea ‘okú ke fehangahangai mo ia he taimí ni . . . kapau ‘oku ‘ikai ke ke ma‘u ‘a e fakamo‘oni ‘o fakapapau‘i ‘a e ngaahi me‘á ni [‘a e ongoongoleléi, ‘a e Siasí, pea mo hono toé] ‘oku nau mo‘oni, he ‘ikai ke ke lava ‘o matu‘uaki ‘a e ngaahi matangi mālohi ‘e ha‘aki mai mo feinga ke toho atu koe mei ho taulanga malu he ‘aho ní. Ka ‘o kapau te ke ‘ilo‘i ‘aki ho‘o mo‘uí kotoa ‘oku mo‘oni ‘a e ngaahi me‘á ni . . . , te ke ‘ilo pe ko hai ‘a Sisū ko ho Fakamo‘uí pea mo e ‘Otua ko ho‘o Tamaí; ke ke ‘ilo ‘a e ivi ‘o e Laumālie Mā‘oni‘oní. Kapau te ke ‘ilo ‘a e ngaahi me‘a ko iá, te ke tu‘u ko e fakama‘unga pe hao‘anga mei he ngaahi matangi mālohi kotoa pē ‘e tō mai ki ho falé, ‘o hangē ko hono fakamatala‘i ‘e he tala fakatātā ‘a e ‘Eikí. Ko e toko taha ko ia ‘oku fanongo ki He‘ene folofolá mo tauhi ‘Ene ngaahi fekaú ‘e tatau ia mo e fale na‘e langa ‘i he funga maká, pea ‘i he tō mai ‘a e ngaahi matangi, hake mai mo e vaí, pea tātā mo e matangi, na‘e ‘ikai holo, koe‘uhí he na‘e langa ia ‘i he funga maká. “Ka ko ia ‘oku fanongo ki he‘eku ngaahi talá ni, pea ‘ikai fai ki aí, ‘e fakatatau ia ki he tangata vale, ‘a ia na‘e langa hono falé ‘i he ‘one‘oné: Pea tō ‘a e ‘uhá, pea ‘oho mai ‘a e vaí, pea hoko mo e havilí, ‘o tō ki he fale ko iá; pea holo ia: pea ko e me‘a lahi ‘a hono hokí” (Mātiu 7:26–27).

Na'e pehē 'e he 'Eikí, pea te u pehē ai kia kimoutolu he 'ahó ni, ko e ngaahi 'uha 'o e faka'auhá, 'a e ngaahi 'uha 'o e faingata'á, 'a e tāfea mo e matangi 'o e faingata'a lalahí, kuo pau ke tō ia ki he fale 'o kimoutolu kotoa pē. 'E 'i ai ha 'ahi'ahi ke ke faiangahala, te ke faingata'a'ia, 'e 'i ai ha faingata'a ke ke fehengahangai mo ia he mo'uí. Ko kinautolu pē he 'ikai hinga 'i he hoko mai 'a e ngaahi sivi ko iá, 'a kinautolu ne langa honau falé 'i he funga maka 'o e fakamo'óní. Tatau ai pē pe ko e hā 'e hoko maí, ka te ke 'ilo'i; he 'ikai ke ke lava 'o mo'ui 'i ha fakamo'oni 'a ha kakai kehe. Te ke toki lava pē 'o mo'ui 'i he maama 'okú ke ma'u 'i he fakamo'oni 'a e Laumālie 'a ia 'oku mou ma'u kotoa ha totonu ke ma'ú.²¹

'Oku 'ikai fe'unga 'ata'atā ai kia kitautolu Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní ke tau muimui pē ki hotau kau takí mo tali 'enau fale'í, ka 'oku 'i ai hatau ngafa mā'olunga ange ke tau ma'u 'iate kitautolu pē 'a e fakamo'oni ta'e ue'ia ko ia 'o hono fokotu'u fakalangi 'o e kau tangatá ni kae 'uma'ā 'a e fakamo'oni ko e me'a ko ia kuo nau lea 'aki kia kitautolú ko e finangalo ia 'o e 'etau Tamai Hēvani.²²

'Oku ou ha'u he 'ahó ni kia kimoutolu ko ha fakamo'oni ma-kehe kuo fakatukupaa'i, 'o mahulu hake 'i ha toe me'a, 'aki 'a e fatongia ke fakahoko 'a e fakamo'oni ko iá. Kuo 'osi 'i ha ngaahi me'a fakafo'ituitui ne u 'ilo pau ai. 'I he'eku feinga ko ia ke ma'u 'a e Laumālié ke fakahoko 'aki ha lea 'i he taumu'a 'o e Sāpate Toetu'ú, 'a e toetu'u 'a e 'Eikí, ne u tātāpuni loki ai, 'o lau 'a e faa'i kosipelí, 'o a'u hifo ki he Tutukí, Toetu'ú, pea ne hoko ai ha me'a kiate au. 'I he'eku lautohi ko 'ení, ne hangē pē ia ha'aku foua mo'oni 'a e me'a ne hokó, kae 'ikai ko ha talanoa 'ata'atā pē. Pea 'i he taimi ne fakahoko ai 'eku leá mo fai 'eku fakamo'óní, ko e sí'i taha 'i hoku kāingá, ne u ma'u ai ha fakamo'oni fakafo'ituitui ki he pekia mo e toetu'u 'a hotau 'Eiki mo hotau Pulé. Koe'uhí koe hā? Koe'uhí he 'oku 'i ai ha me'a 'oku vela māfana 'i hoku lotó pea 'oku ou lava ai ke lea fakapapau 'oku 'ikai ha toe fakaveiveiua. Te ke lava pē mo koe 'o pehē. Pea ko e me'a fakafiemālie lahi taha 'i he māmaní kotoa, 'a ia ko e fakama'unga lelei taha ia ki he'etau mo'uí, 'i he taimi 'o e faingata'á, 'i he taimi 'o e 'ahi'ahí, 'i he taimi 'o e mahamahakí, 'i he ngaahi taimi 'o e ta'e 'iló, 'i he ngaahi taimi

‘o e fāifeingá mo e ngāué, [‘a ho‘o] lava ke ma‘u ‘a e ‘ilo fakapapau ko ia ‘o ‘ikai ha toe meme‘i fakaveiveiua ‘oku mo‘ui ‘a e ‘Otuá.²³

Ngaahi Fokotu‘u ki he Akó mo Hono Alea‘í

- Ko e hā ‘oku hoko ai ‘a e fakahā mei he Laumālie Mā‘oni‘oní “ko e fakamo‘oni mālohi taha ia te ke lava ke ma‘u” ‘oku mo‘ui ‘a e Fakamo‘uí?
- Ko e hā ha fale‘i ne fai ‘e Palesiteni Lī mo e founa ke ma‘u ai ha fakamo‘oni ki he ongoongoleleí? Ko e hā ha me‘a ne tokoni ‘o ke ma‘u ai ho‘o fakamo‘oní?
- ‘E lava fēfē ke tau ‘ilo ‘a e Tamai Hēvaní mo Sīsū Kalaisi?
- ‘Okú ke pehē ko e hā e ‘uhinga ‘a Palesiteni Lī ‘i he‘ene pehē, “Oku molengofua ‘a e fakamo‘oní ‘o hangē ha huelo ‘o e māhiná; . . .kuo pau ke ke toe puke ia ‘i he pongipongi kotoa pē ‘o ho‘o mo‘uí”?
- Ko e hā te ne lava ‘o fakatupu ke hōloa pe mate ‘etau fakamo‘oní? Ko e hā kuo pau ke tau fai ke “tupulaki ai ‘o a‘usia ‘a e maama ‘o e ‘ilopaú”?
- ‘I he ma‘u ‘o ‘etau fakamo‘oní, ‘e anga fēfē leva ha‘atau tokoni ki he kakai kehē ke fakamālohia ‘enau fakamo‘oní?
- ‘Oku anga fēfē ‘ene hoko ‘etau ‘ilo ko ia ‘oku mo‘ui ‘a e ‘Otuá ko ha fakama‘unga pe taula ‘i he taimi ‘o e faingata‘á? Ko e fē ha taimi ne hoko ai ho‘o fakamo‘oni ki he Fakamo‘uí ko ha ma‘u‘anga ivi kiate koe?

Ma‘u‘anga fakamatalá

1. “But Arise and Stand upon Thy Feet”—and I Will Speak with Thee,” lea ne fai ‘i he ‘Univēsiti Pilikihami ‘Iongi, ‘Aho 7 ‘o Fēpueli 1956, ‘Ākaivi ‘o e Potungāue Hisitōliá Siasi ‘o Sīsū Kalaisi ‘o e Kau Mā‘oni‘oní ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní, 2.
2. *Stand Ye in Holy Places* (1974), 92–93.
3. *Stand Ye in Holy Places*, 193, 196.
4. *The Teachings of Harold B. Lee*, ed. Clyde J. Williams (1996), 140–41.
5. Malanga ne fai ‘i he konifelenisi ‘i Lūseini ‘i Suisalani, 26 Septema 1972, ‘Ākaivi ‘o e Potungāue Hisitōliá, Siasi ‘o Sīsū Kalaisi ‘o e Kau Mā‘oni‘oní ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní, 8.
6. Lea ne fai ‘i Pokatelo ‘i ‘Aitahō, 9 Mā‘asi 1973, ‘Ākaivi ‘o e Potungāue Hisitōliá, Siasi ‘o e Sīsū Kalaisi ‘o e Kau Mā‘oni‘oní ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní.
7. *The Teachings of Harold B. Lee*, 93.
8. “Church and Divine Revelation,” 1954, ‘Ākaivi ‘o e Potungāue Hisitōliá, Siasi ‘o Sīsū Kalaisi ‘o e Kau Mā‘oni‘oní ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní, 17, 23.

9. 'I he Conference Report, 'Okatopa 1953, 26–27.
10. *The Teachings of Harold B. Lee*, 133.
11. *The Teachings of Harold B. Lee*, 137.
12. 'I he Conference Report, 'Epeleli 1971, 92; pe *Ensign*, Sune 1971, 8.
13. *The Teachings of Harold B. Lee*, 135–36.
14. *Decisions for Successful Living* (1973), 39–40; toki fakapalakalafi pē.
15. *The Teachings of Harold B. Lee*, 331.
16. *The Teachings of Harold B. Lee*, 138.
17. *The Teachings of Harold B. Lee*, 139.
18. *The Teachings of Harold B. Lee*, 135.
19. *The Teachings of Harold B. Lee*, 139.
20. *Stand Ye in Holy Places*, 40.
21. *The Teachings of Harold B. Lee*, 140.
22. *The Teachings of Harold B. Lee*, 133.
23. *Education for Eternity*, “The Last Message” lea ne fai 'i he 'Inisititiuti Fakalotu 'i Sōleki Sití, 15 Sānuali 1971, 11.

Ke Fanongo ki he Le‘o ‘o e ‘Eikí

Te tau lava fēfē ‘o ma‘u ha fakahā fakafō‘ituitui mei he ‘Eikí?

Talateú

Ne pehē ‘e Palesiteni Hāloti B. Lī ‘i ha me‘a ‘e taha: “Oku ou ma‘u ha lotu tui ‘a ia ne kamata ‘aki ha kihī‘i fakamo‘oni mahinogofua ne u ma‘u ‘i he‘eku kei sī‘i—Oku ou tui mahalo ko hoku ta‘u hongofulú ia pe hongofulu mā tahá. Ne u ‘i ha faama mama‘o ai mo ‘eku tamaí, ‘o u feinga ke fakafemo‘uekina‘i hoku taimí kae ‘oua kuo pehē ‘e he‘eku tamaí ke ma foki. Na‘e ‘i he loto‘ā ‘o e kaungā‘apí ha ngaahi fale holo ‘e tohoaki‘i ki ai ha tokanga ‘a ha tamasi‘i fie ‘ilo pē, pea ne u ta‘e manonga foki. Ne u kamata leva ke kaka atu he ‘aá, peá u ongo‘i ai ha le‘o mahino ‘o hangē ko ho‘omou fanongo ki hoku le‘ó, ‘i he‘ene ui au mo pehē mai, “Oua te ke ‘alu ki ai!’ Ne u tafoki ai ke vakai ki he‘eku tamaí pe ko ‘ene lea mai koā kia au, ka na‘e ‘i he tuliki ia ‘e taha ‘o e ngoue‘angá. Na‘e ‘ikai ha taha kehe te u toe sio ki ai, peá u ‘ilo leva ai, neongo ‘eku kei sī‘i, ‘oku ‘i ai mo ha kakai ‘oku ‘ikai ke u lava ‘o sio ki ai, he na‘á ku fanongo mo‘oni ki he le‘ó ni. Talu mei ai, ko e taimi pē ‘oku ou fanongo ai pe lau ‘a e ngaahi talanoa ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá, ‘oku mahino kia au hono ‘uhinga ‘o e fanongo ki ha le‘ó, koe‘uhí he na‘e hoko tonu kiate au.”¹

Mahalo na‘a ‘ikai folofola fakahangatonu mai ‘a e ‘Eikí kia ki-tautolu ‘i hono le‘ó, ka ‘i he‘etau feinga ke fakataufolofola kiate Ia mo ‘ilo ‘a e founga ‘oku folofola mai ai kia kitautolú, ‘oku kamata ai pē ke tau ‘ilo Ia. Na‘e pehē ‘e Palesiteni Lī ko hono “‘ilo ko ia ‘o e ‘Otuá mo Sīsū Kalaisi na‘á ne fekau mai (vakai, Sione 17:3), ‘o hangē ko hono fakamatala ‘e he ‘Eikí ki he‘ene kau ākongá, ke te kamata ‘i he hala mahino ko ia ‘oku fakatau atu ki he mo‘ui ta‘engata ‘i he ‘ao ‘o e ongo tangata nāunau‘iá ni.”²

Na'e fekumi 'a e palōfita ko 'Īnosi ki he 'Eikí 'i he lotu tāuma'u. 'Oku totonu foki ke tau feinga faivelenga mo kitautolu ke "fetu'utaki mo . . . 'etau Tamai Hēvaní, pea mo ma'u ha tali ki he'etau fehu'í pea mo ha mālohi ki hotau ngaahi 'ahó."

Ngaahi Akonaki ‘a Hāloti B. Lií

Ko e hā e ngaahi founga ‘oku fetu‘utaki ai ‘a e Tamai Hēvaní mo ‘Ene fānaú?

Ne u fanongo ki ha malanga fakalaumālie ‘a Palesiteni [J. Lūpeni] Kalake ‘i he ‘Univēsiti Pilikihami ‘Iongí. . . . Na‘á e fakamatala‘i fakaikiiki ai ‘a e ngaahi fa‘ahinga ‘o e fakahā ‘oku hoko maí. Na‘é ‘uluaki lea kau ki he hā tonu maí, ‘a ia na‘á ne fakamatala‘i ko ha me‘a ia ‘oku hā hangatonu mai ai ‘a e Tamai pe ko e ‘Aló, pe folofola hangatonu ki ha tangata. Na‘é fefolofolai ‘a Mōse mo e ‘Eikí, ko e mata ki he mata [vakai, Mōse 1:1–4]; Na‘é ma‘u ‘e Taniela ha fakahā pehē (theophany), ‘a ia ko ha hā fakahangatonu mai ki ai [vakai, Taniela 10]. ‘I he hā‘ele mai ‘a e ‘Eikí kia Sione Papitaiso ke papitaisó, na‘é ongo mai ha le‘o mei he langí ‘o pehē, “Ko hoku ‘Alo ‘ofa‘angá ‘eni ‘a ia ‘oku ou fiemālie lahi ai” [Mātiu 3:17]. ‘I hono fakaului ‘o Paulá, . . . na‘é hoko ai mo ha hā fakahangatonu mai, pea ongona mo ha le‘o [vakai, Ngāue 9:1–6]. ‘I he mo‘unga ‘o e liliú, he taimi ko ia ne fononga atu ai ‘a Pita, Sēmisi, mo Sione mo e ‘Eikí ki he mo‘unga mā‘olunga ko ia ne hā ai ‘a Mōse mo ‘Ilaisiā kia kinautolú, na‘é toe ongona ai ha le‘o mei he langí ne pehē, “Ko hoku ‘Alo ‘ofa‘angá ‘eni ‘a ia ‘oku ou fiemālie lahi ai. . . .” (Mātiu 17:5).

Mahalo ko e ma‘ongo‘onga taha ‘o e ngaahi hā fakahangatonu ko ‘eni ‘i hotau kuongá ‘a e hā ‘a e Tamai mo e ‘Aló ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá ‘i he vao ‘akaú [vakai, Hisitōlia — Siosefa Sāmita 2:14–17]. Hili iá, ne toe ‘i ai mo ha ngaahi hā kehekehe mai, pea ko e taha ‘o kinautolu ‘oku hiki ia ‘i he vahe 110 ‘o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá, ‘i he hā ‘a e Fakamo‘uí kia Siosefa mo ‘Olivá. . . .

Ko e founga ‘e taha ‘oku tau ma‘u ai ‘a e fakahaá ne fakamatala‘i ‘e he palōfita ko ‘Īnosí. Na‘á ne hiki ‘a e fakamatala mahu‘inga ko ‘eni ‘i he‘ene lekooti he Tohi ‘a Molomoná: “Pea ‘i he lolotonga ‘o ‘eku feinga pehē ‘i he laumālié, ‘iloange, na‘é toe ongo mai ‘a e le‘ó ‘o e ‘Eikí ki hoku lotó. . . .” [‘Īnosi 1:10.]

Ko hono fakalea ‘e tahá, ‘oku ‘i ai ha ngaahi taimi ‘oku tau ongona ai ‘a e le‘o ‘o e ‘Eikí ‘oku ongo mai ki he‘etau fakakauká,

pea 'i he taimi ko ia 'oku hoko mai áí, 'oku mālohi pehē fau 'a e ongo ko iá 'o hangē pē ia 'okú Ne ifi'i ha talupite 'i hotau te-lingá. . . .

'I he talanoa he Tohi 'a Molomoná, ne valoki'i ai 'e Nifai hono ongo ta'oketé, 'o ne kole ke na fakatomala, mo fakaongo ange 'a e le'ó tatau pē 'i he'ene pehē: “. . . kuó ne folofola kiate kimoua 'aki 'a e kihii'i le'ó si'i, ka na'e 'ikai te mo kei lava ke ongo, 'o 'ikai ai ke mo malava ke ongo'i 'ene folofolá. . . .” (1 Nifai 17:45.)

Ko ia, 'oku hanga ai 'e he 'Eikí, 'i he fakahā, 'o 'omi ha ngaahi fakakaukau ki hotau 'atamáí 'o hangē ha le'ó 'oku lea máí. 'E lava nai ke u fai ha fakamo'oni 'i he loto fakatōkilalo ki he mo'oni ko iá? Ne u 'i ha me'a 'e taha 'a ia ne u fie ma'u tokoni ai. Ne 'afio'i 'e he 'Eikí 'a 'eku fie ma'u tokoní, koe'uhí he na'á ku 'i ha ngāue mahu'inga ke fai. Na'e faka'aaki au 'i he hengihengi 'o fakatonu-tonu au fekau'aki mo ha me'a ne u palani ke fakahoko 'i ha founga na'e 'ikai totonu, pea na'e fakahinohino lelei mai kiate au hono foungá 'i he'eku kei tokoto he hengihengi ko iá, 'o hangē tofu pē ne 'i hoku ve'e mohengá ha taha 'o ne tala mai 'a e me'a ke u faí. 'Io, 'oku ongo mai 'a e le'ó 'o e 'Eikí ki hotau 'atamáí pea 'e lava ke fakahinohino'i ai kitautolu.

'Oku tau toe lava foki 'o ma'u fakahā 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni. Na'e folofola 'a e 'Eikí ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá he kamakamata mai 'o e Siasí, “Io, vakai te u fakahā kiate koe 'i ho 'atamáí pea 'i ho lotó, 'i he Laumālie Mā'oni'oni, 'a ia 'e . . . nofo'ia 'i ho lotó. Ko 'eni, ko e laumālie 'eni 'o e fakahaá. . . .” (T&F 8:2–3.) 'Oku mou manatu'i hono fakafiemālie'i 'e he 'Eikí 'Ene kau ākongá, ki mu'a 'i hono tutukí 'i He'ene pehē, “. . . he kapau 'e 'ikai te u 'alu, 'e 'ikai ha'u kiate kimoutolu 'a e Fakafiemālié. . . . Ka 'i he ha'u 'a e Laumālie 'o e mo'oni [Laumālie Mā'oni'oni], 'e tataki 'e ia 'a kimoutolu ki he mo'oni kotoa pē: . . . pea 'e fakahā 'e ia kiate kimoutolu 'a e ngaahi me'a 'e hokó” (Sione 16:7, 13), “[te ne] fakamanatu'i 'a kimoutolu 'i he me'a kotoa pē. . . .” (Sione 14:26.) 'Oku tau mamata ai ki he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni. Ne pehē 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'i fekau'aki mo e me'á ni, “He 'ikai lava 'e ha tangata 'o ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oni ta'e ma'u ai mo ha ngaahi fakahā. Ko e

Laumālie Mā'oni'oni ko ha taha fai fakahā ia.” (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, p. 328.)

Tuku mu'a ke u ki'i fulihi ia . . . 'o pehē, ko e mēmipa kotoa pē 'o e Siasí kuo 'osi papitaiso 'oku 'osi hilifaki nima ki ai 'a kinautolu ne nau fai 'a e ouaú, 'o fekau ke ne ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oni, ka 'o kapau 'oku te'eki ke ne ma'u ha fakahā 'i he laumālie 'o e Laumālie Mā'oni'oni, 'a ia 'oku 'i ai 'ene totonu ki ai. 'Oku 'i ai ha me'a mātu'aki mahu'inga 'i he me'a ko iá. Kau faka'aonga'i mu'a 'a e lea 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá fekau'aki mo e fakahaá:

“E 'aonga ki ha taha pē kapau te ne fakatokanga'i 'a e 'uluaki ue'i 'a e laumālie 'o e fakahaá; hangē ko 'ení, ko e taimi te ke ongo'i ai ha'ane hū atu ha fakakaukau ma'a pe haohaoa, te ne lava ke ne 'oatu ha ue'i 'o ha ngaahi fakakaukau, pea 'i ho'o fakatokanga'i iá, te ke fakatokanga'i 'oku hoko ia 'i he 'aho tatau pē pe ko e 'aho ka hoko má; (i.e.) ko e ngaahi me'a ko ia ne fakahū atu 'e he Laumālie 'o e 'Otuá ki ho'o fakakaukau, 'e hoko ia; ko ia, 'e lava 'i ho'o ako mo mahino kia koe 'a e Laumālie 'o e 'Otuá, ke ke tupulaki ai 'i he tefito'i mo'oni 'o e fakahaá, kae 'oua kuó ke hoko 'o haohaoa 'ia Sisū Kalaisi.” [*History of the Church*, 3:381.]

Ko e hā ha ngaahi me'a te ke lava 'o ma'u fakahā ki ai? 'Oku faka'ohovale nai kia koe ke ke fanongo te ke lava pea mo hono kotoa 'o e kāingalotu 'o e Siasí 'a ia kuo nau 'osi ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oni—'o ma'u fakahā? 'O 'ikai ma'ae palesiteni 'o e Siasí, pe ko e founga ke tokanga'i ai 'a e ngaahi ngaue 'o e Siasí, fekau'aki mo e ngaahi uooti, siteiki, pe misiona 'okú ke nofo ai; ka 'oku ma'u 'e he tokotaha fakafo'ituitui kotoa pē 'i hono tu'unga ha totonu ke ne ma'u ha fakahā 'i he Laumālie Mā'oni'oni. . . .

'Oku ma'u 'e he tangata kotoa pē ha faingamālie ke ne faka'aonga'i 'a e ngaahi me'a-foaki mo e ngaahi faingamālié ni 'i hono fakahoko 'ene ngaahi ngāué; 'i hono ohi hake 'ene fānaú 'i he founga totonú; 'i hono fakalele 'ene pisinisí, pe ko e hā pē ha me'a 'okú ne fai. Ko e totonu ia 'a'ana ke ne ma'u 'a e laumālie 'o e fakahaá mo e ue'i fakalaumālié ke ne fakahoko ai 'a e me'a 'oku totonú, ke ne poto mo fai fakapotopoto, ke fakamaau totonu mo fai lelei, 'i he me'a kotoa pē 'okú ne fai. 'Oku ou 'ilo ko ha tefito'i mo'oni ia 'oku mo'oni, pea ko e me'a ia 'oku ou faka'amu ke 'ilo

‘e he Kau Mā‘oni‘oni kotoa ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní. Ka ko ‘eni, ‘oku totonu ke feinga ‘a e tokotaha kotoa ‘ia kitautolu mo talangofua ki he me‘a ‘oku ‘omi kia kitautolú, pea kapau te tau talangofua kia kinautolu mo fakatupulaki ha telinga fie fanongo ki he ngaahi ue‘i ‘a e Laumālié, te tau lava mo kitautolu—hono kotoa—‘o tupulaki ‘i he laumālie ‘o e fakahaá.

Ka ‘oku ‘i ai mo ha founga ‘e taha ‘e lava ai ‘o hoko mai ‘a e fakahaá, ‘a ia ko e misí. He ‘ikai ke u pehē atu au ko e misi kotoa pē ‘okú ke ma‘u ko ha fakahā hangatonu ia mei he ‘Eikí. . . . Ka ‘oku ou manavasi‘i ‘i he kuonga fihitu‘ú ni, ‘oku ‘i ai hatau ni‘ihi ‘oku anga ‘aki hono fakasítu‘a‘i ‘a e ngaahi misi kotoa pē ‘o lau ‘oku ‘ikai hano ‘uhinga, pe ‘i ai hano mahu‘inga ‘e taha. Ka ‘i he folofolá kotoa, ‘oku lekooti ai ha ngaahi me‘a ne fakahinohino ai ‘e he ‘Eikí ‘a Hono kakaí ‘i ha ngaahi misi. . . .

Ko e me‘a ‘oku totonu ke tau feinga kotoa ki aí ke tau mo‘ui, mo tauhi ‘a e ngaahi fekau ‘a e ‘Eikí, ke Ne lava ‘o tali ‘etau ngaahi lotú, mo e ngaahi lotu ‘a hotau ngaahi ‘ofa‘angá, pea mo e ngaahi lotu ‘a e Kau Taki Mā‘olungá, ma‘atautolú. ‘Oku tau lotua ma‘u pē ‘a e kāingalotu ‘o e Siasí, pea ‘oku tau fakafeta‘i ki he ‘Otuá ‘i he‘etau ‘ilo ‘oku nau lotua kitautolú. Ka, kapau te tau mo‘ui taau, ‘e tatakí leva kitautolu ‘e he ‘Eikí—‘aki ha‘ane hā fakahangatonu mai, pe ‘i Hono le‘ó, pe ko ha ongo mai Hono le‘ó ki hotau ‘atamai, pe ko ha ue‘i hotau lotó mo ‘etau mo‘uí. ‘Ikai ngata ai, hono ‘ikai totonu ke tau fakafeta‘i kapau ‘e ‘omi ‘e he ‘Eikí ha misi ke lava ai ‘o fakahā mai kia kitautolu ‘a e ngaahi faka‘ofo‘ofa ‘o ‘itānití pe ko ha fakatokanga pe fakahinohino ke fakanonga makehe ai kitautolu. ‘Io, kapau te tau mo‘ui pehē, ‘e fakahinohino kitautolu ‘e he ‘Eikí ‘i hotau fakamo‘uí pea ke ‘aonga kia kitautolu.

‘I he‘eku hoko ko e si‘i taha ‘iate kimoutolú, pea mo ‘eku ‘i he tu‘ungá ni, ‘oku ou loto ai ke u fai atu ‘eku fakamo‘oní ‘i he loto mā‘ulalo, kuó u ‘osi ma‘u ‘i he le‘o pea mo e mālohi ‘o e fakahaá ha ‘ilo pea mo ha mahino ‘oku mo‘uí ‘a e ‘Otuá. . . .

‘Oku ou fakamo‘oni mo‘oni atu ‘oku tatakí ‘a e Siasí he ‘ahó ni ‘e he fakahā. Ko e tokotaha kotoa pē ai kuo ‘osi tāpuekina mo ne ma‘u ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oní, ‘okú ne ma‘u ‘a e mālohi ke ma‘u ha fakahā. ‘Ofa ke tokoni mai ‘a e ‘Otuá kiate koe mo au ke ta mo-

‘ui taau ma’u pē ke lava ai ‘e he ‘Eikí ‘o tali ‘a e ngaahi lotu ‘a e kaka faivelengá ‘o fakafou mai ‘ia kitaua.³

**Te tau lava fēfē ‘o lotu ki he ‘etau Tamai Hēvaní ke
Ne fakahinohino kitautolu?**

‘Oku ‘i ai ha faikehekehe lahi ‘i he fai ‘o ha lotú mo e fakataufolofola ki he ‘Otuá. ‘Oku tokosi’i pē ha ni’ihi kuó u fanongo ‘i ha’anau lotu ‘oku nau fakataufolofola mo’oni ki he ‘Otuá, pea ko e taha ‘o kinautolu ko [‘Eletā] Sālesi A. Kōlisi (Charles A. Callis). Kuo te’eki ke u fanongo au ‘i ha’ane lotu ‘i he ‘ōlita toputapu ‘i he temipalé, pea kuo te’eki ke u fanongo au ‘i ha’ama tū’ulutui fakataha ‘o lotu ‘i ha taimi ‘okú ma ō ai ‘o fakahoko ha ngāue ‘oku faingata’a, ka ‘oku hangē, ‘i he taimi ‘oku lea aí, ‘oku hū tonu pē ki he ‘afio’anga ‘o ‘etau Tamái, ‘o talanoa ai mo ha kakai fakalangi. ‘Oua na’á ke lea ‘aki pē ‘a e lotú, ‘oua na’á ke lau ‘a e lotú, ka ke feinga ke fakataufolofola ki he ‘Otuá he ko e fa’ahinga fakataufolofola ko ia ki he ‘Otuá, ko e fa’ahinga lotu ia te u pehē na’e ‘uhinga ki ai ‘a Molonai ‘i he’ene hiki ‘a e vahe faka’osi ‘o e Tohi ‘a Molomoná . . . :

“Oku ou fie na’ina’i kiate kimoutolu ke mou kole ki he ‘Otuá, ko e Tamai Ta’engatá, ‘i he huafa ‘o Kalaisí, pea ‘oku ‘ikai ke mo’oni ‘a e ngaahi me’á ni; pea kapau te mou kole ‘aki ‘a e loto fakamātoato mo e loto mo’oni, ‘o tui kia Kalaisi, te ne fakahā kiate kimoutolu ‘a hono mo’oní ‘i he ivi ‘o e Laumālie Mā’oní’oní” [Molonai 10:4].

. . . Ko e me’a ‘eni te u pehē ko e lotu ia ‘o e tuí, . . . ke tui ki he ‘Otuá mo Hono ‘Alo ko Sīsū Kalaisí, he ka ne ‘ikai ia he ‘ikai ke lava ha taha ‘o fakataufolofola ki he ‘Otuá.⁴

Ne u ma’u ha me’a ne hoko ki hotau ‘ofa’anga ko ia ko Lisiate ‘Ēveni [‘o e Kōlomu ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá] ‘i ha taha ‘o ‘ene ngaahi fefononga’akí. . . . Ne tangutu ‘i ha tafa’aki ‘o ha tangata ‘i ha ma’u me’atokoni efiafi ‘i ha taha ‘o e ngaahi efiafi ki mu’a atú, ‘i he tafa’aki ‘o ha taha ‘iloa mo mo’umo’ua, ‘a ia ne ne fakamatala ange ‘i ha ngaahi kupu’i lea si’i a e founga ‘o ‘ene fehangahangai mo e ngaahi palopalema faingata’a ‘o ‘ene mo’uí pea mo e founga ‘o ‘ene fili ‘oku fakahoko faka’ahó. Na’á ne pehē, “I he taimi ‘oku

ou ‘ā hake ai he pongipongí, ‘oku ou fa’a ongo’i ma’u pē ‘o hangē he ‘ikai ke lava ha me’a he ‘aho ko iá, ka ‘o kapau te u tū’ulutui pē ‘o pehē, “Otua, tokoni’i mu’a au ke u fakahoko ‘a e me’a ‘oku totonu ke u fai he ‘aho ní,’ ‘oku ha’u ha ivi, pea ‘oku ou ongo’i leva te u lava’i ‘a e me’a ‘o e ‘aho ko iá. ‘Oku ou lau ai pē Ia ko ‘eku tamai pea ‘oku ou fakataufolofola ‘i he lea mahinongofua kiate ia pea mo fakahangatonu ‘o hangē ko ‘eku fa’a lea ki he’eku tamai ‘i he taimi na’e kei ‘i māmani aí.” . . .

[Ne pehē ‘e ‘Eletā ‘Ēveni:] “Ne molū hoku lotó mo u loto mā’u-lalo tu’unga ‘i hoku kaungā-me’a loto fakatōkilalo mo lea tonu ko ia ne ma tangutu fakataha ‘i he efiafi ko iá. Na’e ‘ikai ke ma Siasi tatau, ka ‘oku ou tui mo’oni ‘iate au pē, na’e ‘ikai ke mei lava ia ‘o fakataufolofola fakahangatonu ki he ‘Otuá ‘i ha tu’unga fiemālie mo pau pehē, ‘o kapau na’e fakakaukau ‘o pehē ko ha mālohi pē ia, pe ko ha me’a ta’e malava ke fakamatala’i, he ko e anga ia mo e taumu’a ‘oku ‘ikai ke ne ‘ilo ai ha me’á, pea ‘oku ‘ikai ha me’a te ne lava ke ‘omi ki ai ha ongo’i fakapapau na’e fefolofolai mo’oni mo ‘ene tamai.” . . .

Hangē ko e lea ‘a Sēkope ki hono fāmili . . . , “Oiauē, hono ‘ikai ke lahi ‘a e mā’oni’oni ‘a hotau ‘Otuá! He ‘okú ne ‘afio’i ‘a e me’a kotoa pē, pea ‘oku ‘ikai ha me’a ka ‘okú ne ‘afio’i ia” (2 Nífaí 9:20). Ko ‘eni, kapau te ke manatu’i ma’u pē ia, ‘oku ‘i ai ha me’a ke ke kamata ai, ‘oku ‘i ai ha’o fetu’utaki mo Ia. Ko Hono ngaahi foha kitautolu, mo Hono ngaahi ‘ofefine. ‘Okú Ne ‘afio’i tonu ‘a e ngaahi me’a ko iá pea mo e kuonga ne fokotu’u ‘i mu’á, pea pehē ki he ngaahi feitu’u te tau nofo aí, kae ‘uma’ā ‘a e kuonga te tau mo’ui aí. ‘I he’ene peheé te tau lava ‘o falala kakato ai kiate Ia.⁵

Ko e taha ‘o e ngaahi koloa mahu’inga taha te tau lava ke ma’ú pe ko e ‘ilo mahu’inga taha te tau lava ke ma’ú ‘oku ‘afio mai ‘a e ‘Eikí mo tali ‘etau ngaahi lotú—pe, ko hono ‘ai ‘e tahá, ke tau ako ke fakataufolofola ki he ‘Otuá. Ko e lotú ‘oku ‘ikai ko hano lea ‘aki pē ha ngaahi lea, ‘o hangē ko hono ako’i ‘e ha ngaahi siasi ‘e ní’ihi, ka ko hono ‘ilo’i ko e ‘Otua ko ‘etau Tamai Hēvaní, mo Hono ‘Alo ko Sisū Kalaisí, ‘okú Na Mo’ui, ‘okú Na mavahevahe, pea ‘oku tu’unga ‘i he ngāue ‘a ha mēmipa ‘e taha ‘o e Tolu’i ‘Otuá, ‘a ia ko e Laumālie Mā’oni’oni (Holy Ghost pe Holy Spirit), te tau lava ai

‘o fetu‘utaki mo Ia, ‘a ‘etau Tamai Hēvaní, pea mo ma‘u ha tali ki he‘etau ngaahi fehu‘í pea mo ha ivi ki hotau ngaahi ‘ahó.⁶

‘Oku tonu ke mou mateuteu ‘i he loto mā‘ulalo ke lea fakataha mo Paula, “‘Eiki, ko ho finangaló ke u fai ‘a e hā?” (Ngāue 9:6). Pea ‘i he loto to‘a ta‘e toe ufi, lea fakataha mo e tamasi‘i ko Samuelá, “‘E [‘Eiki]; folofola mai; he ‘oku ongo‘i ‘e ho‘o tamaio-‘eiki” (1 Samuela 3:9). Loto mā‘ulalo, fa‘a lotu, pea ‘e takinima koe ‘e he ‘Eikí, pea foaki kiate koe ‘a e tali ki ho‘o ngaahi lotú [vakai, T&F 112:10].⁷

Na‘e ako‘i mai ‘e Palesiteni [Tēvita O. Makei] ‘a e me‘á ni ‘i ha ‘aho ‘e taha he temipalé. . . . “Oku ou fie tala atu ha me‘a: Ko hono fakahā atu pē ‘e he ‘Eikí ha me‘a ke ke fai, ‘oku tonu ke ke ma‘u ha loto lahi ke fakahoko ia pea ka ‘ikai ‘e sai ange ke ‘oua na‘á ke toe kole ki ai.” Kuó u ako ‘a e me‘a ko iá, foki. Taimi ‘e ni‘ihi, ‘oku faka‘aaki au ‘i he tu‘uapoó ‘o ‘ikai ke u lava ‘o toe mohe kae ‘oua kuó u tu‘u mei hoku mohengá ‘o hiki ha la‘i pepa e me‘a ne u fekuki mo iá. Ka ‘oku fie ma‘u foki ha loto to‘a ke fakahoko ia ‘i he taimi ‘oku fakahinohino mai ai ko e tali ia ki ha ngaahi lotú.⁸

‘Aukai ‘i ha houa kai ‘e ua he ‘uluaki Sāpate ‘o e māhiná pea totongi ‘a e mahu‘inga kakato ‘o e ongo houa kai ne ‘ikai ke ke ma‘u ai ‘a e me‘atokoní. . . . Na‘e folofola ‘a e ‘Eikí kia ‘Īsaia, ko ki-nautolu te nau ‘aukai mo tufotufa atu ‘enau maá ki he fiekaia, te nau ui pea ‘e tali ‘e he ‘Eikí, te nau tangi pea ‘e folofola ‘a e ‘Eikí, “Ko Au ‘eni.” [Vakai, ‘Īsiai 58:6–9.] Ko e founga ia ‘e taha te te lava ai ke fetu‘utaki lelei mo e ‘Eikí. ‘Ahi‘ahi ia he ta‘ú ni. Mo‘ui kakato ‘aki ‘a e fono ‘o e ‘aukaí.⁹

Ko e taimi ‘oku tau tu‘u ai ‘i ha fetaulaki‘anga ‘o ha fili ke fakahoko, tau manatu‘i mu‘a e folofola ‘a e ‘Eikí ki he me‘a ‘oku totonu ke tau fai: Fakakaukau‘i kakato ‘a e me‘a ko iá ‘i hotau ‘ata-máí ‘o a‘u ki ha tu‘unga; pea ki mu‘a ke fai ha me‘á, fehu‘i ki he ‘Eikí pe ‘oku tonu ia; hili ia peá ke feinga ke ke ongo‘i ‘a e tali fakalaumālie ki aí—‘o tatau ai pē pe ko e vela māfana hotau lotó ‘o tau ‘ilo ai pe ‘oku tonu ‘etau filí, pe ko ha fakakaukau tulemohe te ne ‘ai ke ngalo ‘iate kitautolu ‘a e me‘a ko iá ‘o kapau ‘oku hala [vakai, T&F 9:7–9]. Pea toki hangē ko e tala‘ofa ‘a e ‘Eikí, “. . . pea

Hangē ko e tamasi'i ko Samuelá, 'oku totonu ke tau fie pehē, "Folofola mai 'Eiki; he 'oku fanongo ho'ō tamaio'eikí" (1 Samuela 3:9) pea tau loto to'a 'i he tali ki he'etau lotú.

'e foaki 'a e Laumālié kiate [kitautolu] 'i he lotu 'o e tuí" (T&F 42:14) . . .

Kapau te tau fekumi faivelenga, te tau lava 'o a'u ki he maama fakalaumālie 'o e ngaahi tali ko ia 'e 'ikai ke ngata pē 'i he'ene fakapapau'i mai 'a e ngaahi tāpuaki ma'ongo'ongá, kae kau ai mo e fakamo'oni nāunau'ia 'i hotau lotó, ko 'etau ngaahi ngāué, 'a 'etau mo'uí, pea mo e 'etau ngaahi tōkaková kuo tali ia 'e he 'Eiki ko e Tupu'anga 'o kitautolu kotoá.¹⁰

**Ko e hā te tau lava 'o fai ke ma'u ai ha fakahā
fakafo'ituitui mei he 'Eikí?**

Ko e me'a mahu'inga taha te ke lava 'o faí ko ha'o feinga ke fakataufolofola ki he 'Otuá. Fakataufolofola kiate Ia 'o hangē pē ha'o talanoa ki ho'ō tangata'eikí, he ko ho'ō Tamai ia, pea 'oku finangalo ke ke fakataufolofola ange ki Ai. 'Oku finangalo ke ke fakatupulaki ha telinga 'oku fanongo, 'i he taimi te ne 'oatu ai 'a e ngaahi ongo 'o e Laumālié ke fakahā atu 'a e me'a ke ke fakahokó. Kapau te ke feinga ke talangofua ki he ngaahi fakakaukau

fakatu'upakē 'oku hū ki ho 'atamaí, te ke fakatokanga'i 'oku hoko mai 'a e ngaahi me'a ko iá 'i he taimi 'o ho'o faingata'a'ia. Kapau te ke fakatupulaki ha telinga ke fanongo ki he ngaahi ue'i ko iá, te ke ako ai ke 'a'eva 'i he laumālie 'o e fakahaá.¹¹

'E founga fēfē ha'atau fakatupulaki 'a e ngaahi tu'unga lelei fakalaumālie 'i hotau 'ulungāangá ke tau lava ai 'o fakahoko kato ange hotau misiona fakamāmaní pea mo tau feongoongi ai mo e mālohi ta'e fakangatangata 'o e 'Otuá . . . ?

Na'e tali fakakonga 'eni 'e 'Āmoni: "Io, 'ilonga ia 'okú ne fakatomala mo ngāue 'aki 'a e tuí, 'o ne fai 'a e ngaahi ngāue lelei mo lotu ma'u ai pē ta'e tukú—'oku tuku ki he fa'ahinga pehe'e ke nau 'ilo 'a e ngaahi me'a lilo 'a e 'Otuá. . . ." (Alamā 26:22) . . .

Na'e 'ilo 'e he tangata fa'u saame ko Tēvitá 'i he'ene kei talavou 'a e ma'u'anga 'o e mālohi fakalaumālie. Na'e fanafana 'a e laumālie, "Longo pē, pea 'ilo ko au ko e 'Otuá. . . . Ko e 'Otua 'o Sēkope ko hotau hūfanga" (Saame 46:10–11).

Na'e 'ilo 'e he kau palōfita 'o e kuonga mu'á, 'o hangē ko ia kuo pau ke 'ilo 'e he taha kotoá, 'a e founga ke fetu'utaki ai mo e 'Eikí, ke fakataufolofola ki Ai pea mo ma'u 'a e talí 'i he founga pē 'a e 'Eikí. . . .

Na'e fakahā 'e he 'Eikí ki he palōfita ko 'Ilaisiaá: "Ke ke 'alu atu, mo ke tu'u 'i he funga mo'ungá 'i he 'ao 'o [e 'Eikí]. Pea vakai na'e hā'ele atu 'a [e 'Eikí] pea na'e [faka] mafahifahi 'a e mo'ungá 'e he matangi mālohi, peá ne fakamomomoiki 'a e ngaahi maká 'i he 'ao 'o [e 'Eikí]; ka na'e 'ikai 'i he matangi 'a [e 'Eikí]: pea hili 'a e matangi pea mofuike; ka na'e 'ikai 'i he mofuiké 'a [e 'Eikí]:

"Pea hili 'a e mofuiké ko e afi; ka na'e 'ikai 'i he afi 'a [e 'Eikí]: pea hili 'a e afi na'e 'i ai 'a e kih'i le'o mālie.

"Pea pehē, 'i he fanongo ki ai 'a 'Ilaisiaá, na'á ne fakapūlou hono matá 'aki hono pulupulú, mo ne 'alu atu 'o tu'u 'i he hū'anga 'o e 'aná. . . ." (1 Ngaahi Tu'i 19:11–13).

Kuo tu'o lahi fau e fa'a folofola mai 'a e 'Otuá 'i ha kih'i le'o s'i mo vanavanaiki, 'o hangē ko ia ne ne fakahoko kia 'Ilaisia he 'aná, pea mahalo he 'ikai ongo'i le'o lahi ki he telinga fakamatelié koe-uhí, he 'oku fa'a hangē ha letiō maumaú, pea te tau ta'e feongoongi ai pē mo e ta'e ngatá.

. . . ‘Oku lahi fau he ngaahi ‘ahó ni e mo‘ui mavahe ‘a e kakai tangatá mo e kakai fefiné mei he me‘a fakalaumālié, pea ‘i he hokosia ‘o e folofola mai ‘a e ‘Eikí ke nau ongo‘i fakamatelié, pea ki honau ‘atamáí ‘o ‘ikai onгона ha le‘ó, pe kia kinautolu ‘o fakafou ‘i he‘ene kau tamaio‘eiki kuo fakamafai‘í, ‘i he taimi ‘oku tataki ai ‘e he Laumālié, ‘oku tatau pē ia mo hono le‘o tonu pē ‘o‘oná, ka ‘oku nau fanongo pē kinautolu ki ha fa‘ahinga longoa‘a ‘o hangē ko ia ne nau onгона ‘i Selusalemá. Ko e me‘a tatau pē, ‘oku ‘ikai ke nau ma‘u ha poto fakalaumālie, pe ko ha fakapapaui ‘i honau lotó, kuo fakahoko mai ‘a e finangalo ‘o e ‘Eikí ‘i he‘ene kau taki ko e kau palōfita..

. . . ‘Oku ‘omi ‘e ‘Īnosi, ko e mokopuna ‘o Lihái, ha mahino ki he ‘uhinga ‘oku ala ma‘u ai ‘e ha ni‘ihi ha ‘ilo ki he ngaahi me‘a ‘a e ‘Otuá kae ‘ikai ma‘u ia ‘e ha ni‘ihi kehé. ‘Oku fakamatala ‘e ‘Īnosi ‘a ‘ene fāifeinga ko ia ke ma‘u ha fakamolemole ‘o ‘ene ngaahi angahalá kae lava ke taau mo hono uiui‘i toputapú.

Na‘á ne faka‘osi ‘aki ‘ene pehē: “Pea ‘i he lolotonga ‘a ‘eku feinga ‘i he laumālié, ‘iloange, na‘e toe ongo mai ‘a e le‘o ‘o e ‘Eikí ki hoku lotó, ‘o ne folofola: Teu kau mo ho kāingá ‘o fakatatau ki he‘enua fai velenga ‘i he tauhi ‘a ‘eku ngaahi fekaú. . . .” [‘Īnosi 1:10.]

‘Okú ke ma‘u ai heni ‘i ha lea mahino ngofua, ha tefito‘i mo‘oni ma‘ongo‘onga: ‘Oku ‘ikai ko e ‘Eikí ‘okú ne ta‘ofi ‘a Ia meia kitautolú. Ka ko kitautolu ‘oku tau ta‘ofi kitautolu meiate Iá koe‘uhí ko e ‘ikai ke tau lava ‘o tauhi ‘ene ngaahi fekaú.¹²

Ko e taimi ‘oku tau kole ai ha tāpuaki mei he ‘Eikí, ‘oku fie ma‘u ke tau fakapapau‘i ‘oku tau ‘i ha tu‘unga taau ke ma‘u ‘a e me‘a ko ia ‘oku tau lotuá.¹³

‘Okú ke fie mo‘ui pehē nai koe‘uhí ka folofola mai ‘a e ‘Otuá te ke lava ‘o ongo‘i ia, pe ko ha‘o lava ‘o mo‘ui taau ke ‘a‘ahi mai ha ‘āngelo kia koe, pe ko ha‘o mateuteu ke hū atu ki he ‘afio‘anga ‘o e ‘Eikí? Ne ‘osi fakahā mai ‘e he ‘Eikí ‘a e founa te tau lava ai ‘o mateuteú. Na‘á ne folofola ‘aki ‘i ha fakahā ma‘ongo‘onga ‘a e ngaahi lea ko ‘ení: “Ko e mo‘oni ‘oku folofola ‘e he ‘Eikí: ‘E hoko ‘o pehē, ko e tangata kotoa pē ‘e lí‘aki ‘ene ngaahi angahalá pea ha‘u kiate au, ‘o ui ki hoku hingoá, pea talangofua ki hoku le‘ó, mo tauhi ‘eku ngaahi fekaú, te ne mamata ki hoku matá pea ‘ilo‘i ‘oku ou ‘i ai” (T&F 93:1).

‘I he taimi ne ongo mai ai ‘a e le’o mei he langí ki he kakai ‘i he fonua ko Mahú, na’e ‘ikai ke nau ongo’i ia. Na’e hangē pē ia kia kinautolu ko ha fu’u vālau tu’ú, ka ‘i he taimi ne nau fakatonu-tonu ai honau lotó ne nau lava leva ke ongo’i ha ngaahi lea ka na’e ‘ikai pē ke mahino kia kinautolu; ka ‘i he taimi ne nau feinga ‘aki ai honau lotó mo honau ‘atamáí ke tokanga ki aí, na’e toki mahino leva ‘a e le’ó. (vakai, 3 Nifai 11:3–5)¹⁴

Fakatauange ke tuku ‘e he ‘Otuá ke tau taki taha mo’ui ‘o ma’u ‘a e feohi ‘a e ‘Otuá ‘o fou ‘i he Laumālie Mā’oni’oni, pea mo tau ‘ilo ta’e ha toe veiveiua ‘oku mo’ui, pea mo mateuteu ke hū ha ‘aho ki hono ‘afio’angá.¹⁵

Ngaahi Fokotu’u ki he Akó mo Hono Alea’í

- Ko e hā ha ngaahi me’a te tau lava ‘o ma’u fakahā ki ai? Te tau lava fēfē ‘o fakatupulaki ‘etau malava ‘o fanongo ki he le’o ‘o e ‘Eiki’i pea “tupulaki ‘i he tefito’i mo’oni ‘o e fakahaá”?
- Ko e hā ha ngaahi founa te tau ma’u fakahā ai ‘o fou ‘i he ki-hi’i le’o si’i mo vanavanaiki ‘o e Laumālié?
- Ko e hā ha ngaahi faikehekehe ‘o e fai ‘o ha lotú mo e fakatau-folofola ki he ‘Otuá? ‘Oku ‘uhinga ki he hā ke lotu “i he loto fakamātoato”? (Molonai 10:4).
- ‘Oku tokoni fēfē ho’o ‘ilo ko e foha pe ‘ofefine koe ‘o e ‘Otuá ho’o founa fakataufolofola ki ai ‘i he lotú? ‘Oku fakafaingofu-a’i fēfee’i koe ‘e he ‘ilo ko iá ke ke falala ai kiate Ia?
- Ko e taimi te ke fehanganhangai ai mo ha fili mahu’inga, ko e hā ‘oku totonu ke ke fakahoko ke ke ma’u ai ha fakahinohino mei he ‘Eiki’i? Ko e hā ‘oku fie ma’u ai ha loto lahi ke fakahoko ‘a e ngaahi ue’i ‘a e Laumālié?
- ‘Oku anga fēfē ‘etau fa’a “ta’ofi kitautolu” he taimi ‘e ni’ihi mei he’etau Tamai Hēvaní? ‘E anga fēfē ha’atau ‘unu ma’u pē ke ofi ange kiate Ia ‘i he’etau mo’uí pea ‘i hotau ngaahi fāmili’i?

Ma'u'anga fakamatalá

1. Stand Ye in Holy Places (1974), 139.
2. 'I he Conference Report, 'Okatopa 1966, 115; pe *Improvement Era*, Tisema 1966, 1142.
3. *Stand Ye in Holy Places*, 138–42, 144–45.
4. “How Primary Teachers Can Strengthen Their Testimonies,” lea ki he konifelenisi fakata'u 'a e Palaimeli hono 47, 3 'Epeleli 1953, 'Ákaivi 'o e Potungāue Hisitōliá, Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 6–7.
5. “To Be on Speaking Terms with God,” fakataha lotu 'o e 'Inisititiuti Fakalotu 'i Sōlekí, 12 'Okatopa 1973, ngaahi faile 'i he Lapeli Hisitōliá, Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 4–5, 7.
6. Malanga 'i he konifelenisi 'i Luseini 'i Suisalani, 26 Sepitema 1972, 'Ákaivi 'o e Potungāue Hisitōliá, Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 2.
7. *The Teachings of Harold B. Lee*, ed. Clyde J. Williams (1996), 126.
8. *Qualities of Leadership*, lea ki he Feohi'anga 'o e fakataha 'a e Fānau Ako 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 'Aokosi 1970, 5.
9. “Cram for Life's Final Examination,” lea ne fai 'i he 'Univēsiti 'o Pilikihami 'Iongi, 5 Sānuali 1954, 'Ákaivi 'o e Potungāue Hisitōliá, Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 9.
10. *Ye Are the Light of the World* (1974), 115, 120.
11. *The Teachings of Harold B. Lee*, 130.
12. 'I he Conference Report, 'Okatopa 1966, 115–17; pe *Improvement Era*, Tisema 1966, 1142–43.
13. *The Teachings of Harold B. Lee*, 129.
14. *The Teachings of Harold B. Lee*, 429.
15. 'I he Conference Report, 'Okatopa 1966, 119; pe *Improvement Era*, Tisema 1966, 1144.

Ko e Folofolá, “Ko ha Tānaki‘anga Ma‘ongo‘onga ‘o e Vai Fakalaumālié”

‘Oku fakatupulekina fēfē ‘e hono ako ‘o e folofolá hotau tu‘unga fakalaumālié mo taki kitautolu ki he mo‘ui ta‘engatá?

Talateú

Ne fononga ‘a Palesiteni Hāloti B. Lī mo hono uaifi ko Filita Sōana Līí, ‘i ‘Iulope mo Pālesitaine ‘i he 1972, ‘o ako‘i ‘a e kau faifekau mo e kāingalotú ‘i he ngaahi tokāteline ‘o e ongoongolelé. Ne kaungā-fononga ‘a ‘Eletā Kōtoni B. Hingikeli mo hono uaifi ko Māsili Pai Hingikelí, mo kinaua. Ne pehē ‘e Sisitā Hingikelí: “Ko ha me‘a mālie mo‘oni ke te sio ki he ngāue ‘a Palesiteni Lī ki ha fa‘ahinga me‘a. ‘I he‘emau fakataha mo e kau faifekau, na‘e anga ‘aki hono fa‘a fai pongipongi ‘i ha falelotu mo e kau faifekau taimi kakatō kae ‘uma‘ā ‘a e kau faifekau fakataimi fakalotofonuá. Ka ‘i he‘ene tu‘u ke lea kia kinautolú, na‘e tātātaha ke ne kamata ‘aki ha fo‘i lea fakafe‘iloaki pe talateu, ka na‘á ne fa‘a kamata ‘aki pē ha‘ane fakaava ‘a e folofolá ‘o kamata malanga. Na‘e hikihiki holo pē ‘i he folofolá ‘i ha founga faingofua pea ne fa‘a faingata‘a ai ke te ‘ilo pe ko e lea na‘á ne faka‘aonga‘i ko ‘ene lea pē ‘a‘ana pe ko ha‘ane to‘o mei he folofolá. ‘I he ‘osi ‘o ha taha ‘o e ngaahi fakatahá, ne u fehu‘i ange leva ki ai pe na‘e anga fēfē ‘ene ma‘u loto ‘a e folofolá. . . . Na‘e ki‘i fakakaukau taimi nounou pea toki pehē mai, “Oku ‘ikai ke u tui pe kuó u ma‘uloto mo‘oni ha potu folofola. Kae mahalo kuo fu‘u lahi pē ‘eku ngāue ‘akí pea kuo nau hoko ai ko e kongá ‘o ‘eku mo‘uí mo ‘eku leá.’ ”¹

Ngaahi Akonaki ‘a Hāloti B. Lií

Ko e hā ‘oku totonu ke tau ako ai ‘a e folofolá?

Hangē ko e mahu‘inga ‘o e vai ‘i he kuo hilí pea mo e lolotonga ni ki he mo‘ui fakamatelié . . . , ‘oku pehē pē mo e ongo-ongo-lelei ‘o e ‘Eiki ko Sīsū Kalaisí ki he mo‘ui fakalaumālie ‘a e fānau ‘a e ‘Otuá. ‘Oku fokotu‘u mai ‘a e talafakatātā ko iá ‘e he folofola ‘a e Fakamo‘uí ki he fefine he ve‘e vaitupu ‘i Samēliá, ‘i he‘ene pehē: “. . . ka ko ia ‘e inu ‘i he vai te u foaki kiate iá, ‘e ‘ikai ‘aupito toe fieinu ia; ka ko e vai te u foaki kiate iá ‘e ‘iate ia ko e matavai mapunopuna hake ki he mo‘ui ta‘e ngatá” (Sione 4:14).

Kuo ‘omi he kuongá ni ha tānaki‘anga ma‘ongo‘onga ‘o e vai fakalaumālie, ‘oku ui ia ko e folofola, pea kou malu‘i ia ke lava ‘a e taha kotoa ‘o ma‘u mei ai pea mo fafanga‘i fakalaumālie, ke ‘oua na‘a nau toe fieinua. ‘Oku lau ‘a e ngaahi folofolá ni ‘oku mahu‘inga ‘aupito, pea ‘oku fakahaa‘i ia ‘i he ngaahi lea ‘a e Fakamo‘uí, “Oku mou kumi lahi ‘i he ngaahi tohi tapú; koe‘uhí ‘oku mou ‘amanaki ke ma‘u ai ‘a e mo‘ui ta‘engatá: pea ko ia ia ‘oku fakamo‘oni kiate aú” (Sione 5:39); pea ‘oku mātu‘aki mahu‘inga foki e me‘a ne hoko ki he kau Nifai ne fekau‘i ke nau foki ‘o ‘omi ‘a e ngaahi peleti palasa ne ‘i ai ‘a e folofolá, ki he tu‘u mālie ‘a e kakaí. Ne fokotu‘u mai hono faka‘aonga‘i ‘o e ngaahi folofola ko iá ‘i he lea ‘a Nifai ‘o ne pehē, “. . . he na‘á ku fakataata ‘a e folofolá kiate kimautolu, koe‘uhí ke ‘aonga ia pea mau poto ai” (I Nifai 19:23) . . . Kuo malu‘i mai ‘a e ngaahi pōpoaki ko ‘eni mei he‘etau Tamaí ‘i he ngaahi to‘utangatá ni, pea ‘oku tonu ke mou toe fakatokanga‘i, ‘oku haohaoa taha ‘a e folofolá he kuongá ni ‘i hono ma‘u‘angá, ‘o hangē ko e ma‘a taha pē ‘a e vai ‘i hono kamata‘anga ‘i he mo‘ungá; ‘a e folofola ma‘a taha ‘a e ‘Otuá, pea ko e lea ‘oku si‘isi‘i taha hono fakakehe‘i, ‘a ē ‘oku ha‘u mei he lounгутu ‘o e kau palōfita mo‘ui ko ia kuo fokotu‘u ke nau tataki ‘a ‘Isileli ‘i hotau kuongá mo hotau taimí.²

Kuo hanga ‘e he‘etau Tamaí ‘i he kuonga fakakōsipeli kotoa pē ‘o foaki mai kia kitautolu ko ‘ene fānau, ‘a e ngaahi folofola mā‘oni‘oní ‘i He‘ene ue‘i fakalaumālie, ke ‘ai ai kitautolu ke tau poto ‘i hono ikuna‘i ‘a e ngaahi ‘ahi‘ahí ‘i he‘etau tui kiate Iá. Ko e ngaahi folofolá ni ko ha me‘a “oku ‘aonga ia ki he akonaki, mo e

Na'e manako 'a Palesitani Hāloti B. Lī 'i he folofolá mo ne faka'aonga'i ia ki hono ako'i 'o e Kāingalotú. Na'á ne pehē, "Kapau 'oku 'ikai ke tau lau faka'aho 'a e folofolá, 'oku faka'au 'etau fakamo'oni ke vaivai, pea 'oku 'ikai ke tupulekina e loloto 'o hotau tu'unga fakalaumalié."

valoki, mo e fakatonutonu, mo e fakapoto ki he mā'oni'oni: Koe'uhí ke haohaoa 'a e tangata 'o e 'Otuá, pea kakato hono teuteu ki he ngaahi ngāue lelei kotoa pē" (2 Tímote 3:16–17). Ne mahu'inga fau 'i he palani 'o e fakamo'ui 'a e Tamaí e ngaahi folofolá 'o iku lekooti ai ha ngaahi me'a ne hoko 'a ia ne fekau ai 'e he 'Otuá ke to'o ha mo'ui kae ma'u ha ngaahi tohi mahu'inga he ka 'ikai ia 'e tō mo humu pea mo fakakuihi 'e he fakapo'uli 'o e māmaní [vakai, 1 Nifai 4:13].³

Ne tau mo'ulaloa 'i ha ki'i vaha'a taimi 'o tokanga lahi ange ki hono lau 'o e ngaahi fakamatala kau ki he folofolá. Ka 'oku 'ikai ha me'a ia 'e fu'u mahu'inga tatau mo hono to'o mai 'o e ngaahi folofolá 'o lau kinautolú. . . . 'Oku 'i ai ha fa'ahinga me'a 'oku ongo vivili ange, fakalaumālie lahi ange, pe ha me'a 'e fu'u 'uhinga lahi ange 'i he taimi 'oku ou lautohi ai 'i he folofolá. . . . 'Oku 'ikai ha me'a ia 'e toe mahu'inga ange, pe 'e toe fiema'u lahi ange 'i he 'ahó ni, ka ke fakatō ki he'etau fānaú ha manako ki he folofolá.⁴

Kuo fale'i mai 'e he 'Eikí ke tau fakatotolo 'a e folofolá, he te tau ma'u ai 'a e founga ki he mo'ui ta'engata, koe'uhí he 'oku nau fakamo'oni ki he founga kuo pau ke fononga ai 'a e tangatá ke ne ma'u 'a e mo'ui ta'engata mo Ia pea mo e "Tamaí na'á ne fekau'i mai [Iá]" (Sione 5:30).⁵

**'Oku tokoni fēfē 'etau ako 'a e folofolá ke fakatupulaki
pea mo pukepuke ai hotau tu'unga fakalaumālié?**

'Oku hangē ma'u pē kiate au ko e ngaahi lea ko ia 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá, 'i he'ene fale'i 'a e kau takí, 'okú ne fakamama-fa'i hono mahu'inga 'o e Tohi 'a Molomoná, pea 'oku mahulu hake hono mahu'ingá 'i ha me'a 'oku tau 'ai ki aí. Na'e peheni 'ene leá: "Ne u fakahā ange ki he kau takí ko e Tohi 'a Molomoná ko e tohi tonu taha pē ia he māmaní, ko e makatu'uloto ia 'etau tui fakalotú, pea 'e ofi ange ai ha taha ki he 'Otuá 'i ha to e taha kapau 'e talangofua ki hono ngaahi akonakí, 'i ha toe tohi kehe (*History of the Church*, 4:461).

Ko hono 'uhinga kiate au 'o e me'á ni, 'oku 'ikai ngata pē 'i he'etau fakafōtunga 'i he tohi ko 'eni 'o e folofolá 'a e ngaahi mo'oni pau 'o e ongoongoleléi, ka 'oku tau toe lava 'i he fakamo'oni

hono ua ko 'ení ke 'ilo pau lahi ange hono 'uhinga 'o e ngaahi akonaki 'a e kau palōfita 'o e kuonga mu'á pea, pehē foki ki he 'Eikí mo 'Ene kau ākongá 'i he taimi ne nau mo'ui mo faiako ai 'i he fa'ahinga 'o e tangatá.⁶

Kapau 'oku fie ofi ha taha ki he 'Otuá, te ne lava 'o fakahoko ia 'aki ha'ane lau 'a e Tohi 'a Molomoná.⁷

He 'ikai ke ke lava 'e koe 'o fai ha me'a ke fakatupulekina 'aki ho'o 'uakai ki he me'a fakalaumālié pea mo pukepuke ho'o ngaahi ongo fakalaumālié ka ko ha'o lau mo toe toutou lau 'i he ta'u taki taha 'a e ngaahi me'a mahu'inga 'oku ako'i 'i he Tohi 'a Molomoná. Na'e foaki mai, 'a e kakato 'o e ongoongolelé 'i he 'āngelo ko Molonái ke ne foaki ki he tangatá. 'Oku tau ma'u ha talanoa ne fai 'e Palesiteni Siamane E. Ēlisiuefi (German E. Ellsworth), 'i he'ene fai 'ene fakamo'óni 'i he tempalé 'i he 'ao 'o e kau palesiteni fakamisioná kotoa. Ne ne pehē, 'i he lolotonga 'o 'ene tokanga'i 'a e Misiona 'o e Ngaahi Siteiti Fakanoaté he ngaahi ta'u lahi kuo hilí, ne ne ma'u ai ha misi pe ko ha vīsone 'oku 'a'ahi ki he Mo'unga ko Komolá pea na'e femo'uekina 'i he fakakaukau ki he ngaahi me'a ne hoko 'i he feitu'u toputapú ni. Ka ne hoko heni kiate ia ha tukupā ta'e toe faka'ilo'ilongaua: "Malanga'i ki māmani 'a e Tohi 'a Molomoná. Te ne taki 'a māmani kia Kalaisi."⁸

Kapau 'okú ke fie teuteu 'a e fānau akó ke malu mei he . . . ngaahi akonaki halá, mei he ngaahi fakaanga lalahi ko ia te ne fakafepaki'i 'enau tui ki he Tohi Tapú, 'ai ke mahino mo'oni kiate kinautolu 'a e ngaahi akonaki 'o e Tohi 'a Molomoná. Toutou fakamanatu ma'u pē ia.

Ko e fē 'a e taimi fakamuimui taha ne ke lau ai 'a e Tohi 'a Molomoná? Ne u ki'i puputu'u 'i hano 'initaviu au 'e ha ongo tangata 'i ha taimi fuoloa atu, ka ne na 'i he'etau polokalama seminéli 'i he ngaahi ta'u kuo hilí pea kuó na fakatou hiki atu ki ha ongo fatongia fakafaiako kehe, ka kuo 'osi ma'u hona mata'i tohi P.A. Kuó na mole atu mei he ngaahi mo'oni 'o e ongoongolelé pea kuó na fakafepaki'i 'eni mo fakafekiki mai pea mo feinga ke faka'auha mo fakaanga'i 'a e ngaahi akonaki 'o e Siasí.

Ne u talanoa mo kinaua fakatou'osi, pea 'i he taimi ne u 'eke ai fekau'aki mo 'ena lau 'a e Tohi 'a Molomoná, ne pehē mai ha taha

‘o kinaua kiate au: “Ko e ta’u ‘eni ‘e hongofulu mā fā ‘oku te‘eki ke u lau ha me‘a ‘i he Tohi ‘a Molomoná.”

Ne tala mai ‘e he toko taha ia ‘e tahá, “Oku ‘ikai ke u manatu‘i ‘e au pe ko e fē taimi fakamuimui taha ne u lau ai ‘a e Tohi ‘a Molomoná.” ‘E pehē tofu pē ha taha ‘ia kitautolu, ‘o kapau he ‘ikai ke tau hoko atu ‘i hono fakafemo‘uekina‘i kitautolu ‘aki ‘a e ngaahi akonaki ‘o e tohi mātu‘aki mahu‘inga ko ‘eni kuo ‘omi ‘e he ‘Eikí ‘i ha ‘uhinga—‘a ia, ke fakatonutonu kotoa ‘a e ngaahi fehālaaki mo e ngaahi ta‘e femahino‘aki ‘i hotau kuongá ‘o hangē ko ‘Ene tala‘ofa te Ne fakahoko ‘i he ngaahi kuonga kehé.⁹

Ne u talanoa mo ha tangata ‘oku ‘iloa ‘i hotau ‘univēsiiti fakafonuá. . . . Lolotonga ‘ene kei hoko ko e mēmipa ‘o e Siasí, ne ne fakapoto‘i mo fakahāhā ‘a e ngaahi fakaveiveiua ne fakataumu‘a ke ne faka‘auha ‘a e tui ‘a e fānau kei talavou‘i ni. Na‘á ne pehē, “Ka na‘e te‘eki ke u fai ia ‘i he māhina ‘e fā ki muí ni mai, ‘e Misa Lī.”

‘I he‘eku fehu‘i ange, “Ko e hā na‘á ne liliu koé?” ne ne fai mai ha vete hia mālie mo‘oni:

“Ko e ta’u ‘eni ‘e uofulu mo e ‘ikai ke u teitei sio ki he Tohi ‘a Molomoná, ka ne ‘omi kiate au ha ngāue ‘i he Siasí ke u fakahoko. Ne ‘ave au ‘e he fatongia ko iá ‘o u ako ai ‘a e Tohi ‘a Molomoná mo e ongoongoleléi, peá u toe kamata fo‘ou ‘eku toe kau kakato mai ki he Siasí ‘i he ngaahi māhina si‘i kuo maliu atú. ‘I he omi ko ia ‘eku fānau akó kiate aú, kuo nau hoha‘a ‘i hono uesia ‘i he ngaahi akonaki fakapoto ‘o e tangatá, ‘oku ou talaange fakapulipuli kia kinautolu, “Oua te mou hoha‘á. ‘Oku tau ‘ilo‘i ko e ongoongoleléi ‘oku mo‘oni pea ‘oku tonu mo e Siasí.’ ”¹⁰

**Ko e hā ha ngaahi founa ‘oku ‘omi ai ‘e he folofolá
ha tu‘unga pau ‘o e mo‘oní?**

Kuo hanga ‘e he ngaahi ta’u ki muí ni mai ‘o ‘omi ha ngaahi fakakaukau fakaako mo ha ngaahi fakakaukau fakapoto ‘o ne fehu‘ia ‘a e ngaahi tu‘unga mahu‘inga kotoa ki mu‘a ‘o e tui fakalotú, anga-ma‘á mo e feohi fakafāmilí. Kuo ngāue ‘a e kau fakanga ‘o onopōnī . . . ke faka‘auha ‘a e tui ki he mafai motu‘a mo falala‘ia ‘o e ngaahi akonaki ‘i he folofolá pea mo [fetongi ‘aki kinautolu] ‘aki ‘a e ngaahi tokāteline na‘e ‘ikai fakahinohino faka-

laumālie pe fa'u pē 'e he tangatá, 'a ia 'oku liliu mo e taimí pea mo e feitu'ú.¹¹

Te u pehē 'oku fie ma'u ke tau ako'i hotau kakaí ke kumi 'enau talí 'i he folofolá. Kapau pē ā ne tau fakapotopoto fe'unga ke tau taki taha pehē 'oku 'ikai ke tau lava 'o tali ha fehu'i kae 'oua kuo tau ma'u ha tali fakatokāteline 'i he folofolá! Pea kapau te tau fanongo ki ha taha 'okú ne ako'i ha fa'ahinga me'a 'oku fehanga-hangai mo e me'a 'oku 'i he folofolá, te tau taki taha lava pē 'o 'ilo pe ko e ngaahi me'a 'oku lea 'akí 'oku hala—he 'oku faingofua pehē pē. Ka ko e me'apangó, he ko hotau tokolahi 'oku 'ikai ke tau lau 'a e folofolá. 'Oku 'ikai ke tau 'ilo pe ko e hā 'oku 'i aí, pea tupu ai 'etau fakamahamahalo 'i he ngaahi me'a 'oku totonu ke tau 'ilo tonu 'i he folofolá. Te u pehē ko e taha 'eni 'o e ngaahi me'a fakatu'utāmaki lahi taha he 'ahó ni.

'I he taimi 'oku ou fakataha ai mo 'etau kau faifekau' pea nau fehu'i 'i he ngaahi me'a fekau'aki mo e temipalé, 'oku ou tala ange, 'i he'eku fakangata 'emau talanoá, "He 'ikai ke u teitei tali ha taha 'o e ngaahi fehu'í kae 'oua kuó u ma'u ha tali 'i he ngaahi folofola 'oku faka'aonga'i 'e he Siasí pe 'i ha taha 'o e ngaahi fanongonongo mo'oni 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí."

Kuo 'osi 'omi 'e he 'Eikí 'i he ngaahi folofola 'oku faka'aonga'i 'e he Siasí ha founga ke tau lava 'o fakafuofua'i ai 'a e mo'oní mei he ta'e mo'oní. Tau talangofua mu'a ki he'ene folofolá: "Ke ke ma'u 'a e ngaahi me'a kuó ke ma'ú, 'a ia kuo foaki kiate koe 'i he'eku ngaahi tohi tapú ke hoko ko e fono, ke hoko ko e fono ke pule'i 'aki hoku siasí" (T&F 42:59).¹²

'Oku 'i ai ma'u pē ha fa'ahinga 'ahi'ahi ke tau fakalaka atu 'i he me'a kuo 'osi fakahā mai 'e he 'Eikí, 'o tau feinga ke fai 'etau fakafuofua'i 'i ha ngaahi me'a 'e ni'ihi pe fakamahamahalo fekau'aki mo e ngaahi akonaki ko 'eni. 'Oku ou faka'amu ke mou manatu'i 'eni. 'Oua na'á ke teitei feinga ke fakalaka atu 'i he me'a kuo fakahā 'e he 'Eikí. Kapau 'oku 'ikai ke ke 'ilo'i, tala ange pē 'oku 'ikai ke ke 'ilo; kae 'oua te ke tala ange 'oku 'ikai ke ke 'ilo he taimi 'oku tonu ke ke 'ilo aí, koe'uhí he 'oku totonu ke mou hoko ko ha fānau ako 'o e folofolá. Ko e ngaahi fifili fekau'aki mo e ngaahi akonaki 'o e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí 'oku totonu ke tali, 'i he taimi 'e lava aí, mei he ngaahi folofolá.¹³

‘Oku tau ma’u ha me’a ‘oku ‘ikai ma’u ‘e he ngaahi siasi kehé: ko ha tohi ma’ongo’onga ‘e fā, ‘a ia ko hono mo’oní, kapau te tau lau kotoa kinautolu, ‘oku mahino he ‘ikai ke tau fehālaaki. Hangē ko ‘ení, ko e taimi ‘oku tau fie ma’u ai ‘a e faka’uhinga ki he tala-fakatātā ‘o e teá ‘o hangē ko ia ne fakataumu’a ki ai ‘e he ‘Eikí, ko e me’a pē ‘oku fie ma’u ke tau faí ko hono lau ‘a e fakahā ‘oku ‘iloa ko e vahe 86 ‘o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá pea te tau ma’u ai ‘a e faka’uhinga ‘a e ‘Eikí. Kapau ‘oku tau fie ‘ilo ki ha me’a ‘i he Malanga he Mo’ungá pe Lotu ‘a e ‘Eikí, te tau lava ‘o lau hono fakalea totonu angé ‘i he Tolu Nifái. ‘Oku ‘i ai ha ngaahi tefito’i fakakaukau lahi ne mei ‘ata nenefu ka ‘oku fakamaama mo faka-papau’i ai ki he’etau fakakaukau.¹⁴

**Ko e hā ‘oku totonu ai ke tau faka’aonga’i ‘a e folofolá
‘i he’etau ako’i ‘a e ongoongolelei?**

Ko e fatongia ‘o kinautolu te nau ako’i ‘Ene fānaú ke nau ako’i ‘a e ngaahi tefito’i mo’oni ‘o e ongoongolelei. ‘Oku ‘ikai vahe’i kitautolu ke tau ako’i ha ngaahi fakakaukau pe ngaahi fakamamahalo ki he mo’oní. ‘Oku ‘ikai vahe’i kitautolu ke tau ako’i ha ngaahi fakakaukau fakapoto pe ko e saienisi ‘o e māmaní. ‘Oku vahe’i kitautolu ke tau ako’i ‘a e ngaahi tefito’i mo’oni ‘o e ongoongolelei ‘a ē ‘oku ‘i he ngaahi folofola ‘e fā ‘o e Siasí—‘a e Tohi Tapú, Tohi ‘a Molomoná, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá, pea mo e Mata’i Tofe Mahu’ingá.

‘I he’etau fakakaukau ko hotau ngata’angá iá, ‘oku hoko leva ko hotau faingamālie ke ‘ilo ‘a e ngaahi mo’oni ko iá pea mo ‘ai ‘a e ngaahi folofolá kakato ke ‘ilo ‘e māmani. Ko e kāingalotu pē ‘o e Siasí ‘oku nau ma’u ‘a e faingamālie ko iá.¹⁵

‘Oku mau tui ‘oku fiekaia hotau kāingalotú ki he ongoongolelei, ‘o ‘ikai toe fakalahi’i, kae kei kakato ai hono ngaahi mo’oni mo e ngaahi ‘ilo tonú. . . . ‘Oua mu’a na’a tau fai ‘a e fehālaaki ko ia ‘i hono ‘ai ke ta’e oli’ia [hotau kāingalotú] . . . ‘i hotau ngaahi ‘apí pe ‘i he ngaahi kalasi he Lotú ‘aki ha’atau ‘oange ha fanga ki’i tulutā ‘o e ongoongolelei ‘i he taimi ‘oku totonu ke nau inu fie-inua ai mei he matavai ‘o e vai ‘o e mo’uí! . . . ‘Oku ‘i ai ha ni’ihi ‘oku hangē kuo ngalo ‘iate kinautolu ko e ngaahi me’atau mālohi taha kuo foaki mai ‘e he ‘Eikí ke fakafepaki’i ‘aki ‘a e me’a kotoa

pē 'oku koví, 'oku 'i he'ene ngaahi fakahaá, mahino, mo faingofua 'i he ngaahi tokāteline 'o e fakamo'uí 'o hangē ko ia 'oku 'i he folofolá. 'Oku mau 'ohovale 'i he taimi 'oku mau fanongo ai 'oku 'i ai ha ni'ihí hotau kāinga 'i he ngaahi kolo ko ia 'oku lau 'oku koloa-íá . . . kuo nau fili kinautolu ke si'aki 'a e ngaahi fakahinohino ke tau ako aí, kae fili ki ha ngaahi fakatotolo fakapoto 'i ha ngaahi kaveinga 'a ia 'oku meimei faitatau mo e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleléi.¹⁶

Ko e ngaahi me'a kotoa pē 'oku tau ako'i 'i he Siasí ni, 'oku totonu ke fakahaá'i ia 'i he folofolá. . . . 'Oku totonu ke fili 'etau leá mei he folofolá, pea ko e me'a kotoa pē, to'o ho'o fakamahinó mei he folofolá pe mei ha fakahā mei he Tohi 'a Molomoná, faka-'aonga'i ia, kae 'oua 'e to'o mei ha toe ngaahi ma'u'anga fakamatala kehe, lolotonga iá te ke lava pē ke ma'u ia 'i he ngaahi tohi ni. 'Oku tau ui 'eni ko e ngaahi folofola pau 'o e Siasí koe 'uhí he 'oku pau. Kapau 'okú ke fie fuatautau 'a e mo'oní, fua 'aki ia 'a e ngaahi folofola pau 'o e Siasí. . . . Kapau 'oku 'ikai ke 'i he ngaahi folofola pau 'o e Siasí, 'e sai ange ke ke lau ia ko ha fakamahamahaló. Ko e fakakaukau pē ia 'a e tangatá, ke fakalea 'i ha founga kehe; pea kapau 'oku fehangahangai mo ia 'i he folofolá, te ke lava ke 'ilo 'i he founga ko iá 'oku 'ikai ke mo'oni. Ko e fa'ahinga tu'unga pau 'eni ke ke fuatautau ai 'a e mo'oni kotoa pē. Ka 'o kapau 'oku 'ikai ke ke 'ilo 'a e ngaahi folofola pau 'o e Siasí, te ke kei fakafuofua ai pē 'e koe hono fuatautau 'o e mo'oní.¹⁷

'Oku foki 'eku fakakaukau . . . ki hono founga ako'i mai 'o e folofolá 'i he'eku kei 'i he Palaimelí. . . . Manatu'i, ko e tuí 'oku ha'u ia mei he fanongo ki he folofola 'a e 'Otuá, 'o hangē ko hono fakamatala 'e Paulá [vakai, Loma 10:17]. . . . Ne 'i he'eku kalasi Palaimelí ha faiako ma'ongo'onga mo'oni—'o 'ikai ma'ongo'onga koe'uhí he ne 'alu ki ha ako mo ma'u hano ngaahi mata'itohi 'i he saienisi 'o e faiakó, ka na'e 'i ai ha'ane fa'ahinga tui . . . ko e founga pē te ne lava ai 'o fakatupulaki 'a e tuí 'ia kinautolu ko ha'ane ako'i mai 'a e folofolá.¹⁸

‘Oku tupulaki nai ‘etau fakamo‘oní mo hotau tu‘unga fakalaumālié ‘i he‘etau ako ‘a e folofolá?

‘Okú ke . . . fakatupulekina ma‘u pē ho‘o fakamo‘oní ‘aki ha‘o ako fakamātoato ‘a e folofolá? ‘Okú ke anga‘aki hono lau faka‘aho ‘o e folofolá? Kapau he ‘ikai ke tau lau faka‘aho ‘a e folofolá, ‘e faka‘au ke vaivai ange ‘etau fakamo‘oní, pea ‘ikai fakatupulekina e loloto ‘o hotau tu‘unga fakalaumālié. Na‘a mo kitautolu, kuo pau ke tau ako ‘a e folofolá, ke hoko ‘o tau anga faka‘aho ‘aki ia.¹⁹

Ko e founga ke ke fakatupulekina ai e tu‘unga fakalaumālié [ke] ke ako ‘a e ongoongolelé.²⁰

Feinga ‘i ho ‘apí, pea ako‘i ‘a e kakai kehé, ke nau tuku ha taimi ‘i he ‘aho taki taha ke fakalongolongo ai ‘i ha houa ‘e taha ‘i he ‘ahó ‘o fakakaukau loto. Tuku ke ako ‘a e folofolá ‘i ha miniti ‘e tolungofulu he ‘aho kotoa pē. ‘O tatau ai pē pe ‘i he hengihengí, pe fuoloa ‘o e po‘ulí, ko e fē pē ‘a e taimi ‘e lelei taha kia koé, ke ke faka‘aonga‘i ai ha houa ke ke fakakaukau loto ‘i he lotu lahi ‘i ha feitu‘u te ke lava ke feongoongoi ai mo e ‘Otuá mo alea‘i ‘a e ngaahi palopalema ‘oku fu‘u tōtu‘a ki he ivi ‘o e tangatá.²¹

‘Oua na‘a tuku ke ‘alu ha ‘aho ta‘e te ke laukonga ‘i he ngaahi tohi toputapú ni. Ka ‘oku ‘ikai foki fe‘unga ke te ‘ilo ‘ata‘atā pē ki He‘ene mo‘uí mo ‘Ene ngaahi ngāué ‘aki ha‘ate ako. Ko e ‘Eikí tonu pē na‘á ne tali ‘a e fehu‘i fekau‘aki mo e founga ‘e lava ai ‘e ha taha ‘o ‘ilo Ia mo ‘Ene tokāteliné: “Pea ko ia ia ‘e fai ki hono finangaló, te ne ‘ilo” (Sione 7:17). Te ke pehē ka ‘i ai ha taha poto ‘i he saienisí, ko ha taha ia ‘oku te‘eki ke ne fai ha fa‘a-hinga fakatotolo ‘i he fale fai‘anga fakatotoló? Te ke tokanga nai ki ha ngaahi fakaanga ‘i he mūsiká kapau ‘oku ‘ikai ke ne ‘ilo ha me‘a ki he mūsiká . . . ? ‘Okú pehē pē mo kitautolu, ko e toko taha ‘okú ne “‘ilo ‘a e ‘Otuá” kuo pau ko ha taha ia ‘okú ne faka-hoko Hono finangaló mo mo‘ui ‘aki ‘a e ngaahi ‘ulungaanga lelei ne fai ‘e Sisuú.²²

‘Okú tau ‘i he ngāue ‘a e ‘Eikí. ‘Okú tau ma‘u ha totonu ki ha fakahinohino fakalaumālie, ‘o kapau ‘oku tau mo‘ui taau. Fakatauange ke tokoni ‘a e ‘Otuá ke tau mo‘ui taau pea mo ako ‘a e folofolá, pea hoko ‘o tau anga‘aki hono lau faka‘ahó, koe‘uhí ke

‘oua na’a tau tōnounou ‘i he ngaahi tu’unga mā’olunga kuo ui ki-tautolu ki ai ‘i he pule’anga ‘o ‘etau Tamaí.²³

Ngaahi Fokotu’u ki he Akó mo Hono Alea’í

- Ko e hā ha ngaahi founa ‘oku mahu’inga tataui ai ‘a e folofolá ki he’etau mo’ui fakalaumālié ‘o hangē ko e vaí ki he’etau mo’ui fakatu’asinó? ‘Oku tokoni fēfē ‘etau ako ‘a e folofolá ke tau ikuna’i ai ‘a e ‘ahi’ahi?
- Ko e hā ha ngaahi founa ‘oku tataki ai kitautolu ‘e he Tohi ‘a Molomoná kia Sīsū Kalaisi? ‘Oku tokoni fēfē ‘a e Tohi ‘a Molomoná ke tau ‘ilo ai ‘a e mo’oní mei he me’a ‘oku halá? Kuo tokoni’i fēfee’i ‘e ho’o ako ‘a e Tohi ‘a Molomoná ho’o mo’uí?
- Ko e hā ha me’a kuo hoko ‘i ho’o kumi ‘i he folofolá ‘a e ngaahi tali ki ho’o fehu’í?
- ‘I he taimi ‘oku tau faiako aí, ko e hā ‘oku mahu’inga ai ke tau fakafalala ki he folofolá mo e ngaahi akonaki ‘a e kau palōfitá?
- Ne anga fēfē ho’o lava ‘o ‘ai ‘a e ako folofolá ke hoko ko e me’a mahu’inga taha ia ‘i ho’o mo’uí? Ne anga fēfē ho’o lava ‘o faka-‘ai’ai ho’o fānaú pe kau mēmipa kehe ‘o ho fāmili ke nau ako ‘a e folofolá?
- ‘Oku fakatupulekina fēfee’i ‘e he’etau ako ‘o e folofolá ‘a ‘etau malava ke fakahoko ‘a e “ngaahi tu’unga mā’olunga kuo ui ki-tautolu ki ai ‘i he pule’anga ‘o ‘etau Tamaí.”?

Ma’u’anga fakamatalá

1. Glimpses into the Life and Heart of Marjorie Pay Hinckley, ed. Virginia H. Pearce (1999), 21. 2. ‘I he Conference Report, ‘Okatopa 1943, 101. 3. <i>Stand Ye in Holy Places</i> (1974), 370. 4. <i>The Teachings of Harold B. Lee</i>, ed. Clyde J. Williams (1996), 152–53. 5. <i>The Teachings of Harold B. Lee</i>, 150. 6. <i>The Teachings of Harold B. Lee</i>, 154. 7. <i>The Teachings of Harold B. Lee</i>, 155. 8. “Restoration of the Gospel,” 1954, ‘Ākaivi ‘o e Potungāue Hisitōliá, Siasi	‘o Sīsū Kalaisi ‘o e Kau Mā’oni’oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní, 19–20. 9. <i>The Teachings of Harold B. Lee</i>, 157. 10. <i>Ye Are the Light of the World</i> (1974), 105. 11. <i>Decisions for Successful Living</i> (1973), 11. 12. <i>The Teachings of Harold B. Lee</i>, 153. 13. <i>The Teachings of Harold B. Lee</i>, 154. 14. <i>Ye Are the Light of the World</i>, 109. 15. <i>Ye Are the Light of the World</i>, 96. 16. <i>The Teachings of Harold B. Lee</i>, 450–51. 17. <i>The Teachings of Harold B. Lee</i>, 148–49.

18. "How Primary Teachers Can Strengthen Their Testimonies," Konifelenisi Fakata'u 'a e Palaimelí hono 47, 'aho 3 'o 'Epeleli 1953, 'Ákaivi 'o e Potungāue Hisitōliá, Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'onī'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 9.
19. Seminā 'a e kau Fakafofonga Fakavahelahí, 'aho 12 'o Tisema 1970, 'Ákaivi 'o e Potungāue Hisitōliá, Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'onī'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 10.
20. Fakatapui 'o e faama Uelofea Fakavahelahí 'o e Fakatonga 'o Kalefōniá, 'Aho 6 'o Siulai 1950, 'Ákaivi 'o e Potungāue Hisitōliá, Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'onī'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní.
21. *The Teachings of Harold B. Lee*, 152.
22. *The Teachings of Harold B. Lee*, 150.
23. *The Teachings of Harold B. Lee*, 152.

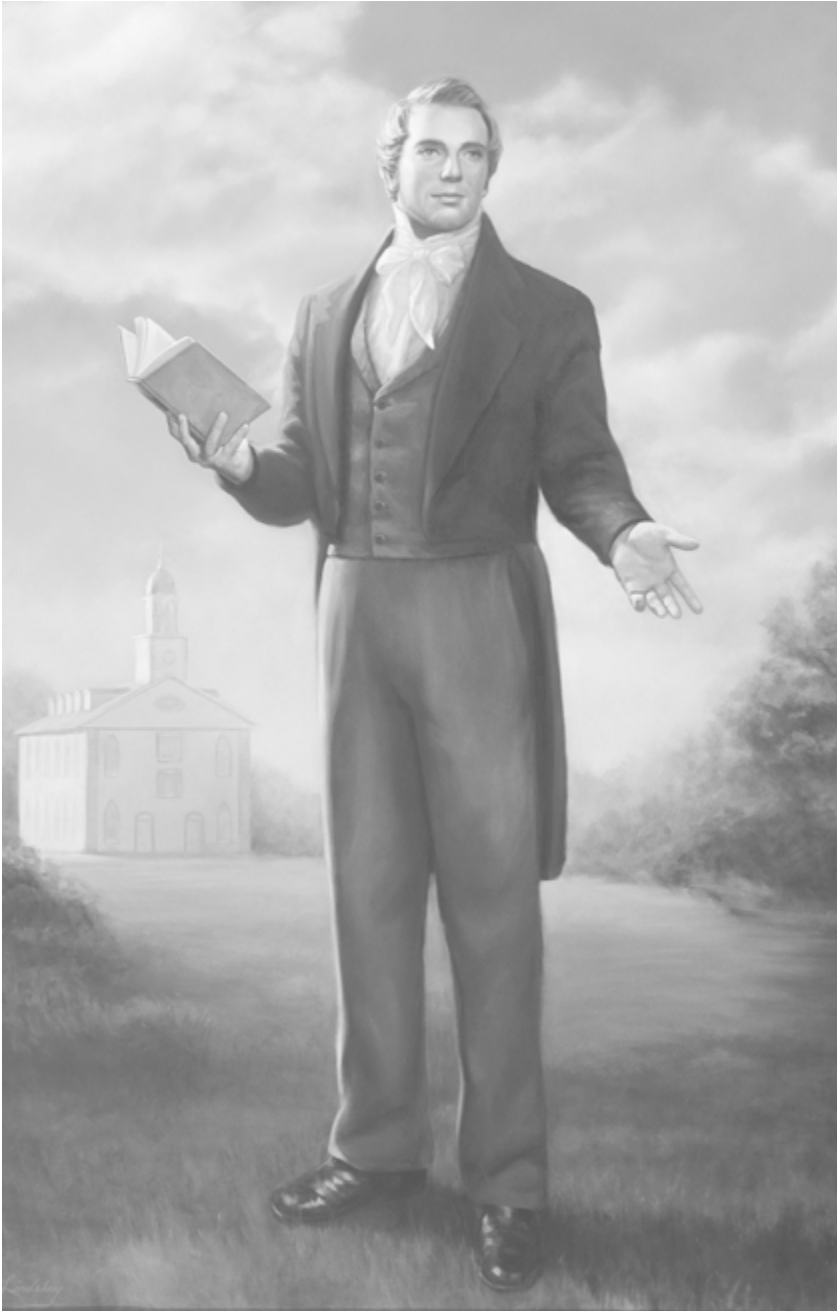
Ko Siosefa Sāmitá, ko ha Palōfita ‘a e ‘Otua Mo‘uí

Ko e hā ‘oku mahu‘inga ai ha fakamo‘oni ki he misiona faka-palōfita ‘a Siosefa Sāmitá ki he ‘etau fakamo‘oni ki he ongoongolelei ‘o Sīsū Kalaisí?

Talateu

Na’e ma’u ‘e Palesiteni Hāloti B. Lī ha fakamo‘oni mālohi ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá pea na’á ne fa’a faka’aonga’i ma’u pē ‘a e ngaahi lea ‘a e Palōfitá ‘i he taimi na’á ne ako’i ai ‘a e ngaahi tefito’i mo‘oni ‘o e ongoongolelei. Na’á ne ‘ilo’i na’e mahu‘inga ha fakamo‘oni ki he misiona ‘a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá, ki hano ma’u ‘o ha fakamo‘oni ki he ongoongolelei ‘o Sīsū Kalaisí. Na’á ne fetaulaki mo ha kakai tokolahi na’e ‘ikai ke nau ma’u ‘a e fakamo‘oni ko ‘eni ki he Palōfitá. Ko e tokotaha ko haku kaume’a ia kuó ne lau ‘a e Tohi ‘a Molomoná peá ne fakamatala ki he’ene “ongo’i ‘a’apa ki he ngaahi akonaki ‘oku ‘i aí.” Na’e fehu’i ange ‘e Palesiteni Lī kiate ia, “Ko e hā ‘oku ‘ikai ke ke fai ai ha me’a ki aí? . . . Ko e hā ‘oku ‘ikai ke ke kau ai ki he Siasí?” Na’e ki’i faka-kaukau ‘a e tangatá peá ne tali ange: “Mahalo ko hono ‘uhingá pē ko e ngali fu’u ofi mai ‘a Siosefa Sāmita kiate aú. Kapau na’á ne mo’ui ‘i he ta’u ‘e uaafe kuohilí, mahalo pē te u tui. Mahalo ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘ikai ke u tali aí ko ‘ene fu’u ofi kiate aú.” Ko e lau ‘eni ‘a Palesiteni Lī ‘o kau ki he tali ‘a hono kaume’a, “Na’e pehē ‘e he tangatá ni, “Oku ou tui ki he kau palōfita kuo nau pekia ‘a ia ne nau mo’ui ‘i he ngaahi ta’u ‘e tahaafe tupu kuohilí, ka ‘oku fu’u faingata’a ‘aupito ke u tui ki ha palōfita mo’ui.”¹

Na’e ‘i ai moha taimi ‘e taha na’e pehē ‘e ha fefine ia, “Okú ke ‘ilo’i koā, te u lava ‘e au ‘o tali ‘a e me’a kotoa pē ‘i he Siasí tuku kehe ha me’a ‘e taha. . . . he ‘ikai pē ke u teitei lava ‘o tali ‘a e pehē

Na'e fakamo'oni 'a Palesitani Hāloti B. Li 'o pehē: “Oku ou . . . 'ilo'i ko Siosefa Sāmitá ko e palōfita ia 'a e 'Otua mo'uí. 'Oku ou 'ilo'i na'á ne mo'ui pea mālōlō ke 'omi ki he to'u tangatá ni 'a e founga 'e lava ke ma'u ai 'a e fakamo'uí.”

ko ia ko Siosefa Sāmitá ko ha Palōfita ‘a e ‘Otuá.” Na’e pehē ‘e Palesiteni Lī, “He ‘ikai ‘aupito ke u ‘ilo pe ‘e anga fēfē hno tali ‘e ha taha ‘a e Ongongoleleí ta’e te ne tali mo e tokotaha ne me’a-ngāue ‘aki ki hono toe fakafoki mai iá.”²

Na’e pehē ‘e Palesiteni Lī: “Kuo pau ke tau ‘ilo‘i fakapapau ‘i hotau lotó pea ‘i hotau ‘atamaí ko e Kalaisí ‘a Sīsū, ko e Fakamo‘ui ‘o e māmaní. Kuo pau ke tau ‘ilo‘i ko e Siasi mo‘oni ‘eni ‘o Sīsū Kalaisí, ko e pule‘anga ‘o e ‘Otuá ‘i he māmaní ‘i he ngaahi ‘aho faka‘osí ni; pea faka‘osí, kuo pau ke tau ma‘u ha fakamo‘oni ko Siosefa Sāmitá ko ha palōfita ‘a e ‘Otuá.”³

Ngaahi Akonaki ‘a Hāloti B. Lii

Ko e hā kuo pau ai ke tau ma‘u ha fakamo‘oni ko Siosefa Sāmitá ko ha palōfita ia ‘a e ‘Otuá?

Ko e hā e ‘ulungāanga ‘oku ma‘u ‘e ha Palōfita mo‘oni ‘a e ‘Otuá? ‘Uluakí, ko e tangata lea ia ‘a e ‘Otuá ‘i he kuonga ko iá pea ki he kakai ‘i hono taimí. Uá, ‘okú ne toe fakahā mai ‘a e ngaahi mo‘oni mei he kuonga mu‘á pea ne feinga ke muimui ‘a e kakai ki he ngaahi fono ta’e feliuliuaki ‘o e ongongoleleí. Ko hono tolú, ‘okú ne ma‘u mo ha toe ngaahi fakahā kehe mei he ‘Eikí ke feau ‘aki e ngaahi palōpalema ‘oku hoko ‘i hono ngāue‘i ‘o e palani ki he fakalalakaká. Ko e ngaahi mo‘oni fo‘ou ‘oku tupu mei he ‘Otuá ‘oku fou ‘ata‘atā mai pē ia ‘i he Palōfita ‘o e ‘aho ko iá. Ko e tangata peheni ‘a Siosefa Sāmita, pea ko e tokotaha peheé ko e Palōfita ia ‘a e ‘Otuá. ‘Io, ‘oku mo‘oni ‘o hangē ko ia ne lea ‘aki ‘e he Palōfita ko ‘Āmosí, “Ko e mo‘oni ‘e ‘ikai fai ha me‘a ‘e [he ‘Eiki] ko e ‘Otuá, kae ta’e fakahā ia ki he‘ene kau tamaio‘eiki ko e kau palōfitá.” [‘Āmosi 3:7.]⁴

‘Oku ou. . . . ‘ilo‘i ‘i he kotoa ‘o hoku laumālié ko Siosefa Sāmitá ko ha palōfita ia ‘a e ‘Otua mo‘uí. ‘Oku ou ‘ilo na‘á ne mo‘ui pea ne pekia ke fakahoko mai ki he to‘u tangatá ni ‘a e founa ‘e lava ke ma‘u ai ‘a e fakamo‘uí. ‘Oku ou ‘ilo ‘okú ne nofo ‘i ha feitu‘u mā‘olunga pea ‘okú ne ma‘u ‘a e ngaahi kī ‘o e kuonga faka‘osi ko ‘ení. ‘Oku ou ‘ilo ‘e ‘ikai ikuna‘i ‘e he ngaahi matapā ‘o heli ‘a kinautolu ‘oku muimui ‘iate ia pea fakafanongo ki he‘ene ngaahi akonakí pea nau tali ia ko ha palōfita mo‘oni ‘a e ‘Otuá,

pea ko e ngaahi fakahā na‘á ne ma‘ú mo ‘ene ngaahi akonakí ko e folofola ia ‘a e ‘Otuá. [Vakai ki he T&F 21:4–6.]⁵

Kuo pau ke tau tali e misiona faka-‘otua ‘a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá ne fakafounga ‘iate ia ‘a hono toe fakafoki mai ‘o e ongoongolelei mo hono fokotu‘u ‘o e Siasi ‘o Sisū Kalaisí. Koe‘uhi ke mateuteu ‘a e mēmipa takitaha ‘o e Siasí ki he pule ‘a Kalaisí ‘i he māmaní he ta‘u ‘e 1,000, kuo pau ke tau takitaha ma‘u ha fakamo‘oni ki hono faka-‘otua ‘o e ngāue na‘e fokotu‘u ‘e Siosefa Sāmitá. Ko e me‘a ‘eni na‘e mahinongofua hono ako‘i ‘e he Kāingalotú hili hono ‘alo‘i ‘o e Fakamo‘uí ki he māmaní, pea na‘e toe lea ‘aki pē ‘eni ‘e ha taha ‘o e kau taki ‘o e Siasí ‘i hotau ‘ahó ni ‘i he‘ene pehē, pea ‘oku ou mahalo na‘á ne ‘uhinga heni ki he talanoa fakatātā ‘a e Eikí ki he kau tāupo‘ou vale ‘e toko nima mo e kau tāupo‘ou poto ‘e toko nimá [vakai ki he Mātiu 25:1– 13], “E hokosia e taimi he ‘ikai lava ke mo‘uí ‘aki ai ‘e ha tangata pe ha fefine ha maama ‘a ha tokotaha kehe. Kuo pau ke fakahinohino ‘a e tokotaha takitaha ‘e he‘ene tui pe fakamo‘oni pē ‘a‘aná. [Orsoni F. Whitney, *Life of Heber C. Kimball*, (1945), 450.]⁶

Ko kimoutolu ko ia kuo mou fekumi fakamātoato ‘i he folofolá, ‘a kimoutolu kuo mou fekumi ke ma‘u ha fakamo‘oni ki he fakamo‘oni fakalangi ‘a e Laumālié, ‘oku ‘i ai kotoa pē ha‘amou totonu ke fakamo‘oni‘i atu ‘e he Laumālie Mā‘oni‘oní, ‘e lava ke nofo‘ia ‘i homou lotó. . . ha taha ‘o e ngaahi me‘a fakafiefia taha ke hoko kia kimoutolu ‘i he taimi te mou lava ai ke pehē ‘i homou lotó, “Oku ou ‘ilo‘i ‘aki e kotoa ‘o hoku lotó he taimí ni ‘o hangē ko ia ne te‘eki ai ke u ‘ilo ‘i ha toe taimi, ko Sisuú ko e Eikí ia, ko e Fakamo‘uí ia ‘o e māmaní, pea ko Siosefa Sāmita na‘e fakapōngí, ko e palōfita ia na‘e ngāue ‘aki ‘e he ‘Eikí ke fokotu‘u ‘a Hono Siasí ‘i he kuongá ni.”⁷

Ko e hā ha founga ne teuteu‘i ai ‘a Siosefa Sāmita ki hono uiui‘i ke hoko ko e Palōfita ke Toe Fakafoki mai ai ‘a e Ongongolelei?

Ko Siosefa Sāmita ‘a e tokotaha na‘e ‘ohake ‘e he ‘Eikí mei he‘ene kei sí‘i pea fakakoloa ‘aki ia ‘a e mafai faka-‘otua mo ako‘i kiate ia ‘a e ngaahi me‘a ko ia na‘e ‘aonga ke ne ‘iló pea ke ne ma‘u

‘a e lakanga fakataula‘eiki mo fakatoka ‘a e fakava‘e ki he pule-
‘anga ‘o e ‘Otuá ‘i he ngaahi ‘aho faka‘osí ni.⁸

‘I he vakai atu ko ia ki he hisitōliá, na‘e fili ‘a e kau palōfita ke
nau hoko ko e kau takí mei he kakai mā‘ulalo pē kae ‘ikai ko ha
ni‘ihi na‘e ‘osi ako ‘i ha ngaahi ako‘anga fakalotu. Fakakaukau
angé ki ha tokolahi ‘o e kau palōfitá. Na‘á ku ki‘i nofo hifo au ‘o
sio ki mui ki he anga ‘o e hisitōliá: Ko ‘Ilaisá ko ha tangata faama
tu‘umālie ia; ko ‘Āmosí ko ha tangata tauhi-sipi ia ‘i Siutea; ko
‘Īsaiá ko ha tangata‘i fonua Selūsalema ia; ko Maiká ko ha tangata
pē ia mei Siutea; ko Selemaiá ko ha talavou ia na‘e ha‘u mei ha
fānili ‘o e kau taula‘eiki he kuonga mu‘á; ko ‘Isikelí ko ha taula-
‘eiki ia ‘i he tempalé; ko e kau tangata toutai ‘a Pita, ‘Anitelū,
Sēmisi mo Sione; ko e ongo tangata tufunga pē ‘a Sīsū ia mo ‘ene
tamai ko Siosefá. Mahalo ko hono ‘uhinga ia na‘e hanga ai pē ‘e
he ‘Eikí ‘o fili [‘a e Palōfita ko Siosefá Sāmitá ke ne hoko] ko e
palōfita ke taki ‘i he kuonga ko ‘ení. . . Na‘á Ne fili ha tokotaha ‘e
lava ke ako‘i ke ne ‘ilo ‘a e ngaahi me‘a ‘a e ‘Otuá—‘a e ngaahi me‘a
ko ia ‘e ngali laulaunoa pē nai kia kinautolu kuo ako‘i ‘i he ngaahi
me‘a pē ‘o e māmaní.⁹

‘I he mo‘ui ‘a e tamasi‘i palōfita ko Siosefa Sāmitá, kimu‘a ‘eni
pea toki foaki kiate ia ‘a e ongo fakahā ‘e ua mei he ngaahi fakahā
mahu‘inga taha kuo foaki ki he tangatá, na‘e mu‘omu‘a ‘i he ongo
fakahā fakatou‘osi ko ‘ení ‘a hono faka‘ali‘ali mai ‘a e mālohi ‘o e
tēvoló—‘i he Vao ‘Akau Tapú pea ‘i he Mo‘unga Komolá foki.
Hangē na‘e fie ma‘u ia ke mahino ki he Palōfitá ‘a e tō‘onga pea
mo e mālohi ‘o e fa‘ahinga ivi ko iá kae lava ke ne mateuteu atu
ke fakafepaki‘i mo ikuna‘i ia.¹⁰

‘Oku ‘ikai hoko ha palōfita ia ko ha taki fakalaumālie ‘aki pē
ha‘ane lau mo ako ha ngaahi tohi fekau‘aki mo e tui fakalotú, pe
te ne hoko ko ha palōfita ‘aki ‘ene ‘alu ki ha kalasi ako fakalotu. . .
‘Oku hoko ha tokotaha ia ko ha palōfita pe ko ha taki fakalotu ‘i
he‘ene a‘usia tonu ha ngaahi fetu‘utaki fakalaumālié. Ko ia, ‘oku
ma‘u fakahangatonu pē ‘e he tokotaha poto fakalaumālie mo‘oní
ia ‘a ‘ene tohi fakamo‘oni akó (diploma) mei he ‘Otuá.¹¹

**Ko e hā e ngaahi me'a mahu'inga kuo fokotu'u 'e he 'Eikí
'o fakafou mai 'i he Palōfita ko Siosefa Sāmitá?**

Na'e 'osi 'ilo'i pē 'a e misiona ia 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá. . . 'i he ngaahi ta'u 'e 2,400 kimu'a pea toki fanau'i iá. Na'e 'osi hiki 'i he ngaahi peleti palasá 'a e ngaahi kikite. . . . fekau'aki mo Mōsepea pea mo Siosefá pea na'e ma'u mai ia meia Lēpani 'e he ngaahi foha 'o Lihái 'o hangē ko ia 'oku mou manatu'í. Na'e hā 'i he ngaahi peleti palasa ko iá 'a e kikite ko 'eni 'a ia na'e 'ikai toe 'uhinga ia ki ha taha kehe ka ko e Palōfita pē ko Siosefa Sāmitá.

“Io, ko e mo'oni na'e pehē 'e Siosefa ['oku 'uhinga 'eni kia Siosefa ko ē na'e fakatau ki 'Isipité]: 'Oku folofola peheni kiate au 'e he 'Eikí: Te u hiki hake mei he hako 'o ho tengá ha tangata kikite mahu'inga; . . . pea te u foaki kiate ia 'a e mālohi ke ne 'omi 'a 'eku ngaahi leá ki he hako 'o ho tengá— kae 'ikai ke 'omi pē 'a 'eku ngaahi leá, 'oku folofola 'e he 'Eikí, ka ke fakatupu 'enau tui ki he'eku ngaahi leá, 'a ia kuo 'osi 'alu atu 'iate kinautolu. . . . Vakai, 'e tāpuaki'i 'a e tangata kikite ko iá 'e he 'Eikí; pea 'ilonga 'a kinautolu 'e feinga ke faka'auha iá, 'e ta'ofi 'a kinautolu. . . . Pea ko hono hingoá 'e ui ia kiate au; pea 'e tatau ia mo e hingoa 'o 'ene tamaí. Pea te ne tatau pē mo au; koe'uhí 'e fakamo'ui 'a hoku kakaí 'i he māfimafi 'o e 'Eikí 'e he me'a 'a ia 'e fakahoko 'e he 'Eikí 'i hono nimá.” [Vakai ki he 2 Nifai 3:7, 11, 14–15].¹²

'I he kuonga ko 'ení, 'o hangē pē ko ia na'e hoko 'i he māmaní he ngaahi kuonga fakakōsipeli ki mu'á, na'e foaki 'o fakafou mai 'i he palōfita 'o e 'aho ní, 'ia Siosefa Sāmita, 'a e 'ilo mo'oni 'o kau ki he 'Otuá pea mo hono 'Aló, 'a hotau Fakamo'uí, 'i he'ena fe-folofolai mo ia, 'o hangē ko ia na'e lava ke fepōtalanoa 'aki mo fehā'aki 'a e tangatá mo ha kau tangata kuo nau ma'u 'a e sino nāunau'ia, ke faka'ali'ali mai ai ko e mo'oni 'okú na ma'u ha sino, 'i he kamata'anga ko 'eni 'o e kuonga 'o e kakato 'o e ngaahi kuongá, ko e teuteu atu ki he hā'ele 'anga ua mai 'a e 'Eikí ke pule ko e 'Eikí 'o e ngaahi 'eiki mo e Tu'i 'o e ngaahi tu'i 'i he kamata'anga 'o e nofotu'í.¹³

Ko e taimi pē kuo tau fakaholomui ai 'i he'etau tui mo 'etau 'ilo'i 'a e 'Eikí, kuó Ne hanga 'i He'ene 'alo'ofá 'o toe fakafoki ka-

‘I he ‘Uluaki Mata-me‘a-hā-mái, ko hono kamata ia ‘o e kuonga ‘o e kakato ‘o e ngaahi kuongá ‘aki “hano fakahā mai ‘o e ‘ulungāanga ‘o e ‘Otua ko e Tamaí pea mo e ‘Aló” ki he palōfita kuo fili ‘a e ‘Eikí.

kato mai ‘a e ‘ilo ki he ‘Otuá pea mo Hono ‘Aló, pea ko e taimi pē kuo lilingi hifo ai ‘o lahi ‘a ‘etau ‘ilo ki he Tamaí mo e ‘Aló, ‘oku tau pehē leva kuo tau a‘usia ha kuonga fo‘ou. Pea na‘e pehē pē ‘i he taimi ‘o ‘Ātamá; pea pehē ‘i he taimi ‘o ‘Ēpalahamé; ‘i he taimi ‘o Mōsesé; ‘i he taimi na‘á Ne ha‘u ai ki he kakai Nifái; ki he kakai ‘o ‘Īnoké; ko ia na‘e hā‘ele mai ai ‘a e Fakamo‘uí ki he lotolotonga ‘o e tangatá, ke ako‘i kinautolu ki he anga ‘o e fetu‘utaki ‘a e ‘Otuá pea mo e ‘Alo ‘o e ‘Otuá. . . .

‘I he‘ene mahu‘inga ko ia ki he kamata‘anga ‘o e kuonga ‘o e kakato ‘o e ngaahi kuongá, ko e hā e me‘a na‘e fakahoko ke kamata ‘akí? Ko hano fakahā ki he palōfita kei talavou ko Siosefa Sāmitá ‘a e ‘ulungāanga ‘o e ‘Otua ko e Tamaí pea mo e ‘Aló.¹⁴

“Kuo fai ha me’a lahi ange ‘e Siosefa Sāmita ko e Palōfita mo e Tangata Kikite ‘a e ‘Eikí, ki hono fakamo’ui ‘o e fa’ahinga ‘o e tangatá ‘i māmani, tuku kehe ‘a Sīsū pē, ‘i ha toe tangata ‘e toko taha ‘a ia na’e mo’ui ‘i ai ‘i ha kuonga” (T&F 135:3). ‘E pehē ‘e ha ni’ihi ia ko ha fakamatala ‘eni ‘oku ta’e mo’oni, ka [‘oku ‘ikai] he ko e taimi ko ia ‘oku tau fakakaukau atu ai ki he me’a kuó Ne foaki mai kia kitautolu ‘o fakafou mai ‘i he talavou fakafo ko ‘ení, ‘a ia na’e ta’u pē ‘e ua pea ne tuku mai ha tohi folofola ‘a ia ko ha fakamo’oni ia hono ua ki he misiona ‘o e ‘Eikí, ko e Tohi ‘a Molomoná. . . . ‘A e talavou ko ‘eni na’e ‘ikai ke ne ma’u ‘a e ngaahi poto ‘a ha tangata na’e ako, ka na’e ue’i ia ‘e he mālohi ‘o e ‘Otua Māfimafi ke ne liliu ‘a e lekooti ko iá mei ha fa’ahinga lea na’e ‘ikai ‘ilo’i ‘e ha taha ki he lea ‘oku tau ma’u ai ia he ‘aho ní, ‘a ia ‘oku ‘i ai ‘a hono kakato ‘o e ongoongolelei ta’engatá.¹⁵

Ko Siosefa Sāmitá, ‘a e talavou ko ia na’e ‘ikai ke ako’i ‘i he ngaahi me’a fakalotu ‘o e taimi ko iá, ‘ikai ke ako ‘i he ngaahi ako-‘anga mā’olunga ‘i hono taimí. . . .ko ha tokotaha ia na’e lava ke ne fakaongoongo ki he ngaahi akonaki pea mo e ngaahi fanafana ‘a e Laumālié. Na’e ‘ikai mei lava ‘e Siosefa Sāmita ia ke fokotu’u ‘a e siasí ni. Na’e ‘ikai ke ne mei lava ‘o fakahoko mai ‘a e ngāue ‘a e ‘Eikí, ‘a e Tohi ‘a Molomoná. Na’e ‘ikai ke mei lava ‘e Siosefa Sāmita, ko e tangatá, ‘o fai ‘eni, ka na’e lava ‘e Siosefa pea na’á ne fakahoko, ‘i he’ene ngāue ‘aki ‘a e mālohi ‘o e ‘Otua Māfimafi, ‘a e ngāue fakafo ko ia ‘o hono ‘omi ‘o e pule’angá mei he kakapú pea mei he fakapo’ulí, ‘i he ongoongolelei ‘o Sīsū Kalaisi kuo toe fakafoki maí.¹⁶

Na’e fakahā [‘e Molonai] ki he Palōfitá. . . . kuo ofi ‘a e taimi ke malanga’i ai ‘a e ongoongolelei ‘i hono kakatá ‘i he mālohi ki he ngaahi pule’anga kotoa pē. Ko hono fakahoko ‘eni ‘o e tala’ofa na’e fai kia Sioné ‘i he taimi ‘e puna ai ‘a e ‘āngeló ‘i he loto langí, “kuo ‘iate ia ‘a e [kakato ‘o e] ongoongolelei ta’engatá ke malanga ‘aki kiate kinautolu ‘oku nofo ‘i he māmaní” (Fakahā 14:6). Na’e fakakakato ‘a hono toe fakafoki mai ‘o e kakato ‘o e ongoongolelei ‘i he taimi na’e toe fakafoki mai ai ‘a e Tohi ‘a Molomoná ki he māmaní ‘o fakafou mai ‘i he Palōfita ko Siosefa Sāmitá, ‘a ia na’e fakahā ‘o pehē ko ha lekooti ia ‘e ‘i ai ‘a hono kakato ‘o e ongoongolelei.¹⁷

‘I he ‘aho 21 ‘o Sepitema 1823 [na’e hā mai ai ‘a Molonai kia Siosefa Sāmítá ‘o ne fakahā fakakonga pē,] “‘oku vave ‘ene kamata ‘a e ngāue ko e teuteu ki he hā‘ele ‘anga ua mai ‘a e Mísaiá; kuo hokosia ‘a e taimi ke malanga ‘aki ai ‘a e Ongongoleleí ‘i hono kakató ‘i he mālohi ki he ngaahi pule‘anga kotoa pē. . . . ke teuteu‘i ai ha kakai ki he Nofotu‘í,” ‘a ia ‘oku ‘uhinga ‘eni ki he hā‘ele mai ‘a e ‘Eikí (*History of the Church*, 4:537). ‘I hono fakalea ‘e tahá, ko e tefito‘i taumu‘a pē ‘o hono toe fakafoki mai ‘o e ongoongoleleí ke teuteu‘i ha kakai ‘a ia te nau mateuteu atu ke tu‘u ‘i he ‘ao ‘o e ‘Eikí ‘i he taimi te Ne hā‘ele mai aí; he ka ‘ikai, . . . ‘e ‘ikai ke tau lava ‘o matu‘uaki ‘a e nofo ‘i Hono ‘aó.¹⁸

‘I he ‘aho ní ‘oku hoko ‘a e ngāue ‘a e pule‘anga ‘o e ‘Otuá ‘i he māmaní ko ha maka fakamanatu ia ki he hingoa ‘o e Palōfita ko Siosefa Sāmítá. Kuo lau miliona ‘a e kakai kuo nau tali lelei ‘a e nāunau‘ia ‘o hono misioná ‘i he‘ene fakamafola mo tataki ia ‘i he māmaní hono kotoa. Ko kitautolu ‘oku tau ma‘u ‘a e mata‘itofe mahu‘inga ko iá, ‘a e ongoongolelei ‘o Sísū Kalaisí, ‘a ia na’e toe fakafoki ‘o fakafou mai ‘iate ia ko ha me‘angāue ‘a e ‘Otuá, ke tau mo‘ui, pea tau mate ‘o ka ‘aonga ke hoko, koe‘uhí ke tau mateuteu atu ‘i he taimi totonú ki he Nofotu‘i ko iá. ‘Oku totonu ke ‘oua ‘aupito na‘a teitei ngalo ‘eni ‘iate kitautolu. Ko e taimi ‘eni kiate kitautolu, lolotonga ‘oku tau kei ma‘u ‘a e taimí, ke tau teuteu ai ke fe‘iloaki mo hotau ‘Otuá.¹⁹

Ngaahi Fokotu‘u ki he Akó mo Hono Alea‘í

- Te tau lava fēfē ke takitaha fakamālohia ‘etau ngaahi fakamo‘oni ki he misiona ‘a e Palōfita ko Siosefa Sāmítá? Ko e hā ha me‘a kuó ne fakamālohia ‘a ho‘o fakamo‘oni ki he Palōfítá?
- Te tau lava fēfē ke muimui ki he fa‘ifa‘itaki‘anga ‘a e Palōfita ko Siosefá ke fakatupulaki ai ‘a hotau potó pea mo hotau tu‘unga fakalaumālié? Ko e hā ha ngaahi ‘ulungāanga faka-Kalaisi ‘oku hā mahino mai ‘i he mo‘ui ‘a e Palōfita ko Siosefa Sāmítá?
- Ko e hā ha ni‘ihi ‘o e ngaahi mo‘oni ‘o e ongoongoleleí na’e fakahā mai ‘o fakafou ‘i he Palōfita ko Siosefa Sāmítá?

- Ko e hā e me'a kuo fai 'e Siosefa Sāmita 'o kau ki hono fakamo'ui 'o e fānau kotoa 'a e 'Otuá? Ko e hā ha ngaahi founa 'oku kehe ai 'a ho'o mo'uí ko e tupu mei he ngaahi fakahā ko ia na'e ma'u 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá?
- Te ke vahevahe fēfē mo ha ni'ihiki kehe 'a ho'o fakamo'oni ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá?

Ma'u'anga Fakamatalá

1. "The Place of the Living Prophet, Seer, and Revelator," lea na'e fai ki he kau fa-iako seminele mo e 'inisititiuti, 'Univēsiiti ko Pilikihami 'Iongí, 8 Siulai 1964, 'Ákaivi 'a e Potungāue ki he Ngaahi Me'a Fakahisitōliá, Ko e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 2–3
2. "He Lived Great, Died Great in Eyes of God and His People," *Church News*, 10 Tisema 1955, 4.
3. *The Teachings of Harold B. Lee*, 'ātitā'i 'e Clyde J. Williams (1996), 371
4. "He Lived Great," 13.
5. *The Teachings of Harold B. Lee*, 371.
6. 'I he Conference Report, 'Okatopa 1956, 62.
7. "Two Great Commemorations," Pōpoaki faka-Kilisimasi ki he kau ngāue kotoa 'i he 'Ōfisi 'o e Siasí, 14 Tisema 1972, 'Ákaivi 'a e Potungāue ki he Ngaahi Me'a Fakahisitōliá, Ko e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 6.
8. 'I he Conference Report, 'Okatopa 1972, 18; pe *Ensign*, Sānuale 1973, 23.
9. "A Man among Men—A Man of Inspiration," lea na'e fai 'i hono Fā 'o e 'Aho Fakalāngilangi Fakata'u 'o Tēvita O. Makeí, 29 Sepitema 1968, 'Ákaivi 'a e Potungāue ki he Ngaahi Me'a Fakahisitōliá, Ko e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 12
10. *The Teachings of Harold B. Lee*, 372.
11. "He Lived Great," 5.
12. "He Lived Great," 5.
13. 'I he Conference Report, 'Epeleli 1969, 132–33; pe *Improvement Era*, Sune 1969, 105.
14. *The Teachings of Harold B. Lee*, 373–74.
15. *The Teachings of Harold B. Lee*, 372.
16. *The Teachings of Harold B. Lee*, 372.
17. *The Teachings of Harold B. Lee*, 374.
18. *The Teachings of Harold B. Lee*, 375.
19. 'I he Conference Report, Konifelenisi Faka'elia 'a Miuniki Siamane 1973, 7.

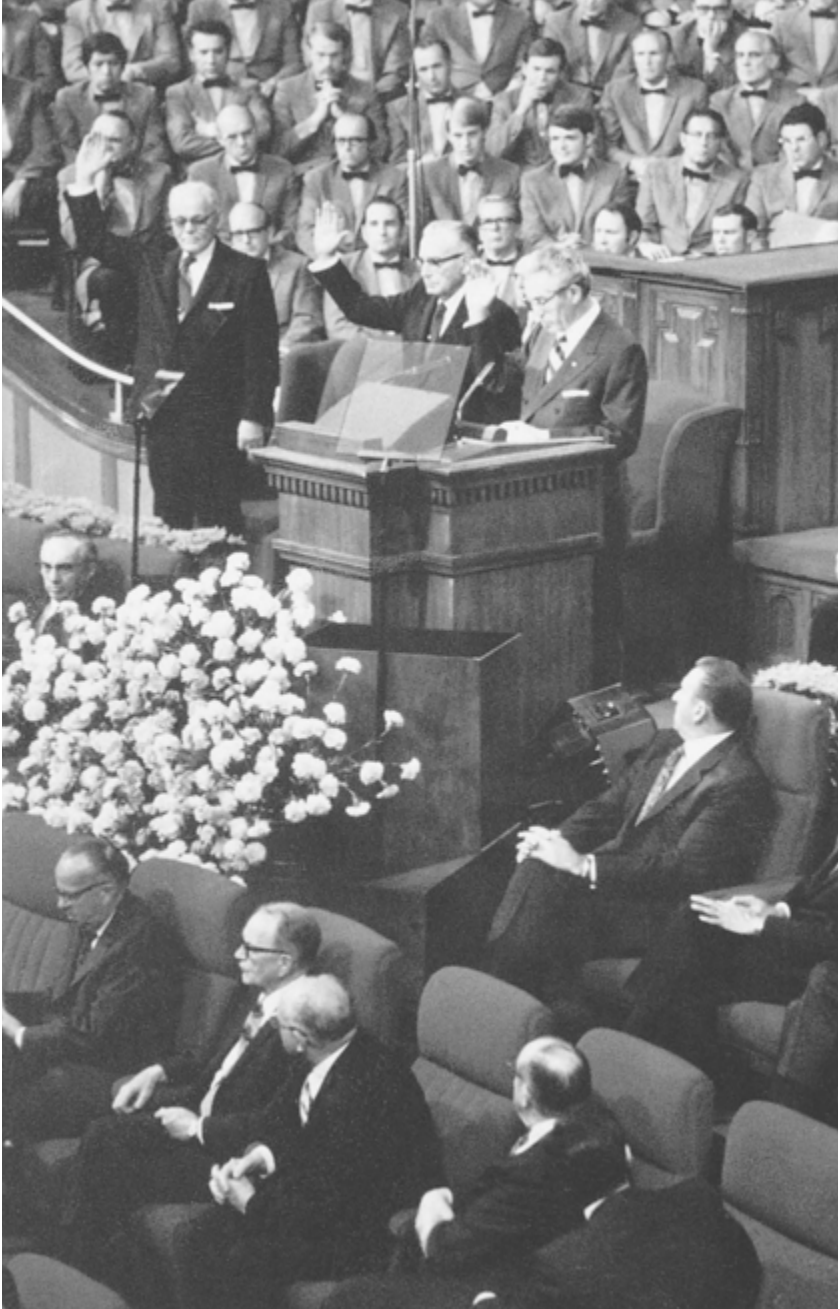
Tokanga ki he Talafekau Mo'oni 'a Sīsū Kalaisí

*'E lava fēfē ke tau toe muimui faivelenga ange
ki he palōfita mo'ui?*

Talateu

Na'e hoko 'a Hāloti B. Lī ko e Palesiteni hono hongofulu mā taha ia 'o e Siasí 'i he pekia 'a Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmita 'i Siulai 'o e 1972. Taimi nounou mei ai ne 'a'ahi atu 'a Palesiteni Lī ki ha loki 'i he Temipale Sōlekí 'a ia na'e tautau ai 'a e ngaahi tā 'o e kau palōfita 'e toko hongofulu na'e 'i mu'a 'iate iá. Na'á ne pehē, "Na'á ku lotu mo fakalaulauloto 'i ai 'i he'eku vakai ki he ngaahi tā 'o e kau tangata ko ia 'a e 'Otuá—ko ha kau tangata mo'oni mo 'ulungāanga ma'a, ko e kau tangata faka'eieiki 'a e 'Otuá—'a ia kuo nau mu'omu'a 'iate au 'i he uiui'i tatau pē." Na'á ne fakalaulauloto ki he 'ulungāanga pea mo e ngaahi lavame'a 'a e kau palōfita takitaha ko 'eni 'o e kuonga faka'osí ni pea ne a'u mai ki he tā fakamuimui tahá. "Na'e 'i ai 'a Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmita mo hono fofonga malimalí, 'a e palōfita ko hoku taki 'ofeina na'e 'ikai ke ne 'ai ha me'a ke fetongi 'aki 'a e mo'oni. . . . Hangē na'á ne paasi mai kiate au 'i he kī'i momeniti nounou ko iá ha tokotoko 'o e mā'oni'oni ko ha'ane tala mai kiate au, "Alu koe peá ke fai pehē pē". . . .

"Oku ou 'ilo, fakataha mo ha fakamo'oni 'oku mālohi ange ia 'i he mamata 'ata'atā peé, 'oku hangē ko e folofola 'a e 'Eikí, 'Kuo tuku mai 'a e ngaahi kī 'o e pule'anga 'o e 'Otuá ki he tangatá 'i māmani, [mei he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'o hokohoko mai ai 'iate kinautolu na'a nau fetongi iá 'o aú mai ki he taimi lolotonga ní], pea 'e teka atu mei ai 'a e ongoongoleléi 'o a'u ki he ngaahi ngata'anga 'o māmani.'" [T&F 65:2.]¹

'Oku hā 'i he tā ko 'ení hono fakanofu 'e he Kau Palesitenisí 'Uluakí 'a Palesiteni Hāloti B. Lī ke hoko ko e Palesiteni 'o e Siasí 'i ha fakataha'anga molumalu na'e fai 'i he 'aho 6 'o 'Okatopa 1972. 'Oku 'i he tu'unga malangá 'a Palesiteni N. 'Eletoni Tena, pea ko Palesiteni Melioni G. Lomeni 'ena 'oku 'i he to'omata'u 'o Palesiteni Líf.

Ko e Palesiteni pē 'o e Siasí tokotaha 'a e tangata 'i he funga 'o e māmani kuo fakamafai'i ke ne ngāue'aki 'a e ngaahi kī 'o e la-kanga fakataula'eikí. Na'e akonaki ha palōfita 'i he ngaahi 'aho ki-mui ní 'o pehē: "Ko e taimi pē 'oku tengetange ai ha Palesiteni 'o e Siasí pe 'ikai ke ne kei lava 'o ngāue kakato 'i he ngaahi fatongia 'o hono lakangá, 'oku hoko atu 'a e ngāue faka-Palesitenisií 'e hono ongo Tokoní, 'a ia 'oku nau fakataha 'o ma'u ai 'a e Kōlomu 'o e Kau Palesitenisí 'Uluakí. Ko e ngaahi fehu'i mahu'inga, ngaahi tu'utu'uni, ngaahi polokalama, pe ngaahi tokāteline ke fai ki ai ha tokanga, 'oku lotua pea fakakaukau'i ia 'i he fakataha alēleá 'e he Ongō Tokoni 'i he Kau Palesitenisí 'Uluakí pea mo e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá. He 'ikai ke 'omi ha fakakaukau mei he Kau Palesitenisí 'Uluakí pea mo e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá kae 'oua kuo loto taha kotoa ki ai 'a kinautolu 'oku 'i he fakatahá. Pea 'i he'ene mui-mui ko ia 'a e Siasí ki he sīpinga ko 'eni 'oku ue'i 'e he Laumālié ke fakahokó, 'e laka atu ai ki mu'a 'o 'ikai toe ta'ofi."²

'I he'etau hoko ko ia ko e kau mēmipa 'o e Siasí 'o e 'Eikí, te tau lava 'o falala kakato ki he tataki mo e fakahinohino 'a e palōfita mo'uí, 'a ia na'e ui 'e Palesiteni Lī ko e "talafekau mo'oni" 'a e 'Eikí. Na'e akonaki 'a Palesiteni Lī 'o pehē "kapau 'e tokanga 'a e fānau 'a e 'Eikí ki he ui 'a e talafekau mo'oni 'o e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí, 'a ia 'oku kau kotoa ki ai 'a kinautolu 'i he funga 'o mā-maní, tatau ai pē pe ko e hā e matakali, lanu, pe ko e tui 'oku kau ki ai, 'e 'i ai e taimi 'e mamata ai 'a e tokotaha takitaha ki he 'Eikí pea ne 'ilo'i 'okú Ne 'i ai."³

'I he'etau muimui ko ia 'i he palōfita 'a e 'Eikí, te tau taufonua hao 'i he feitu'u 'oku tau fakataumu'a ki aí—'a ia ko e 'afio'anga 'o 'etau Tamai 'i Hēvaní.

Ngaahi Akonaki 'a Hāloti B. Lii

Ko e hā e ngaahi founga 'oku hoko ai 'a e Palesiteni 'o e Siasí ko e tokotaha tauhi ia 'o e pule'anga 'o e 'Eikí?

Manatu'i 'oku 'ikai ko e Palesiteni 'o e Siasí 'oku 'ulu ki he siasi ko 'ení. Ko e 'ulu ki he siasí ni ko e 'Eikí, 'a Sīsū Kalaisi, 'a ia 'okú ne pulé. . . . Lolotonga 'a e ngaahi moveuveu kotoa ko 'eni 'oku

hokó, 'oku lava pē ke tau 'ilo'i fakapapau 'okú Ne fakahinohino kitautolu, pea 'oua na'a ngalo ia 'iate kitautolu.⁴

“Ko [Sīsū] ko e 'ulu ia ki he sinó, ko e Siasí: 'a ia ko e kamata-anga, ko e 'uluaki tupu mei he maté; koe'uhi ke mā'olunga taha pē ia 'i he ngaahi me'a kotoa pē.” (Kolose 1:18.) Ka neongo ia, ko e mo'oni, ko e kuonga kotoa pē na'e 'i he māmaní ai 'a 'ene ongo-ongoleleí pea 'osi fokotu'u 'a hono Siasí, na'e fakanofa pea foaki 'e he 'Eikí 'a e mafai ki he tangata pē 'e taha 'i he kuonga peheni takitaha 'a ia na'e ui ia ko e palesiteni 'o e Siasí, pe ko e palōfita, tangata kikite mo e tangata ma'u fakahā ki he Siasí. 'Oku 'ikai ke hanga 'e he ngaahi hingoá, pe ko hono foaki ko 'eni 'o e mafái 'o 'ai 'a e tokotaha ko iá ke hoko “ko e 'Ulu 'o e Siasí,” he ko e hingoa ko iá 'oku 'o Sīsū Kalaisi ia. Ka neongo ia, 'okú ne 'ai 'e ia 'a e tokotaha ko 'ení ke ne hoko ko e tangata lea ma'á e 'Otuá pea ko e tokotaha ia 'okú ne fai e ngāue 'a e 'Otuá pea 'okú Ne folofola mai ai ki hono kakaí ke 'omi ha ngaahi fakahinohino, ke foaki mai pe ke ta'ofi 'a e ngaahi tefito'i mo'oní mo e ngaahi ouaú, pe ke fakahoko mai ai ha ngaahi fakatokanga. . . .

. . . Ko e palesiteni 'o e Siasí ko e tokotaha ia 'okú ne tauhi 'a e Fale pe ko e Pule'anga 'o e 'Eikí. 'Oku tuku ki hono nimá 'a e ngaahi kī ki hono tafa'aki kotoa pē. Fakatatau mo e fakahinohino 'a e 'Eikí, 'okú ne foaki 'a e ngaahi kī 'o e mafái ki he kau mēmipa kehe 'o e Siasí ke nau fai papitaiso, ke nau malanga 'aki 'a e ongoongoleleí, ke hilifaki honau ngaahi nima kia kinautolu 'oku puké, ke nau tokanga'i pe ke nau faiako 'i he ngaahi lakanga kehekehe. 'Okú ne foaki ki he tokosi'i pē 'a e mafai ke nau pule 'i he ngaahi ouau 'o e ngaahi temipalé pe ke nau fakahoko ai 'a e ngaahi malí koe'uhi “ke nono'o ia 'i māmani pea 'i he langí.”⁵

Ko e palōfitá ko ha tokotaha ia 'oku ue'i 'e he laumalié pea fakanofa fakalangi ke ne fakahā mai mo faka'uhinga'i 'a e faka-kaukau pea mo e finangalo 'o e 'Otuá. 'Okú ne ma'u 'a e ngaahi kī ki he pule'anga 'o e 'Otuá 'i hotau kuongá ni, 'o hangē ko ia ne foaki kia Pita ke ne hoko ai ko e taki 'o e Siasí 'i he māmaní 'i hono kuongá.⁶

Tuku mu'a ke u lau atu kia kimoutolu ha me'a na'e hiki ['e Palesiteni J. Lūpeni Kalake, ko e Sī'i] ke lea 'aki 'i ha fakataha'anga kehe ia: “Kuo pau ke tau manatu'i. . . ko e Palesiteni pē 'o e

Siasí, ‘a e Taula’eiki Lahi Pulé,. . . . ‘okú ne ma’u ‘a e totonu ke ma’u e ngaahi fakahā ki he Siasí, ‘o tatau ai pē pe ko e ngaahi fakahā fo’ou pe ko ha fakatonutonu, pe ke ne fakamafai’i ‘a hono faka’uhinga’i ‘o e ngaahi folofola ‘e faka’aonga’i ‘e he SiasíKo ia tokotaha pē ‘a e tangata lea ‘a e ‘Otuá ‘i he māmaní ma’á e Siasi ‘o Sīsū Kalaisi ‘o e Kau Mā’oni’oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní, ‘a e Siasi mo’oni pē ‘e tahá. Ko ia tokotaha pē te ne fakahā ‘a e faka-kaukau pea mo e finangalo ‘o e ‘Otuá ki hono kakaí. ‘Oku ‘ikai ha ‘ōfisa ‘o ha toe Siasi kehe ‘i he māmaní ‘okú ne ma’u ‘a e totonu pea mo e mafai mā’olunga ko ‘ení.” [Church News, 31 Siulai 1954, 10.]⁷

Ko e tokotaha pē kuo fakamafai’i ke ne ‘omi ha fa’ahinga tokā-teline fo’ou ko e Palesiteni ‘o e Siasí, pea ko e taimi ‘okú ne fai ai iá, te ne fanongonongo ‘o pehē ko e fakahā ia mei he ‘Otuá, pea ‘e tali ia ‘e he Fakataha Alea’anga ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá pea pou pou ki ai ‘a e kāingalotu ‘o e Siasí.⁸

‘Oku founa fēfē hono fili e Palesiteni ‘o e Siasí?

Ko e tali tonu mo faingofua ‘oku totonu ke fai kia kinautolu ‘oku nau fai ‘a e fehu’i ko ‘ení: ‘Oku founa fēfē hono fili e Palesiteni ‘o e Siasí? ko hano lau ange ‘a e tefito ‘o e tui hono nimá: “Oku mau tui ‘oku totonu ke uiui’i ‘a e tangatá ‘e he ‘Otuá ‘i he kikité, pea mo e hilifaki ‘o e nimá ‘e kinautolu pē ‘oku ma’u ‘a e mafai, koe’uhi ke malanga’aki ‘a e Ongongoleléi mo fai hono ngaahi ouaú.”

‘Oku kamata pē ‘a e uiui’i ‘o ha taha ke ne hoko ko e Palesiteni ‘o e Siasí ‘i he taimi ko ia ‘oku uiui’i ai ia, fakanofu, pea vahe’i ke ne hoko ko e mēmipa ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá. Ko e fa’ahinga ui peheé ‘oku fakahoko ia ‘i he kikite, pe ko hono fakalea ‘e tahá, ‘oku fai ‘aki ‘a hono ue’i ‘e he ‘Eiki ki he tokotaha ‘okú ne ma’u ‘a e ngaahi kī fakapalesitenisií, pea mo hono fakanofu mo vahe’i ‘i he hilifaki ‘o e nimá ‘e kinautolu ‘oku ma’u ‘a e mafai tatau, ‘okú ne ‘omi ai ‘a e ‘Aposetolo takitaha ke ne kau ‘i ha kōlomu ‘o e lakanga fakataula’eiki, ko ha kau tangata ‘e toko hongofulu mā ua ‘oku nau ma’u ‘a e lakanga faka-aposetoló.

Ko e ‘Aposetolo takitaha kuo fakanofo ‘i he nima ‘o e Palesiteni ‘o e Siasí, ‘a ia ‘okú ne ma‘u ‘a e ngaahi kī ‘o e pule‘anga ‘o e ‘Otuá fakataha mo e kau ‘Aposetolo kehe kuo ‘osi fakanofo, kuo foaki kiate ia ‘a e mafai ‘o e lakanga fakataula‘eikí ‘a ē ‘oku fie ma‘u kae lava ke ma‘u ‘a e lakanga kotoa pē ‘i he Siasí, ‘io, ‘o a‘u ki he lakanga fakapalesitenisí ki he Siasí hono kotoa ‘o kapau na‘e uiui‘i ia ‘e he ma‘u mafai pulé pea pou pou‘i ‘i hano hikinima‘i ‘e he kā-ingalotu ‘o e Siasí.

. . . Ko ‘ene pekia pē ha Palesiteni, ‘oku hoko he taimi pē ko iá ‘a e tu‘unga fakapule hoko haké, ‘a e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá, ko e mafai pulé ia, pea hoko he taimi pē ko iá ‘a e Palesiteni ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá ko e Palesiteni Le‘ole‘o ‘o e Siasí kae ‘oua leva kuo fakanofo mo hikinima‘i ‘i he founa totonú ha Palesiteni ‘o e Siasí ki hono lakangá. . . .

‘Oku fokotu‘u mo pou pou‘i ma‘u pē ‘a e kau mēmipa kotoa ‘o e Kau Palesitenisí ‘Uluakí pea mo e Toko Hongofulu Mā Uá ko e “kau palōfita, kau tangata kikite, mo e kau tangata ma‘u fakahā.”. . . . ‘Oku ‘uhinga ‘eni ‘e lava ‘e ha taha pē ‘o e Kau ‘Aposetoló kuo fili pea fakanofo ke ne pule‘i ‘a e Siasí ‘o kapau “kuo fili ‘e he siasí [‘a ia kuo faka‘uhinga‘i ‘eni ke ‘uhinga ki he Kōlomu kakato ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá], tu‘utu‘uni mo fakanofo ki he lakanga ko iá, mo pou pou‘i hake ‘e he falala mo e tui mo e lotu ‘a e siasí,” ko e to‘o ia mei ha fakahā fekau‘aki mo e tefitó ni, makatu‘unga pē he me‘a ‘e taha, ‘a ia ko ‘ene hoko ko e mēmipa pule, pe ko e Palesiteni, ‘o e kōlomu ko iá (vakai ki he T&F 107:22).⁹

Ko e taimi ko ia na‘á ku hoko ai ko ha mēmipa kei talavou ‘o e Fakataha Alea‘anga ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá, ko e ‘uluaki fokotu‘utu‘u fo‘ou ‘o e Siasí na‘e fakangofua ke u kau ki aí ko e taimi ko ia na‘e pekia ai ‘a Palesiteni [Hiipa J.] Kalānite. . . . pea ui ‘e he Palesiteni [fo‘ou] ‘a hono ongo tokoní pea na ‘alu atu ki hona ongo nofo‘anga ‘i mu‘a ‘i he lokí, na‘á ku ma‘u ha fakamo‘oni ‘i hoku lotó ko e kau tangata ‘eni kuo finangalo ‘a e ‘Eikí ke nau hoko ko e Kau Palesitenisí ‘o e Siasí. Na‘e pehē fau hono mālohi ‘o ‘eku ongo‘i iá ‘o hangē pē na‘e kailangakí‘i mai ‘a e fo‘i mo‘oni ko iá ‘i hoku loto telingá.

. . . Kuo te'eki ai ke ului mo'oni 'a e kāingalotu 'o e siasí ni kae 'oua kuo nau 'ilo'i fakapapau 'oku tataki atu 'a kinautolu 'i he hala totonú, pea nau 'ilo'i fakapapau ko e kau tangata ko 'eni 'a e 'Otuá ko e kau tangata ia kuo ue'i fakalaumālie pea kuo fakanofu totonu kinautolu 'e he to'ukupu 'o e 'Otuá.¹⁰

'Oku fakahā mai ['e he 'Eikí] 'a e fonó pea 'okú Ne fili pe fakanofo 'a e kau 'ōfisá pea 'okú Ne ma'u foki 'a e totonu ke ne valo-ki'i, fakatonutonu, pea a'u pē ki He'ene to'o 'a kinautolu mei ai 'i He'ene fa'iteliha. Ko ia 'oku 'aonga ai ke 'i ai ma'u pē ha [fetu'utaki] 'iate Ia mo Hono Siasí 'i he fakahā fakahangatonu. Tau vakai angé ki he ngaahi sīpinga mei he ngaahi kuonga kotoa ko ia 'oku hā 'i he folofolá ke sīpinga 'aki 'a e ngaahi me'a na'e hoko ki mu'a 'a ia 'oku tatau mo e ngaahi mo'oni na'a tau lau ki ai 'anenaí. Na'e kamata 'a e fokotu'utu'u ko 'eni 'o e founga fai 'o e pule'i 'i 'Īteni. Na'e fakanofu 'e he 'Otuá 'a 'Ātama ke ne pule'i 'a e māmaní peá Ne foaki ange ki ai 'a e fonó. Na'e tolonga 'ene hokohoko maí meia 'Ātama kia Noa pea meia Noa kia Melekisēteki, 'Ēpalahame, 'Aisake, Sēkope, Siosefa, Mōsese, Samuela ko e palōfitá, Sione, Sīsū, mo 'Ene Kau 'Aposetoló, pea ko kinautolu takitaha ko 'eni na'e fili kotoa kinautolu 'e he 'Eikí kae 'ikai ko e kakaí.

Ko e mo'oni 'oku 'i ai 'a e le'o 'o e kakaí 'i hono pule'i 'o e pule-anga 'o e 'Otuá, ka 'oku 'ikai ko kinautolu na'a nau foaki 'a e mafaí, pea 'e 'ikai foki ke nau lava 'o to'o ia. Hangē ko 'eni: Na'e 'ikai ke fili 'e he kakaí 'a e kau 'Aposetolo 'e toko hongofulu mā ua 'a Sīsū Kalaisí, pea 'e 'ikai foki ke nau lava 'o to'o 'a honau tu'unga faka'aposetoló meiate kinautolu 'aki ha'anau hikinima'i ia. Hangē pē ko e founga na'e pule'i 'aki 'a e pule'angá 'i he kuonga mu'á, 'oku pehē pē hono toe fakafoki mai ki he kuonga ní. Na'e 'ikai ke fili 'e he kakaí 'a e Palōfita mo e 'Aposetolo ma'ong'o'onga ko ia ko Siosefa Sāmita 'o e onopōnī, ka na'e fili ia 'e he 'Otuá, 'i he founga tatau pē na'á Ne fili ai 'a e nī'hi kehe 'i mu'a 'iate iá—'o fai 'eni 'aki 'a e me'a hā mai pea 'aki pē 'a Hono le'ó mei he langí.¹¹

'Oku 'i ai e me'a 'oku mahino kiate au 'i he'eku fakakaukau atu ki he taimi lolotonga 'eku fua 'a e fatongia ko 'ení (ko e palōfitá) peá u ofi fe'unga ki he Kau Takí 'i he ngaahi ta'u lahi ko iá, 'a ia 'oku tokanga'i ma'u pē 'a e tokotaha 'okú ne fua 'a e fatongia ko

‘ení ‘e Ia ko ‘Ene ngāu‘é ‘eni ‘oku tau faí. ‘E ‘ikai ‘aupito ke Ne tuku ha taha ‘i he fatongiá ni ke ne taki hala‘i ‘a e siasi ko ‘ení. Ko e me‘a pau ia. Ko e taimi ko ē ‘oku ou fakakaukau atu ai ki he founga ‘oku a‘usia ai ‘e ha tangata ha tu‘unga fakatakimu‘a ‘i he Siasí, ‘oku ou fakakaukau atu au ki he ngaahi me‘a ko ia ne u a‘usia ‘i he ta‘u ‘e tolungofulu mā taha mo e kongá, pea mo e ngaahi me‘a kotoa pē na‘e hoko mai ki he‘eku mo‘uí—he toki polokalama tōtō atu mo‘oni ia ki hoku ako‘í! Ko e taimi ko ē na‘e fakahoko ai ‘a e fetongi ‘i he Kau Palesitenisí ‘Uluakí, na‘a ku fakafehoanaki ia mo e founga ‘oku fili ai ‘e he ngaahi fa‘ahi fakapolitikalé ‘a e palesiteni ‘o e ‘Iunaiteti Siteití, pe ko hono fakanofu ‘o ha tu‘i, ke u sio angé ki he founga ‘oku faí ai ‘a e ngaahi fetongi ko ‘eni ‘i he palani ‘a e ‘Eikí ta‘e ‘i ai ha loto kovi pea ta‘e ‘i ai ha fe‘ite‘itani. Kuo ‘osi maau e palaní pea ‘oku ‘ikai ha fehālaaki ia ‘a e ‘Eikí, ko ia kuó Ne fakahā mai ia kia kitautolu.¹²

**Ko e hā hono ‘uhinga kuo pau ke tau muimui
ai ki he palōfitá?**

Mahalo ko e ‘aho ‘eni ke tau fakakaukau fakamātoato hifo ai, ke tau manatu ki he me‘a kuo ‘osi fakahā mai ‘e he ‘Eikí kia kitautolú. ‘Oku ‘i māmani ‘a ‘ene kau palōfitá he ‘ahó ni, pea kapau ‘okú ke fie ‘ilo ‘a e fakahā fakamuimui taha kuo ‘omi ki he kakaí ni, to‘o mai ‘a e lipooti konifelenisi fakamuimui tahá ‘o lau fakalelei ia kae fakatautefito ki he me‘a na‘e lea ‘aki ‘e he Kau Palesitenisí ‘Uluakí. . . . Te ke ma‘u ai ‘a e folofola lelei taha mo fakamuimui taha kuo ha‘u mei he‘etau Tamai Hēvaní. ‘Oku ‘ikai fie ma‘u ke tau fakafalala ‘ata‘atā pē ki he me‘a ‘oku ‘i he ngaahi tohitapu ‘a e Siasí. ‘Oku fakalahi atu ‘aki ki he me‘a ‘oku tala mai ‘e he folofolá ‘a e ngaahi me‘a ko ia ‘oku tala mai ‘e he kau palōfita ‘o e ‘aho ní kia kitautolu ‘i heni pea ‘i he taimi ní, pea ‘oku ‘atautolu ia ke tau fanongo mo talangofua ki ai kapau ‘oku tau loto ke fakamo‘ui ‘a kitautolu ‘i he mo‘unga ‘o Saioné ‘i he taimi ‘oku hoko mai ai ‘a e ngaahi faingata‘á ni.¹³

‘Oku lahi ‘ene hoko he ‘ahó ni ‘a e taimi ‘oku lea mai ai ‘a hotau kau takí ‘i honau mafaí, ‘oku tu‘u hake ha taha ia ‘o fakafetau ki ai mo ne pehē ange, “Ko e fē ha feitu‘u te u ma‘u mei ai ha mafai te ke lava ‘o lave ki ai ‘i he me‘a ‘okú ke lea ‘akí?” ‘Oku mau

mei pehē atu kimautolu ia, “Alu ‘o toe lau ‘a e lea ‘a e taki lolotonga ‘o e Siasí fekau‘aki mo e me‘á ni, pea te ke ma‘u ai ‘a e mafai kotoa ko ia ‘oku totonu ke ke fekumi ki aí, he ko e founga ‘eni ia ‘a e ‘Eikí. ‘Oku ‘i heni ‘a ‘Ene palōfitá, pea ‘oku lahi tatau pē hono fie ma‘u ‘o e fakahaá mo hono fie ma‘u ‘o e palōfitá pea ‘oku fu‘u hā mahino mai ‘aupito pē ‘eni ia ‘o hangē ko ia ‘i ha toe kuonga fakakōsipeli ‘i he māmaní.”¹⁴

Ko e malu‘i pē ‘oku tau ma‘u ko e kāingalotu ‘o e siasí ni ko ‘etau fai pau ki he me‘a na‘e folofola ‘aki ‘e he ‘Eikí ki he Siasí ‘i he ‘aho ko ia na‘e fokotu‘u ai ‘a e Siasí. Kuo pau ke tau ako ke tau tokanga ki he ngaahi folofola pea mo e ngaahi fekau ‘e tuku mai ‘e he ‘Eikí ‘o fakafou mai ‘i He‘ene palōfitá, “o ka ne ka ma‘u ia, pea ‘a‘eva ‘i he mā‘oni‘oni kakato ‘i hoku ‘aó; . . . ‘o hangē ko e lea ia mei hoku ngutu ‘o‘okú, ‘i he kātaki mo e tui kotoa pē” (T&F 21:4–5). ‘E ‘i ai e ngaahi me‘a ia ‘e nī‘ihi ‘e fie ma‘u ki ai ‘a e kātaki mo e tuí. Mahalo he ‘ikai te ke sai‘ia koe ‘i he me‘a ‘oku ‘omai mei he ma‘u mafai ‘o e Siasí. Mahalo ‘e fepaki ia mo ho‘omou ngaahi fakakaukau fakapolitikalé. Mahalo ‘e fepaki ia mo ho‘omou ngaahi fakakaukau fakasōsialé. Mahalo ‘e ‘ikai ke lelei ia ki ha nī‘ihi ‘o e ngaahi me‘a ‘i ho‘omou mo‘ui fakasōsialé. Ka ‘o kapau te mou fakafanongo ki he ngaahi me‘a ko ‘ení ‘i he fa‘a kātaki mo e tui ‘o hangē pē ko ha lea ia mei he fofonga ‘o e ‘Eikí, ‘oku ‘i ai ‘a e tala‘ofa “‘e ‘ikai ke ikuna ‘a kimoutolu ‘e he ngaahi matapā ‘o helí; ‘io, pea ‘e fakamovetevetea atu ‘e he ‘Eiki ko e ‘Otuá ‘a e ngaahi mālohi ‘o e fakapo‘ulí ki mu‘a ‘iate kimoutolu, pea pule ke ngalulululu ‘a e ngaahi langí koe‘uhi ko ho‘omou leleí, pea mo e lāngilangi ‘o hono huafá” (T&F 21:6).¹⁵

Kia kimoutolu ‘a e Kāingalotu ‘o e Siasí ‘i he feitu‘u kotoa pē, ‘e ‘amoutolu ‘a e tala‘ofa ko íá [T&F 21:4–6] ‘o kapau te mou mui-mui ki he takimu‘a kuo fokotu‘u ‘e he ‘Eikí ‘i he loto‘i Siasí, ‘o mou tokanga ki he‘enau akonakí ‘i he fa‘a kātaki pea mo e tui foki.¹⁶

Falala ki he Palesiteni ‘o e Siasí ke ne ‘oatu homou fakahinohinó. Pea kapau ‘e ‘i ai ha taimi ‘e hoko ai ha fepakipaki, mou fakafanongo pea muimui ‘i he Palesiteni ‘o kapau ‘oku mou loto ke mou ‘a‘eva ‘i he māamá.¹⁷

Kapau 'oku fie ma'u 'e hotau kakaí ke tataki atu kinautolu 'i he malu lolotonga 'a e ngaahi taimi [faingata'a] ko 'eni 'o e kākā mo e ngaahi talanoa ta'e mo'oní, kuo pau ke nau muimui 'i honau kau takí pea nau fekumi ke ma'u e fakahinohino 'a e Laumālie 'o e 'Eikí kae lava ke nau faka'ehi'ehi ai mei hono ma'u kinautolu 'e he kakai kākā olopoto, 'a ia 'oku nau feinga ke fakatokanga'i 'a kinautolu pea ma'u mo hanau kau muimui ke fakahoko 'a 'enau ngaahi fakakaukau pē 'anautolú pea mo 'enau ngaahi taumu'a 'a ia 'oku 'ikai ke fa'a lelei.¹⁸

Na'e 'i ai foki ha kakai tokolahi 'i he ngaahi 'aho na'e mo'ui ai 'a e 'Eikí 'a ia na'e 'ikai ke nau tali ko e 'Alo Ia 'o e 'Otuá. Na'e pehē 'e ha ni'ihí, "Ko e foha pē ia 'o Siosefa, ko e tangata tufungá." Pea pehē 'e he ni'ihí, "Ko ha Pilinisi ia 'o Pelisipupe," 'a ia ko hono 'uhingá, ko e foha ia 'o e tēvoló. Ko e taimi na'á Ne fai ai ha ni'ihí 'o e ngaahi me'a mana ko 'ení ne nau pehē, "Ko e tangata fa'a inu uaine ia," 'a ia ko 'enau 'uhingá na'a ne inu ha uaine mālohi. Ko e ki'i tokosi'i pē na'a nau pehē, "Ko Ko e ko e Kalaisí, ko e 'Alo 'o e 'Otua mo'uí." (Mātiu 16:16.) Ko e hā hono 'uhinga na'e 'ikai ke lava ai 'e he tokotaha kotoa 'o 'ilo'i ko e 'Alo Ia 'o e 'Otuá?

'Oku tau hiva 'o pehē, "'Oku ou faka'amu ange ne u 'i ai mo Ia, 'i He'ene fua 'a e fānau valevalé 'i Hono umá." [Vakai ki he "'Oku ou Fakakaukau 'i He'eku Lau 'a e Talanoa Mālie Ko Iá," *Tobi Hiva 'a e Fānaú*, 35.] 'Oku tokolahi hotau kakaí 'e 'ikai pē ke nau tali 'e kinautolu Ia 'o hangē ko e 'ikai ke nau tali 'a e ngaahi tokā-teline 'oku 'oatu mei he kau faiako 'oku nau ako'i 'a e ngaahi me'a 'o e mā'oní'oní na'e 'omi mei he Fakamo'ui tataú pē. Ko e taimi 'oku 'ikai ke tau tali ai 'a kinautolu 'oku nau fakafofonga'i Ia hení, 'e 'ikai pehē 'e toe faingofua ange ha'atau tali 'a e 'Eikí tonu 'o ka Ne ka hā mai.

'I he'eku kei ngāue fakafaifekaú, na'e tu'o taha 'emau ō 'a kinautolu kau faifekaú mo homau palesiteni fakamisioná ki he Fale Fakapōpula Kātesí. Na'a mau ongo'i 'a e fa'ahinga 'atakai 'o e feitu'u ko 'eni na'e fakapoongi ai 'a e Palōfitá mo hono tokoua ko Hailamé, ko ia na'a mau kole ange ai ke ne toe fakamatala mu'a ki he ngaahi me'a na'e hokó 'o a'u ki hono fakapoongi kinauá. Na'e ongo ki hoku lotó 'a e lea ko 'eni 'a e palesiteni fakamisioná,

“Ko e taimi ko ē na’e pekia ai ‘a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá, na’e tokolahi ‘a e fa’ahinga na’a nau mate fakalaumālie ai pē mo ia. Pea ko e me’a pehē pē ‘oku hoko ‘i he taimi kotoa ‘oku fetongi ai ‘a kinautolu ‘oku nau tataki ‘a e pule’anga ‘o e ‘Otuá. Ko e taimi na’e pekia ai ‘a Pilikihami ‘Iongí, na’e tokolahi ‘a e fa’ahinga ia na’a nau mate fakalaumālie fakataha pē mo ia, pea pehē kia Sione Teila, pea mo e taimi kotoa pē ‘oku pekia ai ha Palesiteni ‘o e Siasí.” . . .

Ko e taimi ‘e ni’ihi ‘oku tau mate fakalaumālie pea tau fakamavahe ai kitautolu mei he maama fakalaumālie haohaoá ‘o ngalo ai ‘iate kitautolu ‘oku ‘i ai ha palōfita heni he taimí ni pea ‘i he ‘ahó ni.¹⁹

‘E lava ke fakatātaa’i ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e kau talafekau ko ‘eni kuo fakakoloa mei langí ‘o nau fakafofonga’i ‘a e ‘Eikí ‘i he māmaní ‘i he kuonga fakakōsipeli kotoa pē ‘aki ‘a e me’a ko ‘eni na’e fakamatala ki ai ha tokotaha na’e fononga atu ki ‘Iulope tokelau. Na’e mavahe ‘a e tokotaha fononga ko ‘ení ‘i ha vaka mei Sitokiholomi, Sueteni, ‘o ne fononga atu ‘i he Tahí Polotikí. Ke a’u ki aí kuo pau ke folau atu ‘a e vaká ‘o fakalaka ‘i ha fanga ki’i motu ‘e lau afe pe lahi ange ai. Na’e tu’u pē ‘a e tokotahá ni ‘i he kaokao mu’a ‘o e vaká kuo kamata ‘ita koe’uhí he na’e hangē kiate ia ko e halanga vaka ‘eni na’e ‘ikai hano ‘aonga. Ko e hā na’e ‘ikai ke nau fou atu ai ‘o ofi ki he motu ko ‘ení pe ko ha toe motu na’e fakafokifā ange ‘i he ngaahi motu na’e fili ‘e he ‘eikivaká ke nau fou atu aí? Na’e mei ‘osi ‘ene kātakí peá ne pehē hifo pē kiate ia, “Ko e hā e me’a ‘oku pehē ai e motu’a ‘eikivaká? Kuo ‘ikai koā ke ne kei ‘ilo ‘e ia ‘a e halá?” Fakafokifā na’á ne fakatokanga’i ha ngaahi fakailonga ‘i he halanga vaká na’e ‘asi hake pē hangē nai ha ngaahi kau’i taufalé he fukahí tahí. Kuo ‘osi fakatotolo’i lelei ‘e ha tokotaha ia ‘a e ngaahi potu tahí ni peá ne fakailonga’i ‘a e halanga vaka malu taha ke folau ai ‘a e ngaahi vaká. Pea ‘oku pehē tofu pē ‘a e hala ‘o e mo’uí ni ‘i he’etau fononga atu ko ia ki he mo’ui ta’e fa’amaté mo e mo’ui ta’engatá. Kuo ‘osi hanga ‘e he “kau ‘enisinia ‘a e ‘Otuá” ‘o fakahinohino mai ‘a e hala ‘oku malu taha mo fakafiefia tahá ‘aki ‘enau muimui ki ha mape kuo ‘osi tā

‘i he langí, pea kuo nau ‘osi fakatokanga mai kia kitautolu ‘o kau ki he ngaahi feitu‘u ‘oku fakatu‘utāmaki.²⁰

‘E ue‘i ‘e he ‘Eikí ‘a ‘Ene kau tamaio‘eikí ke nau tataki totonu ‘a Hono siasí. ‘E ma‘u ‘e He‘ene kau palōfitá ‘a e ue‘i mei he ‘Eikí ke nau lea ki he kāingalotu ‘o e Siasí ‘o pehē, “Ko ‘eni ‘a e halá, ke ke ‘alu ‘i ai” (Īsaia 30:21). Pea a‘u pē ki he ngaahi taimi faingata‘a ‘e hoko mai ‘i he ngaahi ‘aho ‘oku tau mo‘ui aí, ‘o hangē ko ia kuo fakamatala‘i mai ‘i he fakahā ‘o e ‘aho ní, ko e me‘a ‘oku finangalo ‘a e ‘Eikí ke tau sio ki aí ko ha kakai ‘oku tu‘u ma‘u ta‘e ue‘ia pea fefeka. ‘Oku mou manatu‘i náá Ne folofola ki He‘ene kau ākongá, “Ka ‘e tutu‘u ‘a ‘eku kau ākongá ‘i he ngaahi potu toputapú, pea ‘e ‘ikai ue‘i ‘a kinautolu” (T&F 45:32).²¹

Ngaahi Fokotu‘u ki he Akó mo Hono Alea‘í

- Ko hai ‘oku ‘Ulu mo‘oni ki he Siasí? Ko hai ‘oku fakafou mai ai ‘e he ‘Eikí ‘a e tataki mo e ngaahi fakahinohino ki Hono Siasí?
- ‘Oku founa fēfē hono fakahoko mai ‘o ha tokāteline fo‘ou ki he Siasí?
- ‘Oku anga fēfē hono teuteu‘i ‘o e Palesiteni ‘o e Siasí ki he ngaahi fatongia mahu‘inga ko ia ‘okú ne ma‘ú? ‘Oku tataki fēfē ‘e he ‘Eikí ‘a hono fili ‘o e kau Palesiteni ‘o Hono Siasí?
- Ko e hā ha akonaki na‘e ‘omi ‘e he palōfita mo‘uí ‘a ia ‘okú ne tāpuekina lahi ‘a ho‘o mo‘uí?
- ‘Okú ke pehē ko e hā hono ‘uhinga ‘oku faka‘apa‘apa‘i ai ‘e ha kakai ia ‘e ni‘ihi ‘a e kau palōfita motu‘á kae ‘ikai ke nau faka‘apa‘apa‘i ‘a e palōfita mo‘uí? Ko e hā e ngaahi nunu‘a ‘o e ‘ikai ko ia ke tokanga ki he ngaahi lea ‘a e palōfita mo‘uí pe ko e fakafepaki ki hono mafai?
- Ko e hā e ngaahi tala‘ofa ‘oku fai kia kinautolu ‘oku nau tokanga ki he ngaahi lea pea mo e ngaahi fekau ‘a e palōfita mo‘uí?

1. ‘I he Conference Report, ‘Okatopa 1972, 18–20; pe *Ensign*, Sānuai 1973, 23–25.

2. Howard W. Hunter, ‘i he Conference Report, ‘Okatopa 1994, 6–7; pe *Ensign*, Nōv.1994, 7.

3. *The Teachings of Harold B. Lee*, ‘āita‘i ‘e Clyde J. Williams (1996), 522.

4. *The Teachings of Harold B. Lee*, 527.

5. *Decisions for Successful Living* (1973), 103, 105.

6. *The Teachings of Harold B. Lee*, 531.
7. Lea 'i he Konifelenisí 'i he 'Inisititiuti 'o Kemipilisí, 10 Mē 1970, ngaahi faile 'a e Laipeli 'o e Ngaahi Me'a Fakahisitōliá, Ko e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'onī'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 8.
8. *The Teachings of Harold B. Lee*, 543–44.
9. *The Teachings of Harold B. Lee*, 534–35.
10. *The Teachings of Harold B. Lee*, 542–43.
11. *The Teachings of Harold B. Lee*, 547–48; 'oku fakalahi atu 'aki hono fakapalalalafi.
12. *The Teachings of Harold B. Lee*, 535–36.
13. *The Teachings of Harold B. Lee*, 471.
14. *The Teachings of Harold B. Lee*, 428–29.
15. *The Teachings of Harold B. Lee*, 525–26.
16. *The Teachings of Harold B. Lee*, 529.
17. *The Teachings of Harold B. Lee*, 532.
18. *The Teachings of Harold B. Lee*, 437.
19. *Ye Are the Light of the World* (1974), 31, 34–35.
20. *The Teachings of Harold B. Lee*, 534.
21. *The Teachings of Harold B. Lee*, 545.

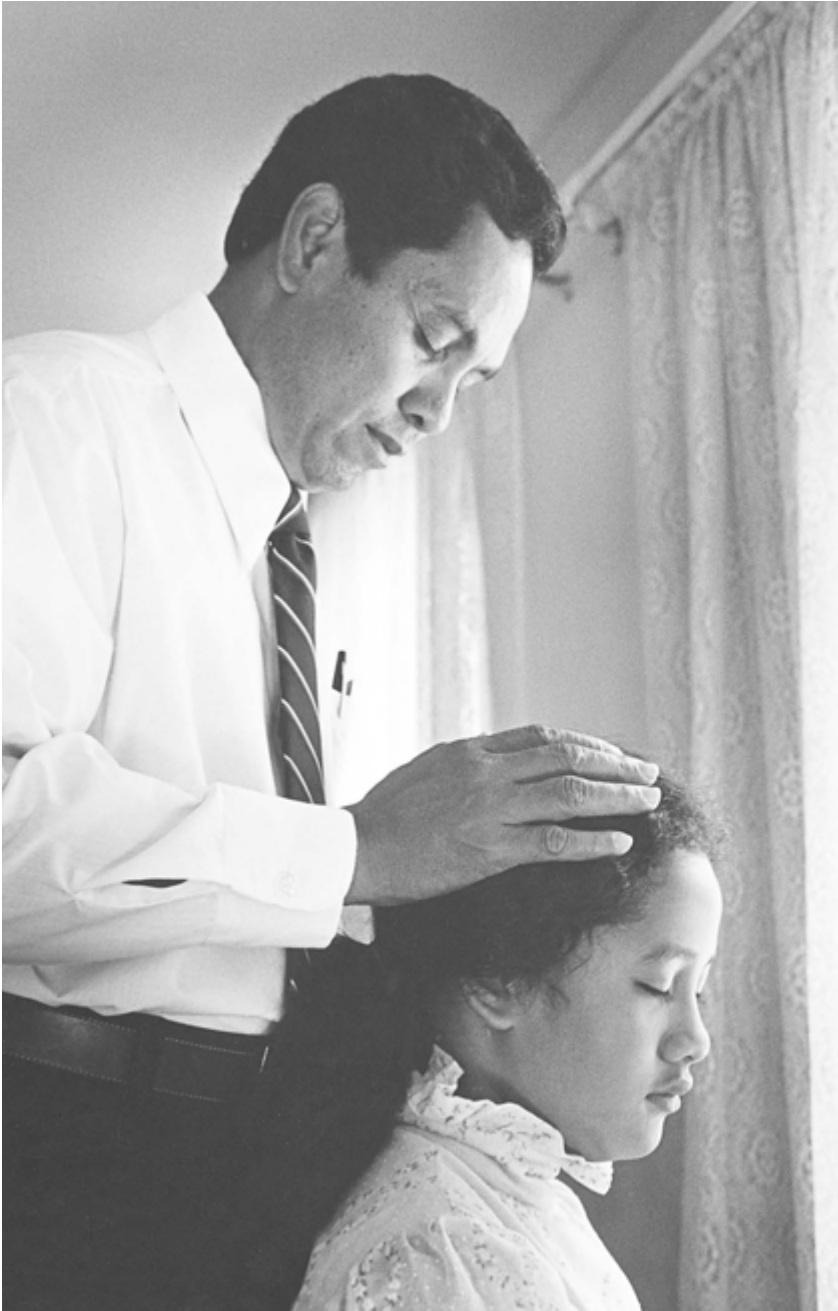
Ko e Ngāue 'i he 'Ofa mo Faivelenga 'a e Lakanga Fakataula'eikí

'Oku lava fēfē 'e he ngāue 'ofa mo faivelenga 'a e lakanga fakataula'eikí ke tāpuekina e kāingalotu kotoa 'o e Siasí?

Talateu

Na'e fai 'e Palesitani Hāloti B. Lī 'a e talanoa ko 'eni 'o kau ki he Temipale Sōlekí. "Ko e taimi ko ē na'e palani ai 'a e Temipale Sōlekí, na'e kole ange ai kia Tulūmeni O. 'Eniseli, 'a ia ko e tangata langá ia, ke ne hiki ha fakamatala. . . ke ma'u mei ai 'e he kakai 'o e Siasí ha fa'ahinga fakakaukau ki he fōtunga 'o e temipalé 'i he taimi 'e 'osi ai hono langá. . . Na'á ne fakamatala ki ha ngaahi me'a kehekehe 'o kau ai 'ene fakamatala ki he me'a te ke lava ke 'ilo 'i he tafa'aki fakahihifó 'o e temipalé. . . 'I lalo he taua 'i loto mālie 'i he tafa'aki fakahihifó, ofi pē ki he tāpanekalé, te ke 'ilo ai 'a e me'a 'oku ui 'i he tu'u 'a e ngaahi pupunga fetu'ú ko e Tipá (Dipper). Te mou fakatokanga'i 'oku hanga hake 'a e ngaahi tapa 'o e pupunga fetu'ú ni ki ha fo'i fetu'u ngingila 'oku fa'a ui pē ko e Fetu'ú Noaté. Ko e taimi ko ē na'e fakamatala ai 'e Tulūmeni O. 'Eniseli 'a e me'a 'e 'ilo 'i he feitu'u ko iá, na'á ne pehē, 'Na'e 'ai 'eni ke ne fakahā ko kinautolu ko ia 'oku heé, te nau lava pē ke 'ilo 'a honau halá 'o fakafou 'eni 'i he lakanga fakataula'eikí."

Na'e toki fakamamafa'i leva 'eni 'e Palesitani Lī 'o pehē, "Ko e lakanga fakataula'eikí pē 'e taha te tau toe lava ai 'e kitautolu ko e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine 'o e 'Otuá ke 'ilo 'a e hala ke tau foki atu ai ki 'apí."¹

Na'e fai 'e Palesiteni Hāloti B. Lī ha fale'i ki he kau ma'u lakanga fakataula'eikī,
"Teuteu'i foki kimoutolu ke mou hoko ko e ngaahi ipu 'oku ma'a mo haohaoa
ke lava 'o fakafou atu 'iate kimoutolu 'a e mālohi 'o e 'Otua Māfimafi 'i ho'omou
ngāue 'i he ngaahi ouau toputapu 'o e lakanga fakataula'eikī."

Ngaahi Akonaki ‘a Hāloti B. Lií

Ko e hā ‘a e lakanga fakataula‘eikí?

‘Oku ‘i ai ‘a e ongo fo‘i fakakaukau ‘e ua kuo ‘omi ‘i he ngaahi ta‘u kuo hilí ko hono faka‘uhinga‘i ‘o e lakanga fakataula‘eikí. Ko e tahá ‘oku pehē ko e lakanga fakataula‘eikí ko e mafai ia kuo foaki mai ‘e he‘etau Tamai Hēvaní ki he tangatá ke fakamafa‘i ia ke ne ngāue ‘i he ngaahi me‘a kotoa pē fekau‘aki mo hono fakamo‘ui ‘o e fa‘ahinga ‘o e tangatá ‘i he māmaní. Ko e fakakaukau leva ‘e tahá ‘oku fakamatala‘i ‘aki ia ha toe fo‘i fakakaukau ‘uhinga mālie ‘e taha ‘a ia ‘oku pehē ko e lakanga fakataula‘eikí ko e mālohi ia ‘oku ngāue ‘aki ‘e he ‘Otuá ‘o fakafou mai ‘i he tangatá.²

‘Oku ‘i heni ‘a e lakanga fakataula‘eiki ‘o e ‘Otuá pea kuo foaki hokohoko mai ia talu mei hono toe fakafoki mai ‘o e Siasí ‘o fakafou mai ‘i he kau talafekau ne fekau‘i mai ke nau toe fakafoki mai ‘a e mafai ko iá koe‘uhí ke lava ‘o fakahoko ‘a e ngaahi ouau ‘o e fakamo‘uí ki he kakai anga-tonu kotoa pē ‘i he māmaní. ‘Oku ma‘u ‘e he lakanga fakataula‘eiki ‘o e ‘Otuá ‘a e ngaahi kí ki he fakamo‘uí.³

Na‘e fakahā ‘e he ‘Eikí kia Pita mo e kau ‘apusetolo kehé ‘o kau ki ha mālohi ‘a ia ‘oku lahi ange ia ‘i he mālohi ‘o e tangatá pea na‘á ne ui ia ko e “ngaahi kí ‘o e pule‘anga ‘o e langí,” pea na‘á ne pehē, ‘i he mālohi ko ‘ení, “Ko ia kotoa pē te ke nono‘o ‘i māmaní, ‘e nono‘o ia ‘i he langí.” (Mātiu 16:19.) Ko e mālohi mo e mafai ko iá, ‘a ia ‘oku fakahoko ‘aki ‘a e ngaahi ouau toputapú, ‘oku ‘iloa ia ko e lakanga fakataula‘eikí pea ‘oku ‘i he Siasí ‘o Sīsū Kalaisí ma‘u pē ia ‘i he kuonga fakakōsipeli kotoa pē ‘i he funga ‘o māmaní.⁴

[Ko e lakanga fakataula‘eikí] ko e mafai ia ke ngāue ‘i he ngaahi ouaú ‘o fakatatau ki he founa kuo ‘osi fakahā mai [‘e he ‘Eikí]. Ko e mālohi ko ‘ení. . . . ko e totonu ia kuo foaki ‘e he ‘Eikí ki he tangatá ke ne ngāue ‘i Hono huafá ki hono fakamo‘ui ‘a e ngaahi laumālie ‘o e tangatá. . . .

Ko e taha ‘o e ngaahi taumu‘a ‘o [e] lakanga fakataula‘eiki mā‘olunga angé ko e ngāue ‘i he ngaahi ouaú, ke foaki ki he fa‘ahinga ‘o e tangatá ‘a e ‘ilo ki he ‘Otuá ‘a ia na‘e pehē ‘e he ‘Eikí na‘e

‘aonga ke nau ma’ú, pea toe pehē ‘e he ‘Aposetolo ko Paulá ‘i he‘ene lea fekau‘aki mo hono fokotu‘u ‘o e Siasí, na’e ‘aonga ke hoko ki hono “‘ilo‘i ‘o e ‘Alo ‘o e ‘Otuá, ki he tangata haohaoá.” [‘Efesō 4:13.] Pea ‘oku ‘i ai foki mo e mālohi ‘o e lakanga fakataula‘eiki si‘i angé ke ngāue ‘i he ngaahi ouau kehé, ‘o hangē ko e kau talavou ko ‘eni ‘oku fu‘u faka‘ofu‘ofa ‘a ‘enau tāpuaki‘i mo tufa ‘a e sākalamēnití ‘i he efiāfi ní. Na’e folofola ‘a e ‘Eikí ‘o pehē, ko e Lakanga Taula‘eiki Faka-‘Ēloné, ko e lakanga fakataula‘eiki ia “‘oku kau ai ‘a e ngaahi kī ‘o e tauhi mai ‘a e kau ‘āngeló, mo e ongoongolelei ‘o e fakatomalá, pea mo e papitaiso ‘i he fakaukú ke fakamolemole ai ‘a e angahalá,” [T&F 13:1] pea mo e fono ‘o e ngaahi fekau fakatu‘asinó. ‘I he‘ene peheé. . . . ‘oku fie ma‘u ‘a e lakanga fakataula‘eiki ki he taumu‘a ko ia ko hono foaki ‘o e mālohí kia kinautolu kuo ui ke nau ngāue ‘i he ngaahi ouau ‘oku ‘aonga ke ma‘u ai ‘a e fakamo‘ui kuo ‘osi palani ‘e he ‘Eikí ki He‘ene taumu‘a ‘A‘aná.⁵

‘Oku pule ‘a e ‘Eikí ‘i he lotolotonga ‘o ‘ene Kau Mā‘oni‘oní ‘o fakafou ‘i hono lakanga fakataula‘eiki ‘a ia ‘okú ne tuku mai ki he tangatá.⁶

Ko e hā e founa totonu ki hono ngāue ‘aki ‘o e lakanga fakataula‘eiki?

Na’e folofola ‘aki ‘e he ‘Eikí ha ngaahi me‘a mahu‘inga lahi ‘i ha fakahā ma‘ongo‘onga ‘oku tau ui ko e vahe 121 ‘o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá, ‘a ia na’e foaki mai ‘eni ‘i hono ue‘i ‘o e Palōfita ko Siosefa Sāmitá ‘e he Laumālie ‘o e ‘Eikí. Na‘a ne pehē ‘oku toki lava pē ke mapule‘i pe ngāue ‘aki ‘a e lakanga fakataula‘eiki ‘i he ngaahi founa ‘o e mā‘oni‘oní, pea kapau te tau ngāue ‘aki ta’e totonu ‘a hotau lakanga fakataula‘eiki “ke ‘ufi‘ufi ‘etau ngaahi angahalá, pe fakafiemālie‘i ‘etau fie lahí, pe ko ‘etau kakapa ta’e ‘aongá pe ngāue ‘aki ha fakakouna pe pule‘i pe fakamālohi‘i. . . . ‘oku mamahi mo e Laumālie ‘o e ‘Eikí.” (Vakai ki he T&F 121:37.). . . .

Ko e tautea ki he‘etau ngāue ‘aki ‘a hotau lakanga fakataula‘eiki ‘i he ta’e mā‘oni‘oní ko e mahu‘i atu ‘a e ngaahi langí pea ‘oku mamahi ‘a e Laumālie ‘o e ‘Eikí. Ko e taimi kuo mole ai meiate kিতautolu ‘a e Laumālié, ‘oku to‘o atu leva meiate kিতautolu ‘a e

mafai 'o e lakanga fakataula'eikí pea 'oku tuku leva kitautolu ke tau "aka ki he ngaahi me'a mäsílá" 'i he taimi 'oku tau ta'e fie-mālie ai ki he ngaahi na'ina'i mo e ngaahi fakahinohino 'a hotau kau takí. 'Oku kamata leva ke tau hanga 'o fakatanga'i 'a e kā-ingalotú, 'a ia ko 'etau fakaanga'i ia kinautolu, pea iku ai mo 'etau fakafili ki he 'Otuá, pea kapau 'oku 'ikai ke tau fakatomala pea tafoki mei he hala kovi ko iá, 'oku ma'u leva kitautolu 'e he ngaahi mālohi 'o e fakapo'ulí. [Vakai ki he T&F 121:37–8].

'Oku toe fakamatala'i fakalelei 'aupito foki 'i he fakahā ko 'ení 'a e ngaahi 'ulungāanga 'oku totonu ke ma'u 'e he kau taki lakanga fakataula'eikí. Ko e tahá ko 'ene tokanga'i 'a e Siasí 'i he feifeinga'i mo e fa'a kātaki fuoloa, 'i he anga-vaivai mo e anga-malū, mo e 'ofa ta'e mālualoi. Kapau 'oku fie ma'u ke fakatonotonu mo valokí'i ha taha 'i ha lea māsila, kuo pau ke ne fai ia 'o ka ue'i ke ne fai pehē 'e he Laumālie Mā'oni'oní, pea hili iá ke ne toki fakahā ange 'a e 'ofa lahi kiate ia, telia na'a lau ia 'e he tokotaha kuó ne valokí'i ko hono fili. [Vakai ki he T&F 121:41–43.] 'I hotau ngaahi uiui'i kotoa pē 'i he lakanga fakataula'eikí, kuo pau ke 'oua 'aupito na'a ngalo 'iate kitautolu ko e ngāue ia 'a e siasí mo e pule'anga 'o e 'Otuá ko e fakamo'ui 'o e ngaahi laumālié, pea ko kinautolu kotoa pē 'oku tau tokanga'i, ko e fānau kinautolu 'a 'etau Tamaí, pea te Ne tokoni'i kitautolu 'i he'etau ngaahi feinga ke fakamo'ui 'a e tokotaha kotoa peé.

'Oku 'i ai ha sīpinga lelei 'o e founga 'oku finangalo 'a hotau 'Eikí ke tau fai kia kinautolu 'oku nau fie ma'u 'a 'etau tokoní. Hangē ko ia kuo hiki 'i he tohi 'o e Ngāue 'a e Kau 'Aposetoló, ko e taimi ko ē na'e ha'u ai 'a Pita mo Sione ki ha tangata na'e te'eki ai pe ke ne lava ia 'o 'alu talu mei hono fanau'i pea na'á ne nofo 'i he ngaahi matapā 'o e falelotu lahí 'o kole pa'anga ai, pea 'oku mou manatu'i pē na'e 'ikai ke 'oange 'e Pita ko e 'aposetoló ha pa'anga ka na'a ne pehē ange , "Ko e silivá mo e koulá 'oku 'ikai te u ma'u; ka ko ia 'oku ou ma'ú te u foaki kiate koe: 'I he huafa 'o Sīsū Kalaisi 'o Nāsaletí, tu'u hake 'o 'alu." (Ngāue 3:6.)

Pea na'e toki hoko ai ha fakamatala mahu'inga 'oku hā 'i he lekooti 'o e me'a ko ia na'e hokó. Na'e puke ia 'e Pita 'i hono nima to'omata'ú 'o fokotu'u hake ia. [Vakai ki he Ngāue 3:7.] Manatu'i na'e 'ikai fe'unga pē kia Pita 'a 'ene fekau ia ke ne 'alú; ka na'á ne toki puke ia 'i hono nimá 'o fokotu'u hake ia.

Pea kuo pau ke tau fai pehē foki mo kitautolu 'i he'etau ngaahi fengāue'aki mo hotau kāingalotu 'oku nau lotolotouá, 'o 'ikai ko ha kau ma'u lakanga fakataula'eiki pē 'oku fakaanga, tafulu pea mo fakahalaia'i. Kuo pau ke tau hangē ko e 'aposestolo ko Pitá, 'o tau puke mai honau nimá, fakalotolahi'i kinautolu, pea ngaohi kinautolu ke nau ongo'i malu pea nau faka'apa'apa'i pē 'a kinautolu kae 'oua leva kuo nau lava'i honau ngaahi faingata'a'ia pea nau lava 'o tu'u pē 'iate kinautolu.

Ko e founa ia 'e lava ke 'omi 'aki 'e he lakanga fakataula'eiki 'o e 'Otuá 'a e fakamo'uí mo hono fakafeohi'i mai 'o kinautolu 'oku vaivaí koe'uhí ke nau hoko 'o mālohi.⁷

'E fua 'aki ha kongá 'o 'etau lava me'á. . . . 'a 'etau malava ko ia ke 'ofa 'iate kinautolu 'oku tau fekumi ke tataki mo tokoni'i. Ko e taimi pē 'oku tau 'ofa mo'oni ai 'i he ni'ihí kehé te ne lava pē 'e ia ke to'o atu 'a e ngaahi taumu'a kovi 'oku fa'a hoko 'i he anga 'o e ngaahi fetu'utaki 'a e tangatá. Ko e taimi pē 'oku tau 'ofa mo'oni ai 'i he ni'ihí kehé te tau fai 'a e ngaahi me'a ko ia 'e tokoni ki he'enau mo'uí ki he ta'engatá kae 'ikai ko e fai pē koe'uhí ke tau ongo'i 'oku tau mahu'inga.⁸

**'Oku lava fēfē 'e he kau ma'u lakanga fakataula'eiki
'ke fai 'a e ngāue 'a ['enau] Tamaí'?**

'I he kei sī'i 'a Sīsū ko hono ta'u hongofulu mā uá ia, hili hono 'ilo ia 'e Siosefa mo Mele 'i he falelotu lahí, na'á ne fai ange ha fehu'i mahu'inga ko e tali ki he'ena fehu'i: "'Ikai te mo 'ilo 'oku 'a'aku ke fai 'a e ngāue 'a 'eku Tamaí?" (Luke 2:49). Ko e hā 'ene 'uhinga ki he ngāue 'a 'Ene Tamaí?

Na'e 'omi 'e he 'Eikí 'i ha fakahā 'e taha 'a hono 'uhinga 'o e fehu'i 'a e tamasi'i ni. Na'á ne fakamamafa'i ange ki he kau mātu'a 'o e Siasí na'a nau fakataha mai ki Ketilani, 'Ohaioó, 'a honau ngaahi fatongia mahu'inga 'i he'enau ma'u 'a e lakanga fakataula'eiki toputapú. Na'á ne folofola 'o pehē, "Ko ia, koe'uhi ko e ongo fakafofonga 'a kimoua, ko ia 'okú mo fai 'a e fekau 'a e 'Eikí; pea 'ilonga ha me'a te mou fai 'o fakatatau mo e finangalo 'o e 'Eikí ko e me'a ia 'a e 'Eikí." (T&F 64:29).

Ko e taimi ko ē 'oku ma'u ai 'e ha taha 'a e lakanga fakataula'eikí, 'oku hoko ia ko e fakafofonga 'o e 'Eikí. 'Oku totonu ke ne faka-

‘Oku totonu ke “fakakaukau [‘a e tokotaha ma’u lakanga fakataula’eiki takitaha] ki hono uiui’i ko ha’ane fai pē ia ‘a e ngāue ‘a e ‘Eikí. Ko hono ‘uhinga ia ‘o e pehē ke fakamā’oni’oni’i ‘a e lakanga fakataula’eiki.”

kaukau ki hono uiui’i ko ha’ane fai pē ia e fekau ‘a e ‘Eikí. Ko hono ‘uhinga ia ‘o e pehē ke fakamā’oni’oni’i e lakanga fakataula’eiki. Fakakaukau angé ki hano fehu’i atu kiate koe ‘e he ‘Eikí, ‘o hangē ko ia na’e fai ‘e he tamasi’i si’i ni kia Siosefa mo Melé, ‘Ikai te mo ‘ilo ‘oku ‘a’aku ke fai ‘a e ngāue ‘a ‘eku Tamai? Ko e me’a kotoa pē ‘okú ke fai ‘o fakatatau ki he finangalo ‘o e ‘Eikí, ko e ngāue ia ‘a e ‘Eikí.⁹

Ko e taimi ko ē ‘oku tau ngāue ai kau ma’u lakanga fakataula’eiki ‘i he huafa ‘o e ‘Eikí, ‘oku tau fai ia ‘i Hono huafá pē ko e fakafofonga’i ‘o ‘etau Tamai Hēvaní. Ko e lakanga fakataula’eiki ko e mālohi ia ‘oku ngāue mai ‘aki ‘e he’etau Tamai Hēvaní ki he tangatá. . . .

. . . ‘Oku ou manvasi’i na’a ‘oku ‘ikai ke mahino ‘eni ia ki he ni’ihi ‘o ‘etau kaumātu’á, ‘a ia ko e taimi ko ia ‘oku nau ngāue ai ko e kaumātu’a ‘o e Siasí. . . . pe ko ha kau taula’eiki lahi, ‘oku hangē ia ko e taimi ko ē ‘oku nau fakahoko ai ‘a e ouaú, ‘oku ngāue ‘a e ‘Eikí ‘iate kinautolu ki he ‘ulu ‘o kinautolu ‘oku nau ngāue ki aí. ‘Oku ou fa’a fakakaukau ko e taha ‘o e ngaahi ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke tau fakamā’oni’oni’i ai ‘a hotau lakanga fakataula’eiki

ko e 'ikai ko ia ke mahino kia kitautolu 'a e me'a ko iá 'i he 'etau hoko ko e kau ma'u lakanga fakataula'eikí. 'Okú ne ngāue 'o fakafou mai 'iate kitautolu 'i he mālohi 'o e lakanga fakataula'eiki mā'oni'oni, pea 'oku ou faka'amu ange 'e au na'e lava ke tau ma'u kotoa 'a e fa'ahinga ongo ko iá, pea tau hanga ai 'o ako'i 'a 'etau to'u tupú 'a hono 'uhinga 'o hono ma'u 'o e lakanga fakataula'eikí pea ke nau hanga 'o fakamā'oni'oni'i ia.¹⁰

'Oku 'uhinga ki he hā 'a hono hilifaki 'o e ngaahi nimá ki ho 'ulú? Tuku ke u 'ave kimoutolu ki he vahe tolungofulu mā ono 'o e Tokāteline Mo e Ngaahi Fuakavá pea u lau atu ai ha veesi mahalo ne mou lau fakavave'i pē 'o 'ikai ke mou fakatokanga'i 'a hono mahu'ingá. Ko ha fakahā 'eni na'e fai kia 'Etuatē Pātilisi, ko e 'uluaki Pisope Pulé. Ko e folofola 'eni 'a e 'Eikí: "Pea te u hilifaki hoku nimá kiate koe ['Etuatē Pātilisi] 'i he nima 'o 'eku tamaio'eiki ko Sitenei Likitoní, pea te ke ma'u hoku Laumālié, ko e Laumālie Mā'oni'oni, 'a ia ko e Fakafiemālié, 'a ia te ne ako'i koe 'i he ngaahi me'a fakamelino 'o e pule'angá" (T&F 36:2).

'Oku mou sio ki he me'a 'okú Ne folofola 'aki—ko e taimi kotoa pē 'oku mou fai ai ha ngāue 'i he mafai 'o ho lakanga fakataula'eikí, 'oku hangē pē ia ko hano hilifaki 'e he 'Eikí 'a Hono nimá 'i he tokotaha ko iá 'i ho nima 'o'ou ka ke lava 'o foaki 'a e ngaahi tāpuaki 'o e mo'uí, 'o e mo'ui leleí, pe ko e hā pē. Pea ko e taimi pē 'oku tau ngāue 'aki ai hotau lakanga fakataula'eikí, 'oku tau fai ia 'o hangē pē 'oku 'i ai 'a e 'Eikí mo kitautolu, pea ngāue 'o fakafou mai 'iate kitautolu, 'o ne tokoni'i kitautolu ke tau fakahoko 'a e ouau ko iá.¹¹

Pea kia kimoutolu 'a e kāingalotu tangata 'o e Siasí: 'Oku 'i ai ho'omou totonu ke mou ma'u 'a e me'a ko ia 'oku ui ko e lakanga fakataula'eiki 'o e 'Otuá. . . . Kuo 'i ai ha ni'ihī kuo hilifaki nima ki honau 'ulú ke nau ma'u 'a e mālohi pea mo e mafai ko 'ení, kae 'ikai pē ke nau ma'u ia. Pea ko e hā 'oku 'ikai ke nau lava 'o ma'u ai iá? Kuo fakahā mai 'e he 'Eikí ha me'a 'e ua kia kitautolu: koe'uhí he 'oku mālohi pehē fau hono tuku 'o honau lotó 'i he ngaahi me'a 'o e māmaní, pea ko hono uá, 'oku nau holi lahi ki he fakapa'apa 'a e kakaí (vakai ki he T&F 121:35). Te mou lava nai 'o fakakaukau atu ki mui kia kinautolu na'a mou feohí pea mou vakai angé pe ko e hā hono 'uhinga na'e vaivai ai hanau ni'ihī 'i

he ngaahi me'a fakalaumālié, te mou 'ilo 'a e talí 'i he taha pē 'o e ongo me'a ko 'ení. Kapa na'e 'ikai ko e mālohi e tuku 'a honau lotó 'i he ngaahi me'a 'o e māmaní—ko e pa'angá nai? ko honau tu'unga fakasōsialé? ko e tupu nai mei he ngaahi me'a fakaako 'o e māmaní?—pe na'e pehē fau hono lahi 'enau holi ki he ngaahi faka'apa'apa 'a e tangatá 'o 'ikai ai ke nau tokanga ki he ngaahi me'a 'i he Siasí. 'Io, kapau ko e kau taki 'a kimoutolu 'i he Siasí pea mou ma'u 'a e ngaahi. . . . monū'ia ko 'ení, kuo pau pē ke mou totongi ki ai.¹²

Kāinga, 'oku tuku atu ki homou nimá ha falala 'oku toputapu ke 'oua na'a ngata pē 'i ho'omou ma'u 'a e mafai ke ngāue 'i he huafa 'o e 'Eikí, ka ke teuteu'i foki kimoutolu ke mou hoko ko e ngaahi ipu 'oku ma'a mo haohaoa koe'uhí ke lava 'o fakafou atu 'iate kimoutolu 'a e mālohi 'o e 'Otua Māfimafi 'i ho'omou ngāue ko ia 'i he ngaahi ouau toputapu 'o e lakanga fakataula'eikí. 'Oua 'aupito na'a mou 'ave 'a homou lakanga fakataula'eikí ki ha ngaahi feitu'u te mou mā ke vakai atu 'a e Palesiteni 'o e Siasí 'oku mou 'i ai.¹³

Kuo pau ke tau lea 'o pehē, “Koe'uhi 'oku ou ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí 'o e 'Otua mo'uí, ko e fakafofonga au 'o 'etau Tamai Hēvaní pea 'oku ou ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí ko ia 'okú Ne lava ke ngāue ai 'o fakafou mai 'iate aú; he 'ikai ke u lava 'o tuku hifo au ki lalo ke u fai ha ni'ihí 'o e ngaahi me'a ko ia na'a ku mei fai kapau na'e 'ikai ke u ma'u ia koe'uhí ko 'eku feohi mo e lakanga fakataula'eikí 'o e 'Otuá. . . .

Kāinga, 'oku mau fakafalala atu kia kimoutolu ke mou fakamā'oni'oni'i 'a e lakanga fakataula'eikí mā'oni'oni 'o e 'Otuá. . . . Tuku mu'a ke tau sio fakamama'u pē ki he mahu'inga ta'engata 'o e ngaahi me'a, mo e mata 'oku hanga taha pē ki hono fakalāngi-langi'i 'o e 'Otuá, pea tau takitaha pehē hifo pē kia kita, “i hono tokoni'i au 'e he 'Otuá, 'e kamata mei he taimí ni 'a e 'ikai ke u toe kau 'i ha fa'ahinga me'a 'oku fai tuku kehe pē kapau 'oku tokoni'i au 'e he me'a ko iá ke u toe nga'unu ofi ange ai ki he taumu'a 'o e mo'ui ta'engatá, ke iku pē ki ha'aku toe foki atu ki he 'afio'anga 'o 'eku Tamai Hēvaní.”¹⁴

Sí'i ngaahi tokoua 'o e lakanga fakataula'eikí, ko e taimi 'oku ui ai 'a kimoutolu ki ha fatongia, ko kimoutolu 'a e ngaahi tamai 'i

‘apí, ‘oku ‘i ai ho‘omou totonu ke ma‘u ‘a e ngaahi tāpuaki ‘o e lakanga fakataula‘eikí, pea ‘oku ‘i ai ho‘omou totonu ke ma‘u ‘a e ngaahi fakahā ‘o e Laumālié ke tataki mo fakahinohino ‘a kimoutolu ‘o kapau ‘oku mou mo‘ui taau ke lava ‘e he ‘Eikí ‘o fakava hake kia kimoutolu ‘a e ngaahi matapā ‘o e langí pea ne fakahinohino‘i kimoutolu ‘i he ngaahi fatongia pau ko ia kuo uiui‘i kimoutolu ki aí. Kāinga, kuo pau ke ke mo‘ui taau mo e fatongia ko iá ka mou lava ke ma‘u ia. Kuo pau ke mou taau mo fe‘unga mo ia.¹⁵

Manatu ki he ngaahi tala‘ofa faka‘ofa‘ofa ko ia ‘a e ‘Eikí kia kimoutolu ‘o kapau te mou fonu ‘i he manava‘ofa ki he kakai kotoa pē pea “tuku ke ngaohi ke faka‘ofa‘ofa ma‘u ai pē ‘e he anga- ma‘á ‘a ho‘o ngaahi fakakauká; pea ‘e ‘āsili mālohi ‘a ho‘o falalá ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá; pea ko e akonaki ‘o e lakanga taula‘eikí ‘e mokulu ia ki ho laumālié ‘o hangē ko e ngaahi hahau mei he langí.

“E hoko ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oní ko ho takaua ma‘u ai pē, pea ko ho tokotokó, ko e tokotoko ta‘efa‘aliliu ‘o e mā‘oni‘oni mo e mo‘oni; pea ko ho‘o pulé ‘e hoko ia ko e pule ta‘engata, pea ‘e tafe mai ia kiate koe ta‘e ‘i ai ha fakamālohí ‘o ta‘engata pea ta‘engata.” (T&F 121:45–46.)

Ko e ngaahi lea fakalaumālie ia mei he ‘Eikí, pea ‘oku ou toe ‘oatu ia ko e fakamanatu kia kimoutolu takitaha ‘a homou ngaahi fatongia ko e kau ma‘u lakanga fakataula‘eiki, pea mo e ngaahi tāpuaki ko ia ‘e ‘amoutolu ‘o kapau te mou fua totonu ‘a homou ngaahi uiui‘i ko e kau tamaio‘eiki ‘a e ‘Otua Fungani Mā‘olungá.¹⁶

**Ko e hā ha founa ‘oku tāpuekina kotoa ai e kāingalotu
‘o e Siasí ‘i he taimi ‘oku ngāue ai ‘a e kau ma‘u
lakanga fakataula‘eikí ‘i he anga-mā‘oni‘oní?**

Ko hono mo‘oní ko e kau ma‘u lakanga fakataula‘eikí ko e kau tangata le‘o kinautolu ‘i he ngaahi taua ‘o Saioné. Ko kimoutolu ia kuo fokotu‘utu‘u ke mou tokanga‘i ha fa‘ahinga kolo pē ‘o e Siasí pea ke mou ‘ā‘ā ki he ngaahi faingata‘a ‘okú ne kāpui ‘a e māmaní, ‘a e ngaahi faingata‘a ‘oku lava ke tau mamata ki ai mo ia ‘oku ‘ikái, fakatou‘osi. Ko kimoutolu ia ‘a e ni‘ihi ‘o e kau ma‘u lakanga fakataula‘eiki ‘oku mou hoko ko e kau tauhi ‘o e takangá, ‘a e takanga ‘o e kāingalotu ‘o e Siasí ‘i he feitu‘u kotoa pē. ‘Oku

lahi 'a homou ngaahi fatongiá. Kuo pau ke mou fakafeohi ki he kāingalotu fo'ou 'i he'enau kau mai ki he Siasí; fekumi kia kinautolu 'oku fekumi fakamātoato ki he mo'oni pea fakafe'iloaki kinautolu ki he kau faifekaú; ke tokanga'i ma'u pē 'a e ngaahi fiema'u 'a e kau tamai maté mo e kau uitoú. Pea hangē ko e lea 'a e 'aposestolo ko Sēmisi, "lotu mā'oni'oni mo ta'e hano melé" ia (Sēmisi 1:27) mo mou faka'ehi'ehi ai mei māmani mo ta'e hamou mele. 'Oku fie ma'u ke mou sio 'oku 'ikai ke hulu 'a e fai angahalá pea ke mou sio 'oku faka'ai'ai 'a e kāingalotu kotoa pē ke nau ngāue mālohi he Siasí. 'Oku fie ma'u ke mou ako'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'oku totonú koe'uhí ke 'ilo 'e he kāingalotú, kau takí, pea mo e kau faiakó 'a e founga ke nau pule'i pē 'e kinautolu 'a kinautolu. . . .

'Oku 'oatu kia kimoutolu kau ma'u mafai pulé ke mou fatongia 'aki 'a e kāingalotu, pe ko e ngaahi kolo, ngaahi vahefonua, ngaahi uooti, pe ngaahi siteiki 'oku mou tokangaí. 'Oku totonu ke mou hangē pē ha ngaahi tamaí, 'o mou toutou ako'i fakalelei 'a e ngaahi tamaí 'i honau fatongia ko hono tokanga'i mo ako'i 'a honau ngaahi fāmili pē 'onautolú pea ke nau ngāue 'i he taimi 'oku ui ai 'akinautolu ki he ngaahi fatongia kehekehe 'i he Siasí, ke nau hoko ko ha ni'ihí ke taukapo'i 'a e tuí.¹⁷

Ko e mālohi totonu 'o e siasí ni 'oku 'i he mālohi mo e mafai ia 'o e lakanga fakataula'eiki mā'oni'oni kuo foaki mai kia kitautolu 'e he'etau Tamai Hēvani he 'aho ko 'ení. Kapau te tau ngāue 'aki totonu 'a e mālohi ko iá pea tau fakamā'oni'oni 'a hotau ngaahi uiui 'i he lakanga fakataula'eikí, te tau sio leva 'oku laka ai pē ki mu'a 'a e ngāue fakafaifekaú, 'oku totongi 'a e vahehongofulú, 'e tu'umālie e palani uelofeá, 'e malu 'a hotau ngaahi 'apí, pea 'e malu'i lelei foki 'a e 'ulungāanga ma'á 'i he kau talavou 'o 'Isilelí.¹⁸

'I he ngaahi ta'u kuo hili angé, na'á ku 'alu ai ki ha konifelenisi fakasiteiki 'i he feitu'u na'e tu'u ai 'a e Temipale Menitá 'i he tafa-'aki fakatonga 'o 'Iutaá. Ko ha pō kaupō'uli, hakohako mo sinou 'eni. 'I he 'osi 'emau ngaahi fakataha'angá pea mau mavahe atu ki he 'api 'o e palesiteni siteikí, na'a mau heka ki he kaá 'o hanga hake ki he tu'u hifo 'a e temipalé mei he ki'i funga mo'unga. 'I he'emau tangutu 'o faka'ofó'ofa'ia 'i he ulo mai 'a e maama 'o e temipalé 'i he fu'u pō sinou mo kaupō'uli ko 'ení, na'e tala mai 'e

he palesiteni siteikí ha me'a kiate au 'a ia na'e fu'u 'uhinga mālie 'aupito. Na'a ne pehē mai, "Neongo 'a e maama ko 'ena 'a e temipalé, ka 'oku 'ikai ha taimi ia 'e toe faka'ofa'ofa lahi ange ai ka ko ha taimi 'oku tō ai ha matangi pe ko ha taimi 'oku matolu ai e kapapú." Te u tala atu 'eni ke mahino 'a hono mahu'inga 'o e lea ko iá, 'oku 'ikai ha taimi 'e toe mahu'inga lahi ange ai kia kimoutolu 'a e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí ka ko ha taimi 'oku tō mai ai ha matangi pe ko e taimi 'okú ke tofanga ai 'i ha faingata'a lahi. 'Oku 'ikai ha taimi 'e toe faka'ofa'ofa ange ai 'a e mālohi 'o e lakanga fakataula'eiki ko ia 'oku mou ma'ú ka ko e taimi 'oku hoko ai ha faingata'a 'i homou 'apí, ha puke lahi, pe ko ha fili mahu'inga ke fai, pe ko e taimi 'oku hoko ai ha tāfea lahi, pe ha vela, pe ha fa'ahinga honge. 'Oku 'i he mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí, 'a ia ko e mālohi ia 'o e 'Otua Māfimafí, 'a e mālohi ke fakahoko ha ngaahi mana 'o kapau ko e finangalo ia 'o e 'Eikí, ka kuo pau ke tau taau mo fe'unga kae toki lava ke tau ngāue 'aki 'a e lakanga fakataula'eiki ko ia. Kapau 'e 'ikai ke mahino 'a e tefito'i mo'oni ko 'ení 'e 'ikai ke lava 'o ma'u 'a e ngaahi tāpuaki ia 'o hono ma'u 'o e lakanga fakataula'eiki mahu'inga ko iá.¹⁹

Ngaahi Fokotu'u ki he Akó mo Hono Alea'í

- 'Oku tokoni'i fēfē kitautolu 'e he lakanga fakataula'eikí ke tau "toe 'ilo 'a e hala ke foki ai ki 'apí" ki he'etau Tamai Hēvaní?
- Ko e hā 'oku mahu'inga ai ke manatu'i 'e he kau ma'u lakanga fakataula'eikí 'oku totonu ke ngāue 'aki 'a e lakanga fakataula'eikí ki hono fakamo'ui 'o e ngaahi laumālié pea ki hono tokoni'i 'o kinautolu 'oku 'i ai 'enau ngaahi fiema'ú? 'I he fakamatala 'oku hā 'i he tohi Ngāue 3:1–9, na'e tā fēfē 'e Pita mo Sione 'a e sipinga ki hono ngāue 'aki 'o e mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí 'i he mā'oni'oni?
- Ko e hā e me'a 'oku lava ke tau ako mei he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 121:41–44 'o kau ki he founga 'oku totonu ke ngāue 'aki ai 'e he kau ma'u lakanga fakataula'eikí 'a e lakanga fakataula'eikí?

- Ko e hā hono ‘uhinga kuo pau ai ke anga mā’oni’oni ‘a e kau ma’u lakanga fakataula’eikí ‘o kapau ‘oku nau fie ma’u ke nau ngāue faivelenga ‘i he lakanga fakataula’eikí? Fakatau ki he lea ‘a Palesiteni Lií, ko e hā ‘a e tautea ki he ‘ikai ko ia ke ngāue ‘aki ‘a e lakanga fakataula’eikí ‘i he mā’oni’oni?
- ‘I ho’o hoko ko ia ko e tokotaha ma’u lakanga fakataula’eikí, ‘e tokoni’i fēfē koe ‘e ho’o ‘ilo’i ko ia ‘okú ke fai e ngāue ‘a e ‘Eikí ke ke fakamā’oni’oni’i ‘a ho ngaahi uiui’i ‘i he lakanga fakataula’eikí?
- ‘Okú lava fēfē ke tokoni ‘a e kau fefiné ki he kau ma’u lakanga fakataula’eikí ke nau fakamā’oni’oni’i ‘a honau ngaahi uiui’i ‘i he lakanga fakataula’eikí?
- Ko e hā ha ngaahi founa makehe kuo tāpuekina ai ‘a ho’o mo-‘uí ‘e he mālohi ‘o e lakanga fakataula’eikí?

Ma’u’anga Fakamatalá

1. *Be Loyal to the Royal within You*, Brigham Young University Speeches of the Year (20 ‘Okatopa 1957), 1–2.
2. *Stand Ye in Holy Places* (1974), 251–52.
3. ‘I he Conference Report, Konifelenisi Faka-‘Ēlia ‘a Miuniki Siamane ‘i he 1973, 8.
4. *Decisions for Successful Living* (1973), 123.
5. Lea na’e fai ki he Mutualé, 1948, ‘Ākaivi ‘a e Potungāue ki he Ngaahi Me’a Fakahisitōliá, Ko e Siasi ‘o Sisū Kalaisi ‘o e Kau Mā’oni’oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní, 2.
6. ‘I he Conference Report, Oct. 1972, 64; pe *Ensign*, Sānuali 1973, 63.
7. *Stand Ye in Holy Places*, 253–55.
8. *The Teachings of Harold B. Lee*, ‘ātita’i ‘e Clyde J. Williams (1996), 481.
9. *Stand Ye in Holy Places*, 255.
10. ‘I he Conference Report, ‘Epeleli 1973, 129; pe *Ensign*, Siulai 1973, 98.
11. *The Teachings of Harold B. Lee*, 487–88.
12. *The Teachings of Harold B. Lee*, 487.
13. *The Teachings of Harold B. Lee*, 501.
14. ‘I he Conference Report, ‘Okatopa 1973, 115, 120; pe *Ensign*, Sānuali 1974, 97, 100–101.
15. *The Teachings of Harold B. Lee*, 488.
16. *Stand Ye in Holy Places*, 256–57.
17. ‘I he Conference Report, Konifelenisi Faka-‘Ēlia ‘a Miuniki Siamane ‘i he 1973, 68.
18. *The Teachings of Harold B. Lee*, 486–87.
19. *The Teachings of Harold B. Lee*, 488.

Ko e Ngaahi Koloa Mahu'inga Lahi 'o e Temipale Mā'oni'oni

*Te tau lava fēfē 'o teuteu'i lelei ange kitautolu ke ma'u
'a e ngaahi tāpuaki 'o e temipalé pea 'oatu e ngaahi
tāpuaki ko 'ení ke 'inasi ai ha ni'ihī kehe?*

Talateu

I Mā'asi 'o e 1956, 'i hono tāpuaki'i mo fakatapui 'o e Temipale Losi 'Eniselesi Kalefōniá, na'e toe fai ai 'e Palesiteni Hāloti B. Lī ha talanoa 'a ha tamai ki hano foha 'a ia na'e vahe'i ke ne puna 'o fai ha ngaahi ngāue faingata'a lolotonga 'e taú.

“Na'e pehē ange [e he] tamaí kiate ia, 'Hoku foha, na'á ke lava fēfē 'o toe foki lelei mai ki he feitu'u na'a mou nofo faka-kautau aí. . . ?' Na'e pehē ange 'e he tamasi'í, 'Tangata'eiki, ko e me'a faingofua pē ia. Ko 'eku puna fakatatau pē ki he faka'ilongá.' Ka na'e toe fehu'i atu pē 'e he tamai ko 'ení, 'Fēfē kapau na'e 'ikai ke ke 'ilo'i e faka'ilonga atú pea fehālaaki ha fa'ahinga me'a he nāunau fakalētioó 'oku ako 'a e tokotaha pailaté ke ne 'ilo'i ai 'a hono halá.' Na'á ne pehē ange 'e ia, 'Te u faka'aonga'i 'e au 'eku kāpasá.' 'Ko e hā e me'a 'e hokó kapau 'e fai atu ha fana 'o maumau ai 'a e kāpasá?'

“Na'e [fakakaukau] fakalelei 'a e tamasi'í peá ne toki pehē ange, 'Tangata'eiki, te u kamata leva ke fakapuna ke toe mā'olunga ange hoku vaká ke mavahe hake ia mei he ngaahi 'ahu mo e kakapu 'o e māmaní kae 'oua leva pē ke u a'u ki he feitu'u te u lava ke mamata ai ki he ngaahi fetu'ú, pea ko 'ene mā'olunga pehē pē 'eku puná, te u ngāue 'aki e ngaahi fetu'ú ke fakahino-hino hoku halá. Kuo te'eki ai ke hala ia pea te u lava pē 'e au 'o 'ilo hoku hala ke u foki mai ai ki 'apí.' “

Na'e hoko atu 'a e lea 'a Palesiteni Lí: “I he māmaní 'i lalo heni 'i tu'a ia mei Hono 'afio'anga mā'oni'oni, 'oku 'i ai e ngaahi me'a ia

‘oku lava ke fakatau ‘aki ‘a e pa’angá, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’a ‘oku tau ui ko e ngaahi fakalāngilangi ‘a e tangatá pea mo e ngaahi me’a ‘oku tau feinga ke ma’u mai pea tau pehē ko e ngaahi me’a mahu’inga tahá kinautolu. Ka [ko e temipalé] ‘a e feitu’u ‘oku tau kaka hake ai ‘o mavahe hake mei he ‘ahu pea mo e kakapu ‘o e ngaahi me’a fakamāmani ko ‘ ení pea tau ako ai ke tau ‘ilo ‘a e ngaahi fetu’u te nau fakahinohino ‘a e hala te ne tataki atu kitautolu ke tau toe foki hao atu ai ki ‘api.’¹

Ngaahi Akonaki ‘a Hāloti B. Lií

Ko e hā e ngaahi tāpuaki ‘oku lava ke tau ma’u ‘i he fale ‘o e ‘Eikí?

‘I he’eku fakakaukau atu ki aí, ‘oku tau ha’u [ki he temipalé] ke ma’u ‘a hono kakato ‘o e ngaahi tāpuaki ‘o e Lakanga Fakataula’eikí. . . .

‘Oku tau ha’u ki he Fale Toputapu ko ‘ení ke tau ako ai ke ‘ilo ‘a e ‘Otuá ‘i hono totonú, pea mo e founa te tau takitaha lava ai ‘o ma’u ma’atautolu ha hakeaki ‘i hono ‘afio’angá. . . .

Ko e feitu’u ‘eni ‘oku tau kamata ai hono fakatoka ‘o e ngaahi makatu’unga ‘o ha ‘api fakalangi ta’engata, he ko e Siasi ‘eni ‘oku ‘i ai ‘a e mālohi ke nono’o ‘i he māmaní ‘a e me’a tatau pē ko ia ‘e lava ke fakama’u ‘i he Langí.²

Kuo pau pē ke ‘i ai e founa ke tau fakaa’u ai ki hotau kakaí hono kotoa, ‘a e talavou mo e toulekeleka, ‘oku ‘i hotau ngaahi temipale toputapú ‘a e enitaumeni fakatemipalé ‘a ia ko e fakahinohino pau taha ia ke ma’u ai ‘a e fiefiá ‘i heni pea ‘i he mo’ui ta’engata ‘i he maama ka hoko maí.³

Ko e taimi ‘okú ke hū ai ki ha temipale toputapu, ‘okú ke ‘i he hala ai ke ke feohi mo e Kau Mā’oni’oni ‘i he pule’anga ta’engata ‘o e ‘Otuá, ‘a ia ‘oku ‘ikai ke kei lau ai ‘a e taimí ia. ‘Oku ‘ikai ngata pē hono fakakoloa’i kimoutolu ‘i he ngaahi temipale ‘o e ‘Otuá ‘aki ‘a e koloa tukufakaholo fakamāmani lahi, kae ‘aki foki ‘a e ngaahi koloa ta’engata ‘oku ta’e hano tatau hono mahu’ingá.

‘Oku fokotu’utu’u ‘a e ngaahi ouau ‘o e temipalé ‘e ha Tamai Hēvani poto ‘a ia kuó Ne ‘osi fakahā mai kia kitautolu ‘a e ngaahi ouaú ni ‘i he ngaahi ‘aho faka’osí ni ke hoko ko ha fakahinohino

I he'etau teuteu atu ko ia ke hū ki he temipalé, 'oku totonu ke tau manatu'i 'a e fale'i na'e fai 'e Palesiteni Hāloti B. Lii: "Fakatau ange ko kimoutolu 'oku mou ha'u ki hení ke mou ha'u mo ha loto 'oku ma'a, pea mo e mata mo e fakakaukau 'oku hanga taha pē ki he 'Otuá koe'uhí ke mou ongo'i 'okú Ne 'año ai."

pea mo ha malu'i i hono kotoa 'o 'etau mo'uí, koe'uhí ke 'oua na'á ta ta'e lava ke ma'u 'a e hakeaki'i i he pule'anga fakasilesitiale, 'a ia 'oku 'afio ai 'a e 'Otua mo Kalaisi.

'Ofa ke mou feinga faivelenga pea ke fakahinohino 'a kimoutolu ke mou teuteu ke ma'u 'a e ngaahi koloa mahu'inga lahi ko 'eni i he fale 'o e 'Eiki.⁴

'Oku tau ma'u ha fa'ahinga fakahā 'e ua. 'Oku i ai e ngaahi fakahā 'e lava pē ke tau pehē ko e ngaahi fakahā 'oku 'atā pē, hangē ko e ngaahi fakahā ko ia i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá mo e ngaahi feitu'u kehe pē, 'a ia 'oku lava ia ke 'oatu ki he māmaní. Pea 'oku i ai leva mo e me'a te tau pehē pē ko e ngaahi fakahā 'oku 'ikai fakahā holo. Ko e ngaahi fakahā ko 'eni 'oku toki talanoa'i pe foaki pē ia i he ngaahi feitu'u toputapu kuo teuteu'i ki hono fakahā 'o e ngaahi ouau mahu'inga taha 'oku 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Ēlone mo e Faka-Melekisēteki, pea ko e ngaahi ouau ko íá 'oku nau i he fale 'o e 'Eiki.⁵

I he kongá ki mu'a 'o e 1841, na'e fakahā ai 'e he 'Eiki kia Siosefa Sāmita "'oku 'ikai ke 'iloa i māmani ha potu ke ne ha'u ki ai mo toe fakafou mai kia kimoutolu 'a e mole na'e molé, pe ko e me'a 'a ia kuó ne 'avé, 'a ia ko hono kakato 'o e lakanga fakataula'eiki. . . .

"He 'oku ou loto ke fakahā ki hoku siasí 'a e ngaahi me'a 'a ia kuo fufuu'i talu mei mu'a i he te'eki ai ke fokotu'u 'a māmaní, 'a e ngaahi me'a 'oku kau ki he kuonga 'o e kakato 'o e ngaahi kuongá." T&F 124:28, 41.)

'Oku ma'u i he ngaahi fakahā ko 'eni, 'a ia 'oku tuku fakatatali ke toki ako'i pē ki he kāingalotu faivelenga 'o e Siasí i he ngaahi temipalé, 'a e me'a 'oku ui ko e "ngaahi me'a lilo 'o e anga faka-'Otuá." Na'e lolofola 'a e 'Otuá kuó Ne 'osi foaki kia Siosefa 'a e "ngaahi kī 'o e ngaahi me'a liló, pea mo e ngaahi fakahā kuo fakama'ú. . . ." (T&F 28:7.) Kuo tala'ofa 'e he 'Eiki ko ha fakapale kia kinautolu 'oku faivelenga: "Pea te u fakahā kiate kinautolu 'a e ngaahi me'a lilo kotoa pē, 'io, 'a e ngaahi me'a lilo fufū kotoa pē 'o hoku pule'anga, 'o fai mai mei he ngaahi 'aho fuolá. . . ." (T&F 76:7.)

'Oku ma'u i he ngaahi me'a na'e tohi 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá hano fakamatala'i 'o e ngaahi me'a lilo ko 'eni 'oku lau ki

ai ‘a ia ‘oku kato'i ia 'i he me'a 'oku lau ki ai 'a e Palofita ko e 'enitaumeni toputapu. Ko e kongā 'eni 'o 'ene lea:

“Na'a ku fakamoleki 'a e 'aho ko ia 'i he loki ki 'olunga he falekoloa 'a ia ko hoku 'ofisi, 'i ha fakataha alelea mo [na'a ne hanga leva 'o fakalau mai 'a e ngaahi hingoa 'o e tokolahi 'o e kau taki 'i he kamata 'a e Siasii], 'ou fakahinohino kinautolu 'i he ngaahi tefito'i mo'oni pea mo e fokotu'utu'u 'o e Lakanga Fakataula'eiki, 'ou tokanga ki he fufulu mo e pani, ngaahi 'enitaumeni pea mo e fehokotaki 'a e ngaahi ki 'oku kau ki he Lakanga Taula'eiki Faka-'Elone, pea hokohoko atu ai ki he fokotu'utu'u ma'olunga taha 'o e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisetekii, mo fakaha ange 'a e fokotu'utu'u 'o kau ki Mu'a 'i Mu'a 'i he Ngaahi 'Aho, pea mo e ngaahi palani mo e ngaahi tefito'i mo'oni kotoa ko ia 'oku lava ai 'e ha taha pe ke ne ma'u 'a hono kakato 'o e ngaahi tapuaki kuo 'osi teuteu'i mai mo'o e Siasi 'o e 'Uluaki Fana'u, pea ke ne 'alu hake ai 'o nofo 'i he 'afio'anga 'o 'Elohimii 'i he ngaahi maama ta'engata.” (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, p. 237.)

Na'e toe fakalahi mai 'e Palesiteni Pilikihami 'Iongi 'a e fakamaama ko 'eni ki hono 'uhinga 'o e 'enitaumeni pea mo hono taumu'a 'o e langa tempale 'i he'ene fekau'aki mo ia, 'i he'ene fakatoka 'a e maka-tuliki 'o e Tempale Soleki:

“. . . Ko ho 'enitaumeni ke ma'u kotoa 'a e ngaahi ouau ko 'eni 'i he fale 'o e 'Eiki, 'a ia 'oku 'aonga ia kiate koe hili ho'o mavahe atu mei he mo'ui ni, ke ke lava ai 'o toe foki atu ki he 'afio'anga 'o e Tama, 'o ke fakalaka atu 'i he kau 'angelo le'o. . . . pea ma'u 'a ho hakeaki'i ta'engata neongo 'a e manani mo heli.” [*Discourses of Brigham Young*, filifili 'e John A. Widtsoe (1954), 416.]⁶

Ko e ha e founa te tau lava 'o hoko ai ko ha “kau fakamo'ui ki he Mo'unga ko Saione” ma'anautolu kuo pekia?

Kapau 'oku fu'u mahu'inga hono tali 'o e ongoongolelei ki he lelei 'a e laumalie ta'engata 'o e tangata, te ke fehu'i mai pe ko e ha koa e me'a 'e hoko ki he lau miliona kuo nau pekia te'eki ai ha'anau 'ilo ki he ongoongolelei pe ko e palani 'a e 'Eiki, 'a ia 'e 'aonga kakato ki ai 'a e fakalelei kuo ne fakahoko. Kapau na'e fakangatangata pe 'a e ngaue fakafaipeka'i ki manani, 'e tokolahi

‘aupito ‘a e ngaahi laumālie ia ‘e fakamala‘ia‘i ta‘e ‘i ai hanau fai-ngamālie. ‘E toe tu‘u ‘a e tokotaha kotoa pē, pe ‘okú ne angalelei pe anga-kovi, koe‘uhi pē ko e fakalelei, “he ‘oku hangē ‘oku mate kotoa pē ‘ia ‘Ātamá, ‘e pehē foki ‘e mo‘ui kotoa pē ‘ia Kalaisi.” (1 Kolinitō 15:22.) Ka ‘e ngata pē ‘iate kinautolu ‘oku fakatomala pea papitaiso ki he fakamolemole ‘o ‘enau ngaahi angahalá ‘e ‘aonga kakato kia kinautolu ‘a e ta‘ata‘a huhu‘i ‘o ‘ene fakalelei. . . . Ko e ouau fakamāmani pē ‘a e papitaiso ‘i he fakaku ki he fakamolemole ‘o e ngaahi angahalá, ‘a e founa pē ‘e taha ‘e lava ke tali ai ‘e he tangatá ‘a e ongoongolelei, ko ia kuo hanga ai ‘e he‘etau Tamaí ‘i he Palani ‘o e Fakamo‘uí ‘o fakakaukau‘i tatau kotoa pē ‘a ‘ene fānau ‘o Ne ‘omai ai ha founa ke hoko ai ‘a e kāingalotu kotoa ‘o hono Siasi mo hono Pule‘anga ‘i he māmani ko e “kau fakamo‘ui ki he Mo‘unga ko Saioné” ‘aki ‘enau fakahoko ‘a e ngaahi ngāue fakafofonga ma‘anautolu ‘oku nau ‘i he maama ‘o e ngaahi laumālié, ‘a e fale fakapōpulá, ‘a ia ‘oku ‘ikai ke nau lava ke fakahoko ma‘anautolu peé.

‘Oku hanga ‘e he ngāue ko ‘eni ‘oku fai ‘e he kāingalotu ‘o e Siasí ma‘á e kakai pekiá ‘i he ngaahi temipale toputapú ‘o ngaohi kinautolu ke nau hoko ko e “kau fakamo‘uí” kia kinautolu kuo nau pekia ‘oku te‘eki ai ke nau ‘ilo ki he ongoongolelei, he te nau ma‘u ‘a e me‘a-foaki kakato na‘e tala‘ofa ‘aki ‘e he Fakamo‘uí ki he fa‘ahinga ‘o e tangatá ‘o fakafou ‘i he‘ene fakalelei. Na‘á ne lea ‘o kau ki he ngāue tokoni ko ia ‘e lava ke fai ma‘anautolu ‘i he maama ‘o e ngaahi laumālié ‘o hangē pē ko e ngāue ko ia na‘e fakahoko ‘e he kāingalotu ‘i he ngaahi ‘aho ‘o e ‘Aposetolo ko Paulá pea ‘oku tau lava ke fakahoko he taimí ni ma‘a hotau kau pekiá, pea na‘á ne lea ‘aki ‘eni ko e fakamo‘oni ki he toetu‘ú. Na‘á ne folofola ‘o pehē: “Kae ‘ikai, pea ko e hā ‘e fai ‘e kinautolu kuo papitaiso ki he maté ‘o kapau ‘e ‘ikai ‘aupito toe tu‘u ‘a e maté?” (1 Kolinitō 15:29.) Kuo langa ‘a e ngaahi temipalé he ‘ahó ni koe‘uhí ke toe lava ‘o fakahoko ‘a e ngāue ko ‘eni ‘oku mātu‘aki fu‘u mahu‘inga ki he ngāue ‘o e fakamo‘uí.⁷

Na‘e folofola [‘a e ‘Eikí] ‘o pehē ‘e ‘ikai lava‘i ‘e he ngaahi matapā ‘o hētesí ‘a e siasi ‘o Kalaisí (Mātiu 16:18). Na‘e mei lava‘i pē ‘e he ngaahi matapā ia ‘o hētesí ‘a e ngāue ‘a e ‘Eikí ‘o kapau na‘e ‘ikai foaki mai ‘a e ngaahi ouau ‘oku kau ki hono fakamo‘ui ‘o kinautolu kuo nau pekiá. Lolotonga ‘a e ngaahi taimi na‘e ‘ikai

ke 'i he funga 'o māmaní ai 'a e lakanga fakataula'eiki ke fakahoko 'aki 'a e ngaahi ouau fakamo'ui 'o e ongoongoleleí, na'e lau miliona 'a e kakai na'a nau mo'ui aí, pea ko honau tokolahi ko e kakai anga-tonu. Kapau na'e 'ikai ha founga 'e lava ke fakahoko ai 'a e ngaahi ouau fakamo'ui 'o e ongoongoleleí ma'anautolu na'a nau mate 'oku te'eki ke nau 'ilo'i 'a e ongoongoleleí, na'e mei lava'i 'e he ngaahi matapā 'o hētesí 'a e palani 'o e fakamo'ui 'a 'etau Tamaí.⁸

[I he'etau fekumi fakatohi-hohokó] 'e 'ikai fakaava 'e he 'Eikí ia ha matapā kae 'oua pē kuo tau 'osi fai kotoa 'a e ngaahi me'a te tau lavá. Kuo pau ke tau 'alu kitautolu ke tau a'u ki he holisi 'oku ngata mei aí pea tau ma'u 'a e tui fe'unga ke tau toki kole ke tokoni mai 'a e 'Eikí 'i hono fakaava hake 'a e holisi ka tau toe hoko atu. Pea 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi fakamatala ia 'e lava ke ke ma'u mei he ngaahi ma'u'anga tokoni te nau fakahā mai 'a e fo'i mo'oni ko ia 'oku 'ikai mama'o mei heni 'a e langí mo māmani.

Kuo mo'ui hamou tokolahi 'o a'u mai ki ha taimi kuo 'osi mā-lōlō atu ai hamou ngaahi 'ofa'anga. Kuo mou 'ilo'i fakapapau he taimi 'e ní'hi 'a kinautolu kuo nau ha'u 'o fu'u ofi mai 'aupito kia kimoutolu. Pea na'e 'i ai e ngaahi taimi ne nau 'omi ai ha ngaahi fakamatala kia kimoutolu na'e 'ikai ke mou mei ma'u 'e kimoutolu mei ha toe feitu'u kehe.⁹

'Oku ou 'ilo'i fakapapau mei ha me'a ne u a'usia pea 'oku ou fakamo'oni ai 'oku 'i ai 'a e ngaahi ivi mei ha feitu'u 'oku 'ikai 'o e māmaní ia 'oku nau ngāue mo kitautolu. . . .

'Oku ou tui ko e taimi ko ē kuó mou fai ai 'a e me'a kotoa pē te mou lavá, 'o mou fai ho'omou fakatotoló ke a'u ki he faingamālie faka'osi taha 'okú mou ma'ú, 'e tokoni'i kimoutolu 'e he 'Eikí ke fakaava hake ha ngaahi matapā ke toe hoko atu ki ai ho'omou ngaahi tohi-hohokó, pea 'oku ou 'ilo fakapapau 'e kau mai ai 'a langi.¹⁰

Kapau 'oku tau fāitaha 'i he'etau ngāue fakatemipalé pea 'i he'etau fakatotolo fakatohi-hohokó, 'e 'ikai ke tau fiemālie pē 'i he ngaahi temipale 'oku tau lolotonga ma'ú, ka te tau ma'u ha ngāue fe'unga ke fai 'i he ngaahi temipale ko ia 'oku toe ke langá, ke tau fakaava hake 'a e ngaahi matapā 'o e faingamālié kia kinautolu ko hotau kāinga 'i he tafa'aki 'e tahá, 'o tau hoko ai ko e kau faka-

mo'ui ki he Mo'unga ko Saioné. Kapau 'e 'ikai ke tau fāitaha 'e 'ikai lava ke tau fakatolonga 'a hotau ngaahi 'api fakafāмили 'i he ta'e-ngatá.¹¹

Te tau lava fēfē 'o toe teuteu'i lelei ange kitautolu ke tau kau 'i he ngaahi tāpuaki 'o e tempalé?

'I hono fakahoko 'o e ngāue fakafofonga ko 'eni 'oku fai 'e hotau ni'ihī ko e kau fakamo'ui ki he Mo'unga ko Saioné, 'oku finangalo 'a e 'Eikí ke fakahoko ia 'e kinautolu 'oku ofi taha ki he 'ikai hanau 'ilá. Na'e tatau pē 'a 'ene finangalo ke 'oua na'a 'i ai ha 'ila 'o e fanga manu ko ia na'e fai 'aki 'a e feilaulá mo 'ene finangalo ko ia ke tau ha'u kuo tau haohaoa mo ma'a pea taau mo fe'unga ke fakahoko e ngāué, 'a e ngāue fakafofongá, ko e kau fakamo'ui ki he Mo'unga ko Saioné.

Ko ia ai kuo mau 'osi fale'i 'a hotau kau pīsopé mo hotau kau palesiteni siteikí ke nau mātu'aki tokanga 'aupito 'i hono teuteu'i 'a honau kakai ke nau mateuteu atu ke ma'u ha lekomeni pea 'oua na'a tuku 'a kinautolu 'oku te'eki ai ke nau fakatomala mei he'enua ngaahi angahalá, 'a kinautolu kuo 'i ai ha'anau ngaahi fehalakí, ke nau ha'u ki heni 'oku te'eki ai ke nau fakatomala, 'o nau faka'uli'i ai 'a e fale toputapu ko 'eni. 'Oku ou pehē 'e 'ikai ha toe me'a fakamamahi ange 'i he māmaní ka ko ha taha 'oku ha'u ki heni 'o fu'u ofi ki he 'afio'anga 'o 'etau Tamaí lolotonga ko iá 'oku kei ongo'i pē 'e he tokotaha ko iá 'a e loto halaiia mo 'ene ta'e ma'á. Ko ha toki me'a fakatupu maumau mo fakamamahi mo'oni ia.¹²

Mahalo ko e feitu'u toputapu ofi taha ki he langí 'i māmaní ko hotau tempalé, pea 'i he'ene peheé leva ke tau 'alu ki ai 'oku 'ikai ke tau 'uli pea ke vakai'i fakalelei 'e he'etau kau pīsopé mo 'etau kau palesiteni siteikí 'a kinautolu kotoa pē 'oku fie ma'u ha'anau ngaahi lekomení ke sio 'oku nau mo'ui 'aki 'a e ngaahi tu'unga 'ulungāanga pau [koe'uhí ke 'oua na'a nau ha'u] ki ai 'oku nau kei 'uli 'o 'uli'i ai 'a e laumālie 'oku tau faka'amu ke ma'u 'i ai.

Mou manatu'i leva ia he taimi ni. Manatu'i 'a hotau ngaahi fatongia toputapú pea mo 'etau faka'amu ange ko ia te tau kamata ke fakapapau'i ko e taimi kotoa pē 'oku tau 'alu ai ki he tempalé 'oku tau 'alu atu mo e ngaahi nima 'oku ma'a pea mo e ngaahi

loto 'oku haohaoa pea ke tau ako'i foki 'eni ki he ni'ihī kehē. Vakai ki he Saame 24:3–4.]¹³

'Oku 'i ai hatau ni'ihī 'oku nau loto ke nau hū 'i he temipalé 'i he hili pē ha taimi nounou mei honau papitaisó. Ko ha tu'utu'uni fuoloa pē ia. . . . 'oku tala mai ai 'oku totonu ke 'osi ha ta'u 'e taha. . . . Ko hono 'uhinga 'oku tau pehē ai ke 'osi ha ta'u 'e tahá ko e 'amanaki ko ia 'e faka'eke'eke fakalelei 'e he kau pīsopé mo e kau palesiteni siteikí kinautolu ke fakapapau'i kuo fuoloa fe'unga 'enau kau mai ki he Siasí ke nau tu'u ma'u 'i he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei pea nau 'ilo'i 'a e ngaahi tefito'i tokāte-line 'a e Siasí pea tau toki 'amanaki atu 'e mahino kia kinautolu 'a e ngaahi ouau 'oku toe mā'olunga angé, 'a e ngaahi ouau ko ia 'o e temipalé. Ko e fehu'i leva ma'anautolu 'oku nau hū ki he temipalé, 'oku 'ikai ngata pē 'i he'enau taau mo fe'ungá ka ke nau mateuteu atu foki ke ma'u 'a e ngaahi ouau 'o e temipalé.¹⁴

'Oku fie ma'u ki hono ma'u 'o e 'enitaumení hono fua 'o e ngaahi fatongia 'aki hono fai 'o e ngaahi fuakava 'a ia ko hono fakataha'i ia pe ko hono fofola mai 'o e ngaahi fuakava na'e totonu ke 'osi ma'u 'e he tokotaha takitaha 'i hono papitaisó, 'o hangē ko hono fakamatala'i 'e he palōfita ko 'Alamaá 'o pehē "ko e me'a 'i ho'omou fie hū ki he loto'ā 'o e 'Otuá pea ui 'a kimoutolu ko hono kakaí, pea 'oku mou loto ke fefua 'aki 'a ho'omou ngaahi kavengá, koe'uhi ke nau ma'ama'a; 'Io, pea 'oku mou loto ke tangi fakataha mo kinautolu 'oku tangí, 'io, pea fakafiemālie'i 'a kinautolu 'oku 'aonga ki ai 'a e fakafiemālie, pea tu'u ko e kau fakamo'oni 'o e 'Otuá 'i he kuonga kotoa pē pea 'i he me'a kotoa pē, pea 'i he feitu'u kotoa pē te mou 'i ai, 'o a'u ki he mate" (Mōsaia 18:8–9). Ka 'i ai ha kakai 'oku [nau] mateuteu ke fua 'a e ngaahi fatongia ko 'eni na'e lea ki ai 'a 'Alamaá pea " nau fakavai-vai'i 'a kinautolu 'i he 'ao 'o e 'Otuá. . . . 'o nau ō mai mo e loto mafesifesi mo e loto fakatomala. . . . 'o nau loto fiemālie ke to'o kia kinautolu 'a e huafa 'o Sisū Kalaisí, pea kuo fakapapau honau lotó ke tauhi kiate ia 'o a'u ki he ngata'angá" (T&F 20:37), 'oku 'ikai fie ma'u ke nau toe lotolotoua kinautolu ke hū ki ha temipale toputapu 'o ma'u 'a e ngaahi tala'ofa, 'a ia 'oku fekau'aki mo e ngaahi fuakava kuo nau faí, mo e ngaahi tāpuaki mahu'inga 'oku makatu'unga mei hono tauhi 'o e ngaahi fuakava ko iá.¹⁵

Ko e hā leva e founa kuo pau ke tau teuteu ai [ke ha'u ki he temipalé?] Na'e hiki 'e ha tangata tā tongitongi 'i he ngaahi tu'unga malanga 'o e Temipale Katisoni 'Alapeta' 'a e fakamatala mo e fakakaukau na'e fai 'e 'Eletā 'Oasoni W. Uiteni kuo pekiá, 'a ia 'oku totonu ke tau hanga 'o manatu'i. Na'á ne tohi:

“Kuo pau ke ma'a 'a e lotó kae toki hū mai 'i he ngaahi holisi ni,
'A ia 'oku fonu 'i he me'akai fakalaumālie 'oku 'ikai ma'u 'i he māmaní.

Ke to'o 'i he tau'atāina he ne foaki tau'atāina 'e he 'Otuá
'O 'ahi'ahi'i e fiefia ta'engata ko e tala 'o langi ná.

Ako heni kiate Ia kuó ne ikuna'i 'a e fa'itoká,

Pea foaki ki he tangatá e ngaahi kī 'o e Pule'angá;

Kuo nono'o heni 'e he mālohi 'o e kuohilí mo e lolotongá

Ke haohaoa 'a e kakai mo'uí mo kinautolu 'a e kau pekiá.”

Na'e mahino kia Palesiteni Siosefa F. Sāmita 'a e fakapulipuli 'o e tu'unga haohaoa ko iá 'i he'ene pehē: “Oku 'ikai faingofua ki he tangatá ke tuku ange 'enau ngaahi fielahí, ke ikuna'i 'a 'enau ngaahi mahalo ne tomu'a fakakaukau'i, pea mo tukulolo 'aki honau lotó mo e laumālié ki he finangalo 'o e 'Otuá 'a ia 'oku mā'olunga ange ma'u pē ia 'i he'enau ngaahi fakakaukau. . . . Ko e taimi pē 'oku 'ilo'i ai 'e he kakai tangatá mo e kakai fefiné 'oku nau a'u ki ha ngaahi tu'unga fakatu'utāmaki 'e iku 'o nau tō ai, 'oku totonu ke nau holomui mei ai, he ko e mo'oni ko e hala ko ia ne nau fou mai a'i te ne tataki atu kinautolu ke nau toe mama'o ange ai mei he hala 'oku nau loto ke nau fononga atu a'i pea 'oku 'ikai fa'a faingofua 'a e toe foki mai ki a'i. Ko e malu'i mā'olunga taha 'o e Kāingalotu 'o e Siasí ko e tui fakalotu 'oku ma'u 'i he lotó, 'a e fetu'utaki haohaoa mo faingofua ko ia 'oku totonu ke tau fai mo e 'Otuá.” (*Tokāteline 'o e Ongongoleléi*, p. 9) . . .

Mo e fakakaukau ko iá. . . . , 'oku ou ongo'i ai ke u fai 'eku fakamo'oni kia kimoutolu 'o fakafou 'i ha me'a na'e hoko kiate au. Ne u ma'u ha misi nāunau'ia mo'oni 'i he hengihengi he uike pē 'e fá kuo toki 'osí. 'I he misi ko iá ne hā kiate au ne u kau fakataha mo ha kau takimu'a 'i hono fakahinohino'i kimaoutolu 'e he Palesiteni 'o e Siasí, pea neongo na'e 'i ai mo e ni'ihī kehe ai, ka na'e hangē

pē kiate au ko e me‘a na‘á ne lea ‘akí na‘e fakataumu‘a ‘ata‘atā pē ia kiate au. . . ‘I he ‘aho ní ‘oku ou toe manatu‘i ia pea ‘oku fu‘u hā mahino mai ‘aupito kiate au ‘a e misi ko iá, he ko e pōpoaki ‘eni na‘e fai maí: “Kapau ‘okú ke fie ako ke ke ‘ofa ki he ‘Otuá, kuo pau ke ke ako ke ke ‘ofa ‘i He‘ene fānaú pea ke ke manako ke tokoni‘i ‘Ene fānaú. ‘Oku ‘ikai ‘ofa ha taha ki he ‘Otuá tukukehe pē kapau ‘okú ne manako he ngāue tokoní pea tuku kehe ‘o ka ne ka ‘ofa ‘i he fānau ‘a ‘etau Tamai Hēvaní.”

Pea hangē na‘e hili hono ako‘i mai ‘e he Palesitení ‘a e lēsoni ko iá, ‘a ia na‘e fakatō mamafa ki he‘eku fakakaukau, na‘á ne toki pehē mai, “E Kāinga, tau tū‘ulutui hifo ‘o lotu.” ‘I he ‘osi ‘a ‘ene lotú, na‘á ku ‘ā hake mo e fa‘ahinga ongo‘i fakalangi taha kuó u ma‘u ‘i ha toe taimi, ‘ou fifili ai pe te u lava nai ke hokohoko atu kae ‘oua kuó u a‘usia ‘a e tu‘unga mā‘olunga ‘o e manako ke fai ‘a e ngāue tokoni mo ‘ofa ki he fānau ‘a e ‘Eikí ‘a ia kuo fakatō mamafa [kiate au] ‘i he misi ko iá.¹⁶

Fakafeta‘i ki he ‘Otuá koe‘uhi ko e ngaahi fakahā kuo fai mai ‘i he mālohi ‘o e Laumālie Mā‘oní‘oní, ‘a ia ‘okú ne fakamo‘oni ki hoku laumālié pea ‘oku ou ‘ilo ‘aki ‘a e kotoa ‘o hoku laumālié ‘oku mo‘ui [‘a e ‘Eikí], pea ko e Fakamo‘ui Ia ‘o māmaní. ‘Oku ou ‘ilo‘i [ko e temipalé] ko ha feitu‘u mā‘oní‘oni mo toputapu ia ‘e lava ke ‘i ai ‘a Hono fofongá koe‘uhí he ‘oku mā‘oní‘oni ia. Fakatau ange ko kimoutolu ‘oku mou ha‘u ki hení ke mou ha‘u mo e ngaahi loto ‘oku ma‘a, mo e mata pea mo e fakakaukau ‘oku hanga taha pē ki he ‘Otuá koe‘uhí ke mou ongo‘i ‘okú Ne ‘afio ai.¹⁷

Ngaahi Fokotu‘u ki he Akó mo Hono Alea‘í

- Ko e hā e ngaahi founga kuo hoko ai ‘a e temipalé ko ha “faka-hinohino pea mo ha malu‘i” kiate koe?
- Te ke fakafaikehekehe‘i fēfē ‘a e ngaahi koloa fakamāmaní mo e ngaahi koloa ta‘engata ‘oku ma‘u ‘i he temipalé?
- Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku fie ma‘u ai ke tau toutou kau ‘i he lotu he temipalé ‘i he lahi taha te tau lavá?
- Ko e hā ha ngaahi tāpuaki kuó ke ma‘u ko e tupu mei hono fai ‘o e ngāue fakatemipalé mo e hisitōlia fakafāmilí?

- Ko e hā kuo pau ai ke tau ha'u ki he fale 'o e 'Eikí mo e nima 'oku ma'a pea mo e loto 'oku haohaoá? Ko e hā mo ha toe ngaahi founa kehe te tau lava 'o teuteu ai ke tau hū 'i he temipalé, tukukehe 'a e taau mo fe'ungá?
- Ko e hā 'oku hoko ai 'a e 'ofa pea mo e tokoni ki he ni'ihí kehé ko ha teuteu mahu'inga ke kau 'i he ngaahi tāpuaki 'o e temipalé?

Ma'u'anga Fakamatalá

1. *The Teachings of Harold B. Lee*, 'ātita'i 'e Clyde J. Williams (1996), 573.
2. Ouau tāpuaki'i mo e fakatapui 'o e Temipalé Losi 'Eniselesi Kalefōniá, Mā'asi 1956, 'Akaivi 'a e Potungāue ki he Ngaahi Me'a Fakahisitōliá, Ko e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ni, 159–61.
3. *The Teachings of Harold B. Lee*, 578.
4. *The Teachings of Harold B. Lee*, 582.
5. *The Teachings of Harold B. Lee*, 577–78.
6. *Ye Are the Light of the World* (1974), 210–11.
7. *Decisions for Successful Living* (1973), 118–19; 'oku tənaki atu ki ai hono fakapalakafí.
8. *The Teachings of Harold B. Lee*, 570.
9. *The Teachings of Harold B. Lee*, 584.
10. *The Teachings of Harold B. Lee*, 585.
11. *The Teachings of Harold B. Lee*, 584.
12. *The Teachings of Harold B. Lee*, 581.
13. *The Teachings of Harold B. Lee*, 581.
14. *The Teachings of Harold B. Lee*, 578–79.
15. *The Teachings of Harold B. Lee*, 574.
16. uau tāpuaki'i mo fakatapui 'o e Temipalé Losi 'Eniselesi Kalefōniá, 161–63.
17. *The Teachings of Harold B. Lee*, 580.

Ko e Taumu'a Faka-'Otua 'o e Malí

Ko e hā te tau lava 'o fai ke fakamālohia 'aki 'a e mali ta'engatá mo teuteu'i 'a e to'u tupú ke mali 'i he temipalé?

Talateu

Na'e akonaki 'a Palesiteni Hāloti B. Lī 'o kau ki hono mahu'inga lahi 'o e mali 'i he temipalé pea mo e ngāue fakataha ko ia 'a e ngaahi husepānití mo e ngaahi uaifi 'i hono kotoa 'o 'enau mo'uí ke fakamālohia 'a 'enau nofo malí:

Ko e nofo malí ko ha hoa ngāue. Na'e pehē 'e ha tokotaha ko e fakamatala ko ia 'i he Tohi Tapú ki hono ngaohi 'o e tangatá 'oku hā ai na'e 'ikai ke ngaohi 'a e fefiné mei ha kongá 'o e 'ulu 'o e tangatá ke pule'i ia, pe mei ha kongá 'o e va'e 'o e tangatá ke molomoloki ia 'e he tangatá. Ka na'e to'o 'a e fefiné mei hono tafa-'akí ke fakamamafa'i mai te ne tu'u ma'u pē 'i hono tafa-'akí ko hono hoa mo hano fe'ao. 'Okú mo fefuakava'aki 'i he 'ōlita 'o e malí te mo ngāue fakataha mei he 'aho ko iá ki hono veteki e ngaahi palōpalema 'o e mo'ui ní. Na'e akonaki 'a e 'Aposetolo ko Paulá 'o kau ki he nofo malí 'o pehē: "Oua na'a mou kau fakataha mo e kakai ta'e tuí." (2 Kolinitō 6:14.) Neongo 'oku fekau'aki lahi ange 'ene fale'í mo e tafa'aki fakalotú mo fakalaumālié, ka 'oku 'ikai totonu ke tuku ta'e fakatokanga'i 'a e me'a 'oku fokotu'u mai 'e he'ene leá. Hangē pē ko ha ongo pulu 'okú na toho ha kavengá, kapau 'e lotolotoua, fakapikopiko mo makau pe anga-kovi mo ongonata'a ha pulu 'e taha, 'e movete pea ta'e'aonga leva 'a e utá. Ko e ngaahi 'uhinga tatau pē 'oku fa'a maumau ai e ngaahi nofo mali 'e ni'ihí, 'i he 'ikai ke fai 'e ha taha, pe fakatoloua e ongo me'a malí, 'a hona ngaahi fatongia kia kinaua peé. . . .

"Oku mahu'inga ke mou 'fāitaha 'o tatau' 'i he ngaahi me'a fakatu'asinó, ka 'oku toe mahu'inga ange ke mou 'fāitaha 'o tatau' 'i he me'a fakalaumālié. . . . Ko e mo'oni ia, ka 'i ai ha 'api mo ha

fāmili ‘oku fokotu‘u ‘o taumu‘a ‘aki hono langa hake kinautolu ke a‘u ki he ta‘engatá pea tali lelei ai ‘a e fānaú ko ha ‘tofi‘a kinautolu mei he ‘Eikí’ [vakai ki he Saame 127:3], ‘oku lahi ‘a e faingamālie ke iku lelei ‘a e ‘api mo e fāmili ko iá koe‘uhí ko e tu‘unga topu-tapu ‘oku fakapipiki atu ki aí.”¹

Ngaahi Akonaki ‘a Hāloti B. Lií

Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku fie ma‘u ai ‘e mali ta‘engatá ki hotau hakeaki‘í?

Tau fakakaukau angé ki he ‘uluaki mali ko ia na‘e fakahoko hili hono fakatupu ‘o e māmaní. Na‘e ‘osi fakatupu ‘a ‘Ātama, ko e ‘uluaki tangatá, fakataha mo e fanga manu ‘o e vaó pea mo e fanga manupuná pea mo e ngaahi me‘a mo‘ui kotoa pē ‘i he funga ‘o e māmaní. ‘Oku tau vakai leva ki he me‘a ko ‘eni na‘e hiki, ‘oku pehē ai: “Pea na‘e folofola ‘a [e ‘Eiki] ko e ‘Otuá, ‘Oku ‘ikai lelei ke toko taha pē ‘a e tangatá: te u ngaohi kiate ia ha tokoni ‘oku taau mo iá.” Hili hono ngaohi ‘e he ‘Eikí ‘a ‘Iví, na‘á ne “omi ia ki he tangatá. Pea na‘e pehē ‘e ‘Ātama, ko e hui ‘eni ‘o hoku ngaahi huí, mo e kakano ‘o hoku kakanó: ‘e ui ia ko e Fefine, koe‘uhí na‘e to‘o ia mei he Tangatá. Ko ia ‘e tuku ange ai ‘e he tangatá ‘a ‘ene tamaí mo ‘ene fa‘eé, kae pīkitai ki hono ‘unohó: pea te na kakano taha pē.” (Sēnesi 2:18, 22–24.) . . . ‘I he lava kakato ‘a e mali ko iá, na‘e fekau leva ‘e he ‘Eikí kia kinua ke na “fanafanau, mo fakatokolahi, mo fakafonu ‘a māmani, pea pule ki ai.” (Sēnesi 1:28.)

Ko ha mali ‘eni na‘e fakahoko ‘e he ‘Eikí ki ha ongo sino ta‘e-fa‘a-mate, he na‘e ‘ikai mo‘ulaloa ‘a hona sinó ki he maté ‘o a‘u ki he taimi na‘e toki hū mai ai ‘a e fai angahalá ki he māmaní. Na‘á Ne ngaohi ‘a kinua ke na hoko ‘o taha pē, ‘o ‘ikai ki he nofo taimí pē, pe ki ha vaha‘a taimi pau; ka na‘e pau ke na taha ‘o a‘u ki he ta‘engatá. . . . Na‘e ‘ikai hoko ‘a e maté ia ko hano vete kinua; ka ko ha ki‘i māvahevahe fakataimi pē. ‘I he‘ena Toetu‘u ki he mo‘ui ta‘e fa‘a maté, te na toe fakataha ai pea ko ha ha‘i ta‘engata ia he ‘ikai ke toe motuhi. “He ‘oku hangē ‘oku mate kotoa pē ‘ia ‘Ātama, ‘e pehē foki ‘e mo‘ui kotoa pē ‘ia Kalaisi.” (1 Kolinitō 15:22.)

Kapau na'á ke muimui lelei ki ha fakamatala fekau'aki mo e 'ulu-aki mali ko 'eni na'e faí, ta kuó ke 'osi mateuteu ke mahino kiate koe 'a e fakahā ko ia na'e fai ki he Siasí 'i hotau kuongá 'o pehē:

“Kapau 'e fakama'u 'e ha tangata mo ha fefine 'i he'eku leá, 'a ia ko 'eku fonó, pea 'i he fuakava fo'ou mo ta'engatá, pea 'oku fakama'u ia kia kinaua 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'o e tala'ofá, 'e ia 'a ia kuo paní, 'a ia kuó u vahe'i ki ai 'a e mālohí ni pea mo e ngaahi kī 'o lakanga taula'eikí ni. . . . , 'e fai kia kinaua 'i he ngaahi me'a kotoa pē 'a ia kuo hilifaki kia kinaua 'e he'eku tamaio'eikí 'i he nofo taimí pea fai atu 'i hono kotoa 'o e nofo ta'engatá; pea 'e mālohi faka'aufuli ia 'o ka na mama'o mei māmani; pea te na fakalaka hake 'i he kau 'āngelo mo e ngaahi 'otua kuo fokotu'u aí, 'o ma'u hona hakeaki'í mo e nāunau 'i he ngaahi me'a kotoa pē 'o hangē ko ia kuo fakama'u ki hona 'ulú.” (T&F 132:19.) . . .

Ko e nofo mali ki taimi mo 'itānití, ko e hala hangatonu mo fāsi'i ia ('oku lau ki ai 'i he folofolá) “a ia 'oku fakatau ki he hakeaki'í mo e hoko atu ai pē 'o e ngaahi mo'uí, pea 'oku 'ilo ia 'e he tokosi'i,” ka “oku fālahi 'a e matapaá, pea laulahi 'a e hala 'a ia 'oku fakatau ki he ngaahi maté; pea 'oku 'i ai 'a e tokolahi 'oku hū ai.” (T&F 132:22, 25.) Kapau 'e lava 'e Sētane mo 'ene kau taú 'o fakaloto'i kimoutolu ke mou 'alu atu 'i he hala fālahi 'o e mali fakaemāmaní 'a ia 'oku ngata pē 'i he maté, ta kuó ne ikuna'i kimoutolu 'i homou faingamālie ke a'usia 'a e tu'unga mā'olunga taha 'o e fiefia ta'engatá 'a ia 'oku fou 'i he nofo malí pea e tupulaki 'i he ta'engatá kotoa. Kuo totonu ke 'osi mahino kia kimoutolu he taimí ni 'a hono 'uhinga na'e folofola ai 'a e 'Eikí 'o pehē kuo pau fakahoko 'e he tangatá 'a e fuakava fo'ou mo ta'engata 'o e malí kae toki lava ke ne ma'u 'a e tu'unga mā'olunga taha 'i he nāunau faka-Silesitalé. Kapau 'e 'ikai te ne fai ia, 'e 'ikai te ne lava ke ma'u ia. (T&F 131:1—3)²

Ko kinautolu 'oku mo'uí taau pea fakahoko e fuakava fo'ou mo ta'engata 'o e mali tempalé ki taimi mo 'itānití, te nau fakatoka 'e kinautolu 'a e 'uluaki maka-tuliki 'o ha 'api fakafāмили ta'engata 'i he pule'anga fakasilesitalé 'a ia 'e tolonga 'o ta'engata. Ko honau fakapalé ko e “fakalahi 'aki 'a e nāunau ki honau 'ulú 'o ta'engata pea ta'engata” (vakai ki he 'Ēpalahame 3:26).³

**Ko e hā nai 'e lava ke fai 'e he ngaahi husepānití mo
e ngaahi uaifí ke fakamālohia ai 'a 'enau mali
temipalé 'i he kotoa 'o 'enau mo'uí?**

Kapau 'e fakapapau'i [‘e he to’u tupú] mei he momeniti pē ‘oku nau mali aí ‘e kamata pē mei he taimi ko iá ‘o fai mai ‘a ‘enau fakapapau'i mo fai ‘a e me’a kotoa pē te nau lavá ke nau takitaha fai ‘a e ngaahi me’a ‘oku totonú ke nau fiefia kotoa ai, ‘o a’u pē ki he ‘enau feilaulau'i ‘a e ngaahi me’a ‘oku nau fiefia aí, ‘a honau ngaahi u’á, mo ‘enau ngaahi holí, ‘e fakalelei'i ai pē ‘a e ngaahi palōpalema ia ‘o ‘enau feinga ke feangainga mo e nofo malí, pea ‘e hoko ‘a honau ‘apí ko ha ‘api fiefia mo’oni. ‘Oku fakatupu ‘a e ‘ofa ‘oku lahi ‘e he feilaulau ‘oku lahi, pea ko e ‘api ko ia ‘oku fakahā faka’aho ai ‘a e tefito'i mo’oni ‘o e feilaulau koe’uhi ko e lelei ‘a e tokotaha takitahá, ko e ‘api ia ‘oku nofo’ia ‘e ha ‘ofa ‘oku lahi.⁴

‘Oku hanga mei mu’a ha ngaahi fiefia ‘oku toe lahi angé, ‘io, ha ngaahi loto hoha’a ‘oku lahi ange ia ‘i ha me’a kuó ke a’usia, he ke mou manatu'i ‘oku fakatupu ‘e he feilaulau laí ha ‘ofa ‘oku lahi angé, pea ko e fakapapau'i faka’aho ko ia ke fiefia ‘i he ngaahi me’a ‘oku totonú, te ne hanga ‘e ia ‘o langa hake ha makatu’unga pau ‘o ha ‘api fiefia. Kuo pau ke fakatou loto ‘a e ongo tafa’akí ke fai ‘a ia ‘e lelei ma’á e tokotaha koeé kae ‘ikai ke fai fakatafa’aki taha pē pe fai ‘i he siokita. Kuo pau ke feongo'i ‘aki ‘e he husepānití mo e uaifí ‘a e ngaahi fatongia mo e ngaahi ngafá ke na feako'i ‘aki ‘iate kinaua. ‘Oku ‘i ai ha me’a ‘e ua mei he ngaahi me’a ‘oku nau maumau'i he ‘ahó ni e nofo malu ‘a e ngaahi ‘apí, ko e ‘ikai ‘aupito ongo'i ‘e he husepāniti kei talavou ia ‘a honau tufakanga kakato ke tauhi ha fāmilí pea mo e kalo ‘a e ngaahi uaifi kei talavou ia mei he nofo fakamātoato hifo ‘o ohi hake ha fāmili mo fa’ufa’u ‘o ha ‘apí.⁵

‘Oku hulutu’a e fiefia ‘a e nofo malí, ka ‘oku lōmekina ia ‘e he ngaahi fatongia mafatukituki taha ‘e ala tō mai ki ha tangata mo ha fefine ‘i he mo’ui fakamatelié ni. Ko e ongo faka-Otua ko ia ‘okú ne fakatupu ha fie feohi mo ha taha ‘i he fa’ahinga ‘e tahá (opposite sex), ‘a ia ‘oku ma’u ‘e he tangata mo e fefine kotoa peé, na’e fakataumu’a mai ia ‘e hotau Tupu’angá ke hoko ko ha

holi mā'oni'oni koe'uhí ko ha taumu'a mā'oni'oni—'o 'ikai ke fakafiemālie'i ia he ko ha fa'ahinga ongo pē 'o e kakanó pe ko ha holi kovi fakakakano pē 'i he ngaahi feohi 'oku faí, ka ke fakatatali ia ko hano fakahaa'i 'o e 'ofa mo'óni 'i he ha'i toputapu 'o e nofo malí.⁶

Kuo tā tu'o lahi 'eku pehē ange ki ha nīhi kei talavou 'i he 'ōlita 'o e malí: 'Oua 'aupito na'a mou ta'e mapule'i e ngaahi ongo'i 'ofa 'o ho'omou nofo malí. Tuku ke ulu maama 'a ho'omou ngaahi fakakaukáu 'o hangē ko e huelo 'o e la'aá. Tuku ke langaki mo'ui 'a ho'omou ngaahi leá pea ke fakatupulaki mo fakafiefia 'a ho'omou ngaahi feohí, 'o kapau 'oku mou loto ke tanumaki e laumālie 'o e 'ofá 'i hono kotoa 'o ho'omou nofo malí.⁷

'Oku 'i ai e taimi 'e nīhi 'i he'emaufefononga 'aki ko ia 'i he Siasí, 'e ha'u ha husepāniti mo hono uai'fi kia kimautilu 'o fehu'i mai pe 'e 'ikai nai ke lelei ange kapau te na takitaha ma'ana 'o kumi hana ongo hoa te na alāanga angé, koe'uhí he 'oku 'ikai ke na fe'unga kinua he nofo malí—ka ko e ongo me'á ni na'á na mali tempale. 'Oku mau pehē atu kia kinautilu kotoa 'oku pehení, ko e taimi kotoa pē 'oku tala mai ai 'e ha ongo me'a ne na mali 'i he tempalé kuó na fepāhia 'aki aí, ko ha fakamo'oni ia 'oku 'i ai ha taha 'iate kinua, pe ko kinua fakatou'osi pē, 'oku ta'e faitotonu ki he'ena ngaahi fuakava 'i he tempalé. Ka ai ha ongo me'a ne na mali 'i he tempalé pea 'okú na tauhi totonu 'a 'ena ngaahi fuakavá, 'e toe tupulaki ange 'a 'ena fe'ofa'akí, pea 'e toe loloto ange 'a e 'ofa 'okú na ma'u 'i he ta'u nimangofulu 'o 'ena nofo malí, 'i he 'ofa ko ia na'á na ma'u he 'aho na'á na mali ai he fale 'o e 'Eikí. 'Oua na'a mou ma'u hala ia.⁸

Ko kinautilu 'oku ō ki he funga 'ōlita 'o e malí 'oku fonu 'ofa 'a honau lotó, te mau lea kia kinautilu 'i he mo'oni, kapau te nau tauhi totonu 'a 'enau ngaahi fuakava 'i he tempalé, ko e hili ha ta'u 'e nimangofulu mei he'ena malí, te na fepehē'aki: "Kuo pau pē na'e 'ikai ke ta 'ilo'i ko e hā koā e 'ofa mo'óni he taimi na'á ta mali aí, he 'oku lahi ange 'eta feongo'i'akí 'a kitaua he 'ahó ni!" Pea ko e me'a ia 'e hokó 'o kapau te na muimui 'i he akonaki 'a hona kau takí pea talangofua ki he ngaahi fakahinohino mā'oni'oni mo toputapu 'oku fakahoko 'i he ouau 'o e tempalé; te na tupulaki

Na'e akonaki 'a Palesiteni Hāloti B. Lī 'o pehē "'oku fakatupu 'a e 'ofa 'oku lahi ' e ha feilaulau 'oku lahi, pea ko e 'api ko ia 'oku fakahā faka'aho ai 'a e tefito'i mo'oni 'o e feilaulaú koe'uhi ko e lelei 'a e tokotaha takitahá, ko e 'api ia 'oku nofo'ia 'e ha 'ofa 'oku lahi."

‘o toe haohaoa ange ‘i he ‘ena ‘ofá ‘o a‘u pē ki he kakato ‘o ‘ena ‘ofá ‘i he ‘afio‘anga ‘o e ‘Eikí.⁹

Ko e me‘a noa pē ‘a e ngaahi fehalāki, ngaahi tōnounou mo e ‘ikai matamatalelei fakatu‘asinó ia ‘i hono fakafehoanaki atu ki he fisifisimu‘a ‘o e ‘ulungāanga lelei, ‘a ia ‘oku tu‘uloa pea tupulaki hono faka‘ofó‘ofá he fakalau ‘a e ta‘ú. Te mou lava foki ‘o nofo nonga ‘i homou ngaahi ‘api fiefiá ‘i ho‘omou hoholo ‘o motu‘a angé ‘o kapau pē te mou fekumi pē ki he ‘ulungāanga ma‘a mo mahu‘inga ‘okú mou takitaha ma‘ú, ‘a ia ‘oku fie ma‘u pē ke fakangingila ‘e he lavame‘á mo e tōnounou, faingata‘á mo e fiefiá ke toki ulo pea fetapaki neongo e pō kaupō‘uli tahá.”¹⁰

**Ko e hā e fale‘i ‘oku ‘oange kia kinautolu ‘oku ‘ikai
ke nau mali he taimí ni ki he ta‘engatá?**

‘Oku ‘i ai hamou ni‘ihi ‘oku ‘ikai hamou hoa ‘i ‘api he taimí ni. ‘Oku ‘i ai hamou ni‘ihi kuo mole ‘a e uaifí pe husepānití pe kuo te‘eki ma‘u hamou hoa. ‘Oku mou ‘i he fungavaka tatau pē mo ha ni‘ihi faka‘e‘eikitaha he Siasí—‘oku nau faivelenga, loto-to‘a, mo vilitaki ke mo‘ui ‘aki e ngaahi fekau ‘a e ‘Eikí, tokoni ki hono langa ‘o e pule‘angá ‘i he māmaní, pea mo tokoni‘i homou kāingá.

Oku lahi ‘aupito ha ngaahi lelei te mou ma‘u mei he mo‘uí ni. ‘Ai ke ke ma‘u ha mālohi mei hono fakahoko ho‘o ngaahi pole-takí. ‘Oku lahi ‘aupito ‘a e ngaahi founga ke fakahoko ai ‘ení, ‘i hono tokoni‘i kinautolu ‘oku mou ‘ofa aí, pea mo fakahoko lelei e ngaahi ngāue ‘oku ‘oatu ‘i ho‘omou ngāue‘angá pe ‘i ‘apí. ‘Oku ‘oatu ‘e he Siasí ha ngaahi faingamālie lahi ma‘amoutolu ke tokoni‘i ‘aki ha ngaahi laumālie ke nau ma‘u ‘a e fiefia ‘o e mo‘ui ta‘engatá, ‘o fuofua kamata pē ‘i homou laumālié.

‘Oua na‘a mou tuku ke takihala‘i kimoutolu ‘e he ongo‘i faka-‘ofa‘ia ‘iate kita peé pe ko e ongo‘i loto-fo‘í ke mou afe ai mei he hala ‘oku mou ‘ilo ‘oku totonú. Fakatafoki ho‘o fakakaukaú ki hano tokoni‘i ‘o e ni‘ihi kehé. ‘Oku ‘uhinga makehe kia kimoutolu e folofola ko ia ‘a e ‘Eikí ‘o pehē: “Ko ia ‘oku kalofaki ‘ene mo‘uí, ‘e mole ia ‘iate ia: ka ko ia ‘oku mole ‘ene mo‘uí koe‘uhi ko aú, ‘e ma‘u ‘e ia ia.” (Mātiu 10:39.)¹¹

‘Oku ‘ikai ke fakamaau‘i ‘ata‘atā pē kitautolu ‘e he ‘Eikí mei he‘e-tau ngaahi ngāu‘é ka ‘i he ngaahi fakakaukau ‘o hotau ngaahi lotó. . . . Ko ia ai, ko e [kakai fefine] ‘oku ‘ikai ke nau ma‘u e ngaahi tāpuaki ke hoko ko ha uaifi pe ko ha fa‘ē ‘i he mo‘ui ní—‘a kinautolu ‘oku nau pehē ‘i honau lotó, kapau na‘á ku lava, na‘á ku fai ia, pe te u foaki atu ‘o kapau na‘á ku ma‘u, ka he ‘ikai te u lava he ‘oku ‘ikai ke u ma‘u iá—‘e tāpuaki‘i kimoutolu ‘e he ‘Eikí ‘o hangē pē na‘a mou fai iá, pea ‘e totongi fakafoki kia kinautolu ‘i he maama kaha‘ú ko ‘enau loto-holi ke ma‘u e ngaahi tāpuaki mā‘oni‘oni na‘e ‘ikai lava ke nau ma‘u koe‘uhí he na‘e ‘ikai ko ha fo‘ui ia ‘onautolu.¹²

Ko kimoutolu ‘a e ngaahi uaifi ‘oku mou faka‘ānaua na‘e mālohi homou ngaahi husepānití ‘i he Siasí, ‘o mou faka‘amu na‘a nau ‘i heni he ‘ahó ni kae ‘ikai ke nau loto-‘ita pe tāufehi‘á, ‘o mou fifili pe ko e hā nai ‘e lava ke fai ke ‘i ai ha ‘aho. . . . te mou fakataha ai mo kinautolu ‘i he temipale ‘o hotau ‘Otuá. Pea pehē foki mo kimoutolu ngaahi husepānití ‘oku faka‘amu pehē ange mai ne mou ‘i heni mo homou uaifi. ‘Oku mau pehē kia kimoutolu kapau te mou faivelenga ‘i he falala ‘oku mou ma‘ú, mo ‘ofa ‘i homou husepānití pe uaifi, pea mou lotu ma‘u pē ‘i he po‘ulí, pongipongí, mo e ‘aho mo e pō, ‘e fakamālohia kimoutolu Kāingalotu ‘o e Siasí ‘e he mālohi ‘o e Laumālie Mā‘oni‘oní, ‘a ia ‘oku ‘i ai ha‘amou totonu ke mou fiefia ai ‘a kimoutolu kuo papitaiso pea mo‘ui faivelengá. ‘E hanga ‘e he mālohi ko iá, ‘o ‘ai kimoutolu ke mou lava ‘o faka-vaivai‘i e ngaahi fakafepaki ‘a homou hoá pea ‘omi tataki mai ‘a kinautolu ke nau toe ofi ange ki he tuí.¹³

‘E ‘i ai hamou ní‘ihi te mou fakakaukau kimoutolu ke mali ki tu‘a ‘i he Siasí ‘o mou faka‘amu loto pē te mou fakaului mai homou hoá ki ho‘omou ngaahi tui fakalotú. ‘E lahi ange homou ngaahi faingamālie ke mou fiefia ‘i ho‘omou nofo malí ‘o kapau te mou fakaului ia kimu‘a pea toki fakahoko ‘a e malí.¹⁴

Ko e hā nai te tau lava ‘o fai ke tokoni ‘i hono fakamahino‘i ki he to‘utupú ‘a e ngaahi tāpuaki ‘o e mali temipalé pea ke nau teuteu atu ki ai?

Ko e mo‘oni ‘oku fakafalala ‘a e lelei ‘o e ‘api ‘o e Kau Mā‘oni‘oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní ‘i he founga mali na’e fa‘u ‘aki e ‘api ko iá. Ko e mali ko ia ‘oku fakahoko pē ki he nofo māmaní pea mo e taimi ní, ‘e tokanga taha pē ia ki he ngaahi me‘a ‘o e māmani ko ‘ení. Ko e mali ko ia ‘oku fakahoko ki he ta‘engatá, ‘e kehe ‘aupito pē hono fa‘ungá mo hono fakava‘é ia ‘o‘ona. . . .

. . . Ko e mo‘oni, ‘oku tau ‘ilo‘i foki ‘oku ‘ikai ‘omi e ngaahi tāpuaki ia ‘oku tau fekumi ki aí ‘i he‘etau tu‘u hake pē ‘o ‘alu ki he temipalé ta‘e fai ‘a e teuteu totonu ‘i he tapa kotoa peé. Ko e mali ta‘engatá ‘oku makatu‘unga ia ‘i ha tu‘unga matu‘otu‘a mo fakapotopoto pea mo ha mateaki ‘a ia—kapau ‘e fakataha‘i mo e ‘enitaumení mo e ngaahi ouaú—te nau lava ‘o fakaava ‘a e ngaahi matapā ‘o e langí kae malingi hifo kia kitautolu ‘a e ngaahi tāpuakí.

. . . ‘Oku ‘ikai ko e mali temipalé ko ha feitu‘u pē ia ‘oku fakahoko ai ‘a e ouaú; ka ko ha fakataukei kakato ia ki he mo‘uí, nofo malí pea mo e ‘apí. Ko e tu‘unga mā‘olunga taha ia ‘o hono fa‘u-fa‘u ‘o e ngaahi tō‘onga ‘ulungāanga ki he Siasí, anga-ma‘á, pea mo ‘etau fetu‘utaki fakafafo‘ituitui mo e ‘Otuá—pea mo ha toe ngaahi me‘a kehe pē. Ko ia ai, ‘oku ‘ikai fe‘unga ‘a hono malanga‘i ‘ata‘atā pē ‘o e mali temipalé. Kuo pau ke ngāue mo ‘etau ngaahi efiafi fakafāmili ‘i ‘apí, ngaahi kalasi seminelí, ngaahi ‘inisititiutí mo e ngaahi houalotú ‘o fakataumu‘a ki heni— ‘o ‘ikai ‘i he akonaki pē—ka ‘i hono fakaha‘i ko e tui fakalotu mo e ngaahi fakakaukau ko ia ‘o e mali temipalé, te nau ‘omi ‘i he mo‘uí ni mo e ta‘engatá ‘a e ngaahi me‘a ‘oku fie ma‘u mo‘oni ‘e ha kakai tokolahí. Kapau te tau fakahoko lelei e ngaahi me‘á ni, te tau lava ‘o fakali‘ali‘ali atu ai e faikehekehe ‘o e “mā‘oni‘oní mo ia ‘oku kovi” [vakai ki he ‘Isikeli 44:23] koe‘uhi ke lava ‘e he ngaahi ongo fakafa‘ē mālohi ko ia ‘oku ma‘u fakanatula ‘e he fānau fefiné ‘o ue‘i ‘a e finemui ‘oku veiveiua ‘i he‘ene fili ki he ngaahi ongo mā‘oni‘oní pe ko e hala ‘oku fekumi pē ki he fakalatá. ‘I hono fakataha‘i ‘o e fakauto‘uta mo‘oní mo e ngaahi lēsoni ‘oku akó, te tau lava ke

faka'ali'ali ai ki he talavou ko e founa 'a e māmaní ko e founa ia 'a e valé—neongo 'ene hā ngali faka'ofa'ofá pea neongo e 'asi ngali poto 'a hono kau tangata hā manumanumelié; ko e hala ia 'o e mamahí; ko e hala ia 'e iku 'o nau fakafehalaaki'i ai e ngaahi holi na'á ne ma'ú ke 'i ai hano 'api pea mo ma'u 'a e ngaahi fiefia 'o e hoko ko e tamaí.¹⁵

Neongo 'oku 'ikai lava ke veteki kotoa 'a e ngaahi palōpalema 'o e mo'ui ní 'i he mali temipalé, ka ko e mo'oni, ko kinautolu 'oku hū ki ai 'i he mo'ui tāú, 'oku hoko ia ko ha fakaū mo e malu'anga pea mo ha fakama'unga ki he laumālié 'i he taimi 'oku tō takutaku ai 'a e ngaahi matangi 'o e mo'uí. . . .

Ko e meimei ta'u 'eni 'e uofulu 'a 'eku a'usia ha ngaahi me'a faka'ofa'ofa, 'o 'eku nofo 'i he uike takitaha 'i he ni'ihí 'o e ngaahi 'api lelei taha 'o e Siasí, pea kehe 'aupito 'i he meimei uike kotoa pē, 'a 'eku lava 'o mamata ki ha ni'ihí 'o e ngaahi 'api 'oku 'ikai ke 'i ai 'a e fiefiá. Kuó u 'osi ma'u ha ngaahi fakakaukau aofangatuku mei he ngaahi me'a ko 'eni kuó u mamata aí: 'Uluakí, ko e ngaahi 'api fiefia tahá 'a e ngaahi 'api ko ia na'e mali temipale 'enau ongo mātu'á. Ko hono uá, 'oku ola lelei taha 'a e mali temipalé kapau na'e fakahoko 'e he husepānití mo e uaifí 'a e ngaahi ouau topu-tapu 'o e temipalé 'okú na ma'a mo haohao, 'i he sino, fakakaukau, pea mo e loto. Ko hono tolú, 'oku topu-tapu taha pē 'a e mali temipalé 'i he taimi ko ia kuo 'osi ako'i lelei ai kia kinaua 'a e ngaahi taumu'a 'o e 'enitaumeni topu-tapú pea mo e ngaahi ngafa 'o e husepānití mo e uaifí 'i hono tauhi 'o e ngaahi fakahinohino na'á na ma'u 'i he temipalé, 'o kamata pē mei he'ena malí. Ko hono faá, ko e ngaahi mātu'a ko ia kuo nau fakama'ama'a'i 'a 'enau ngaahi fuakava 'i he temipalé, 'oku 'ikai ha 'amanaki ia 'e toe lelei ange 'a 'enau fānaú 'iate kinautolu ko e tupu pē mei he'enu tā sīpinga koví.

'I he 'ahó ni, kuo hanga 'e he ngaahi ākenga fo'ou 'o e valá, kā-kaá, ngaahi fakangalingalí, pea mo e ngaahi me'a fakaholo-mamata 'o e māmaní, 'o fakakehe'i e ngaahi fakakaukau mā'oní'oni fekau'aki mo e 'apí pea mo e nofo malí, pea a'u pē ki he ouau foki 'o e malí. Monū'ia 'ā ka ko e fa'ē fakapotopoto 'okú ne mamata tonu ki he'ene tama fefiné 'i ha 'ata topu-tapu 'i he loki

silā fakalangí, ‘a ia ‘oku mavahe ia mei he ngaahi me‘a fakamāmani kotoa pē, pea ‘oku fepuke‘aki nima ai ‘a e ta‘ahine mali mo e tangata mali kei talavou ‘i he funga ‘ōlita toputapú ‘i he ‘ao ‘o e ngaahi mātu‘á pea mo e ngaahi kaume‘a mamae ‘o e fāmilí. Fakafeta‘i ki he ‘Otuá koe‘uhi ko e fa‘ē ko ia ‘okú ne fakahā ange ki he‘ene tama fefiné ko e feitu‘u ‘eni ‘i he māmani ‘oku ofi taha ki he langí, ‘oku fetu‘utaki ai ha loto ‘e ua ‘i ha fe‘ofa‘aki ‘okú ne kamata ha fehokotaki ‘o taha pē ‘a ia ‘okú ne fakafepaki‘i e ngaahi ha‘aha‘a ‘o e faingata‘á, loto-mamahí, pea mo e ngaahi ‘amanaki ta‘e hoko ‘oku fakatupu maumaú, peá ne ‘omai ‘a e me‘a mahu‘inga taha ‘okú ne ue‘i ‘a e lotó ke a‘usia ai ‘a e ngaahi lavame‘a kāfakafa taha ‘i he mo‘uí!¹⁶

‘Ofa ange ‘a e ‘Otuá ke tāpuaki‘i ‘a e ngaahi ‘api ‘o e Kāingalotú pea ke nau ma‘u ha fiefia heni pea mo ha fakava‘e ke ma‘u ai ‘a e hakeaki‘i ‘i he nāunau silesitalé ‘i he maama ka hoko maí.¹⁷

Ngaahi Fokotu‘u ki he Akó mo Hono Alea‘í

- Ko e hā e me‘a ‘e lava ke fai ‘e he ongo me‘a malí ke tauhi ai ‘ena ngaahi fuakava ‘o e mali ta‘engatá ‘i ha tu‘unga ‘oku mā‘olungá pea fakamu‘omu‘a ia ‘i he‘ena mo‘uí faka‘ahó? Ko e hā e founga ‘oku totonu ke tokoni ai e mali ta‘engatá ki he founga fetauhi‘aki ‘a e ngaahi hoa malí pea mo ‘enau fānaú?
- Te tau lava fēfē ‘o ako‘i ki he‘etau fānaú ‘a hono mahu‘inga ‘o e mali ta‘engatá?
- Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku “fakatupu ai ‘a e ‘ofa ‘oku lahi ‘e he feilaulau ‘oku lahi”? ‘Oku fakamālohia fēfē ‘e he ta‘e siokitá ha nofo mali?
- Ko e hā ‘e lava ke fai ‘e kinautolu ‘oku ‘ikai ke mālohi honau ngaahi hoá he Siasí ke toe fakamālohia ange ai ‘a ‘enau ngaahi nofo-malí? ‘E lava fēfē ‘e kinautolu ‘oku ‘ikai hanau mali he taimi ní, ‘o fakafonu ‘enau mo‘uí ‘aki hono fakahaa‘i ‘o e ‘ofa faka‘otuá pea mo e feilaulaú?
- ‘Oku mou pehē ‘oku ‘uhinga ki he hā ke “fāitaha ‘o tatau” ‘i he nofo malí?

- Ko e hā ha founga 'e toe “tupulaki 'o haohaoa ange ai e fe'ofa-
'aki 'a e ongo me'a malí 'o kakato 'i he 'afio'anga 'o e 'Eiki'?”

Ma'u'anga Fakamatalá

1. *Decisions for Successful Living* (1973), 174–75.
2. *Decisions for Successful Living*, 125–27; 'oku tñnaki atu ki ai hono fakapalakalafi.
3. *The Teachings of Harold B. Lee*, 'ātita'i 'e Clyde J. Williams (1996), 169.
4. *The Teachings of Harold B. Lee*, 239–40.
5. *Ye Are the Light of the World* (1974), 339.
6. *The Teachings of Harold B. Lee*, 236.
7. *The Teachings of Harold B. Lee*, 254.
8. *The Teachings of Harold B. Lee*, 249.
9. *The Teachings of Harold B. Lee*, 243.
10. *Decisions for Successful Living*, 177–78.
11. *Decisions for Successful Living*, 249.
12. *Ye Are the Light of the World*, 291–92.
13. Lea na'e fai 'i he konifelenisi 'a e Siteiki Veisiniá, 30 Sune 1957, 'Ākaivi 'a e Potungāue ki he Ngaahi Me'a Fakahisitōliá, Ko e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oní'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní
14. *Decisions for Successful Living*, 129.
15. “Special Challenges Facing the Church in Our Time,” seminā 'a e kau fakafofonga fakavahelahí, 3 'Okatopa 1968, 13–14.
16. “My Daughter Prepares for Marriage,” *Relief Society Magazine*, June 1955, 349–51.

Ko Hono Ako'i 'o e Ongoongolelei 'i 'Apí

*'E lava fēfē 'e he ngaahi mātu'á 'o ngaohi honau
'apí ke hoko ko ha hūfanga'anga pea mo ha
teuteu'anga ki he mo'ui ta'engatá?*

Talateu

Na'e me'a 'a Palesiteni Hālotti B. Lī fekau'aki mo e mahu'inga 'o hono ako'i 'o e ongoongolelei 'i 'apí 'o ne pehē :

“I he'etau lau mei he ngaahi me'a kuo tohi 'e he kau palōfita motu'á, 'oku tau 'ilo ai 'a e me'a hangehangē ko e tefito'i kovi ia na'á ne fakatupu 'a e fai angahala ko ia na'e tupu ai 'a e tutulu 'a e 'Otuá, 'a ia na'á ne fakatupu 'a e fa'ahinga 'o e tangatá. 'I he fakahā na'e fai 'e he 'Otuá ki he'ene palōfita faivelenga ko 'Īnoké, na'á ne fakahā ange 'oku 'ikai ha 'ofa 'a e toenga 'o 'ene fānaú pea nau fehī'a ki honau toto 'onautolú pē, 'a ia na'e 'uhinga pē 'eni ki he'enua fānaú.

“I he tali 'a e 'Otuá ki he fehu'i 'a 'Īnoke ki hono 'uhinga 'o 'ene tutulú, na'á Ne folofola ange 'kuo te'eki ai 'i hono kotoa 'o e me'a kuo fakatupu 'e hoku nimá ha angahala lahi pehē fau 'o hangē ko ia 'oku 'i he lotolotonga 'o ho kāingá.’

“Pea na'á ne toe hoko atu pē: ‘. . . vakai, 'e 'i he 'ulu 'o 'enua ngaahi tamaí 'a 'enua ngaahi angahalá. . . .’ (Mōsese 7:36–37.) 'Oku mahino lelei mai na'e fakahoko 'e he ngaahi mātu'á 'o e to'u tangata ko iá 'a e angahala lahi 'o e 'ikai ke nau tauhi ki he fekau na'e 'oange ki he ngaahi mātu'á kotoa talu mei he kuonga 'o 'Ātama 'o a'u mai ki hotau kuongá ni. Kuo 'ikai ke nau ako'i 'a e ngaahi tokāteline 'o e fakamo'uí ki he'enua fānaú.

“Kuo fakatokanga mai 'a e 'Eikí kia kitautolu, 'o hangē pē ko ia na'á ne fai 'i he kuonga 'o Noá, pea ko ia pē 'e hoko 'i he hā'ele

mai ‘a e Foha ‘o e Tangatá. ‘Oku tuku mai ‘e he ‘Otuá ki he kakaí ni ke nau tokanga ki he ui ‘oku ha‘u mei hotau kau taki ko e kau palōfitá pea ke nau ako‘i ‘a ‘enau fānaú ‘o hangē ko ia kuo fekau mai ‘e he ‘Eikí koe‘uhí ke nau hao mei he tautea ‘i he to‘ukupu ‘o e ‘Otua Māfimafi.”¹

‘E alea‘i ‘i he vahe ko ‘ení ‘a e ngaahi fatongia mamafa kuo tuku ki he ngaahi mātu‘á ke nau ako‘i ‘a e ongoongoleleí ki he‘enau fānaú pea ke teuteu‘i kinautolu ke nau mo‘ui anga-tonu.

Ngaahi Akonaki ‘a Hālōti B. Líí

Ko e hā nai ‘oku hoko ai ‘a e ‘apí ko e feitu‘u mahu‘inga taha ia ke ako‘i ai ‘a e ongoongoleleí?

Kuo pau ke ‘oua na‘a ngata pē ‘a e hoko ‘a hotau ngaahi ‘apí ko ha ngaahi hūfanga‘angá kae hoko foki ko ha ngaahi feitu‘u teuteu‘anga ke ‘alu atu mei ai ho‘omou to‘utupú mo e loto falala ke nau taki pea ke nau fehangahangai mo ha māmani moveuveu. ‘Oku tau ‘osi ‘ilo kotoa pē ko e me‘a ko ia ‘oku ako ‘i ‘apí ‘oku fakafofo ‘ene tolongá; ko e ngaahi me‘a ko ia ‘oku sio ki ai mo hoko ‘i ‘apí, ka ‘ikai pē ke ne tokoni‘i ‘a hotau to‘utupú, ko ‘ene muimui ‘iate kinautolu mo fakatupu ‘a e maumau ‘i he ngaahi ta‘u ka hoko maí. ‘Oku lava pē ke hoko ‘a hotau ngaahi ‘apí ko ha ngaahi sīpinga ia ma‘á e fa‘ahinga kotoa ‘o e tangatá, ka kuo pau ke tau toe fu‘u tokanga fakamātoato ange ki he fale‘i ‘a e kau taki ‘o e Siasí fekau‘aki mo e tefito ko ‘ení ‘o lahi ange ia ‘i ha toe taimi. Kuo hoko ma‘u pē ia ko ha tukupā makehe, ka ‘oku hoko ia ‘o toe lahi ange he taimí ni koe‘uhi ko e lahi ‘a e ngaahi maumau ‘oku hoko ‘i he ngaahi ‘apí ‘o hotau kuongá ni. ‘Oku lava pē ke “ongo‘i pea mamata” ‘a e fānaú ki he ngāue ‘a e ongoongoleleí ‘i ‘apí. ‘Oku lava ke nau mamata tonu ki hono mo‘oní pea mo hono mālohí; ‘oku lava ke nau mamata ki he‘ene feau e ngaahi fiema‘u ‘a e fakafo‘ituituí.²

Kuo ‘osi toutou tala tu‘o lahi ko e ‘apí ‘oku makatu‘unga ai ‘a e mo‘ui anga-tonú. . . . ‘Oku fakatou fakahā mai ‘e he ngaahi fakahā ‘a e ‘Otuá pea mo e poto ‘oku ako ‘e he tangatá kia kitautolu ‘a hono mahu‘inga ‘o e ‘apí ‘i hono fakafōtunga ‘o e mo‘ui kakato ‘a e fakafo‘ituituí.³

Kuo faka'au pē ke lahi ange 'a 'ene mahino mai ko ia ko e 'apí mo e fāmílí ko e kī ia ki he kaha'u ' o e Siasí. Ko e kī'i tamasi'i ko ia 'oku 'ikai ke 'ofa'i, 'a e kī'i tamasi'i kuo te'eki ai pē ke ne 'ilo'i 'e ia 'a e me'a ko e akonaki, ngāue, pe ko e fatongia, 'e fa'a tukulolo ia ki he ngaahi me'a 'a e tēvoló ke fetongi 'aki 'a e fiefiá—ki he ngaahi faito'o kona tapú, 'ahi'ahi'i 'o e ngaahi tō'onga fakasekisuálé, pea mo e fakafepakí, 'o tatau ai pē pe 'oku hā ia 'i he'ene ngaahi fakakaukaú pe 'i hono 'ulungāangá. . . .

'Oku 'ikai mo ha toe feitu'u lelei ange ka ko 'api ke ako'i mo ako ai 'o kau ki he nofo malí, ki he 'ofá, mo e tu'unga tangata pe fefiné koe'uhí he 'oku lava ke fakataha'i totonu 'a e ngaahi me'a ni 'i ha mali temipale kuo 'osi fakatoputapu'i. 'Oku 'ikai ha toe feitu'u lelei ange ke tokoni'i ai 'a e ngaahi loto veiveiua 'o 'etau to'u tupú ka koe feitu'u ko ia 'oku 'i ai 'a e 'ofá—'i 'api. 'E lava 'e he 'ofá 'o fakatau'atāina'i 'a ho'omou to'u tupú ke nau fakafanongo kia kinautolu 'oku nau 'ilo te nau lava 'o falala ki aí. . . .

'E lava nai ke 'ofa ha tamasi'i ki hono kaungā'apí ta'e te ne fuofua 'ilo 'e ia 'a e 'ofá? 'E lava 'e ha tokotaha kei si'i 'a ia kuo te'eki ai falala ange ha taha ki ai 'o ako ke ne falala ki ha taha? 'E lava 'e ha tamasi'i kuo te'eki ai ke ne 'ilo 'a e me'a ko e ngāue pe ko e fatongiá 'o sio ki hono fie ma'u 'o e ngaahi 'ulungāanga mahu'inga ko iá ke ne hanga 'o pukepuke fakataha 'a e anga 'o 'etau nofó? 'E lava 'e ha ta'ahine kuo te'eki ai ke ne kau 'i hano alea'i 'o e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei 'i hono 'apí, 'i hono alea'i fakamātoato pea fakakata he taimi 'e nī'hi, 'o matu'uaki 'a e ngaahi fakaanga 'a māmaní pea mo e ngaahi fakakaukau fakafepaki ki he'ene tui fakalotú?. . . Kapau 'oku te'eki ai ke a'usia 'e ha taha hono ngāue'i 'o ha tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei, 'oku toe fu'u faingata'a ange ia ke ne tui ki he tefito'i mo'oni ko iá. . . .

'I ha taimi kuo fakahā mai 'e tatau tofu pē mo e ngaahi 'aho 'o Noá, kuo pau ke tau hanga ai 'e kitautolu 'o tokoni'i 'a 'etau to'u tupú ke nau ako ke fai 'a e ngaahi fili totonú, ke nau tupulaki 'i he mahu'inga'ia pē 'iate kinautolu, kae fakatautefito 'eni ki he taimi 'oku lava ke tākiekina lelei ai kinautolu 'i he 'apí, 'a e feitu'u 'oku lava ai 'e he 'ofa 'a e fāmílí 'o 'ai ke lava 'o fakahoko mo 'uhinga mālīe ai 'a e fakatomalá. Ko e taimi lahi ko e 'ātakai ko ia

Na'e enginaki 'e Palesitani Hāloti B. Lī 'o pehē, "Mou ako'i homou ngaahi fāmili 'i ho'o-mou efiāfi fakafāmili 'i 'apí; ako'i kinautolu ke nau tauhi e ngaahi fekau 'a e 'Otuá, he ko ia pē hotau malu'anga he ngaahi 'aho ní."

'oku 'i ai 'etau to'u tupú 'i tu'a mei he 'apí mo e Siasí 'oku 'ikai ke fa'a ma'u ai 'a e ngaahi tu'unga 'ulungāanga lelei ia, pe ko hono ma'u ai 'o e ngaahi fakakaukau 'oku fakafepaki ki he ngaahi tefi-to'i mo'oni 'o e ongoongolelei.⁴

'Oku hilifaki ki he ngaahi mātu'á 'i 'api pea ki he Siasí 'a e fatongia mamafa ke ako'i 'a e ngaahi mo'oni 'o e ongoongolelei koe-'uhí ke lava 'o 'i ai ha taula ma'a e tangata takitaha. He kapau 'e 'ikai ha taula peheni, 'e "felilī'aki, mo fe'ave'aki fano 'e he matangi" 'a e tangatá, 'o puhī'i atu ia 'e he akonaki kotoa pē 'oku 'ikai 'ilo pe ko 'ene kamatá mei fē, 'o ne hanga 'e ia 'o 'ai ke puputu'u 'a 'ene fakakaukau ki he me'a 'oku hala 'i he 'ao 'o e 'Otuá [vakai, 'Efesō 4:14; Sēmisi 1:6]. 'Oku totonu ko e kakai ako lelei taha pē kinautolu 'i he funga 'o e māmaní 'o kapau te tau tokanga ki he ngaahi fekau 'a e 'Eikí.

Kapau 'e malu'i peheni 'a 'etau to'u tupú, 'e 'ikai fa'a ue'i 'a 'enau tui fakalotú 'i he taimi 'oku nau fetaulaki ai mo e ngaahi fakakaukau fakaako ta'e mo'oni ko ia 'oku nau fakafepaki'i e ngaahi mo'oni 'o e ongoongolelei. Kuo 'osi malu'i kinautolu ia mei he ngaahi ngahau kona 'o e lau'ikovi'i mo e mālualoí.

Ko e kau talavou. . . . ‘oku tataki ‘enau fakakaukau ‘e he mo‘oni kuo hoko ko e “maka tu‘ú” ‘e ‘ikai ke nau tukulolo kinautolu ‘i ha momeniti te nau ki‘i vaivai ai ki ha fa‘ahinga ‘ahi‘ahi ‘a ia ‘e hoko ko ha maumau fakaeangama‘a ‘i hono kotoa ‘o ‘enau mo‘uí. . . .

Ko e kau talavou mo e finemui faikaume‘a ‘oku nau hanga atu ki he malí, kapau pē ‘e tataki mo fakahinohino kinautolu ‘e he ngaahi fakakaukau ‘oku ‘omi ‘e he mo‘oni ‘o e ongoongoleleí, te nau fakamā‘oni‘oni‘i pē ‘e kinautolu kinautolu ‘aki ‘enau tauhi ‘a e lao ‘o e mali fakasilesitialé ke nau ma‘u ai ‘a e fiefia ta‘engatá.⁵

Na‘e folofola ‘e he ‘Eikí ‘o pehē na‘e ‘ikai ‘oange ‘a e mālohi ia kia Sētane ke ne fakatauele‘i ‘a e fānau ikí “kae ‘oua ke nau faka-‘au ke fe‘unga ‘i hoku ‘aó ke ‘eke‘i ‘enau angahalá” (T&F 29:47). ‘Oku hoko atu ai pē ‘a e lea mahu‘inga ko ‘eni: “Koe‘uhí ke ‘eke‘i ‘a e ngaahi me‘a lalahi ‘i he nima ‘o ‘enau ngaahi tamaí” (T&F 29:48). ‘Oku ‘uhinga ‘eni ki he ngaahi mātū‘á. Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku ‘ikai fakangofua ai ‘e he ‘Eikí ‘a Sētane ke ne fakatauele‘i ‘a e fānau ikí kae ‘oua kuo nau fe‘unga ke ‘eke‘i meiate kinautolu ‘enau angahalá? ‘Oku ‘uhinga ia ke ma‘u ‘e he ngaahi mātū‘a ‘a e faingamālie ke nau fakatō ki he loto ‘o e fānau ikí ‘a e ngaahi me‘a mahu‘inga ‘oku fie ma‘u ke fakatō ki honau lotó ki-mu‘a pea nau toki a‘usia ‘a e taimi ‘oku nau fe‘unga ai ke ‘eke‘i ‘enau ngaahi angahalá meiate kinautolú, he ka ‘ikai ‘e fu‘u tōmui ia ke fakatō ki he loto ‘o ‘enau fānau ‘a e ngaahi me‘a mahu‘inga ko iá.⁶

‘Oku tau ma‘u ‘e kitautolu ko e ngaahi tamaí, kau faiakó, ngaahi fa‘eé, [ha fatongia] mamafa ki hono langa hake ‘a e lau-mālie ‘o e tangatá. Ko e mo‘oni, ‘oku ‘ikai lava ke fakatauele‘i ‘e Sētane ‘a e fānau ikí kae ‘oua kuo nau fe‘unga ke ‘ekei meiate kinautolu ‘enau angahalá; ka ‘oku fai ‘e Sētane ia ‘a e me‘a kotoa ‘okú ne lavá ‘aki ‘ene feinga ke ‘ai kitautolu kuo fakafalala mai ki ai honau tokangaí mo honau ako‘í ke tau ta‘e tokanga pea tuku pē kinautolu ke nau fa‘ufa‘u ‘a e fanga ki‘i ‘ulungāanga ko ia te nau hē aí, ‘o tupu ai ‘a e ‘ikai ke nau fe‘unga ki he taimi te nau fe-paki ai mo Sētané, pea ‘ikai ke nau lava ‘o malu‘i kinautolu ‘i he taimi kuo nau ta‘u fe‘unga ai ke ‘eke‘i meiate kinautolu ‘enau angahalá.⁷

Kuo pau ke mau fakatō mamafa ki he tamai kotoa pē ‘e ‘eke’i meiate ia ‘a e lelei ta’engata ‘a hono fāmīlī: ‘oku ‘uhinga ia ki he’ene kau mo hono fāmīlī ki he Siasī; ‘oku ‘uhinga ia ki he’ene ‘alu mo hono fāmīlī ki he houalotu sākalamēnitī; ‘oku ‘uhinga ia ki he’ene fakahoko ‘a e efiāfi fakafāmīlī ‘i ‘apī ke pukepuke fakataha mai hono fāmīlī; ‘oku ‘uhinga ia ki he’ene teuteu’i ia ke ne ‘ave kinautolu ki he tempalé koe’uhī ke lava ‘o teuteu’i ai kinautolu ‘i he ngaahi sitepu ko ia te ne fa’u ha ‘api ma’a ha fāmīlī ta’engata.⁸

Si’i ngaahi fa’ē, mo kimoutolu ko e ngaahi tamai, ‘oku ou tapou atu ke mou foki mu’a ‘o fakakakato ‘a homou fatongia ki he ngaahi laumālie mahu’inga ko iá. Kapau ‘oku ‘ikai ke mou teuteu’i kinautolu ki he ‘aho ko ia ‘oku hoko mai, ko hai te ne toe fai iá? ‘A e ‘aho ko ia ‘e hoko mai ai [‘a e ‘Eikí] ‘o hangē ha kaiha’a ‘i he poó, ka ‘okú ke teuteu’i nai kinautolu ke nau tu’u ‘i Hono ‘aó? Ko e taimi ko ia ‘oku nau ‘i he mala’e ai ‘o e taú, ‘a e taimi ‘oku nau fehangahangai ai mo e faingata’á, pea nau fehangahangai mo e ‘ahi’ahí, ‘oku kakau atu nai ho’o ‘ofa fakafa’eé ‘i he ngaahi maile ko ia ‘e lauafé ‘o pukepuke ‘a ho fohá pe ‘ofefiné ke ne tu’u ma’u?⁹

**Ko e hā ‘a e ngaahi tefito’i mo’oni ‘o e ongoongolelé
‘oku totonu ke tau ako’i ki he’etau fānaú?**

Na’e tohi ‘e he palōfita ko ‘Īnosí ‘o kau ki he ngaahi akonaki ‘a ‘ene tamai. Na’á ne pehē ‘e ia, “Ko au ‘Īnosi, ‘i he’eku ‘ilo ko e tangata anga-tonu ‘a ‘eku tamai—he na’á ne ako’i au. . . mo e akonaki mo e ngaahi enginaki ‘a e ‘Eikí—pea fakafeta’i ki he huafa ‘o hoku ‘Otuá koe’uhī ko ia” (‘Īnosi 1:1). Kuó u fakakaukau-loto ki he lea ko iá, “He na’á ne ako’i au ‘i he akonaki.” ‘Oku ‘uhinga ia ki he hā ‘Oku ‘uhinga ‘a e akonakí ki he founga ‘o e ako’i mo e akonakí’i. ‘Oku ‘uhinga ki he hā ‘a e enginakí? ‘Oku ‘uhinga ia ki he valoki, fakatokanga pe fakamanatu ‘i he anga-vaivai pe founga fakakaume’a. Fakafeta’i ki he huafa ‘o e ‘Otuá koe’uhi ko e tamai mo e fa’ē ‘okú na ako’i ‘i he akonaki pea mo e enginaki ‘a e ‘Eikí!¹⁰

Kuo ‘osi folofola mahino mai pē ‘a e ‘Eikí ‘o kau ki he teuteu ko ‘eni ke malu’i e to’u tupú mei he ngaahi tō’anga fakatu’utāmaki te ne faka’auha kinautolú. Kuó ne ‘osi tuku mai ha fatongia mamafa ki he ngaahi ‘api ‘o e fonuá ni. Ko ‘eni ‘a ‘ene folofolá:

“Pea ko e tahá, kapau ‘oku ma’u ha fānau ‘e ha ongo mātu’a ‘i Saione pe ‘i ha taha ‘o hono ngaahi siteikí ‘a ia kuo fokotu’ú, ‘a ia ‘oku ‘ikai ke nau ako’i ‘a kinautolu ke mahino ‘a e akonaki ‘o e fakatomalá mo e tui kia Kalaisi ko e ‘Alo ‘o e ‘Otua mo’uí, pea mo e papitaisó mo e foaki ‘o e Laumālie Mā’oni’oni ‘i he hilifaki ‘o e nima ‘o ka nau ka ta’u valu, ‘e ‘i he ‘ulu ‘o e mātu’á ‘a e angahalá. . . .

“Pea ke nau ako’i foki ‘enau fānau ke lotu, pea ke ‘a’eva ‘o angatonu ‘i he ‘ao ‘o e ‘Eiki.” [T&F 68:25, 28.]¹¹

Ko e mahafu tau mālohi taha ‘oku tau ma’u ke tau’i ‘aki ‘a e koví ‘i he māmaní he ‘aho ní, ‘o tatau ai pē pe ko e hā ‘a e ngaahi kovi ko iá, ko ha fakamo’oni ta’e toe ue’ia ki he ‘Eiki mo e Fakamo’ui ko Sisū Kalaisí. Ako’i ‘a ho’omou fānau ikí lolotonga ‘oku nau kei ikí pea te nau tupu hake ‘o mālohi. ‘E lava pē ke nau hē atu, ka ‘e toe fakafoki mai kinautolu ‘e ho’omou ‘ofá mo ho’omou tuí.¹²

‘Oku totonu ke manatu’i ‘e he ngaahi mātu’á ‘a ‘enau ngaahi ngāué ‘i he ala falala’anga kakato, ke nau sio ‘oku ‘ikai ha nofo noa koe’uhí ke ‘oua na’a tupu hake ‘enau fānau ‘i he fai angahala, ka ke ako’i kinautolu ke nau fekumi fakamātoato ki he ngaahi koloa ‘o e nofo ta’engatá, ke ‘oua na’a fonu honau matá ‘i he mānumanu (vakai, T&F 68:30–31). Ko e fatongia ia ‘o e tamaí mo e fa’ee. ‘Oku tuku mai ‘e he ‘Eiki ‘a e fatongia ‘uluaki ‘o hono ako’i ‘o e ngaahi fāmilí ki he ngaahi mātu’á.¹³

Kuo pau ke ako’i ‘a e ki’i tamasi’i pe ta’ahine takitaha ke ne ‘ilo’i ko ha fānau ia ‘a ha ongo mātu’a fakalangi pea ko e me’a ia ‘a e tamasi’i mo e ta’ahine takitaha ke ne ngāue ‘o fakatatau mo ha foha pe ‘ofefine ‘o e ‘Otuá koe’uhí ka hoko mai ‘a e taimi ‘o e faingata’á ‘okú ne lava pē ke lotu pea tali ‘a ‘ene ngaahi kolé ‘o hangē ko ia ‘oku taau ke ma’u ‘e ha fānau anga-tonu.

Kuo pau ke ako’i ki he tamasi’i pe ta’ahine kotoa pē ko hono sinó ko e temipale ia ‘o e ‘Otuá pea ko ia ia ‘okú ne faka’uli’i ‘a e temipale ‘o e ‘Otuá, ‘e faka’auha ia ‘e he ‘Otuá [vakai, 1 Kolinitó 3:16–17].

Kuo pau ke ako ‘e he tamaiki pe ta’ahine takitaha ‘oku toki lava pē ke ma’u ‘a e tui fe’unga ke a’usia ai ‘a e haohaoá ‘i he feilaulau, pea kapau he ‘ikai ke ne ako ke ne feilaulau’i ‘a hono ngaahi u’á pea mo ‘ene ngaahi holi fakakakanó ‘o talangofua ki he ngaahi

fono 'o e Ongongoleléi, 'e 'ikai lava ke fakama'a ia pea ngaohi ke mā'oni'oni 'i he 'ao 'o e 'Eiki.

Kuo pau ke ako'i 'a e tamasi'i pe ta'ahine kotoa pē ke ne anga 'apasia ki he ngaahi faka'ilonga 'o e ngaahi me'a 'oku toputapú 'i 'api, 'i he Siasí, pea 'i he koló.

Kuo pau ke ako'i totonu 'a e tamasi'i pe ta'ahine kotoa pē 'i hono faka'aonga'i 'o hono nimá mo hono 'ulú pea 'ai ke mahino kiate ia ko e ngaahi ongo kotoa pē 'oku ma'u 'e he tangatá ko e foaki mai ia 'e he 'Otuá pea ki ha taumu'a 'oku faka-'otua 'o kapau 'e mapule'i lelei ia.

Kuo pau ke ako'i 'a e tamasi'i pe ta'ahine kotoa pē ke ne ngāue 'aonga 'aki 'a hono taimi 'ataá pea ko e va'ingá 'oku 'ikai ko e va'inga 'ata'atā pē ka 'oku 'i ai hono taumu'a. Ko ha taimi ia 'okú ne akoako ai 'a e konga te ne fakahoko 'i he taimi te ne matu'otu'a aí.

Kuo pau ke tuku ke a'usia 'e he tamasi'i pe ta'ahine kotoa pē ha ngaahi me'a fe'unga ke nau ako ai 'o 'ilo'i 'oku 'omi 'e he ngāue tokoni ta'e siokitá 'a e fiefiá pea 'oku ma'u 'a e fiefia lahi tahá 'i he ngāue ko ia 'oku 'ikai ke totongí.¹⁴

'Oku totonu ke fanongo 'a 'etau fānaú 'i 'api ki he ngaahi faka-mo'oni 'a 'enau mātu'á. Toki tamai pe kui tangata fakapotopoto mo'oni ia 'oku 'ai pē peá ne fai fakatāutaha 'ene fakamo'oni faka-fo'ituituí ki he'ene fānaú!¹⁵

**'Oku lava fēfē ke tokoni 'a e ngaahi efiafi fakafāмили 'i 'apí
ki he ngaahi mātu'á 'i hono fakahoko 'o honau ngaahi
fatongia ki hono ako'i 'o e ongoongoleléi?**

Na'e fakahoko mai ha toe fakamamafa 'oku lahi angé 'i he polokalama efiafi fakafāмили 'i 'apí ki hono ako'i 'o e fānaú 'i 'api 'e he mātu'á. Na'e 'ikai ko ha me'a fo'ou 'eni. . . . 'I he tohi fakamuimui taha na'e fai 'e Palesiteni Pilikihami 'Iongi mo hono Ongó Tokoní ki he Siasí, na'a nau tapou ai ki he ngaahi mātu'á ke nau fa'a fakatahataha'i mai 'enau fānaú 'o ako'i kia kinautolu 'a e ongoongoleléi 'i 'api. Ko ia na'e fakamamafa'i mai pē 'a e efiafi fakafāмили 'i 'apí ia talu mei he taimi na'e fokotu'u ai 'a e Siasí 'i he kuonga ko 'eni.¹⁶

Kapau 'oku tau ta'e tokanga heni ki hotau ngaahi fāmīlī 'i hono fai 'o e efiafi fakafāmīlī 'i 'apī pea ta'e tokanga heni ki hotau fatongia, 'e hā fēfē nai 'a hēvani 'o kapau 'e mole meiate kinautolu hanau ni'ihī ko e tupu mei he'etau ta'e tokangá? 'E 'ikai ke hēvani 'a hēvani ia kae 'oua pē kuo tau fai 'a e me'a kotoa pē 'oku tau lavá ke fakamo'ui 'a kinautolu kuo tuku mai 'e he 'Eikí ki hotau hokohoko fakafāmīlī. Ko ia, kuo pau ke liliu 'a homou ngaahi loto 'o kimoutolu ngaahi tamaí mo e ngaahi fa'eé ki ho'omou fānaú he taimí ni pē 'o kapau 'oku mou ma'u 'a e Laumālie mo'oni 'o 'Ilaisiaá, pea 'oua na'a mou fakakaukau 'o pehē 'oku 'uhinga pē ia kia kinautolu 'i he tafa'aki 'e taha 'o e veilí. Fakatafoki homou lotó ki ho'omou fānaú, pea mou ako'i 'a ho'omou fānaú; ka kuo pau ke mou fai ia 'i he taimi 'oku nau kei iiki fe'unga ai ke ako'i kinautolú. Pea kapau 'oku mou fakali'eli'aki 'a ho'omou efiafi fakafāmīlī 'i 'apī, 'oku mou fakali'eli'aki ai pē 'a e kamata'anga 'o e ngāue 'a 'Ilaisiaá 'o hangē pē ko ha'amou fakali'eli'aki 'a e ngāue fakatohi- hohokó.¹⁷

'Oku tau ngāue ma'u pē nai mo 'etau fānaú mo e ngaahi makapuná 'i he loto'i siakale 'o hotau 'apī? 'Oku tau fekumi nai ki he'etau fanga sipi 'oku nau 'i ha tu'unga fakatu'utamaki ke hē atu mei he tauhí pe mei he loto'aá? 'Oku tau ako'i nai hotau ngaahi fāmīlī [i he] efiafi fakafāmīlī 'i 'apī? 'Oku tau kau nai 'i he efiafi fakafāmīlī pe 'oku tau lea pē 'o pehē, "Oku 'ikai ke 'aonga 'a e ngaahi lēsoni ia ko 'enī kia kitautolu, pea ko au pē mo e Fine'eikí toko ua, pea ko e ngaahi lēsoni pē 'eni ia ma'á e ngaahi fāmīlī 'oku 'i ai 'enau fanga ki'i fānau ikí?"¹⁸

Tuku ke u fai atu mu'a ha fehu'i. Kapau na'á ke 'ilo'i 'okú ke mo'ua 'i ha fa'ahinga mahaki 'e 'ikai toe sai pea 'oku fakangatangata pē ho taimi 'i he māmaní pea 'oku 'i ai ho'o fanga ki'i fānau iiki 'oku nau fakafalala atu kiate koe ke ke fale'i, mo fakahinohino, mo tataki, ko e hā leva e me'a te ke fai ke teuteu'i ai kinautolu ki ha taimi te ke mālōlō ai? Kuó ke ki'i tu'u hifo nai 'i ha taimi 'o fai hifo pē kiate koe 'a e fa'ahinga fehu'i ko 'enī?

Tuku ke u lau atu. . . . mei ha tohi [a ha fa'ē] 'e taha: "I he taimi ko ē ne u fuofua kau mai ai ki he Siasí, na'á ku fa'a nofo pē 'o fakakaukau loto ki he kalasi 'api na'á ku faka'amu te u ma'u 'i ha 'ahó. Na'á ku fakakaukau loto atu ki he tu'unga 'o e 'api fakaofo'ofa mo fakafiemālie taha ne u lava 'o sio loto atu ki aí. Na'á

ma 'ai ke hoko 'o mo'oni 'a e fakakaukau ko iá mo hoku husepā-nití 'i he taimi na'á ma fakataha'i mai ai 'ema fānaú 'o ako'i kia kinautolu 'a e ongoongoleléi. . . . Ko e me'a 'e taha na'á ma fakatou 'ohovale mo fiefia aí ko e ako ko ia 'a 'ema fānau hono kotoa ke nau manako 'i he'emaugaahi efiāfi fakafānili 'i 'apí. . . . Kuo 'osi kamata 'eni ke lahi ange 'ene mahino kiate au 'a e vave 'o e tupu hake 'a 'ema fānaú pea mo e nounou 'a e taimi 'okú ma ma'u 'e kimaua ongo mātu'á ke ako'i ai kinautolú. . . .

"Na'á ku puke lahi 'aupito he fa'ahita'u fakatōlau kuo 'osí. 'Oku ou fakatau ange pē he 'ikai ngali laulaunoa 'eni, ka ko e toki fuofua taimi 'eni na'á ku fakatokanga'i ai hoku mahu'inga ki he'eku fānaú. . . . 'I he'eku tokoto ko 'eni ta'e te u toe lava ke fai ha me'a ma'anautolú, na'á ku 'ilo'i kuo ngata 'a e taimi ia ke u toe lava ai 'o tākiekina kinautolu 'i he mo'ui ko 'eni ka ne ta'e 'oua pē 'a e kei kau mai 'a 'eku Tamai Hēvaní, 'a e toki mahu'inga 'o e ngaahi houa mo e ngaahi uike mo e ngaahi māhina pea mo e ngaahi ta'u 'oku hanga mai mei mu'á.

"Na'á ku fakapapau'i leva ha ngaahi me'a lahi he taimi ko iá fekau'aki mo hono faka'aonga'i 'o e taimi ko iá, 'o kapau 'e tuku mai ha taimi mo'oku. Ko e taha ko 'eku ngaohi ha ki'i kongasii pē 'o hēvani 'i māmani, ke u fakamoleki haku taimi 'i he pō kotoa pē ke u laukonga ai mo talanoa mo e fānaú. . . . Kuó u 'osi lau e kongalahi 'o e Tohi 'a Molomoná kia kinautolu mei he ngaahi tohi talanoa 'a e fānaú. . . . tuku kehe 'a e ngaahi me'a kehe na'a nau fie ma'u ke lau angé. . . . 'Oku ou 'ilo'i pau 'oku mahu'ingamālie pē kia kinautolu 'eku fanongo ki hono fai 'e he'eku ki'i tamasi'i ta'u valú 'a 'ene lotu fakafeta'i koe'uhi ko e kau palōfita ne nau tauhi 'a e ngaahi tohi lekōtí, pe ko e taimi 'oku fakamālō ai 'eku ki'i tamasi'i ta'u nimá 'i he hao 'a Nifai mo kinautolu na'e anga-tonú ki he feitu'u maomaonganoá 'i hono kumi ia 'e Leimana mo Lēmiuela ke tāmate'i. Ko e me'a 'eni kuó ma 'ilo'i, ko e taimi pē 'okú ma ma'u ai ha faingamālie ke tokoni'i 'ema fānaú ke nau tupulaki 'i he'enua 'ofa mo e mahino ki he ongoongoleléi pea mo e Tamai na'á ne fakatupu kinautolú, 'oku toe tupulaki ai pē foki mo 'ema fe'ofa'aki pea 'oku kau lelei 'aupito 'eni ki he tu'unga 'oku 'i ai homau fānili 'i ha founga 'oku 'uhinga mālie 'aupito. Ko hono 'uhinga 'eni 'oku mātu'aki fu'u mahu'inga ai kia kimaua 'a e efiāfi fakafānili 'i 'api 'oku fai fakauiké.¹⁹

‘Oku ou lotua ke mou lea ‘aki ‘i homou ngaahi ‘apí ‘a e ngaahi lea na’e fai ‘e Siosiuá ‘i he kuonga fuoloá: “Ka ko au mo hoku falé te mau tauhi ‘a [e ‘Eikí]” (Siosiuá 24:15). Mou ako‘i homou ngaahi fāmílí ‘i ho‘omou efiafi fakafāmili ‘i ‘apí; ako‘i kinautolu ke nau tauhi e ngaahi fekau ‘a e ‘Otuá, ko ia pē ‘a hotau malu‘anga he ngaahi ‘aho ní. Kapau te nau fai ia, ‘e malingi hifo ‘a e ngaahi mālohi ‘o e ‘Otuá Māfimafi kia kinautolu ‘o hangē ko e hahau mei langi, pea ‘e ‘iate kinautolu ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oní.²⁰

Ngaahi Fokotu‘u ki he Akó mo Hono Alea‘í

- Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku fu‘u mahu‘inga ai ‘a ‘apí ki hono fakafōtunga ‘o e “mo‘ui kakato” ‘a ‘etau fānaú? Ko e hā kuo pau ai ke ‘ai ‘e he ngaahi mātu‘á ‘a hono ako‘i ‘o e ongoongolelé ki he‘enau fānaú ko ha me‘a mahu‘inga taha ‘o kamata pē mei he taimi ‘oku nau kei iiki aí?
- Te tau ngaohi fēfē hotau ngaahi ‘apí ke hoko ko e ngaahi hū-fanga‘anga mei he ngaahi anga ta‘e mā‘oni‘oní pea mo e ngaahi faingata‘a ‘o e māmaní?
- ‘Oku lava fēfē ‘e he ngaahi mātu‘á ke ako‘i ‘a e ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 68:25–28 ki he‘enau fānaú? ‘Oku lava fēfē ke tokoni‘i ‘e he ngaahi mātu‘á ‘a ‘enau fānaú ke nau “ako ‘o ‘ilo‘i ‘oku ‘omi ‘e he ngāue tokoni ta‘e sio kitá ‘a e fiefiá”?
- Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku mahu‘inga ai ke fanongo ‘a e fānaú ki hono fakamo‘oni‘i ‘e he‘enau ngaahi mātu‘á ‘a e ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘o e ongoongolelé?
- Ko e hā e ngaahi founga ‘oku fekau‘aki ai ‘a e ngāue (pe misiona) ‘a ‘Ilaisiaá mo hono ‘ohake ‘e he ngaahi mātu‘á ‘a ‘enau fānaú?
- Ko e hā ‘oku mahu‘inga ai ke fai ‘a e ngaahi efiafi fakafāmili ‘i ‘apí? Ko e hā ha founga kuó ke fai ke toe lelei ange ai ho‘omou

1. ngaahi efiafi fakafāmili ‘i ‘apí?

1965, 13; pe *Improvement Era*, Sune 1965, 496.

2. *The Teachings of Harold B. Lee*, ‘ātita‘i ‘e Clyde J. Williams (1996), 297–98.

3. *The Teachings of Harold B. Lee*, 267.

4. *Ye Are the Light of the World* (1974), 64–66.

5. *Stand Ye in Holy Places* (1974), 370–71.

6. *The Teachings of Harold B. Lee*, 269.

7. *The Teachings of Harold B. Lee*, 268.

8. *The Teachings of Harold B. Lee*, 293.

9. *The Teachings of Harold B. Lee*, 276.

10. Lea ‘i he konifelenisi fakata‘u hono tolu ‘a e Palaimelí, 3 ‘Epeleli 1959, ‘Akaivi ‘a e Potungāue ki he Ngaahi

- Me'a Fakahisitōliá, Ko e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ni, 1–2.
11. *Decisions for Successful Living* (1973), 24–25.
 12. *The Teachings of Harold B. Lee*, 273.
 13. *The Teachings of Harold B. Lee*, 277.
 14. "For Every Child, His Spiritual and Cultural Heritage," *Children's Friend*, 'Aokosi 1943, 373.
 15. *The Teachings of Harold B. Lee*, 279.
 16. *The Teachings of Harold B. Lee*, 266–67.
 17. *The Teachings of Harold B. Lee*, 280–81.
 18. *The Teachings of Harold B. Lee*, 268.
 19. Lea na'e fai 'i he fakataha'anga 'a e kau faiako faka'apí 'i he konifelenisi lahi, 8 'Epeleli 1966, 'Akaivi 'a e Potungāue ki he Ngaahi Me'a Fakahisitōliá, Ko e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 4.
 20. *The Teachings of Harold B. Lee*, 273.

Ko e ‘Ofá ‘i ‘Api

‘E lava fēfē ‘e he ngaahi mātu‘á ke toe fakamālohia ange ‘a e ngaahi ha‘i ‘o e ‘ofá ‘i honau vaá pea mo ‘enau fānaú?

Talateu

“**O**ku mātu‘aki mahu‘inga ‘aupito ‘a e fāmīlī ‘i he‘etau fekumi ko ia ke ma‘u ‘a hotau hakeaki‘i ‘i he pule‘anga ‘o ‘etau Tamai Hēvaní,” ko e akonaki ia ‘a Palesitēni Hāloti B. Lī.¹ ‘I he‘ene fakakaukau ko ia ki he taumu‘a mahu‘inga ko ‘ení, na‘á ne fa‘a lea ma‘u pē ‘o kau ki he mahu‘inga ‘o e ‘ofá ki hono fakamālohia ‘o e ngaahi ha‘i fakafāmīlī. Na‘á ne faka‘ai‘ai ‘a e ngaahi mātu‘á mo e fānaú ke nau faka‘aonga‘i ‘a e laumālie ‘o e misiona ‘a ‘Ilaisiaá ki he kau mēmīpa ‘o honau fāmīlī ‘oku kei mo‘uí pea fakatafoki honau ngaahi lotó, ‘a e tokotaha ki he tokotaha, ‘i he ‘ofa. Na‘á ne pehē:

“Kuo toe fakamanatu atu kia kimoutolu ha me‘a kuo mou faka‘aonga‘i pē ki he ngāue fakatemipalé—‘a e misiona ko ia ‘a e palōfita ko ‘Ilaisiaá ‘a ia na‘e lea ‘aki ai ‘e Malakai, pea kuo toutou fakahā mai ‘i he ngaahi fakahā ‘o onopōnī: ‘Vakai, te u fakahā kia kimoutolu ‘a e Lakanga Taula‘eikí, ‘i he nima ‘o ‘Ilaisiā ko e palōfitá, ‘i he te‘eki ke hoko ‘a e fu‘u ‘aho lahi mo fakamanavahē ‘o e ‘Eikí. Pea te ne tō ‘i he loto ‘o e fānaú ‘a e ngaahi talá‘ofa na‘e fai ki he ngaahi tamaí, pea ‘e liliu ‘a e loto ‘o e fānaú ki he‘enau ngaahi tamaí. Ka ne ‘ikai ke pehē, ‘e faka‘auha ‘o ‘osi‘osingamālie ‘a māmani kotoa ‘i he‘ene hā‘ele maí.’ (T&F2:1–3.)

“Oku mahino ‘a e toe ‘uhinga mālie ange ‘a e folofola he ‘aho ní. Kapau ‘e ‘ikai ke liliu ‘a e loto ‘o e fānaú ki he‘enau mātu‘á pea liliu ‘a e loto ‘o e ngaahi mātu‘á ki he‘enau fānaú ‘i he ‘ahó ni, ‘i he mo‘ui fakamatelié, ‘e faka‘auha ‘o ‘osi‘osingamālie ‘a māmani ‘i He‘ene hā‘ele maí. Kuo te‘eki ai ha taimi ‘e toe lahi ange ai ‘a e ngaahi me‘a ‘oku fie ma‘u ke fai ‘i he ngaahi ‘api ‘o e kakai Siasí

‘Oku ‘iloa ‘a Palesitini Hāloti B. Lī ‘i he‘ene fale‘i na‘e fai ki he ngaahi mātu‘a:
“Ko e ngāue mahu‘inga taha ‘a e ‘Eikí te mou lava ke fai ‘oku fakahoko ia ‘i
loto ‘i he ngaahi holisi ‘o homou ngaahi ‘apí.”

pea mo māmani kotoa pē, ‘o hangē ko e ‘aho ní. Ko e lahi taha ‘o e ngaahi me‘a fakamamahi ‘oku hoko ki he to‘u tupú he ‘aho ní ko e tupu ia mei he maumau ‘oku hoko ‘i he ngaahi ‘apí. Kuo pau ke liliu e loto ‘o e ngaahi tamaí ki he‘enau fānaú, pea mo e fānaú ki he‘enau ngaahi tamaí kapau ‘oku fie ma‘u ke fakahaofi ‘a e māmaní pea mateuteu atu mo e kakai ki he hā‘ele mai ‘a e ‘Eiki.²

Ngaahi Akonaki ‘a Hāloti B. Liú

Te tau lava fēfē ‘o faka‘ai‘ai ha ‘ofa pea mo ha fiefia ‘oku toe lahi angé ‘i hotau ngaahi ‘apí?

Na‘á ku monū‘ia ke u toutou ‘a‘ahi fakataha atu mo ha ni‘ihi ‘o e Kau Taki Mā‘olungá ki he ngaahi ‘api lelei taha ‘o hotau kakaí, pea ko e ngaahi ‘a‘ahi ko ‘ení na‘e lava ke u vakai ai ki ha ni‘ihi. . . . ‘o e ngaahi ‘uuni me‘a ‘okú ne ‘omi ‘a e mālohí mo e fiefia ki he ‘apí. . . .

‘Oku ou mamata ki he fefaka‘apa‘apa‘akí ‘i he ngaahi fāmili ko ‘ení; ‘a e tamaí ki he fa‘eé, pea mo ‘ene ‘ofa kiate iá, pea mo e fa‘eé ki he tamaí; ‘ikai ha feke‘ike‘i, ‘ikai ha felau‘aki kae fanongo e fānaú, ko e ngaahi ta‘e femahino‘akí ‘oku talanoa‘i fakalelei pē ia ‘o ‘osi—na‘á ku mamata ‘i ha ‘api pehē ‘e taha mo ha fānau faka‘ofa‘ofa ‘e toko hiva ‘oku fakamo‘oni ai ‘a e fānaú kuo te‘eki ke nau fanongo tu‘o taha kuo kē ‘enau tamaí mo ‘enau fa‘eé. Ko hono olá ko e ngaahi ‘api ‘e hiva ‘o e fānau ko ‘ení, hili ia ‘a e vaha‘a taimi na‘e fai ai ‘a e fakahinohinó mo e tā sīpinga lelei ‘a e ongo māturu‘á, ‘oku toe ‘i ai mo e ngaahi fāmili faka‘ofa‘ofa mo malu kehe ‘e hiva ‘oku nau nofo fiefia fakataha. . .

Ko hono kei tauhi ma‘u ko ia ‘o e ngaahi fetu‘utaki fakalaumālié, ko hono fakahoko ‘o e ngaahi lotu fakafāmilí, ko e tokanga ma‘u pē ki he ngaahi fatongia faka-Siasí, ko ‘eni kotoa ‘a e ni‘ihi ‘o e ngaahi me‘a na‘e tokoni ke hoko ai ‘a e ngaahi ‘apí ni ko ha ngaahi ‘api lelei.³

Na‘e ‘i ai ha tamaí ‘e taha na‘e ha‘u kiate au he ngaahi ta‘u si‘i pē kuo ‘osí ko e loto mamahi ‘i hono fāmilí kotoa—‘a hono kotoa ‘o ‘ene fānaú—‘a ia kuo nau ‘osi mali kotoa pea ‘oku huki tonu ‘i hono ngaahi fāmilí ha ngaahi faingata‘a lahi. Na‘á ne pehē mai kiate au ‘i hono loto mamahi, “Ko e hā nai e me‘a ‘oku fehālaaki ‘i hoku

fāmilí ‘o nau faingata‘a‘ia pehē aí? ‘Oku ‘ikai ha taha ‘iate kinautolu ‘e fiefia mo fakalata honau ngaahi ‘apí.” Na‘e ‘ikai ke u lea ‘aki ‘e au ‘a e me‘a ko ‘ení ka na‘á ku sio atu ki he ‘api ‘o e tangata ko ‘ení ‘i he taimi na‘e kei ha‘oha‘o takai ai ‘a e fānaú ‘i he tēpile te‘eki ke nau mali. Na‘á ku mamata atu ki he siokitá, ‘a e ta‘e fie feilaulau ke ma‘u ai ha lelei ‘a e tokotaha koeé. Na‘á ku mamata atu ki he fehamutakí, fekālangáí, tafulú, fuhú, pea mo e longoa‘á. Na‘á ku ‘ilo ‘a e me‘a na‘e fafanga ‘aki kinautolu ‘i he‘enau kei íkí. Na‘e ‘ikai ke u ofo ‘i he ‘ikai ke fiefia honau ngaahi ‘apí.⁴

‘Oku ma‘u ‘a e fiefiá mei he ngāue tokoni ta‘e siokitá. Pea ko e ngaahi ‘api fiefiá ‘a e ngaahi ‘api pē ko ia ‘oku nau feinga faka‘aho ke fai ha ngaahi feilaulau ke fiefia ai ‘a e tokotaha kotoa pē.⁵

‘Oku ‘ikai ke mou ma‘u ‘a e ‘ofa ‘a e ‘Otuá ‘i ho‘omou kole ‘ata‘atā pē. Ko Sione na‘a ne pehē, “Kapau ‘e pehē ‘e ha tangata, ‘Oku ou ‘ofa ki he ‘Otuá, ka ‘oku fehi‘a ki hono tokouá, ko e loi ia; he ko ia ‘oku ‘ikai ‘ofa ki hono tokouá ‘okú ne mamata ki aí, ‘e fēfē ‘ene ‘ofa ki he ‘Otuá na‘e ‘ikai te ne mamata ki aí? “ (1 Sione 4:20). He ‘ikai lava ke ke ‘ofa ki he ‘Otuá ka ke fehi‘a ki ho tokouá ‘a ia ‘okú mo feohí. Ka ai ha tangata ‘okú ne pehē ko e tangata fakalaumālie ia ka ‘oku ta‘e maau hono ‘apí koe‘uhi ko ‘ene ta‘e tokanga ki hono uaifí mo ‘ene fānaú, ‘oku ‘ikai kamata ‘e he tangata ko iá ke tanumaki ha ‘ofa ki he ‘Otuá.⁶

‘Oua na‘a tau tuku ke ngalo ‘iate kitautolu ‘a e na‘ina‘i fakapotopoto ‘a Paulá ‘i he‘ene pehē ke tau “fakamo‘oni‘i” ‘a ‘etau ‘ofá kia kitautolu ‘oku tau feohí, kae tautefito kia kinautolu kuo fōngia hifo ‘i he mamahí (vakai, 2 Kolinitō 2:7–8). Na‘e lea ‘aki ‘e Pita ‘a e me‘a tatau pē ‘i he tohi 1 Pitá, vahe ‘uluakí, ‘i he‘ene na‘ina‘i ki he kāingalotú ke ‘oua na‘a ngata pē ‘i he‘enau fakahā ‘a e “‘ofa ta‘e [mālualoí]” ka ke “nau fe‘ofa‘aki ‘aki ‘a e loto ‘oku ma‘a mo fakamātoato” (1 Pita 1:22). ‘I he pule‘angá ‘oku fu‘u mahu‘inga ‘aupito ‘a ‘etau malava ko ia ke ‘ofá koe‘uhí he ‘oku tau mo‘ui ‘i ha kuonga “‘e faka‘au ‘o momoko ‘a e ‘ofa ‘a e kakai” (T&F 45:27).⁷

Mou fakamālohia ‘a homou ngaahi ha‘i fakafāmilí pea tokanga‘i ‘a ho‘omou fānaú. . . Mou fakapapau‘i ‘oku ngaohi ‘a ‘api ke hoko ko e feitu‘u mālohi ‘e lava ke ha‘u ki ai ‘a e fānaú ke ma‘u ‘a e taula ‘oku nau fie ma‘u ‘i he kuonga faingata‘a mo moveuveu ko ‘eni. Pea ‘e toki hulu ai ‘a e ‘ofá pea tupulaki mo ho‘omou fiefiá.⁸

**'E lava fēfē 'e he ngaahi tamaí mo e ngaahi fa'éé 'o fakahā
ha 'ofa 'oku toe lahi angé ki he'enau fānaú?**

Na'e 'i ai ha me'a na'e hoko kiate aú 'o ne ako'i kiate au ha me'a 'i he'eku hoko ko ia ko e kuí. Ko e pō 'eni na'e fai ai 'a e faka'ali'ali hulohula ['a e Siasí] 'i he mala'e va'ingá, pea na'e pehē 'e hoku 'ofefiné kuo a'u ia ki he hela'ía he'ene ongo tamaiki tangata lalahi tahá. . . .Ko ia na'a ku pehē ange ai, "Te ke loto ke u 'ave ho'o ongo tamaiki ki he faka'ali'ali hulohulá 'i mala'e va'inga?"

Na'á ne pehē mai, "Tangata'eiki, te u fu'u fiefia 'aupito kapau te ke fai ia."

Na'e 'ikai ke u 'ilo 'e au 'a e me'a 'e hokó. . . . 'I he kamata 'a e faka'ali'alí na'e 'ikai ke u 'ilo'i 'e au 'e fu'u faikehekehe pehē fau 'a e tamasi'i ta'u fitú mo e tamasi'i ta'u nimá. Na'e fu'u tokanga 'aupito 'a e tamasi'i ta'u fitú ia ki he me'a na'e fai 'i he mala'e va'ingá. Ka na'e taimi si'i pē kuo to'o e tokanga ia 'a e ta'u nimá mei ai. Na'á ne fute takai peá ne loto ia ke 'alu 'o 'omi ha'ane fo'i hoti tookí peá ne loto ke 'alu 'o 'omi hano inu peá ne fie 'alu ki fale-mālōlō, pea 'oku 'ikai lava ia ke nofo ma'u hifo. Na'á ku tangutu fakataha mo e Kau Taki Mā'olungá 'i he 'otu mu'á pea na'a nau mamali pē 'i he'enau vakai mai ki he me'a na'e hokó mo 'eku feinga ko ia ke fusi holo hoku ki'i mokopuná mo 'ai ke ne tangutu ma'ú. Faifai pē pea tafoki mai 'a e ki'i tamasi'i ta'u nima ko 'ení 'o kuku'i hono nima 'o tuki'i hoku tafa'aki matá mo ne pehē mai, "Tuku hono teke aú!" Na'a ku loto mamahi. Kuo kamata efiafi hifo foki pea hangē pe kiate au na'e toutou mahū e kau takí 'i he'enau mamata mai ki he me'a na'e hokó. Ko e 'uluaki me'a pē na'á ku fakakaukau ki aí ke u hanga 'o hapo'i; ko hono tuhá ia. Ka na'á ku sio ki he me'a na'e fai 'e he'ene fa'éé. Ne u sio ki he me'a na'á ne fai 'i he taimi na'e tangi ai 'a e ki'i tamasi'i 'o faingata'a hono ta'ofi, pea ko e lea 'eni 'a e fa'éé, "'Oku fie ma'u ia ke ke 'ofa 'i ho'o fānaú 'i he taimi 'oku faingata'a taha ai ke te ongo'i 'ofa kiate íá. Ko ia na'á ku fakakaukau leva ke u 'ahi'ahi'i ia. Kuo 'ikai ha ola lelei ia 'o e founga 'e tahá.

Ko ia ne u fua hake ia 'ou pehē ange kiate ia, "'Oku 'ofa 'aupito 'a Papa 'iate koe. 'Oku ou loto ke ke tupu hake 'o hoko ko ha tamasi'i lahi mo anga-lelei. 'Oku ou fie ma'u pē ke ke 'ilo 'oku ou

‘ofa ‘iate koe.” Na’e kamata ke fakamolū hifo hono ki’i sinó mei he’ene ‘itá peá ne kuku atu au ‘o ‘uma ‘i hoku kou’ahé, pea na’á ne ‘ofa ‘iate au. Ne u lava’i ia ‘aki ‘a e ‘ofá. ‘Ikai ko ia pē, ka na’á ne ikuna’i au ‘aki ‘a e ‘ofá.⁹

‘E tala atu ‘e ha fa’ē lelei ‘oku ‘i ai ‘ene fānau tangata mo fefine ‘oku fie ma’u ‘e he fānau tupú ke ‘ofa’i kinautolu pea ke lahi taha hono ‘ofa’i kinautolú ‘i he taimi ‘oku faingata’a taha ai ke ‘oange ‘a e ‘ofá kia kinautolú. Ngaahi tamai mo e ngaahi fa’ē, mou faka-kaukau ki ai.¹⁰

‘Oku ou manatu ki he me’a na’e hoko ‘i hoku fānili pē ‘o’okú ‘i hano fakaanga’i ha taha ‘o hoku ngaahi makapuna fefine ikí ‘e he’ene tamai ko e ‘ikai ke ne tokanga’i lelei hono lokí, ngaahi e mohengá, mo e hā fua. Na’e tafoki hake lea ‘a e ki’i ta’ahine ko ‘eni mo hono lotó ‘o pehē ange, “Tangata’eiki, ko e hā e me’a ‘okú ke sio ai pē koe ki he me’a ke fakaanga’i kae ‘ikai ‘aupito te ke sio ki he ngaahi me’a lelei ko ia ‘oku ou faí?” Na’e tupu heni ha nofo hifo ‘a e tamai ‘o fakakaukau, pea ko e pō pē ko íá, na’á ne tata’o ai ‘i hono lalo piló ha ki’i tohi ‘ofa ‘o tala ange ki ai ‘a e ngaahi me’a kotoa pē ‘okú ne faka’ofa’ofa he’ene faí, pea na’e kamata heni hono fakalelei’i ‘o e loto mamahi ko ia na’e fakatupu ‘e he fa’a fakaanga ‘a e tamai ko ‘ení kae ‘ikai ke ne fakamālō’ia ‘a e ngaahi me’a lelei.¹¹

‘Oku ou manatu’i ha me’a na’e hoko ‘i he’eku kei síí. Na’e ‘i ai ‘emau fanga puaka ko ‘enau me’a na’e faí ko hono maumau’i ‘emau ngoué mo fai e maumau lahi ki he fāmá. Na’e fekau ‘e he Tangata’eiki ke u ‘alu he maile ‘e ua ki falekoloa ‘o ‘omi e me’a-ngāue mei ai ke mau tui e ihu ‘o e fanga puaká. Na’e faingata’a ‘aupito hono fakateka holo kinautolú mo hono fakahū ki he loto-‘aá, pea na’á ku va’inga takai holo mo e me’angāue na’e fekau ke u ‘alu ‘o fakatau mai ‘ou fu’u lomi’i lahi ‘e au ‘o motu ia. Na’e totonu pē ia kapau na’e tafulu’i au ‘e he Tangata’eiki, ko e sio atu ki he ngāue lahi mo e pa’anga na’e maumau’i, ka na’á ne sio mai pē kiate au, malimali, mo ne pehē mai, “Mahalo pē he ‘ikai ke tau tui e ihu e fanga puaká he ‘ahó ni. Tuku ange kinautolu ka tau toki ha’u ‘apongipongi ‘o feinga fo’ou.” ‘Ofa lahi mo’oni ‘a’aku he tamai ko ‘ení, ‘i he ‘ikai ke ne tafulu’i au ‘i ha ki’i fehālaaki síisi’i na’á ne mei ‘ai kimaua ke ma vāmama’o ai.¹²

‘Oku lelei ke fakatonutonu ‘e ha tamai ‘ene fānaú, ka ‘oku totonu ke ‘oua na‘á ne fai ia ‘i he ‘ita. Kuo pau ke ne fakahā ha ‘ofa lahi ange hili ‘ene fai iá, telia na‘a lau ‘e he tokotaha ‘okú ne valoki‘í ia ko hono fili (vakai, T&F 121:43). Fakatau ange ke ‘oua na‘a tuku ‘e he ‘Eikí ha tamasi‘i ke ne ongo‘i ‘i ha taimi ko hono fili ‘a ‘ene tamai pe ko ‘ene fa‘eé.¹³

Ngaahi mātu‘a, mou manatu‘i ko homou faingamālié ‘eni; mahalo pē te ke ongo‘i hoha‘a‘ia ‘i ho‘o fāinga mo ha ki‘i tamasi‘i ‘oku ongongata‘a, ka ‘okú ke lolotonga mo‘uí ‘i he ngaahi ta‘u fakafiefia taha mo mahu‘inga taha ‘o ho‘o mo‘uí. Fakamolemole ka ke fai manava‘ofa kia kinautolu ‘i he taimi ‘okú ke fakamohemohe ai kinautolu he po‘ulí. Tuku ke nau ongo‘i ha ki‘i le‘o ‘ofa ‘i he lotolotonga ‘o e ngaahi le‘o ‘ita mo fakalielia te nau fanongoa ‘i hono kotoa ‘o e mo‘uí. Tuku ke ‘i ai ha taula ke tafoki atu ki ai ‘a e ki‘i fānaú ni ‘i he ‘ikai ha toe me‘a ‘e tokoní. Ke tokoni atu ‘a e ‘Eikí ke ke fai ia.¹⁴

Na‘e ha‘u kiate au ha tangata toketā. Ko e toketā ‘uto ‘eni. . . . Na‘e ‘oange ha saliothe sinou ma‘a ‘ene ki‘i tamasi‘i he Kilisimasí ka na‘e ‘ikai ke ‘i ai ha sinou ia. Na‘e toki tō hifo ‘a e sinoú ia he ‘aho ‘e tolungofulu hili ‘a e Kilisimasí he ta‘u ko iá. Na‘e pehē mai [‘e he toketaá] ‘i he‘ene fakavave atu ki falemahakí, “Ko ‘eku foki mai pē pea ta ō ‘o heka holo he sinoú,” pea tali atu ‘e he ki‘i tamasi‘i ia, “He ‘ikai hoko ia tangata‘eiki, ‘oku ‘ikai hao taimi ‘o‘ou ia ke fakamoleki kiate au.” Na‘e mo‘ua pē ‘a e fakakaukau ‘a e toketaá he pongipongí kotoa ‘i he lea ‘a hono ki‘i fohá, he na‘e mo‘oni kotoa, na‘e lahi ‘ene fakamoleki hono taimí ki he‘ene ngāué ‘o ‘ikai ke ne fakamoleki hono taimi na‘e totonu ke ne fakataha ai mo ‘ene fānaú. Ko ‘ene fehu‘í leva ‘eni, “Ki‘i fakamatala mai mu‘a pe ko e hā e founa te u lava ke ‘ai ai ‘eku mo‘uí ke potupotu-tataú? Kuo fakalalakaka foki he ngaahi ‘ahó ni ‘a e tafa ‘utó ia pea ‘oku ou femo‘uekina pē au ki ai ‘o ‘ikai ke u toe fakakaukau au ki ha me‘a kehe ka ko hono lau ‘o e ngaahi fakamatala fo‘ou fekau‘aki mo ‘eku ngāué.” ‘I he‘ema talanoá, na‘á ma faka‘osi ‘aki ‘ema pehē ‘oku ‘i ai e fatongia ‘o e tangatá kiate ia pē, ‘oku ‘i ai hono fatongia ki hono fāmílí, ‘oku ‘i ai hono fatongia ki he Siasí, pea ‘oku ‘i ai hono fatongia ki he‘ene ngāue ma‘u‘anga mo‘uí; pea koe‘uhi ke potupotu-tatau ‘ene mo‘uí, kuo pau ke ne feinga ia ke

ne kumi 'a e ngaahi founnga ke ne tokoni ai 'i he ngaahi tafa'aki takitaha ko 'eni.¹⁵

Kapau 'oku mālohi 'a e 'ofa 'a ha tamai ki hono ngaahi fohá, peá ne fua hake kinautolu mei he'enua kei valevalé 'o fā'ofua kia kinautolu 'i he 'ofa peá ne tuku ke nau ongo'i 'a e māfana 'o 'ene 'ofa kia kinautolú, 'oku ou tui 'e tupu pē 'a e fa'ahinga feongo'aki ia ko 'eni 'o a'u ki he'enua matu'otu'a peá ne ofi mai pē 'i he taimi 'e fie ma'u ai 'e he tamasi'i 'i he'ene mo'u'i 'a e nima poupou 'a ha tamai 'okú ne ma'u 'a e loto mahinó. Ko e fa'e ko ia 'okú ne tatali ke foki mai 'ene tama fefiné mei ha hulohula 'i ha paati 'oku fai ke 'uma ki ai, pea ke na talanoa ki he fanga ki'i me'a fakafefine 'oku mahu'inga ki he fānau fefiné, ko hono palé ko e 'ofa ta'e hano ngata'anga 'a 'ene tamá 'a ia 'e hoko ia ko ha 'ā malu'i mei he fai angahalá koe'uhi pē ko e falala ange 'ene fa'eé kiate iá.

Ko e ngaahi mātu'a ko ia 'oku nau fu'u femo'uekina pe fu'u hela'ia ke nau hoha'a ki he fanga ki'i fakahoha'a laulaunoa 'a e fā-naú pea nau le'ei kinautolu ki he tafa'aki pe tuli ke nau mavahe mei 'api ko e manavasi'i na'a toe moveuveu 'a e maau 'a hono 'apí, 'oku nau hanga 'o 'ai kinautolu ke nau 'alu ki ha fa'ahinga sōsaieti 'oku pusiaki'i ai 'a e fai angahalá, 'a e fai hiá pea mo e ta'e tui 'otuá, koe'uhi pē ko 'enua ta'e latá. Ko e hā hono 'aonga ki ha tamai, kapau 'okú ne taau mo fe'unga ki he Pule'anga Fakasilesitialé, kapau 'e mole meiate ia 'a hono fohá pe 'ofefiné koe'uhi ko 'ene ta'e tokangá? 'E 'ikai 'aupito ke lava 'e he ngaahi kautaha 'ofa 'i he mā-maní, tatau ai pē pe ko e ngaahi kautaha fakasōsiale pe fakalotu, ke totongi huhu'i ki he fa'eé 'a e ngaahi laumālie kuo mole 'i hono 'apí lolotonga ko iá 'okú ne feinga ia ke fakamo'u'i 'a e fa'ahinga 'o e tangatá pe fai ha fa'ahinga ngāue 'ofa 'i tu'a 'i hono 'apí, neongo pe ko e hā hono lelei 'o e ngāue ko iá.¹⁶

Kuó u fa'a toutou akonaki 'aki 'eni, pea 'oku ou toe lea 'aki ia kia kimoutolu kotoa 'oku mou 'i hení: "*Ko e ngāue mahu'inga taba 'a e 'Eiki te mou lava ke fai 'oku fakaboko ia 'i loto 'i he ngaahi bolisi 'o homou ngaahi 'apí.*" Kuo pau ke 'oua na'a teitei ngalo ia 'iate kitautolu.¹⁷

**Ko e hā e ivi tākiekina 'oku lava ke ma'u 'e he 'ofa 'a
e mātu'á pea mo hono ako'i 'o e ongoongolelei ki
he fānau ko ia 'oku nau hē atu ki tu'á?**

Na'e 'alu ange he 'aho atú ha ongo mātu'a mo 'ena palōpalema. 'Oku 'i ai 'ena ta'ahine ta'u hongofulu mā ono pea ko e lahi taha ia 'i hona fāmílí pea kuo lahi 'aupito e ngaahi me'a 'oku hoko ko e tupu mei ai. Kuó na mei pāhia kinaua. Na'á ku fai ange 'a e lea na'e fai 'e Māvini J. 'Esitoní, 'ene pehē 'oku 'ikai ha ta'e lavame'a ia 'i 'api lolotonga ko iá 'oku te'eki ai ke ne tukulolo ['a 'api] (vakai ki he Conference Report, 'Epeleli 1971, p. 15). Ko e mo'oni ia. Kuo pau ke hokohoko atu pē 'a e 'ofa mo e ngāue 'a e 'apí ki he [to'u tupú], kae 'oua leva kuo fakalaka atu 'a e to'u tupú 'i he to'u fakatu'utāmaki ko iá. 'Oku 'ikai ha 'api ia 'oku ta'e lavame'a tuku kehe pē kapau kuo fo'i ia 'i he'ene feinga ke tokoní.¹⁸

Ko e faka'ali'ali ma'ongo'onga taha 'o e mālohi 'o e 'Otua Māfimafí 'oku lava ke tau sio ki ai he 'aho ní ko hono huhu'i ko ia 'o e laumālie 'o e tangatá mei he fakapo'uli fakalaumālié ki he maama fakalaumālié. Ne u toki mamata mo fanongo kimuí ni mai pē 'i he mana pehē 'i ha tangata na'e ta'e mangoi 'i he konga lahi 'o 'ene mo'uí, pea kuo a'u hake 'eni ki he ngaahi ta'u lotoloto 'o 'ene mo'uí, 'a ia na'á ne kole ke ne lea 'i he me'a-faka'eiki 'o 'ene fa'éé ne sí'i toulekeleka. Na'e talangofua 'a 'ene tamaí mo 'ene fa'éé ki he ngaahi fakahinohino 'a e 'Eikí 'o na vilitaki 'i hono ako'i 'o 'ena fānaú, 'a ia na'e kau ai 'a e foha ko 'ení, ka na'á ne fakafepaki'i mālohi pea 'i he anga ta'e faka'apa'apa 'a 'ena ngaahi feingá. Neongo 'a e fakafepaki ko 'ení, ka na'e kei hokohoko atu pē 'a e tamaí ni 'i hono fatongiá 'o hangē ko ia na'e totonu ke fai 'e ha tamaí faivelengá; na'e 'ikai ke ngata pē 'i he'ene akonakí, ka na'á ne 'aukai mo lotu 'i he Sāpate kotoa pē, kae fakatautefito ma'a hono foha talangata'a ko 'ení. Na'e mamata 'a e tamaí 'i ha misi, hangē pē ko hano fakafiemālie'i iá, 'oku luelue atu hono fohá 'i ha loto kakapu matolu. Na'á ne mamata 'i he misí ki hono fohá 'okú ne hū atu ki tu'a mei he kakapú ki he maama 'o e la'aá, kuo fakama'a ia 'i he fakatomala mo'oni. Kuo mau mamata ki he tama-sí'i ko iá he taimí ni kuó ne liliu pea 'okú ne lolotonga fiefia 'i he níhihi 'o e ngaahi tāpuaki faka'ofa'ofa taha 'a e 'Eikí 'i he Siasí koe-

‘uhi pē he na’e ‘ikai ke fo’i ‘a ‘ene ongo mātu’a faivelengá ‘i hono feinga’i iá.¹⁹

‘Oku ou fie lea atu ‘aki ‘a e me’á ni kia kimoutolu ngaahi fa’eé: ‘Oua na’a ke fiu ‘i he ki’i tamasi’i pe ta’ahine [talangata’á]; ‘e ‘i ai e ‘aho te ne toe foki mai ai ki he ‘api na’á ne ‘alu mei aí, hangē ko e Foha Maumau-koloá, ‘o hangē ko ha foki mai ‘a ha vaka ki ha taulanga uú.²⁰

‘E lava pē ke mavahe ha taha ia ‘i he’ene kei talavou’u mei he ivi tākiekina ‘o ha ‘api lelei peá ne hoko ai ‘o ta’e tokanga mo talangata’a, ka ‘o kapau kuo fakatō kakano ‘a e ngaahi akonaki ‘a e fa’ē lelei ki hono lotó ‘i he’ene kei si’i, te ne toe foki mai pē ki ai ke malu ai, ‘o hangē ko ha vaka ‘oku lí hono taulá ke malu ai ‘i ha matangi.²¹

‘Oua na’a mou fo’i hono tokoni’i ‘o e tamasi’i pe ta’ahiné lolotonga ‘a e vaha’a taimi ko ‘eni ‘o e loto-hikisia ‘oku fa’a hoko ki ha ni’ihi ‘o e to’u tupú. ‘Oku ou kolea ho’omou tokoni’i ma’á e fānau tangata mo e fānau fefine ko ia. ‘Oua na’a mou fo’i hono tokoni’i ‘o e tamasi’i pe ta’ahine ‘okú ne ‘i he tu’unga faingata’a ko ‘eni ‘okú ne pehē ai ‘oku tau’atāina peá ne ta’e toka’i mai ‘a e akonaki ‘a e fāmilí. ‘Oua na’a ta’e tokanga’i ‘a e tamasi’i pe ta’ahiné ‘i he taimi ‘oku hā mai ai meiate ia ‘a e tō’onga fakava’iva’ingá. ‘Oku ‘ikai fie ma’u ‘e he tokotaha ia ‘okú ne pehē ‘okú ne ‘osi ‘ilo e me’a kotoá ‘a e akonakí, he kiate ia ko e malanga ‘ata’atā pē ia ‘a ha taha kuo motu’a ‘o ‘ikai ke mahino ki ai ha me’a ia ‘a e to’u tupú. . . .

Na’e ‘i ai hama mokopuna tangata na’e ‘alu ‘o ngāue fakafai-fekau ‘i he Misiona Pilitānia Noaté. Na’e ‘ikai ke ne fu’u fuoloa ai mo ‘ene fai mai ha tohi mālie mo’oni ‘o ne tala mai ‘a e mālohi lahi ‘o ‘ene manatu’i he taimí ni ‘a e fale’i na’e fai ange ‘e he’ene ongo mātu’á. ‘Oku hangē ia ha tohi ‘i ha funga laupapa ‘a ia na’e hilifaki pē ai ‘i he ta’u ‘eni ‘e hongofulu mā hiva pea kuó ne toki kamata ‘eni ke to’o hifo ia mo kamata ke ne lau, ‘a ia ko e ‘uluaki taimí ‘eni. Ko homou fohá ‘eni mo homou ‘ofefiné. Te mou pehē ‘e kimoutolu ‘oku ‘ikai ke nau fakafanongo atu. Te nau pehē pē ‘e kinautolu ‘oku ‘ikai ke nau fakafanongo, ka ‘e ‘i ai pē ‘a e taimi te nau to’o hifo ai ho’o tohí ‘o toe lau ia ‘i he taimi ‘oku nau fie ma’u lahi taha ai iá.

‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi mālohi ‘oku nau kau mai hili ia hono fai ‘e he ngaahi mātu‘á ‘a e me‘a kotoa ‘oku nau lavá ke ako‘i ‘a ‘enau fānaú. Ko e mālohi peheni na‘á ne tākiekina ‘a ‘Alamā ko e Si‘í, ‘a ia na‘á ne ‘alu atu mo e ngaahi foha ‘o Mōsaiá ke faka‘auha e ngāue ‘a ‘enau ongo tamaí. ‘Oku mou manatu‘i pē na‘e fekau‘i mai ha ‘āngelo, ‘o ne taa‘i ‘a ‘Alamā ‘o ne tō ki lalo. Na‘e tokoto ‘a ‘Alamā hangē pē kuó ne maté ‘i he ‘aho mo e pō ‘e tolu, pea na‘e pehē ange ‘e he ‘āngeló:

“Vakai, kuo ‘afio‘i ‘e he ‘Eikí ‘a e ngaahi lotu ‘a hono kakaí, pea mo e ngaahi lotu foki ‘a ‘ene tamaio‘eiki, ko ‘Alamaá, ‘a ia ko ho‘o tamaí; he kuó ne lotu ‘i he fu‘u tui lahi koe‘uhi ko koe, koe‘uhí ke lava nai ke fakamahino kiate koe ‘a e mo‘oní; ko ia, ko hono ‘uhinga ‘eni kuó u ha‘u ai ke fakamahino kiate koe ‘a e māfimafi mo e mafai ‘o e ‘Otuá, koe‘uhi ke lava ke tali ‘a e ngaahi lotu ‘a ‘ene kau tamaio‘eikí ‘o fakatatau mo ‘enau tuí.”(Mōsaia 27:14.)²²

Mahalo pē ‘oku ‘ikai ha fa‘ē ia mo ha tamaí kuo te‘eki ai ke ne lea ‘o pehē, “Fakatau ange ke tokoni‘i au ‘e he ‘Eikí ke u mo‘ui ‘i he houa ‘e ‘uofulu-mā-nima’ ‘i he ‘aho kotoa pē ke u fakatapui ‘eku mo‘uí ki he fatongia fakafa‘eé mo e fatongia fakatamaí koe‘uhí ke ‘oua na‘a lea ha‘aku tama ‘i ha taimi ‘o ne pehē na‘e ‘ikai ke u fai ‘a e me‘a kotoa pē ‘i hoku mālohí ke fakaloto‘i ia ke faka‘ehi‘ehi mei he ngaahi me‘a ‘oku koví.“ ‘Oku tu‘u mālohi mo mo‘oni ‘a e nī‘ihi ‘o ‘etau fānaú, ka ‘oku kamata ke hē atu ‘a e nī‘ihi ia, pea ‘oku ‘ikai fa‘a mahino kia kitautolu hono ‘uhingá. Ka tau fakapapau‘i mu‘a ngaahi mātu‘a he ‘ahó ni te tau mo‘ui ke ofi ki he‘etau fānaú, te tau fale‘i kinautolu, te tau ‘oange kia kinautolu ‘a e tu‘unga ‘o e maka-tu‘u ki he ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘o e mo‘oni faka‘otuá.²³

Ngaahi Fokotu‘u ki he Akó mo Hono Alea‘í

- ‘I ho‘omou hoko ko e ngaahi mātu‘á, ko e hā e me‘a kuó ne tokoni‘i kimoutolu ke toe fakamālohia ange ai ‘a e ‘ofá ‘i ho-mou vā mo ho‘omou fānaú? ‘E lava fēfē ke tokanga ‘a e mātu‘á ki he ngaahi fiema‘u makehe ‘a e ki‘i tamasi‘i takitaha?
- Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku totonu ke fefaka‘apa‘apa‘aki ma‘u ai pē ‘a e ngaahi mātu‘á ‘i he ngaahi feitu‘u fakapule‘angá pea ‘i honau ‘apí?
- ‘E faka‘ai‘ai fēfee‘i ‘e he ngaahi mātu‘á ‘i honau ‘apí ‘a e ‘ulu-ngāanga ta‘e siokitá mo e feilaulau ke ma‘u ai ha lelei ‘a e ni‘ihi kehé?
- Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku mahu‘inga ai ke ‘ofa ‘a e ngaahi mātu‘á ‘i he‘enau fānaú ‘o a‘u pē ki he taimi ‘oku faingata‘a taha ai ke ‘ofa ‘iate kinautolú? Ko e hā e ngaahi founga ‘e lava ke fakahā ‘aki ‘e he ngaahi mātu‘á ‘a ‘enau lelei‘ia ‘i he ngaahi me‘a lelei ‘oku fai ‘e he‘enau fānaú?
- ‘E lava fēfē ‘e he ngaahi mātu‘á ‘o ‘ai ke potupotu-tatau ‘a e ngaahi fiema‘u ‘a e fāmili, siasí, mo e ngāue‘angá?
- ‘Oku mou pehē ko e hā e ‘uhinga ‘a Palesiteni Lī ‘i he‘ene pehē, “Ko e ngāue mahu‘inga taha ‘a e ‘Eikí te mou lava ke faí ‘oku fakahoko ia ‘i loto ‘i he ngaahi holisi ‘o homou ngaahi ‘apí”?
- ‘Oku tokoni‘i fēfē ‘e he ongoongolelei ‘a e ngaahi mātu‘á ke nau tokanga‘i ‘enau fānaú mei ha‘anau hē atu ki tu‘a? Ko e hā ‘oku mahu‘inga ai ke ‘ilo‘i neongo ‘a e ngaahi me‘a kotoa ‘oku tau faí, ‘e kei lava pē ke fai ‘e he‘etau fānaú ‘a e ngaahi fili ‘oku hala? Ko e hā e fakafiemālie ‘oku ‘omi ‘e he ongoongolelei ki he ngaahi mātu‘a faivelenga ‘oku nau kei hokohoko atu pē ‘i he ‘ofa mo nau ngāue mo ‘enau fānaú?

Ma‘u‘anga Fakamatalá

1. Ongoongo na‘e fakamafola ‘o e Konifelenisi Faka‘ēlia ‘a Mekisikou pea mo ‘Amelika Lotolotó, 1972, 2.
2. *The Teachings of Harold B. Lee*, ‘ātita‘i ‘e Clyde J. Williams (1996), 281.
3. ‘I he Conference Report, ‘Okatopa 1948, 52, 55.
4. *The Teachings of Harold B. Lee*, 271.
5. *The Teachings of Harold B. Lee*, 296.
6. *The Teachings of Harold B. Lee*, 296.
7. *The Teachings of Harold B. Lee*, 606.
8. ‘I he Conference Report, Konifelenisi Faka‘ēlia ‘a Miuniki Siamane, 1973, 112.

9. Lea na'e ai ki he konifelenisi lahi 'a e Lautohi Faka-sāpaté, 5 'Okatopa 1973, 'Ākaivi 'a e Potungāue ki he Ngaahi Me'a Fakahisitōliā, Ko e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ni, 7–8.
10. *The Teachings of Harold B. Lee*, 296.
11. *The Teachings of Harold B. Lee*, 199.
12. *The Teachings of Harold B. Lee*, 279–80.
13. *The Teachings of Harold B. Lee*, 279.
14. *The Teachings of Harold B. Lee*, 279.
15. *The Teachings of Harold B. Lee*, 613–14.
16. *Decisions for Successful Living* (1973), 24.
17. *The Teachings of Harold B. Lee*, 280.
18. *The Teachings of Harold B. Lee*, 278.
19. *The Teachings of Harold B. Lee*, 278.
20. *The Teachings of Harold B. Lee*, 279.
21. *The Teachings of Harold B. Lee*, 287.
22. *Ye Are the Light of the World* (1974), 275–76.
23. *The Teachings of Harold B. Lee*, 276.

Ko e Tākiekina Mā'oni'oni 'a e Ngaahi Fa'éé

'Oku lava fēfē 'e he ngaahi fa'éé 'o fakahoko honau fatongia toputapu ko hono ako'i pea mo hono tauhi 'o 'enau fānaú?

Talateu

N^ae talanoa 'a Palesiteni Hāloti B. Lī he taimi 'e taha 'o kau ki ha fa'ē na'á ne fakangingila ha ngaahi nāunau ngaohi-kai siliva ko e teuteu ki ha kai 'e fai he efiafi ko iá. “Lolotonga 'ene ngāue ko 'ení, na'e hū mai 'ene ki'i tamasi'i ta'u valú mo 'ene ki'i me'a fa'o-anga sēnití 'o ne pehē ange ki he'ene fa'éé, 'Fine'eiki, 'okú ke totongi fēfee'i ho'o vahehongofulú?”

“Pea tahataha e taimi na'e 'ikai ke ne fie ma'u ke fakahoha'asi ai iá pea hoko ia ai, ka na'á ne holoholo hono nimá peá ne nofo hifo ki lalo, pea na'á na lulu e ki'i me'a fa'o'anga sēnití 'o ngangana hifo 'a e fanga ki'i sēnití peá ne toki hanga leva 'o fakamatala'i ange 'a e founga hono totongi 'o e vahehongofulú. 'I he 'osi 'ene fakamatalá, na'e kuku ia 'e he'ene ki'i tamasi'i mo ne pehē ange, “Mālō 'aupito fine'eiki ho'o tokoni maí; kuó u 'ilo 'eni e founga totongi 'o 'eku vahehongofulú.’ ”

'I he lau 'a e fa'éé ni 'o kau ki he me'a na'e hokó, na'á ne lea 'aki ha me'a 'a ia 'oku 'matu'aki mahu'inga 'aupito ke manatu'i . . . 'e he ngaahi fa'ē kotoa pē, ' 'I hono kotoa 'o 'eku mo'uí, 'e 'i ai pē hoku taimi 'o'oku ia ke u fakangingila ai 'a e ngaahi me'a ngaohi-kai silivá, kae mahalo ko e taimi pē eni 'e taha te u ma'u ke u ako'i ai ki he'eku ki'i tamasi'i 'a e tefito'i mo'oni 'o e vahehongofulú “¹

Na'e akonaki 'a Palesiteni Lī 'o pehē “ko e tu'unga fakafa'ē 'oku 'i ai 'a e lavame'a he 'aho ní 'okú ne hanga 'e ia 'o fua 'a e vaha'a 'o e ngaahi ta'ú mo e nofo ta'engatá.”² Na'á ne fakamamafa'i ko e taumu'a nāunau'ia 'a e fa'éé “ko hono langa hake 'o ha 'api 'i heni

pea mo hono fakatoka 'o e makatu'unga ki ha 'api 'i he ta'e-
ngatá."³

Ngaahi Akonaki 'a Hāloti B. Lii

**'E lava fēfē ke ma'u 'e he ngaahi fa'eé ki he'enau fānau
ha ivi tākiekina ki he anga-tonú?**

'Oku ma'u 'e he fefiné 'i loto 'iate ia 'a e mālohi ki he fakatupú fakataha mo hono husepāniti kuó na 'osi mali 'i he founa totonu mo fakalaó 'i heni, pea kapau 'e fakama'u kinaua 'i he mali faka-silesitalé, te ne lava ke fanafanau 'o ta'engata 'i he maama ka hoko maí. Ko e fefiné ko e tokotaha tauhi 'api ia 'i hono 'api pē 'o'oná pea ko e sipinga ia ki hono hakó 'i he ngaahi to'u tangata hoko mai 'iate iá. Ko e fefiné ko e tokoni ia ki hono husepāniti pea te ne lava 'o ngaohi ia ke ne toe haohaoa ange 'i he tu'unga na'á ne mei a'usiá. 'E lava 'e he ivi tākiekina 'o e fefiné ke tāpue-kina ha kolo pe ko ha pule'anga 'i he'ene fakatupulaki 'a hono ngaahi mālohi fakalaumālié fakataha mo e ngaahi me'a-foaki fakalangi kuo fakakoloa 'aki ia 'e natulá. . . Lolotonga e ngaahi ta'u kotoa 'okú ne mo'ui aí, te ne lava ke fakamafola atu 'a hono ivi tākiekina fakanonga mo faka'eí'eiki ke fakapapau'i 'e fiefia 'a hono hakó 'i he ngaahi faingamālie 'oku nau ma'u ke fakatupulaki ai 'a honau ngaahi anga fakalaumālie mo fakatu'asinó ki he taupotu taha te nau lavá.⁴

Ko e ngaahi fa'eé ko kinautolu 'oku nau ngaohi 'a e 'ātakai 'i he 'apí pea nau fai 'a e me'a lahi ke fokotu'u 'a e fakava'e 'oku mālohí ma'a 'enau fānau tangatá mo e fānau fefiné, ke 'oange ma'anautolu 'a e ivi 'i he taimi 'oku nau mavahe ai mei he ivi tākiekina 'o honau ngaahi 'apí.⁵

'E ngaahi fa'ē, nofo 'i 'api. Na'e 'i ai e taimi 'e taha na'á ku kau ai ki ha konifelenisi fakakuata 'a ha siteiki na'á ku pehē ange ki he palesiteni 'o e siteiki, . . . "Oku mou ma'u heni ha fa'ē, ha fa'ē 'oku matu'otu'a ange, 'oku tokolahi hono fāmilí peá ne fiefia 'i he'ene mamata 'oku mali 'a e tokotaha kotoa pē 'o hono fāmilí 'i he tempalé?"

Na'á ne hanga atu ki he ha'ofangá peá ne pehē ange, "Oku 'i ai ha fefine (pea te u ui pē ia ko Sisitā Sōnasi), pea na'e toko

hongofulu mā taha 'ene fānaú, pea na'a nau mali kotoa pē 'i he temipalé. . . .

Pea 'i he tu'u 'a e fine'eiki 'ulu hinā faka'ofo'ofa ko 'ení 'i he me'a fakaongo le'o-lahí 'i hoku tafa'akí, na'a ku pehē ange, "Te ke lava nai 'o fakamatala mai mei he ngaahi me'a kuó ke a'usía 'a e me'a ko ia kuó ke fai ke ke a'usia ai 'a e fu'u lavame'a kāfakafa ko 'ení?"

Pea na'á ne tali mai 'o pehē, Te u 'oatu pē ha me'a 'e ua. 'Uluakí, ko e taimi ko ē na'e kei tupu hake ai homau fāmilí na'á ku 'i 'api ma'u pē 'i he taimi na'e ha'u ai pe mavahe atu ai 'eku fānaú mei 'apí. Pea ko hono uá: Ko e me'a kotoa pē na'a mau fai na'a mau fai fakataha ia ko e fo'i fāмили. Na'a mau va'inga fakataha, na'a mau lotu fakataha, na'a mau ngāue fakataha, na'a mau fai fakataha 'a e me'a kotoa pē. Mahalo ko e me'a pē ia 'oku lava ke u fakakaukau atu ki aí."

Na'á ku pehē ange ki ai, "Ko e ongo malanga mahu'inga ia 'e ua kuó ke fai."⁶

Tuku 'a e fa'ē 'a homou 'apí ke nofo he "ngaahi hala fakalava" 'o 'apí. 'Oku 'i ai 'a e fu'u faingata'a lahi 'o e maumau 'o e ngaahi 'apí he 'ahó ni koe'uhí pē ko e ngaahi fakatauele 'oku nau tohokaki'i atu e ngaahi fa'eé ke nau ta'e tokanga 'o 'ikai ke nau 'i 'api ai 'i he taimi 'oku ha'u mo 'alu ai 'a e kau mēmipa 'o e fāmilí mei 'apí. 'Oku ou 'ilo'i pē 'oku fie ma'u 'a e ngaahi fa'ē ia 'e nī'ihī ke nau ngāue ke ma'u ha me'a ke tauhi 'aki honau fāmilí. Kae a'u pē ki he me'a ko 'ení, 'oku totonu ke tokanga 'a e kau palesiteni Fine'ofá mo e kau pīsopé ke fai 'a e tokoni kotoa pē 'oku lava ke faí ki he fa'ē 'a e fanga ki'i fānau ikí, pea kapau 'e lava, ke nau tokoni'i ia 'i hono palani 'o e fa'ahinga ngāue pe ko e taimi tēpile 'o e ngāue ke ne faí. 'Oku fai 'a e me'a kotoa ko 'ení 'e he tafa'aki 'a e Fine'ofá 'i he'ene ngāue fakataha ko ia mo e fāmilí.⁷

'I he 'aho ní 'oku ou ongo'i 'oku faka'au pē ke ma'unimā 'a e kakai fefiné 'e he vave ko ia e anga 'o e mo'uí he kuonga ní. Ko 'enau hanga ko ia 'o langa hake 'a e kalasi 'ilo fakanatula 'oku ma'u 'e he ngaahi fa'eé pea mo 'enau vāofi mo 'enau fānaú, 'oku nau lava ai ke ongo'i 'a e ngaahi me'a 'oku ongo'i 'e he'enau fānaú pea nau 'ilo'i 'a e ngaahi 'uluaki faka'ilonga pē 'o 'ene hoko mai 'a ha faingata'a, fakatu'utāmaki pe mamahi, pea kapau 'e 'ilo kei taimi 'eni, 'e lava ke fakahaofi ai kinautolu mei he fakatu'utāmaki.⁸

‘Oku fai ‘e he ngaahi fa‘ē tōnunga he māmaní ‘a e me‘a kotoa pē te nau lavá ‘o fakafou ‘i he‘enau ‘ofá mo ‘enau mateakí, ke fakapapau‘i “‘e fiefia ‘a hono hakó ‘i he ngaahi faingamālie ‘oku nau ma‘ú ke fakatupulaki ai honau anga fakalaumālie mo fakatu‘asinó ki he taupotu taha te nau lavá.”

Na‘á ku toe lau ‘i he ‘aho ‘e taha ‘a e ngaahi lea ‘a e fa‘ē ‘a e Palōfita ko Siosefá ‘i he pō ko ia na‘á ne ‘alu ai ke ‘omai ‘a e ngaahi la‘i peletí. Na‘á ku lau ‘a e me‘a na‘á ne tohí ‘a ia ‘oku pehení:

“‘I he pō [21 ‘o Sepitemá] ne u ‘ā fuoloa ai. . . .na‘á ku toki ‘alu ‘o mohe ‘i he ‘osi ‘a e taimi hongofulu mā uá he pō ko iá. ‘I he hoko ‘a e hongofulu mā uá na‘e ha‘u ai ‘a Siosefa kiate au ‘o fehu‘i mai pe ‘oku ‘i ai nai ha‘aku puha ‘oku ‘i ai hano loka mo hano kī. Na‘á ku ‘ilo ‘i he taimi pē ko iá hono ‘uhinga na‘á ne fie ma‘u ai iá, pea na‘á ku hoha‘a he na‘e ‘ikai ke ‘i ai ha‘aku puha na‘e ‘i ai hano loka mo hano kī, he na‘á ku fakakaukau ko e me‘a mahu-‘inga ‘eni. Ka ‘i he sio ‘a Siosefa ki he hoha‘a hoku lotó, na‘á ne pehē mai, ‘ ‘Oku sai pē ia, ‘e lava pē ia ‘o ‘ai ta‘e puha—nonga pē koe—‘oku lelei pē ‘a e me‘a kotoa.’

“Taimi sí‘i pē mei heni kuo hū hake ‘a e uaifi ‘o Siosefá ‘i he lokí mo hono tataá pea mo hono teunga heka salioté, pea ‘i ha ngaahi miniti sí‘i pē kuó na hū atu ‘o ‘alu ‘i he salioite mo e hoosi ‘a Misa Naití. *Na‘á ku nofo hifo he pō ko iá ‘o lotu mo tautapa ki he*

‘Otuá he na’e ‘ikai ke u lava ‘o mobe ko e bobá’a ‘eku fakakaukaiú. . . .’ [Lucy Mack Smith, *History of Joseph Smith*, ‘ātita’i ‘e Preston Nibley (1958), 102.]

‘Oku ou pehē ai kia kimoutolu si’i ngaahi fa’ē, kapau ‘e ‘i ai ha taimi ‘e a’usia ai ‘e ha’amou fānau tangata mo ha’amou fānau fe-fine ha tu’unga ‘oku totonu ke nau a’usia ‘i he māmaní, ‘oku hoko kotoa ia koe’uhí he ‘oku ma’u ‘e ho’omou fānau ha fa’ē ‘okú ne fakamoleki ‘a e ngaahi pō lahi ke ne tū’ulutui ai ‘o lotu, ‘o ne lotua ki he ‘Otuá ke ‘oua na’a nau tō. ‘Oku ou manatu ai ki he ngaahi ta’u na’á ku kei fakavalevale ai ‘i he’eku tupu haké, ‘a e ha’u ‘a ‘eku fa’ée ‘o fakatokanga mai koe’uhi ko e fa’ahinga ongo na’á ne ma’u pea ‘ikai ke u tokanga au ki ai ‘o hangē pē ko e me’a ‘oku fai ‘e he fānau tupú ‘i he’enua kei valé. Na’á ku pehē ange pē au ki ai, “Si’i, fine’eiki, ko e me’a laulaunoa ‘ena ia,” ka ne ‘osi pē ha māhina ‘e taha mei ai, kuó u fehanga hangai mo e ‘ahi’ahi ko ia na’e fakatokanga mai ai ‘a ‘eku fa’ée. Na’e ‘ikai ke u loto-lahi fe-‘unga ke u foki ‘o tala ange ki ai na’á ne tonu pē, ka na’á ku mātu-‘aki tokanga ‘aupito koe’uhí he na’e fakatokanga mai ha tokotaha—‘a ia ko ‘eku fa’ée.⁹

Na’e tangutu ‘a e ki’i fāmili ko ‘ení, ‘a ia ko ‘eku kui fefiné, ko ‘eku fa’ée, mo e toko ua pe toko tolu ‘o e fānau iiki angé ‘i he tafa’aki ki mu’a ‘o ha matapā na’e fakaava, ‘o nau sio ki he tapa ‘a e ‘uhilá mo e pā ‘a e maná ‘o ofi mai pē ki he mo’unga na’e tu’u ai homau ‘apí. Na’e lava ke tala mei he tapa hokohoko ‘a e ‘uhilá hoko atu ai mo e pā ‘a e maná na’e fu’u ofi mai ‘aupito ki ‘api.

Na’á ku lolotonga tu’u he ve’e matapaá mo e fakafokifā hono teke’i au ‘e he’eku fa’ée ta’e te ne fakatokanga mai ‘ou tō fo’ohake atu ai ‘o mavahe mei he matapaá. ‘I he taimi pē ko iá, na’e tapa mai ai ‘a e ‘uhilá ‘o hū hifo he me’a fakamanava ‘o e sitoú ‘i he peitó, ‘o hū atu ai ‘i he matapā na’e avá, ‘o tau ‘i he fu’u ‘akau lahi ‘i mu’a pē ‘i he falé ‘a ia na’e mafahi ua pē mei ‘olunga ‘o a’u ki lalo. Kapau na’á ku kei tu’u ‘i he matapā ko ‘eni na’e avá, he ‘ikai ke u hiki ‘a e talanoa ko ‘ení he ‘ahó ni.

Kuo te’eki ai pē ke lava ‘e he’eku fa’ée ‘o fakamatala’i mai pe na’e anga fēfē ‘ene ma’u ‘a e ongo ko ‘eni na’á ne ma’u ke teke’i au he taimi pē ko iá. Ko e me’a pē ‘oku ou ‘ilo’í na’e fakahaofi ‘eku mo’uí koe’uhí ko ‘ene fai ‘a e me’a na’á ne ongo’i he taimi ko iá.

‘I he ‘osi ha ngaahi ta‘u mei ai, ko e taimi ko ē ne u sio ai ki he me‘a na‘e ‘ilonga he fu‘u ‘akau lahi ‘i homau ‘api fakafāмили motu‘á, ko ‘eku fakamālō pē ‘i he hounga‘ia ‘a hoku lotó ‘o pehē: Fakafeta‘i ki he ‘Eikí koe‘uhi ko e me‘a-foaki mahu‘inga lahi ko ia na‘e ma‘u ‘e he‘eku fa‘eé pea mo ia ‘oku ma‘u ‘e he ngaahi fa‘ē fai-velenga kehé, ‘o lava ke ofi mai ai ‘a langi ‘i he taimi ‘o e fiema‘ú.¹⁰

‘E lava fēfē ‘e he ngaahi fa‘eé ‘o fakahoko ‘a hotau fatongia ki hono ako‘i ‘o e ongoongoleléi ki he‘enau fānaú?

Ko e mafu ‘o e fa‘eé ko e loki ako ia ‘o e ki‘i tamasi‘i. ‘Oku ‘ikai ha taimi ia ‘e lava ke to‘o faka‘aufuli ai mei he lotó ‘a e ngaahi fakahinohino na‘e ma‘u ‘e he fānau ikí mei he‘enau fa‘eé, pea mo e ngaahi lēsoni mei he mātu‘á fakataha mo e ngaahi manatu ‘ofa ki he ngaahi fepōtalanoa‘aki na‘e faí.

Na‘e ‘i ai ha tokotaha na‘á ne pehē ko e ‘apiako lelei taha ke fai ai ‘a e akonakí ko ‘api, he ko e mo‘ui fakafāмили ko e founga ia ‘a e ‘Otuá ki hono ako‘i ‘o e fānaú, pea ko e tu‘unga ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi ‘apí ko e fa‘ahinga ‘api pē ia na‘e fa‘ufa‘u ‘e he ngaahi fa‘eé.¹¹

Ko e hā leva e fatongia ‘o e fa‘eé ‘i he ngāue mahu‘inga ko ia ‘o e pule‘angá? Ko hono fatongia ‘uluaki mo mahu‘inga tahá ke ne manatu‘i ke ako‘i ‘a e ongoongoleléi ‘i he fāмили.¹²

[‘Oku ou loto ke u lave ki he] fatongia ‘o e fefiné ‘i hono ako‘i ‘o hono fāмили. . . . na‘e folofola ‘a e ‘Eikí ‘o pehē:

“Kae vakai, ‘oku ou pehē kiate kimoutolu, kuo huhu‘i ‘a e fānau ikí talu mei hono ‘ai ‘a e tu‘unga ‘o māmaní ‘i hoku ‘Alo pē Taha Na‘e Fakatupú;

“Ko ia, ‘oku ‘ikai te nau lava ke fai angahala, he ‘oku ‘ikai ke tuku kia Sētane ‘a e mafai ke fakatauele‘i ‘a e fānau ikí kae ‘oua ke nau faka‘au ke fe‘unga ‘i hoku ‘aó ke ‘eke‘i ‘enau angahalá;

“He ‘oku tuku kiate kinautolu ‘o hangē pē ko hoku lotó, ‘o fakatatau ki he‘eku fa‘iteliha ‘a‘akú koe‘uhi ke ‘eke‘i ‘a e ngaahi me‘a lalahi ‘i he nima ‘o ‘enau ngaahi tamaí.”(T&F 29:46–48.)

. . . Ko e hā e ngaahi me‘a lalahi ko ia ‘oku ‘eke‘i ‘e he ‘Otuá mei he ngaahi tamaí ‘a e fānaú (‘a ia ‘oku ‘uhinga foki heni ki he ngaahi fa‘eé) lolotonga ‘a e vaha‘a taimi ko ‘eni kimu‘a pea toki fe‘unga ‘a e fānaú ke ‘eke‘i ‘enau angahalá ‘i he ‘ao ‘o e ‘Eikí? . . . ‘Oku

enginaki ki he ngaahi mātu‘á ke nau papitaiso ‘enau fānaú ‘o ka nau ka ta‘u valu pea ke ako‘i ‘a e ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘o e ongo-ongolelei kia kinautolu. ‘E papitaiso ‘enau fānaú ki he fakamole-mole ‘o ‘enau ngaahi angahalá pea toki hilifaki nima kia kinautolu. ‘Oku totonu ke ako‘i kinautolu ke nau ako‘i ‘a ‘enau fānaú ke lotu pea ke ‘a‘eva ‘o anga-tonu ‘i he ‘ao ‘o e ‘Eikí.

‘Oku fie ma‘u ke fakahoko ‘e he ngaahi tamaí mo e ngaahi fa‘eé ha ngaahi me‘a lahi kimu‘a ia pea toki ma‘u ‘e Sētane ‘a e mālohi ke ne fakatauele‘i ‘a e fānau ikí. Ko e fatongia ia ‘o e ngaahi mātu‘á ke nau fakatu‘unga ha tu‘unga ‘oku mālohi ‘aki ‘enau ako‘i ‘a e ngaahi tu‘unga mā‘olunga ‘o e Siasí ‘i he fa‘ifa‘itaki‘anga pea mo e akonaki.

Ki he hou‘eiki fafiné, ‘oku ‘uhinga ‘ení kuo pau ke nau ‘ai e tu‘unga fakafa‘eé ko ‘enau ngāué ia. Kuo pau ke ‘oua na‘a nau tuku ha me‘a ke mu‘omu‘a ‘i he ngāue ko iá.¹³

Ne u toki vakai hifo kimuí ni mai pē ‘i ha lea na‘e fai ‘e ha taha ‘o hoku ngaahi ‘ofefiné ki ha ngaahi fa‘ē mo ‘enau fānau fefine. Na‘á ne fakamatala ki ha me‘a na‘e hoko kiate ia mo ‘ene tamasi‘i lahi tahá ‘a ia na‘á ne kamata ako‘i ange kiate ia ‘a e ngaahi fatongia kuo pau ke ne fai ‘i he‘ene hoko ko e fa‘eé. Na‘á ne pehē: “I he ngaahi ta‘u lahi kuohilí ‘i he kei si‘i ‘a ‘eku tamasi‘i lahi tahá, na‘á ku feinga ai he efiafi māfana ‘e taha ke faka‘osi hono fakatolonga hina ha ngaahi fua‘i ‘akau.” ‘Oku ou tui ‘oku mou lava pē ngaahi fa‘ē kei talavou‘u o sio lotu atu ki he me‘a na‘e hokó. Na‘e lahi e ngaahi me‘a kehekehe na‘e hoko he ‘aho ko iá ‘o ‘ikai ai ke a‘u ki he fo‘i ngāue ko iá pea na‘á ke fie ma‘u ke faka‘osi ia. Kuo ‘osi mohe ‘eni ‘a e ki‘i pēpēé, ‘alu mo ho husepānití ‘oku ‘ikai te ne tōmui ki he‘ene fakatahá, pea kuo ‘osi tui vala-mohe ‘a e ongo ki‘i tamaiki ta‘u tolu mo e faá ‘o teuteu ke na mohe. ‘Okú ke pehē hifo pē kiate koe, “Te u ngāue he taimí ni ki he fua‘i ‘akau.”

[Na‘e hoko atu pē fakamatala ‘a hoku ‘ofefiné:] “Ko e me‘a ‘eni na‘e hoko kiate au ‘i he pō ko ‘ení ‘i he kamata ko ia ke u tele mo to‘o tenga e fua‘i ‘akau, mo e ‘asi ange ‘eku ongo ki‘i tamaiki tangatá he matapaá ‘o tala ange ‘okú na tali mai ke fai ‘ena lotú.” Ka ‘i he ‘ikai ko ia ke ne fie ma‘u ke toe fakahoha‘asi iá, na‘á ne pehē ange fakatovave pē ki he‘ene ongo ki‘i tamaiki, “Mo ō pē mu‘a ‘o fai pē ho‘omo lotú ‘iate kimoua ke ngāue ho‘omo Fa‘eé ki he ‘ū

fua'i 'akau ko 'ení.' Na'e tu'u pē 'a Tēvita, ko e lahi tahá ia, 'i mu'a 'iate au mo ne fehu'i fakalelei mai pē, 'Ka ko e hā koā e me'a 'oku mahu'inga angé fine'eiki, ko e lotú pe ko e fua'i 'akaú?' Na'e 'ikai te u 'ilo 'e au he taimi ko 'ení 'e hoko 'a e ngaahi me'a lahi peheni kiate au ko e fa'ē kei si'i mo ha uaifi femo'uekina 'i he'eku faka-hoko ko ia 'o e fatongia 'o e uaifi mo e fa'ē 'i hoku 'apí."

Ko e tukupā 'eni 'oku ma'u 'e kimoutolu ngaahi fa'ē 'i he taimi ko ia 'oku fu'u fie ma'u lahi ai 'e ho'omou fanga ki'i fānau ikí ke ke tu'u 'i honau tafa'akí 'o tokoni'i kinautolu ke nau tupulakí. . . .

'E ngaahi fa'ē, ko e taimi pē 'oku kamata ke fai atu ai 'e ho'omou fānau ha ngaahi fehu'i, pea a'u pē ki he ngaahi fehu'i fekau-'aki mo e ngaahi me'a 'oku pelepelengesi 'i he mo'uí, 'oua te mou ta'ofi kinautolu. Fakamoleki hifo hamou taimi ke fakamatala'i ki honau fanga ki'i 'atamai kei ikí, pe ki honau ngaahi 'atamai matu'otu'a angé 'i he taimi 'oku nau tupu hake ai 'o fu'u lalahí. Ko e fefine lavame'á 'a e fefine ko ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha taimi ia 'e fu'u hela'ia ai ke vahevahe mo 'ene fānau tangatá pea mo 'ene fānau fefiné 'a e ngaahi me'a 'oku nau fiefia aí pea mo honau ngaahi mamahí.¹⁴

'Oku ou lotua ke 'iate kimoutolu 'a e ngaahi tāpuaki 'a e 'Eikí ['e hoku ngaahi tuofāfine 'ofeina]. 'Oku lahi ange 'a e mālohi 'oku mou ma'u ki he lelei 'a e Siasí ni 'i he me'a 'oku mou fakakaukau 'oku mou ma'ú. 'E kaunga lahi 'a e founa 'oku mou fua'aki homou fatongia ko e ngaahi fa'eé ki he anga 'o e ngāue 'a e Siasí. Ko 'eku lotú ia ke fai tokonia kimoutolu 'e he 'Eikí ke mou ngāue pea ke mou langa hake 'i he tu'unga mālohi 'o e 'apí, pea 'oku ou tuku mo kimoutolu 'eku fakamo'oni 'i he loto mā'ulalo 'oku ma'u 'i he loto'i Siasi 'o Sisū Kalaisí 'a e ngaahi akonaki pea mo e ngaahi palani ko ia 'e lava ke malu'i 'aki 'a hotau ngaahi 'apí, pea 'oku ou fai 'a e fakamo'oni ko iá 'i he huafa 'o Sisū Kalaisí.¹⁵

Ngaahi Fokotu‘u ki he Akó mo Hono Alea‘í

- Ko e hā e ngaahi feilaulau oku fai ‘e ha fa‘ē ma‘a ‘ene fānaú? Ko e hā e ngaahi tāpuaki ‘oku tafe mai mei he ngaahi feilaulau peheé?
- Ko e hā e ngaahi founa ‘oku tāpuekina ai ‘e he “tu‘unga faka-fa‘ē ‘oku ‘i ai ‘a e lavame‘a he ‘aho ní” ‘a e ngaahi to‘u tangata he kaha‘ú ki he nofo ta‘engatá?
- ‘Oku ‘uhinga ki he hā ‘a e pehē ke te ‘i he ngaahi hala fakalava ‘o e ‘apí? Ko e hā ‘oku mahu‘inga ai ki he ngaahi fa‘eé ke nau ‘i he ngaahi hala fakalava ‘o e mo‘uí ‘a ‘enau fānaú?
- Ko e hā e ngaahi founa ‘oku fa‘a afe ai e kakai fefiné he taimi ‘e ní‘ihi mei he‘enau ngaahi taumu‘a toputapú ko e tupu mei he vave pea mo e ngaahi me‘a hā matamatalelei ‘o e mo‘uí he ngaahi ‘aho ní? ‘E lava fēfē ke fakasi‘isi‘i ‘ene hoko ‘a e ngaahi me‘a ko ‘ení?
- Ko e hā e me‘a ‘oku ako‘i mai ‘e he ongo talanoa ki he fa‘ē ‘a Siosefa Sāmitá mo e fa‘ē ‘a Palesiteni Líí, ‘o kau ki he founa ‘e lava ke hoko ai ‘a e ngaahi fa‘eé ko ha ivi tākiekina ‘i he‘enau fānaú ki he anga-tonú?
- Ko e hā ha founa kuo tāpuekina ai ho‘o mo‘uí ‘e he ngaahi lotu ‘a ho‘o fa‘eé? Ko e hā ha founa ‘oku tāpuekina ai ‘a ho‘o fānaú ‘e ho‘o ngaahi lotu ‘a‘au fa‘eé?
- Koe hā e ngaahi founa ‘e lava ke tokoni‘i ai ‘e he ngaahi husepānití mo e ngaahi tamaí ‘a e ngaahi fa‘eé ke nau fakahoko ‘a honau ngaahi fatongia ‘i he ‘apí? ‘E lava fēfē ke tokoni ‘a e lakanga fakataula‘eikí mo e kau taki ‘o e Fine‘ofá?
- Ko e hā nai hono ‘uhinga kuo pau ke fakamu‘omu‘a ai ‘e he ngaahi fa‘eé ‘a honau fatongia ko ia ko hono ako‘i ‘o e ongo-ongolelei ‘i he fāmili? ‘Oku lava fēfē ‘e he ngaahi fa‘eé ke fai ‘eni?
- Ko e hā e ngaahi founa ‘e lava ke teuteu‘i ai ‘e he ngaahi mā-tu‘á ‘a ‘enau fānau fefiné ke nau hoko ko ha ngaahi fa‘ē lelei?

Ma'u'anga Fakamatalá

1. 'I he Conference Report, Konifelenisi Faka'ēlia 'a Mekisikou mo 'Amelika Lotolotó 1972, 91.
2. *The Teachings of Harold B. Lee*, 'āuita'i 'e Clyde J. Williams (1996), 288.
3. *Ye Are the Light of the World* (1974), 317–18.
4. *Ye Are the Light of the World*, 318–19.
5. *The Teachings of Harold B. Lee*, 289.
6. "Obligations of Membership in Relief Society," *Relief Society Magazine*, Sānuali 1969, 10.
7. *Ye Are the Light of the World*, 279.
8. *The Teachings of Harold B. Lee*, 288.
9. "The Influence and Responsibility of Women," *Relief Society Magazine*, Fēpueli 1964, 85.
10. *The Teachings of Harold B. Lee*, 290–91.
11. *The Teachings of Harold B. Lee*, 289.
12. *The Teachings of Harold B. Lee*, 287.
13. *Ye Are the Light of the World*, 314–15.
14. 'I he Conference Report, Konifelenisi Faka'ēlia 'a Mekisikou mo 'Amelika Lotolotó 1972, 90–91; tānaki atu ki ai hono fakapalakalafi .
15. 'I he Conference Report, Konifelenisi Faka'ēlia 'a Mekisikou mo 'Amelika Lotolotó 972, 91.

Ko e Ngāue Fakataha ke Fakamo‘ui e Ngaahi Laumālié

‘Oku tokoni fēfē ki he Siasí mo e fāmílí ‘a e ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘o e polokalama fakafekau‘aki ‘a e Siasí ke nau ngāue fakataha ai ke fakamo‘ui e ngaahi laumālié?

Talateu

Lolotonga ‘a e hoko ‘a Hāloti B. Lī ko e mēmipa ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá, na‘e tuku kiate ia ‘e he Kau Palesitenisī ‘Uluakí ke ne tokanga‘i ‘a e ngāue ki hono feinga‘i ke fakataumu‘a taha pē ‘a e ngaahi polokalama kotoa ‘a e Siasí ki he tefito‘i taumu‘a ‘o e ongoongolelei ‘o Sisū Kalaisí—“ ke fakahoko ‘a e mo‘ui ta‘emate mo e mo‘ui ta‘engata ‘a e tangatá” (Mōsese 1:39). Na‘e ui ‘a e ngāue ko ‘ení ko e polokalama fakafekau‘akí. ‘Oku kau ‘i he fakafekau‘akí ‘a hono fakamamafa‘i ‘o e mahu‘inga ‘o e fāmílí pea mo e ‘apí ‘aki hono fakapapau‘i ‘oku hanga ‘e he ngaahi houalotu, ngaahi polokalama, mo e ngaahi ‘ekitiviti ‘a e Siasí ‘o fakamālohia mo poupou‘i ‘a e fāmílí. ‘Oku toe kau foki ai ‘a hono tuku ‘o e ngaahi houalotu mo e ngaahi ngāue kotoa ‘a e Siasí ‘i he malumalu mo e fakahinohino ‘a e lakanga fakataula‘eikí. ‘I he ngaahi ta‘u ‘o e 1960, na‘e fakahoko ha ngaahi me‘a lahi ke fakakakato ‘aki ‘a e ngaahi taumu‘a ko ‘ení, kau ai hono toe fakamamafa‘i ‘o e efiafi fakafāmili ‘i ‘apí pea mo hono toe vakai‘i ‘o e ngaahi me‘a fakalēsoni ‘a e Siasí ke fakapapau‘i pē ‘oku nau hanga ‘o fakamālohia ‘a e ‘apí mo e fāmílí. ‘Oku kei hokohoko atu ai pē ‘a e polokalama fakafekau‘aki ‘a e Siasí he ‘ahó ni ‘i he tataki mo e fakahinohino ‘a e Kau Palesitenisī ‘Uluakí, ‘a ia ‘oku nau muimui ki he ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘oku fakahā mai ‘e he ‘Eikí.

Na‘e akonaki ‘a Palesitēni Lī ‘o pehē: “Ko e me‘a kotoa pē ‘oku tau fai ke tau fai ‘aki ia ‘a e ‘mata ‘oku hangataha ki he fakalāngi-

langi'i 'o e 'Otuá.' [T&F 82:19.] Pea ko e hā 'a e nāunau 'o e 'Otuá? Hangē ko hono fakamatala'i ange 'e he 'Eikí kia Mōsesé, ke fakahoko 'a e mo'ui ta'emate mo e mo'ui ta'engata 'a e tangatá. . . . 'I he ngaahi ngāue kotoa ko 'eni 'oku tau fai 'i he polokalama fakafekau'akí, 'oku tau manatu'i ma'u pē 'a e ngaahi me'a ko iá 'i he 'etau fakakaukáu. Ko hono fakamatala'i ko ia ke faingofuá, ko 'etau tefito'i taumu'a lalahi 'e ua 'i he polokalama fakafekau'akí ko hono tuku ke ngāue 'a e lakanga fakataula'eikí 'i he founga kuo 'osi fakahā mahino mai 'e he 'Eikí ke ngāue aí, pea fakafekau'aki totonu ki ai 'a e ngaahi houalotú, pea ko hono uá leva ke hanga 'e he ngaahi mātu'á pea mo e fāmili 'o fua totonu honau ngaahi uiui'i 'o hangē ko ia kuo fekau'i mai 'e he 'Eikí. Ko ia 'oku tau sio heni ko e me'a kotoa pē 'oku fai 'oku totonu ke fai ia mo e manatu ki he fo'i fehu'i ko 'ení 'e taha: 'oku toe fakalahi atu nai 'e he 'ekitiviti ko 'ení ki he ngāue 'a e pule'angá, 'oku tau hangataha pē nai ki he tefito'i taumu'a ko ia 'o e fokotu'utu'u 'a e 'Eikí—ke fakamo'ui 'a e ngaahi laumālié pea ke fakahoko 'a e mo'ui ta'emate mo e mo'ui ta'engata 'a e tangatá?'¹

Ngaahi Akonaki 'a Hāloti B. Lii

'Oku tokoni fēfē 'a e Siasi ke "fakahoko 'a e mo'ui ta'emate mo e mo'ui ta'engata 'a e tangatá"?

'Oku tau 'osi ma'u ha siasi ke teuteu'i ai kitautolu ke tali ke tau hū atu ki he 'afio'anga 'o e 'Eikí. Ko e hā koā e lau 'a e 'Aposetolo ko Paulá—na'á ne foaki 'a e ni'ihi ko e kau 'aposetolo, kau palōfita, kau faifekau, kau akonaki, kau 'evangeliō—ko hono fakalea 'e tahá, na'á ne fokotu'u 'a e Siasí—ke hā? "Ko hono fakahaohaoa 'o e kakai mā'oni'oní, mo e ngāue fakafaifekáu, ke langa hake 'a e sino 'o Kalaisí: Kae 'oua ke tau hoko kotoa pē ki he fakataha 'i he tui, pea mo e 'ilo'i 'o e 'Alo 'o e 'Otuá, ki he tangata haohaoá." [Vakai ki he 'Efesō 4:11–13.] Na'e 'afio'i pē 'e he 'Eikí 'oku 'ikai ke tau haohaoa peá ne foaki mai 'a e Siasí kia kitautolu ke tau hoko 'o haohaoa.²

'Oku 'ikai ko e ngāue pē 'a e Siasí ke fokotu'u ha kautaha fakasōsiale pe ke toe 'i ai ha'ane taumu'a kehe ka ko hono fakamo'ui pē 'o e ngaahi laumālié.³

Ko e taumu'a [‘a e Siasí] ke fakahaohaoa'i 'a e mo'ui 'a kinautolu 'oku kau ki he Siasí. . . . Ke ako'i 'a e kau mēmipa pe kāingalotu 'o e Siasí 'i hono ngaahi tokāteliné pea mo hono ngaahi akonakí koe'uhi ke hoko 'o taha 'a e kāingalotú 'i he tui pea mo hono 'ilo'i 'o e 'Alo 'o e 'Otuá, ki he tangata haohaoá, pea ko e 'iló 'eni, fakatatau ki he folofola tonu pē 'a e 'Eikí 'o hangē ko ia na'á Ne folofola 'aki 'i he lotu [tāuma'u] ko ia 'oku hā 'i he Fuakava Fo'ou, "Pea ko 'eni 'a e mo'ui ta'engatá, ko 'enau 'ilo koe ko e 'Otua mo'oni pē tahá, mo Sísū Kalaisi 'a ia na'á ke fekaú" (Sione 17:3).⁴

Ko e hā ka tau ka hoha'a ai ke fai hano fokotu'utu'u? . . . 'Oku tau fokotu'utu'ú ke toe faingofua ange mo lelei ange ai hono fakahoko 'o e ngāue 'a e 'Eikí 'aki 'etau vahevahe 'a e ngaahi ngāué, 'etau vahe atu 'a e fatongiá. 'Oku tau fokotu'utu'u pea 'ai ke toe faingofua mo toe lelei ange 'a e ngāue 'a e 'Eikí 'aki 'etau tali pea fakahoko 'a e fatongiá, 'a ia 'oku ne ngaohi 'a e kāingalotú ke nau hoko ko e kau taki. 'Oku hangē ia ko e folofola 'a e 'Eikí 'i he taimi na'á Ne fai ai 'a e fekau ki He'ene kau ākongá— "Muimui 'iate au pea te u ngaohi 'a kimoutolu ko e toutai tangata"—'a ia ko e pehē 'i he'etau lea 'atautolu he 'aho ní— "Kapau te mou tauhi 'eku ngaahi fekaú, te u ngaohi 'a kimoutolu ko e kau taki ki he tangata mo e kau taki 'i he lotolotonga 'o hoku kakai."⁵

Ko e siasi mo e pule'anga 'o e 'Otuá ko e siasi ia ma'a māmani hono kotoa pea 'oku 'ikai ke ma'a ha pule'anga pe ha kakai pē ia 'e taha. Ko 'etau ngaahi feinga ia 'i he taimi hono kotoa pē ke foaki ki he Kau Mā'oni'oni kotoa pē 'a e Fungani Mā'olungá 'o tatau ai pē pe 'oku nau nofo 'i fē, ha faingamālie ke nau tupulaki mo fakalalakaka ki he taupotu taha te nau lavá, ke nau tupulaki 'i he ivi pea mo e mālohi ke lelei ai 'a e māmani, pe ke nau ma'u 'a e fakapale 'o 'enau faivelengá.⁶

Ko e hā hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai ke fakamālohia e fāmīlī 'i he me'a kotoa pē 'oku tau fai 'i he Siasí?

Ko e fē 'a e fuofua malu'i 'i he siasi ko 'eni? Ko e Palaimelí? Ko e Lautohi Faka-sāpaté? 'Oku 'ikai ko e me'a ia na'e fakahā mai 'e he'etau Tamai Hēvaní. Mou toe lau angé 'a e vahe onongofulu māvalu 'o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá. Te mou 'ilo ai na'e

fokotu'u mu'omu'a taha 'e he 'Eikí 'a e 'apí 'i he ngaahi mala'e tau 'oku tau'i ai 'a e ngaahi mālohi te nau ala holoki 'a e ngaahi malu'i ko 'ení, 'a ia ko e fuofua malu'i ia (vakai, T&F 68:25–32).⁷

'Oku ngāue 'a e ngaahi polokalama 'a e lakanga fakataula'eikí ke poupou'i 'a e 'apí; 'oku fai foki 'e he ngaahi polokalama fakahoualotú mo e ngaahi tokoni mahu'inga 'aupito. 'Oku lava ke tokoni'i kitautolu 'e he fai takimu'a fakapotopoto 'a e [lakanga fakataula'eikí] ke tau fai 'a 'etau kongá ke a'usia 'a e taumu'a mā'olunga taha 'a e 'Otuá, "ke fakahoko 'a e mo'ui ta'emate mo e mo'ui ta'engata 'a e tangatá" (Mōsese 1:39). 'Oku fakatou fakahā mai pē kia kitautolu 'e he ngaahi fakahā 'a e 'Otuá pea mo e me'a 'oku ako 'e he tangatá 'o 'iló 'a hono fu'u mahu'inga 'o e 'apí ki hono fakafōtunga 'o e me'a 'oku a'usia 'e he mo'ui kakato 'a e fakafōtuituí Ko ia ai, ko e kongá lahi 'o e me'a 'oku tau fai fakahoualotú, ko 'etau langa hake ha tu'unga, 'i he'etau feinga ko ia ke langa hake 'a e fakafōtuituí, pea kuo pau ke 'oua na'a tau fai ha fehālaaki 'i hono langa hake 'o e laumālié.⁸

Ko 'apí ['a e] tefito'i 'apiako mahu'inga taha 'i he ngaahi 'apiako 'o e 'Otuá. Na'e foaki mai 'a e kī ki he'etau polokalama fakafekau'aki fakakātoá 'i he taimi na'e fakahā mai ai 'e he Kau Palesitenisī 'Uluakí 'a e taha 'o e ngaahi tefito'i mo'oni mahu'inga taha ke tau langa aí: "Ko e 'apí ko e fakava'e ia 'o e mo'ui mā'oni'oni, pea 'oku 'ikai ha toe me'a te ne lava ke fetongi ke fakahoko hono ngaahi fatongia mahu'ingá. Ko e me'a taupotu taha 'e lava ke fai 'e he ngaahi houalotú ko 'enau tokoni'i 'a e 'apí 'i he'ene ngaahi palō-palemá, 'o nau fakahoko 'a e ngaahi tokoni makehe 'i he taimi 'oku fie ma'u aí."

Ko ia ai, 'oku totonu ke manatu'i 'eni 'i he ngaahi 'ekitiviti kotoa pē 'oku fai 'i he Siasí pea palani kinautolu 'o fakataumu'a ke ne fakamālohia—'o 'ikai ke holoki— 'a hono fakalele 'o ha 'apí 'oku maau. Kapau 'oku vaivai 'a e ngāue fakataki 'a e mātu'á, kuo pau ke fai 'e he kau faiako faka'apí 'a e lakanga fakataula'eikí pea mo e ngaahi houalotú 'a e fakahinohino 'oku fie ma'u ki aí. 'Oku 'uhinga 'eni kuo pau ke palani 'a e polokalama kotoa pē 'oku fakalele 'e he Siasí mo e fakakaukau ko 'ení, 'o fakamamafa'i makehe 'a hono mahu'inga 'o e na'ina'i ki he fāmili kotoa pē ke fai mo'oni 'a e efiafi fakafāmili fakauiké, pea na'ina'i mo tokoni'i e

ngaahi tamai 'oku nau ma'u e lakanga fakataula'eiki mā'oni'oní 'i hono fakahoko 'a honau fatongia totonu ko e 'ulu 'i honau ngaahi 'apí.⁹

'E 'ikai teitei ai ha taimi 'e kole mai ai 'a e 'Otuá ki ha tangata ke ne feilaulau'i hono fāmílí kae lava ke ne fakahoko hono ngaahi fatongia kehe 'i he pule'angá. Kuo tu'o fiha nai 'emau feinga ke fakamamafa'i ko e ngāue mahu'inga taha 'a e 'Eikí te tau lava 'o fai 'i he'etau hoko ko e ngaahi tamai mo e ngaahi husepā-nití te tau fakahoko ia 'i loto he ngaahi holisi 'o hotau 'apí? Ko e fatongia ia 'e taha 'o e ngaahi tamai 'e 'ikai lava ke tuku ange ki-nautolu mei ai.¹⁰

'I he'eku fakakaukau atu ko ia ki he me'a 'oku tau lolotonga fai he taimi ní pea mo e lelei te ne 'omí, 'oku ou manatu ai ki he ngaahi lea 'a e Palōfita ko Maiká, "Ka 'e hoko 'o pehē 'i he ngaahi 'aho 'amuí, 'e fokotu'u ma'u 'a e mo'unga 'o e fale 'o [e 'Eikí] 'i he tumutumu 'o e ngaahi mo'ungá, pea 'e hakeaki'i ia ke mā'olunga 'i he ngaahi tafungofungá; pea 'e tafe atu ki ai 'a e kakai.

"Pea 'e ha'u 'a e kakai tokolahi mo nau pehē, Ha'u ke tau 'alu hake ki he mo'unga 'o [e 'Eikí], pea ki he fale 'o e 'Otuá 'o Sēkopé; tea te ne akonaki'i 'akitautolu 'i hono ngaahi halá, pea te tau 'eve-'eva 'i hono ngaahi hala; he ko e fonó 'e 'alu atu mei Saione, mo e folofola 'a [e 'Eikí] mei Selūsalema." (Maika 4:1-2)

'Oku ou pehē kia kimoutolu ngaahi fa'ē mo e ngaahi tamai Siasí, kapau te mou tu'u hake 'o fakahoko 'a e fatongia ko hono ako'i 'o ho'omou fānaú 'i 'apí—teuteu'i 'e he ngaahi kōlomu 'a e lakanga fakataula'eiki 'a e ngaahi tamai, 'e he Fine'ofa 'a e ngaahi fa'éé—'e vave 'ene hoko mai 'a e 'aho 'e ha'u ai 'a māmani ki hotau ngaahi matapaá pea te nau pehē mai, "Fakahā kiate kimautolu homou 'alungá koe'uhí ke mau 'a'eva 'i homou halá."¹¹

**'E lava fēfē ke ngāue fakataha 'a e ngaahi houalotú
'i he fakahinohino 'a e lakanga fakataula'eiki ke
fakamālohia 'a e fāmílí?**

'I hono fakamatala'i fakalūkufuá, 'oku 'uhinga 'a e fakafekau-'akí. . . . ke fokotu'u 'a e lakanga fakataula'eiki 'o e 'Otuá 'i he feitu'u na'e folofola 'a e 'Eikí ke fokotu'u aí—ko e uho mo e 'elito 'o

e Siasi pea mo e pule'anga 'o e 'Otuá—pea ke sio 'oku ma'u foki 'e he ngaahi 'api 'o e kāingalotu 'o e Siasí 'a honau feitu'u totonu 'i he palani fakalangi ko ia ke fakamo'ui 'a e ngaahi laumālié.¹²

Kuo 'osi fokotu'u foki 'i he Siasí 'a e ngaahi houalotú, 'o mavahe pē ia mei he ngaahi fokotu'utu'u 'o e lakanga fakataula'eikí, pe ko ia 'oku lau ki ai 'i he Fuakava Fo'ou ko e "kau tokoni mo e kau enginaki", 'o hangē ko ia 'oku fakalahi atu 'aki ki he lakanga fakataula'eikí [vakai, 1 Kolinitō 12:28]. Na'e fai 'e Palesiteni Siosefa F. Sāmita 'a e lea ko 'ení 'o kau ki he ngaahi fokotu'utu'u ni: "'Oku ou fakakaukau atu ki he'etau ngaahi fokotu'utu'u fakahoualotú; ko e hā koā kinautolu? Ko e ngaahi tokoni kinautolu ki he fokotu'utu'u pau 'o e Siasí. 'Oku 'ikai ke nau tu'u 'atā 'iate kinautolu pē. 'Oku ou fie lea atu ki he Mutuale Tangata mo e Mutuale Fefiné, pea ki he Fine'ofá, Palaimelí, Lautohi Faka-sāpaté, ngaahi kalasi Ako Fakalotú, pea ki hono toe 'o e ngaahi houalotu 'a e Siasí, 'oku 'ikai tu'u 'atā hanau taha mei he Lakanga Fakataula'eiki 'o e 'Alo 'o e 'Otuá, pe 'e 'ikai lava ke tu'u hanau taha mo tali 'e he 'Eikí 'i he taimi 'oku nau mavahe ai mei he le'o mo e akonaki 'a kinautolu 'oku ma'u 'a e Lakanga Fakataula'eikí mo tokanga'i kinautolú. 'Oku nau fakaongoongo ki he ngaahi mālohi mo e ma'u mafai 'o e Siasí, pea 'oku 'ikai ke nau tu'u 'atā meiate kinautolu; pea 'ikai foki ke nau lava 'o ngāue 'aki ha totonu 'i he'enau ngaahi houalotú ta'e fakaongoongo ki he Lakanga Fakataula'eikí pea mo e Siasí.'" [*Gospel Doctrine*, paaki hono 5 (1939), 383.]¹³.

'I he fakahā mahu'inga ko ia 'o onopooni fekau'aki mo hono pule'i 'o e Siasí, na'e faka'osi 'aki 'e he 'Eikí 'a e folofola ko 'ení:

"Vakai, ko e founga 'eni na'e langa hake ai 'e he'eku kau 'apostolo 'i he ngaahi 'aho mu'á 'a hoku siasí kiate aú.

"Ko ia, tuku ke tu'u 'a e tangata taki taha 'i hono lakanga 'o'oná; pea ke 'oua na'a pehē 'e he 'ulú ki he va'é 'oku 'ikai 'aonga 'a e va'é kiate ia; he 'e lava tu'u fēfē 'a e sinó ta'e 'i ai 'a e va'é?

"Oku 'aonga foki ki he sinó 'a e kupu kotoa pē, koe'uhi ke felangahake'aki kotoa, koe'uhi ke tauhi ke haohaoa 'a e sinó." (T&F 84:108–110.)

Ko e me'a mahino 'eni ia, 'i ho'o fakakaukau atu ki he ngaahi potu folofola ko 'ení, na'e 'omi kinautolu ke fakamamafa'i 'aki 'a e fie ma'u ko ia ke toutou fai mo fai hokohoko 'a e feongoongoi mo e fakafekau'aki 'a e ngaahi konga kotoa pē, 'a e ngaahi kō-lomu 'o e lakanga fakataula'eikí mo e ngaahi houalotú pea mo e ngaahi 'iuniti kehe kotoa pē 'i loto he pule'anga 'o e 'Otuá koe'uhi ko e ngaahi 'uhinga ko 'ení 'e fā:

'Uluakí, ke 'i ai pē 'a e ngāue 'a e houalotu takitaha, pea 'oua na'á ne fá'ao 'e ia 'a e ngāue 'a e tahá, 'a ia 'e hangē ia ko ha pehē ange 'a e matá ki he nimá, "Oku 'ikai hao 'aonga 'o'ou kiate au."

Ko hono uá, 'oku mahu'inga tatau pē 'a e konga takitaha 'i he ngāue 'o e fakamo'uí, 'o hangē ko e mahu'inga 'o e konga takitaha 'o e sinó ki he tangata kakató.

Ko hono tolú, ke fakamaama mo ako fakataha hono kotoa; pea ko hono

Faá, ke tauhi 'a e founa ngāué ke haohaoa, pe ko hono fakalea 'e tahá, 'i loto 'i he fokotu'utu'u ngāue 'i he palani 'a e 'Eikí ki hono fakamo'ui 'o 'ene fānaú, 'e ngāue 'a e Siasí ko ha sino kuo haohaoa hono fokotu'utu'ú, pea ngāue 'a e mēmipa takitaha 'o fakatatau ki he me'a na'e fakataumu'a ia ki aí.¹⁴

'I he kuohilí, na'e 'i ai e taimi 'e nī'ihī na'a tau mafuli ai 'o fai 'a e ngaahi me'a na'e hangē ke tō ai 'etau fakamamafa 'atautolu ki he ngaahi polokalamá kae 'ikai ki he kāingalotú. 'Oku mau na'i-na'i atu kia kimoutolu 'oku kau ki he ngāué ni. . . ke mou mui-mui ki he tefito'i fekau na'e 'omai ko e taumu'a ki hení: "ke fakahoko 'a e mo'ui ta'emate mo e mo'ui ta'engata 'a e tangatá" (Mōsese 1:39). Kapau 'oku tau fie ma'u ha me'a-fua ke 'ilo'i ai pe 'oku fé'unga 'e polokalama ko 'ení pe ko e polokalama ko 'ená, fehu'i ma'u pē: 'oku tokoní'i nai 'e he polokalama ko 'ení 'a e fakalalakaka 'a e fakafō'ituituí ke ne a'usia 'a e taumu'a ko e mo'ui ta'engata 'i he 'afio'anga 'o e Tamaí? Kapau 'oku 'ikai, ta 'oku 'ikai ha'ane fekau'aki 'a'ana 'e taha mo ia, pea ta 'oku 'ikai ke kau ia 'i he polokalama 'oku pou pou' i he Siasí.¹⁵

Ngaahi Fokotu‘u ki he Akó mo Hono Alea‘í

- Ko e hā ‘oku mahu‘inga ai ke tau manatu‘i ‘a e tefito‘i taumu‘a ‘a e Siasí ‘i he me‘a kotoa pē ‘oku tau fai ‘i he Siasí—‘a ia “ko hono fakahoko ‘o e mo‘ui ta‘emate mo e mo‘ui ta‘engata ‘a e tangatá”? (Mōsese 1:39).
- ‘Oku tokoni‘i fēfē kitautolu ‘e he Siasí ke fakahaohaoa‘i ‘a ‘etau mo‘uí? ‘Okú ne tokoni‘i fēfē kitautolu ke tau “tupulaki mo fakalalaka ki he taupotu taha te tau lava ‘o a‘u ki aí”?
- Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku hoko ai ‘a ‘api ko e ‘apiako ‘uluaki mo mahu‘inga taha ‘i he ngaahi ‘apiako kotoa ‘a e ‘Otuá? Ko e hā e me‘a te tau lava ‘o fai ‘i hotau ngaahi fatongia faka-Siasí ke fakamālohi ai ‘a e fāmili?
- ‘Okú ke pehē ko e hā e ‘uhinga ‘a Palesiteni Lī ‘i he he‘ene pehē ko e lakanga fakataula‘eikí ko e “uho mo e ‘elito ia ‘o e Siasí”? ‘Oku tokoni fēfē ‘a e fale‘i ‘oku ‘omai ‘i he T&F 84:108–10 ke mahino kia kitautolu ‘a e founa ‘oku totonu ke ngāue fakataha ai ‘a e lakanga fakataula‘eikí mo e ngaahi houalotu ‘o e Siasí?
- ‘Oku anga fēfē ‘a e ngāue ‘a e ngaahi polokalama ‘a e lakanga fakataula‘eikí mo e ngaahi houalotú ke “tokoni ki he ‘apí”? Kuo pou pou‘i fēfē nai ‘e he ngaahi polokalamá ni ‘a ho ‘apí?
- ‘I he ngaahi feinga ko ia ‘oku tau fai ke ngāue ‘i he Siasí, ko e hā nai hono ‘uhinga kuo pau ai ke tau tokanga ke ‘oua na‘a mahu‘inga ange ‘a e ngaahi polokalamá ia ‘i he kakai? Te tau lava ‘o fakahoko fēfee‘i ‘eni?

Ma‘u‘anga Fakamatalá

1. Lea na‘e fai ‘i he konifelenisi lahi ‘a e Lautohi Faka-sāpaté, 2 ‘Okatopa 1970, ‘Ākaivi ‘a e Potungāue ki he Ngaahi Me‘a Fakahisitōliá, Ko e Siasí ‘o Sisū Kalaisi ‘o e Kau Mā‘oni‘oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní, 7.
2. Lea na‘e fai ‘i he ‘Univēsiti ko Pilikihami ‘Iongí, 3 ‘Okatopá 1950, ‘Ākaivi Laipeli ‘o Hāloti B. Lii, ‘Univēsiti ko Pilikihami ‘Iongí, 9–10.
3. Lea na‘e fai ‘i hono fokotu‘u ‘o e Siteiki Veisiniá, 30 Sune 1957, ‘Ākaivi ‘a e Potungāue ki he Ngaahi Me‘a Fakahisitōliá, Ko e Siasí ‘o Sisū Kalaisi ‘o e Kau Mā‘oni‘oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní.
4. *The Teachings of Harold B. Lee*, ‘ātita‘i ‘e Clyde J. Williams (1996), 587.
5. *The Teachings of Harold B. Lee*, 565

6. *The Teachings of Harold B. Lee*, 385.
7. *The Teachings of Harold B. Lee*, 262.
8. *The Teachings of Harold B. Lee*, 267.
9. *The Teachings of Harold B. Lee*, 559.
10. *The Teachings of Harold B. Lee*, 292–93.
11. 'I he Conference Report, 'Okatopa 1964, 87; pe *Improvement Era*, Tisema 1964, 1081.
12. *The Teachings of Harold B. Lee*, 563.
13. Lea na'e fai ki he Mutualé, 1948, 'Ákaivi 'a e Potungāue ki he Ngaahi Me'a Fakahisitōliá, Ko e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 3.
14. 'I he Conference Report, 'Okatopa 1961, 77–78.
15. Lea na'e fai 'i he seminā ako 'a e kau fakafofonga fakavahehahí, 4–5 'Epeleli 1973, 'Ákaivi 'a e Potungāue ki he Ngaahi Me'a Fakahisitōliá, Ko e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 10.

Vahevahe ‘o e Ongoongoleleí

*Te tau lava fēfē ‘o fakahoko hotau fatongia faka-‘Otua
ke vahevahe ‘a e ongoongoleleí ki he ni’ihi kehé?*

Talateú

Na’e ‘ai pē pea fa’a fononga fakataha holo ‘a ‘Eletā Kōtoni B. Hingikelí ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu mā uá mo hono uafí, Māseli, pea mo Palesiteni mo Sisitā Hāloti B. Lī. Na’e pehē ‘e Sisitā Hingikelí, “Na’e tu’o ua ‘emau ō fakataha mo Palesiteni mo Sisitā Lī ‘i he ongo taimi mavahevahe pē ki ‘Ingilani, Siamane, ‘Aositulia, ‘Ītali, Kalisi pea mo Palesitaine ‘o mau fe’iloaki ai mo e kau faifekau, kāingalotu, kau talavou, pea mo e kau sōtia. Kuo te’eki ai ha kaungā fononga anga-‘ofa, anga-faka‘apa‘apa mo anga-lelei ‘o hangē ko kinauá.”

“I he ‘aho Sāpate ‘e taha ne mau ‘i ‘Ingilani ai. Ko e ‘aho fe-mo’uekina mo’oni ‘eni: fakataha‘anga ‘e ua ‘o e konifelenisí pea mo e faeasaiti he pō ko iá. ‘I he‘emau foki mai ki homau hōtelé he taimi 9:30, kuo mau hela’ia ‘aupito mo fiekaia. Na’a mau ō atu ki he falekai ‘o e hōtelé ke ma’u ha ki’i me‘atokoni. Kuo ‘osi e ‘aho ko iá—te mau toki lava ‘eni ke mālōlō. Ko ‘eku fakakaukaú foki ia. Ko e me’a pē na’e hoko aí ko ‘eku fakatokanga’i ‘a e tu’u teuteu mai ‘a e fefine tali tēpilé mo ‘ene pení ke hiki e me‘akai na’a mau fie ma’ú. Na’e hanga hake ‘a Palesiteni Lī ki ai ‘o ne pehē ange, ‘Ko e siasi fē ‘okú ke kau ki aí?’ Kuo te’eki ai pē ke ‘osi e ngāue ‘o e ‘ahó ia ki ai. Kuo kamata ‘eni ‘ene polokalama malangá ‘a’ana. ‘I he te’eki ai ke ‘osi ‘emau ma’u me‘atokoní kuó ne ‘osi ‘ilo ‘e ia e me’a kotoa kau ki he fefiné ni. Kuo mole hono husepānití pea ‘okú ne ta’e lata mo manavahē. Kuó ne ‘osi palōmesi ange te ne fe’iloaki mo e kau faifekau ‘o ako ke ne toe ‘ilo lahi ange. Ko e me’a faka‘ofo‘ofa mo’oni ‘ete vakai atu ki he palesiteni ‘o e Siasí ‘ene faka’aonga’i ‘a e me’a na’á ne malanga’i he ‘aho kakato ko iá.

Ko e taimi ko ē na'e 'ilo ai 'e he fefine tali tēpilé (mahalo ko hono ta'u tolungofulu mā nima 'eni) ko e tangata ko 'eni na'á ne talanoa mo iá ko e palesiteni, palōfita, tangata kikite, mo e tangata ma'u fakahā ia 'o e Siasi 'o Sisū Kalaisí, na'e 'ikai ke ne tui 'e hanga 'e ha tangata pehē 'o fakamā'ulalo'i ia ke ne talanoa mo ha taha hangē ko iá. Na'e ongo 'aupito 'eni ki hono lotó."¹

Ko e me'a 'eni 'a Palesiteni Lī 'o kau ki hono vahevahe 'o e ongoongoleleí, "Fakatau ange te [tau] 'ilo'i ko e fatongia 'eni kuo tuku mai 'e he 'Eikí ki hono Siasí 'i he kuonga kotoa pē, . . . ke malanga 'aki 'a e ongoongoleleí ki he kakai fulipē koe'uhí ke 'oua na'a toe kumi 'uhinga ha taha 'i he 'aho 'o e fakamāú, pea ke lava ke huhu'i 'a e tokotaha kotoa pē mei he Hingá pea toe fakafoki mai kinautolu ki he 'afio'anga 'o e 'Eikí."²

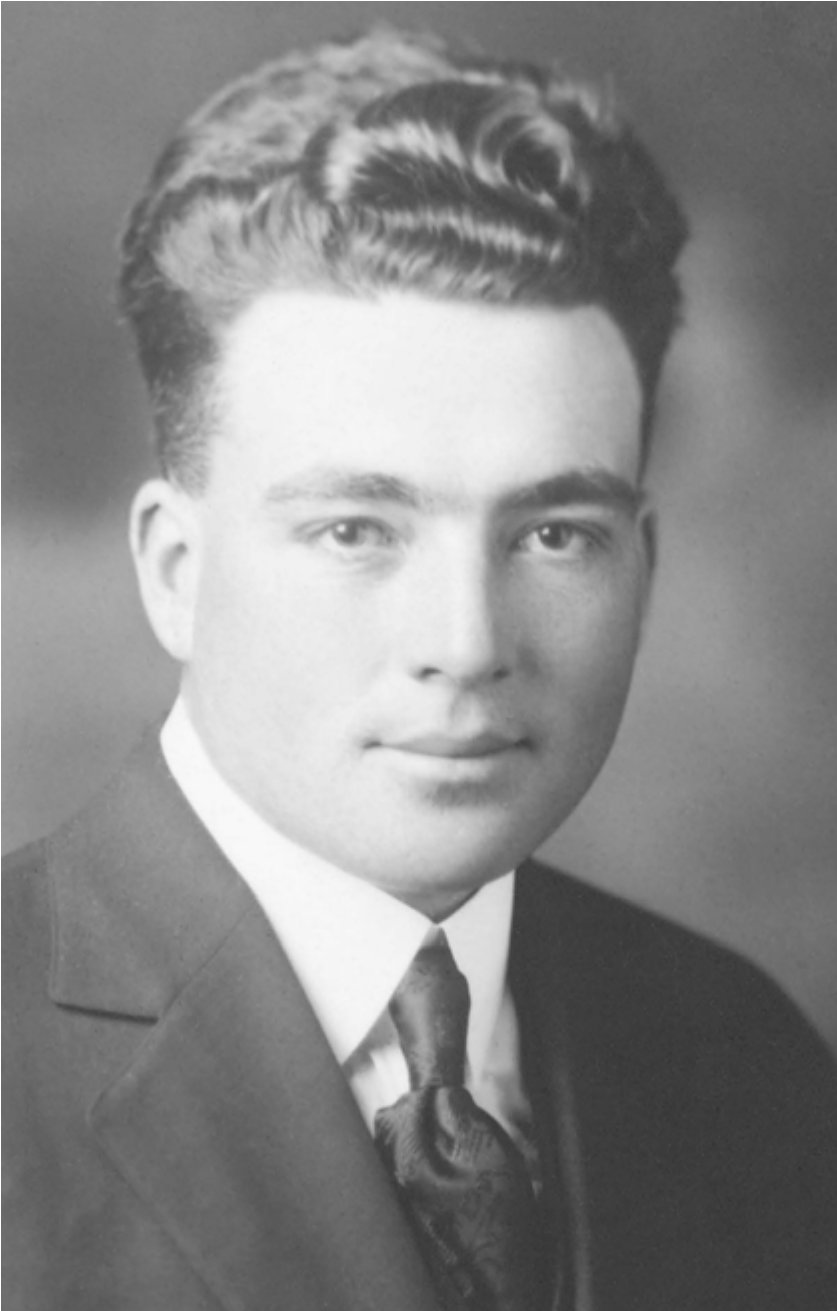
Ngaahi Akonaki 'a Hāloti B. Lii

Ko e hā hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai kia kitautolu ke tau vahevahe 'a e ongoongoleleí ki he kakai kehé?

'Oku tau tauhi 'a 'etau ngaahi fakamo'oni 'aki 'etau mo'ui, lotu, ngāue mālohi 'i he siasí pea mo tauhi e ngaahi fekau 'a e 'Otuá. Ko e toki taimi ia 'e nofo'ia ai kitautolu 'e he Laumālie fai fakahinohinó, 'a ia ko e taha 'o e ngaahi koloa mahu'inga taha 'oku lava ke ma'u 'e ha taha 'oku kau ki he siasí.

'I he'etau ma'u 'a e fakamo'oni ko 'eni, ko hotau fatongia kotoa ia ke 'ilo'i 'a hotau ngafa ke fakamo'oni'i e misiona faka'otua 'a e 'Eikí 'i he feitu'u kotoa pē 'oku tau ma'u ai ha faingamālié. Kapau te tau ngāue'i 'a e fakamo'oni 'oku tau ma'ú, 'e lahi leva e ngaahi faingamālie ke malanga 'aki ai e ongoongoleleí, 'i he 'aho mo e houa kotoa pē, 'o tatau ai pē pe ko e fē ha feitu'u te tau 'i ai. Kapau kuo tau mo'ui 'aki ia, kapau kuo tau teuteu ki ai pea kapau te tau fekumi ki ai, 'e ngaohi kitautolu 'e he Laumālie fai fakahinohinó ke tau lava 'o malanga 'aki ia. Manatu, 'i hono malanga 'aki 'o e ongoongoleleí, 'e kei ngaahi fo'i lea pē 'a e ngaahi fo'i leá ia kae 'oua leva pē ke nau ō fakataha mo e Laumālie 'o e 'Eikí. . . .

Ko hotau fatongiá ia ke 'oatu ki māmani 'a e pōpoaki 'o e mo'oni, ke fakahā ki māmani 'oku lava ke ma'u 'i he ngaahi ako-

Ko 'Eletā Hāloti B. Lī 'i he'ene ngāue fakafaifekau 'i he Misiona 'o e Ngaahi Siteiti Hihifó. Na'á ne ngāue mei Nōvema 'o e 1920 ki Tisema 'o e 1922.

naki 'o e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi 'a e ngaahi tali ki he palō-palema kotoa pē 'okú ne fakamamahi'i e fa'ahinga 'o e tangatá.³

'Oku totonu ke tau tali 'a e faingamālie kotoa pē ke fakahā ai e ongoongolelei ki he ni'ihi kehé ke nau 'ilo ki ai—ki hotau ngaahi maheni 'oku māmālohi he Siasí, ngaahi kaume'a te'eki Siasi 'i he 'apiakó, sōtiá, mo e ngāue'angá, pea ki hotau ngaahi kaungā'apí mo e kaungā-me'á.

Na'e fai mai 'e he 'Eikí e fakahā ko 'ení ki he Palōfitá: "He 'oku kei 'i ai 'a e tokolahi 'i māmāni 'i he ngaahi siasi mo e ngaahi fa-'ahi mo e ngaahi lotu kotoa pē 'a ia kuo fakakui'i 'e he kākā olo-poto 'o e tangatá, 'a ia 'oku nau toka tata'o ai ke kākāa'i, pea 'oku ta'ofi 'a kinautolu mei he mo'oní koe'uhi ko e 'ikai ai pē ke nau 'ilo 'a e feitu'u ke 'ilo'i ai iá" (T&F 123:12).⁴

'Oku 'ikai mo ha toe le'o 'e ongo lelei ange kia kinautolu 'oku loto anga-tonú ka koe le'o 'o e tokotaha talafekau mo'oni 'okú ne malanga 'aki e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi.⁵

Te mou manatu ki ha fakamatala na'e fai 'e [Eletā Sālesi A. Kōlesi] 'o kau ki ha taimi na'á ne 'alu ai ki Monitana ke talanoa mo ha tangata na'e ngāue fakafaifekau 'i 'Ailani. Hili 'ene fekumi ki he tangatá ni kuo toulekeleka 'aupito he taimi ko 'ení, na'a ne fakafe'iloaki ange ia peá ne pehē ange, "Ko e faifekau koe na'e ngāue 'i 'Ailani he ngaahi ta'u kuohilí?" Na'e 'io ange 'a e tangata-'eikí. "Ko koe koā na'e fai ho'o lea fakamāvae he mala'e 'o e ngāue fakafaifekau peá ke pehē ai kuo 'osi e ta'u 'e tolu mo e 'ikai ke ke lava ha me'a he ko e ki'i tamasi'i 'Ailani likoliko pē 'e tokotaha kuó ke lava ke papitaisó? Ko e lea ia na'a ke fai?" "Io, 'oku ou manatu'i pē na'á ku lea pehē." Na'e pehē ange 'e Eletā Kōlesi, "Oku ou loto pē ke u fakafe'iloaki atu au. Ko Sālesi A. Kōlesi au 'o e Fakataha Alealea 'o e Kau 'Aposetolo 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oní'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní. Ko e ki'i tamasi'i 'Ailani likoliko au na'á ke papitaiso 'i ho'o kei faifekau 'i 'Ailani." Ko e ki'i laumālie 'e tahá na'e hoko ia ko ha 'aposetolo 'i he Siasi mo e Pule'anga 'o e 'Otuá.⁶

'Oku 'ikai ha tangata ia te ne ala atu ke tokoni'i ha tokotaha kehe 'e ta'e 'i ai ha'ane totonu ke ma'u hono fakamo'uí koe'uhi ko 'ene loto fiemālie ke tokoni ki he ni'ihi kehé. Mou manatu'i foki

ko e fānau kitautolu ‘a ‘etau Tamaí neongo pē pe ‘oku tau lolotonga kau ki he Siasí pe ‘ikai. Ko e fānau kehe ko ‘eni ‘a ‘etau Tamaí kuo pau ke tau fu‘u tokanga lahi ki aí. He ‘oku nau mahu‘inga tatau pē kiate Ia mo kinautolu ‘oku lolotonga kau ki he Siasí. Kapau ‘e hanga ‘e hatau tokotaha ‘o fakahoko e ngāue ko ‘eni ko hono ‘omai ‘o e ni‘ihi kehé ki loto‘ā, ‘oku folofola ‘e he ‘Eikí ‘o pehē ‘okú ne fakahoko ‘e ia ‘a e fakamo‘uí ki hono laumālie ‘o‘oná [vakai ki he T&F 4:4].⁷

**Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku hoko ai e loto fiemālie
ke feilaulaú ko ha konga mahu‘inga ‘o hono
vahevahe ‘o e ongoongolelei?**

Ko e ‘elito ‘o e Kalisitiané ‘oku ma‘u ia ‘i he lekooti ‘a e tokotaha na‘á ne hiki e kōsipeli ‘a Sioné, ‘a ia na‘á ne to‘o mai ai e fakamo‘oni tonu pē ‘a e Fakamo‘uí ki Hono misiona faka‘otua ‘i he‘ene hoko ko e Fakamo‘ui ‘o e māmaní. Ko ‘eni ‘a ‘ene ngaahi leá:

“He na‘e ‘ofa pehē ‘a e ‘Otuá ki māmani, na‘á ne foaki hono ‘Alo pē taha na‘e fakatupú, koe‘uhi ko ia kotoa pē ‘e tui kiate iá ke ‘oua na‘a ‘auha, kae ma‘u ‘a e mo‘ui ta‘engatá.” (Sione 3:16).

Kuo fakahā atu ‘eni ‘a e ngāue tokoni mā‘olunga taha te tau lava ‘o fakahoko ‘i he mo‘ui fakamatelié ni, ‘a e loto fiemālie ke feilaulaui kitautolu koe‘uhí ko e lelei ‘a e ni‘ihi kehé. Na‘e fakamatala ‘a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá ki he feitu‘u ‘oku fakahoko ai e feilaulaú mo e ngāue tokoní ‘i ha founga mā‘oni‘oni ‘i he mo‘uí ni:

“Ko e tui fakalotu ko ia ‘oku ‘ikai fie ma‘u ai hono feilaulaui ‘o e me‘a kotoa peé kuo te‘eki ai pē ke ne ma‘u ‘e ia ‘a e mālohi fe‘unga ke fakatupu ‘a e tui ‘oku fie ma‘u ki he mo‘uí mo e fakamo‘uí. . . .

“Ko e feilaulaú ‘eni, pea ko ‘eni pē taha, na‘e fakahoko ‘e he ‘Otuá kae ma‘u ‘e he tangatá e fiefia ‘i he mo‘ui ta‘engatá.” [Lectures on Faith (1985), 69.]

Kapau te tau lava ke faka‘aonga‘i kia kitautolu mo ‘etau mo‘uí e tefito‘i mo‘oni te tau lava ke ma‘u ai e me‘a-foaki mahu‘inga ko iá, pea ta ‘oku tau fakapotopoto. Na‘e akonaki ‘a e Tu‘i ko Penisimaní ki hono kakaí ‘i he lea māvae ko ‘ení:

“. . . ‘o ka mou ka ‘i he tauhi ‘o homou kāingá, ‘oku mou ‘i he ngāue pē ‘a homou ‘Otuá.” (Mōsaia 2:17.) . . .

Ko ia ai, ko e foakí ko hono fakahaa‘i ia ‘o ‘ete ‘ofá, pea ko e taimi pē ‘oku foaki mo‘oni ai ha taha mei he‘ene mo‘uí, ko ha fakamo‘oni ia ‘o ha ‘ofa pīkitai ‘i he tokotaha ko iá ‘oku lotu fiemālie ke foaki atú

Na‘e ‘ofa pehē ‘a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá ‘i he mo‘oni na‘e fakahā mai kiate iá ‘o ne lotu fiemālie ai ke feilaulau‘i ‘a e me‘a kotoa pē na‘á ne ma‘u ‘i he māmaní, ‘o a‘u pē ki he‘ene mo‘uí, ke fai e me‘a kotoa ko e fakataumu‘a ke ne fakamo‘oni‘i ia pea lava foki ke ongo‘i ia ‘e he ngaahi pule‘anga ‘o e māmaní. . . .

‘I he ngaahi māhina kuohilí ne u ‘alu ai ‘o ‘a‘ahi ki ha siteiki ‘e taha pea na‘e kole mai ke u hanga ‘o faka‘eke‘eke ha kau talavou na‘e teu ke ‘alu ‘o ngāue fakafaifekau. Na‘e fakahā mai ‘e he palesiteni ‘o e siteikí ko e taha ‘o e kau talavou ko ‘ení na‘e fakatokoto fuoloa ia ‘i he falemahakí ko e me‘a na‘e hoko ki ai tupu mei he‘ene ‘alu he taú, ka ko ‘eni kuo sai. ‘I he‘ema fehengahangai mo e talavou ni he‘ema ‘initaviú, na‘á ku fehu‘i ange, “Ko e hā hono ‘uhinga ‘okú ke fie ‘alu ai ‘o ngāue fakafaifekau?”

Na‘á ne tangutu pē ‘o fakakaukau ‘i ha ngaahi miniti peá ne toki tali mai, “‘I he‘eku ‘alu ko ia ki he taú, ko e toki fuofua taimi ia ke u mavahe ai mei ‘api. Na‘e fo‘ou kiate au ‘a e ngaahi me‘a na‘e hoko aí. Na‘e fonu ‘ahi‘ahi ‘a e tafa‘aki kotoa pē pea pehē ki he fakatauele ko ia ke te fai angahalá. Na‘á ku fie ma‘u ha ivi ke ‘oua na‘á ku fai angahala, pea na‘á ku ‘alu ‘o lotu ki he‘eku Tamai Hēvaní ‘i he tui ke ‘omai mu‘a ha ivi ke u matu‘uaki ‘aki e koví. Na‘e fanongo e ‘Otuá ki he‘eku lotú peá ne foaki mai ‘a e ivi ko iá. Hili ‘emau ako taú pea kuo mau ofi atu ‘eni ki he feitu‘u na‘e fai ai e taú, na‘a mau fanongo ki he pā ‘a e ngaahi me‘afaná ‘a ia na‘á ne tomu‘a ‘omai ‘a e pōpoaki ‘o e maté ‘o fu‘u panaki mai kia kimautolu. Na‘á ku ilifia mo tetetete. Na‘á ku lotu ki he ‘Otuá ke ‘omai ha lotu-to‘a pea na‘á ne ‘omi pea na‘e ‘alu hake ‘iate au ha ongo‘i nonga ne te‘eki ke u a‘usia kimu‘a. . . .Na‘e vahe mai kiate au ha fatongia faka-mataki, ‘a ia na‘á ku mu‘omu‘a ‘i he kau taú pea na‘e ‘i ai ha taimi ‘e ni‘ihi na‘e mei ‘ātakai‘i au ‘e he filí. Na‘á ku ‘ilo‘i ko e mālohi pē ‘e taha ‘i he māmaní te ne lava ‘o fakahaofi aú, pea ne u lotu ke malu‘i au ‘e he mālohi ko iá, pea na‘e fa-

‘Oku “tu’u [ta’e siokita ‘i māmani kotoa ha kau talavou mo ha kau finemui] ko ha kau fakamo’oni ‘i he kuonga kotoa pē pea ‘i he feitu’u kotoa pē ki hono faka-’otua ‘o e fatongia ‘oku ma’u ‘e he Siasi ke malanga’aki ‘a e ongoongolei’i.”

nongo ‘a e ‘Otuá ki he’eku ngaahi lotú ‘o ne toe fakafoki pē au ki he’emau kongakauú.”

Na’á ne toki pehē mai leva kiate au: “Tangata’eiki, ‘oku ou loto hounga’ia ‘i he ngaahi me’a kotoa ko iá. Ko e ki’i me’a si’i pē ‘eni ia ke u ‘alu atu ‘o hoko ko ha fakafofonga ‘o Sīsū Kalaisi he taimi ni, ke u ako’i ki he fa’ahinga ‘o e tangatá ‘a e ngaahi monū’ia ko ia ne u ma’u ‘i hoku ‘apí ‘i he’eku kei si’i.”

Ko e taimi na’á ku fanongo ai ki hono fakahā ‘o ha tui pehē mei he talavou ni, na’á ku fakafehoanaki ia mo kinautolu kuó u ‘osi fanongo ki he’enau pehē ko ‘enau ō ki he mala’e ‘o e ngāue fakafai’iekaú ke nau ako ai, sio ‘i māmani, mo a’usia ha ngaahi me’a mahu’inga ‘a ia ‘e ma’u ha’anau lelei fakafō’ituitui mei ai. . . .

‘Oku ‘ikai tupu mei he ngaahi akonaki ‘o e mo’oní ha kakapa siokita ki ha lelei fakatāutaha ka ‘oku tupu ia mei he ngaahi akonaki ‘a’ana ko e fili ki he mo’oní. . . .

Ko e tangata ko ia ‘okú ne feinga ke ma’u ha tupu pea mo ha lelei fakatāutahá, ‘oku ‘ikai ke fiefia ia ha taimi he ‘oku hola ma’u pē meiate ia ‘a e ngaahi me’a ‘okú ne fekumi ki ai ‘i he mo’uí pea ‘e hoko ko hono manukia ‘ene faifeinga ke ma’u e ngaahi me’a ko iá. Ko e tangata ko ia ‘oku ngāue ta’e siokitá ko ha tangata ia ‘oku fiefia.⁸

‘Oku tau mamata ‘i he’etau ngāue fakafaifekau ki he ngeia mo e faka’ofa’ofa ‘o e kau talavou mo e kau finemui [‘oku nau ‘alu atu]. . . ki he ngaahi ngata’anga ‘o e māmaní, pea ‘i he’enua ngaahi ngāue ta’e siokitá ‘oku nau tu’u ai ko e kau fakamo’oni ‘i he kuonga mo e feitu’u kotoa pē ki he fatongia faka’otua ‘oku ma’u ‘e he Siasí ke malanga’aki ‘a e ongoongolelei.⁹

**Te tau lava fēfē ke ako’i e ongoongolelei ‘aki
‘a e mālohi mo e mafai?**

Na’e ‘alu ‘a ‘Alamā. . . mo e ngaahi foha ‘o Mōsaiá ‘o ngāue fakafaifekau pea na’a nau fakahoko ha ngāue fakafaifekau ma’ongo’onga. . . Na’e mamata ‘a ‘Alamā ki he fononga ‘a hono kāinga, ko e ngaahi foha ‘o Mōsaiá ki he fonua ko Seilahemalá.

“Ko ‘eni, na’e ‘ia ‘Alamā ‘a e ngaahi fohá ni ‘o Mōsaiá ‘i he fua hā mai ‘a e ‘āngeló kiate iá; ko ia na’e fu’u fiefia lahi ai ‘a ‘Alamā ke mamata ki hono ngaahi kaume’á; pea ko e me’a na’e fakalahi ai ‘o lahi ange ki he’ene fiefiá, na’a nau kei kaungā ngāue mo ia ma’á e ‘Eikí; ‘io, pea kuo nau tupulaki ‘o mālohi ‘i he ‘ilo’i ‘o e mo’oní; he ko ha kau tangata fa’a fakakaukau lelei ‘a kinautolu, pea kuo nau kumi fakamātoato ‘i he ngaahi tohi tapú ke nau ‘ilo’i ‘a e folofola ‘a e ‘Otua.

“Ka ‘oku ‘ikai ngata ai; ka kuo nau tuku ‘a kinautolu ki he fu’u lotu lahi mo e ‘aukai; ko ia na’a nau ma’u ‘a e laumālie ‘o e kikité pea mo e laumālie ‘o e fakahaá, pea ‘o ka nau ka akonaki ‘oku nau akonaki ‘i he mālohi mo e mafai mei he ‘Otuá.” [‘Alama 17:2–3.]

‘Oku [mahino] nai kia kimoutolu he taimí ni ‘a e founa te mou lava ke akonaki ‘aki ai ‘a e mālohi pea mo e mafai ‘o e ‘Otuá? Tupulaki ‘o mālohi ‘i he ‘ilo’i ‘o e mo’oní, hoko ko e kau tangata fa’a fakakaukau lelei, fekumi fakamātoato ‘i he ngaahi tohi tapú ke tau ‘ilo’i ‘a e folofola ‘a e ‘Otuá. Ka ‘oku ‘ikai ko ia pē. Kuo pau ke tau lotu, ‘aukai, mo ma’u ‘a e laumālie ‘o e kikité, pea ‘i he hili ‘etau fai ‘a e ngaahi me’á ni hono kotoa, te tau toki lava leva ke akonaki ‘aki ‘a e mālohi pea mo e mafai ‘o e ‘Otuá.¹⁰

Na’e folofola ‘a e ‘Eikí. . . ‘o pehē: “Pea ‘oku ou fai kiate kimoutolu ‘a e fekau ke mou feako’i’aki ‘iate kimoutolu ‘a e akonaki ‘o e pule’angá,” peá ne toki tānaki atu ki ai, “Ke mou ako’i faive-lenga, pea ‘e ‘iate kimoutolu ‘a ‘eku ‘ofá” (T&F 88:77–78). Kuó u

‘osi feinga ke u hanga ‘o faka‘uhinga‘i ‘a e ongo fo‘i lea ko ‘eni ko e “faivelenga” pea mo e “‘ofa.” ‘Oku fakamatala‘i ‘e he tikisinalé ‘a e “faivelengá” ‘o pehē “ko e vilitaki ‘oku fai ‘aki ‘a e fu‘u tokanga mo‘oni,” ‘a ia ‘oku fehangahangai ia mo e fakapikopikó, ta‘e tokangá, pe ta‘e mahu‘ingá‘iá. . . .

. . . ‘Oku ou tui ko hono faka‘uhinga‘i ‘o e “‘ofá” [‘alo‘ofá] ‘oku fakahoko mai ia ‘i he vahe fā ‘o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá ‘i he tala‘ofa e ‘Eikí kiate kinautolu te nau ngāue tōtōivi ‘i he ngāue fakafaifekau: “. . . . pea vakai, ko ia ‘okú ne ‘ai ‘ene helepikó ‘aki hono tūkingatá, ‘okú ne tokonaki ke ‘oua na‘á ne mate, kae fakahoko ‘a e fakamo‘uí ki hono laumālié.” [T&F 4:4.] ‘E a‘u atu ‘a e “‘ofa” fakamo‘uí ‘o e mālohi ‘o e fakalelei ‘a e ‘Eikí ki he tokotaha ‘okú ne ‘oatú pea mo kinautolu ko ia ‘oku nau tali ‘a e ngaahi ouau fakamo‘uí ‘o e ongoongoleléi.¹¹

Pea ko hono faka‘osí, ko e me‘a ko ‘eni ‘oku hangē kiate au ‘oku mahu‘inga tatau pē mo e ngaahi me‘a kehē pe toe mahu‘inga ange ia ‘iate kinautolu:

“Pea ‘e foaki ‘a e Laumālié kiate kimoutolu ‘i he lotu ‘o e tuí; pea kapau ‘e ‘ikai te mou ma‘u ‘a e Laumālié ‘oua te mou faiako.” [T&F 42:14.]

Te mau lava ke ‘oatu leva kia kimoutolu he taimí ni ‘a e ngaahi me‘angāue ‘i he palani ko ‘eni ‘o e ngāue fakafaifekau ki he anga hono ako‘i pea mo hono ako ‘o e ongoongoleléi; ‘oku kátoa ia ‘i ai. Ka ‘o kapau he ‘ikai ke lotu fakamātoato ‘a e faifekau, ‘e ‘ikai ‘au-pito ke ne ma‘u ‘a e Laumālie te ne lava ke malanga‘i ‘aki ‘a e ongoongoleléi. Ko e me‘a ia na‘e ‘uhinga ki ai ‘a Nifai [‘i he‘ene] pehē:

“Pea ko ‘eni, ko au Nifai, ‘oku ‘ikai te u malava ke tohi ‘a e ngaahi me‘a kotoa pē ‘a ia na‘e akonaki ‘aki ‘e hoku kakaí; pea ‘oku ‘ikai foki te u loko poto ‘i he fai tohí ‘o hangē ko e leá; he ‘o ka lea ha tangata ‘i he ivi ‘o e Laumālie Mā‘oni‘oní ‘oku fakahū ia ‘e he ivi ‘o e Laumālie Mā‘oni‘oní ki he loto ‘o e fānau ‘a e tangatá.” (2 Nifai 33:1.)

. . . Ko e taimi ‘oku mou ma‘u ai ‘a e Laumālié pea mou fakangoongo ki ai pea fakahinohino kimoutolu mo mou ma‘u ‘a e laumālie ‘ilo‘ilo ko ia ‘oku ‘i ai e totonu ‘a e tokotaha kotoa pē ‘iate kimoutolu ‘i He‘ene ngāue‘angá ke ne ma‘ú, te mou toki ‘ilo‘i leva mo fakahinohino‘i kimoutolu ‘e ho‘omou ngaahi leá fakataha mo

e mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni, 'a ia kapau 'e 'ikai ke ma'u 'e ha taha, 'e 'ikai 'aupito ke ne hoko ia ko ha faiako lelei 'o e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi.¹²

**Ko e hā hono 'uhinga 'oku hoko ai 'a hono mo'ui
'aki 'o e ongoongolelei ko e kongā mahu'inga 'o
hono vahevahe 'o e ongoongolelei?**

Ko e founga lelei taha 'i he māmani ke fie 'ilo ai 'a e kakaí ki he ongoongolelei ko hono mo'ui 'aki 'o e ngaahi sipinga pea mo e ngaahi tu'unga 'ulungāanga ko ia 'oku tau 'amanaki atu ke ma'u 'e kinautolu 'oku nau pehē 'oku nau kau ki he Siasí. Ko e 'uluaki me'a pē ia 'oku fakatokanga'i 'e ha taha fo'ou. Ko e hā leva 'a e 'ulungāanga 'oku tau faka'ali'ali atu 'e kitautolu 'oku tau pehē ko e kāingalotu kitautolu 'o e Siasí? . . .

. . . He 'ikai ke lava 'e ha tangata pe ha fefine 'o malanga'i 'a e ongoongolelei 'o kapau 'oku 'ikai ke ne mo'ui 'aki ia. Ko e fuofua me'a pē te ke fai ke ke taau mo fe'unga ai ke ke hoko ko ha fai-fekaú, ko ho'o mo'ui 'aki 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko ia 'okú ke ako'i. Kuo 'i ai ha taimi 'okú ke pehē ai 'e hoko ha taha fai angahala ko ha faiako lelei ke ne ako'i 'a e fakatomalá? 'Oku mou pehē 'e 'aonga hono ako'i 'e ha taha 'a e ni'ihī kehē ke nau tauhi 'a e 'aho Sāpaté ke mā'oni'oni 'o kapau 'oku 'ikai ke ne tauhi 'e ia? 'Oku mou pehē te mou lava 'o ako'i ha taha 'o e ngaahi tefito'i mo'oni kehe 'o e ongoongolelei 'o kapau 'oku 'ikai te mou tui fe'unga kimoutolu ki ai ke mou hanga 'o faka'aonga'i ia 'i ho'omou mo'ui 'amoutolú?¹³

Na'e [folofola] 'a e 'Eikí 'o pehē: "Ko ia, hiki hake ho'omou māmá ke ulo ia ki māmani. Vakai, ko au ko e maama ke mou hiki haké—'a e me'a kuo mou mamata ki he'eku faí. Vakai 'oku mou vakai kuó u lotu ki he Tamaí, pea kuo mou fakamo'oni kotoa pē." (3 Nifai 18:24.) Ko 'etau ngāué ia ke "hiki hake" ki māmani 'a e me'a kuo fai 'e Sīsū ma'á e tangatá: 'a e fakalelei, 'a e sipinga kuó Ne taá, pea mo e ngaahi akonaki kuó Ne tuku mai kia kitautolu fakatāutaha pea fakafou mai 'i He'ene kau palōfitá, 'o tatau ai pē ki he kau palōfita 'o e kuonga mu'á mo kinautolu 'i onopōní. Na'e toe na'ina'i mai foki 'a e 'Eikí kia kitautolu 'o pehē: "Tuku ke ulo pehē ho'omou māmá 'i he 'ao 'o e kakaí, koe'uhí ke nau mamata

ki ho'omou ngaahi ngāue lelei, pea fakamālō'ia 'a ho'omou Tamai 'a ia 'oku 'i he langí." (Mātiu 5:16.) . . .

'I he ngaahi me'a fakataki kotoa pē 'oku hoko 'o tau feinga ai ke fakalelei'i 'a e 'ulungāanga 'o e tangatá, 'oku 'ikai ha taimi ia te tau pehē 'oku fu'u lahi ai hono fakamamafa'i 'a e mālohi 'o e fa'ifa'itaki'angá, 'o tatau ai pē pe 'i hono faka'ali'ali ange pea mo hono ako'i 'e he mātu'á ki he'enau fānaú 'a hono mahu'inga 'o e mali temipalé, pe ko e hoko 'a ha faifekau kuo 'osi mai ko ha maama, ko e fua 'o e ngaahi liliu mo e anga fakamatu'otu'a kuo fakahoko 'iate ia 'e he ongoongolelei.¹⁴

"Ko e maama 'o māmani 'a kimoutolu; ko e kolo 'oku tu'u 'i ha mo'unga." [vakai, Mātiu 5:14.] 'Oku 'uhinga 'eni ki he hā? . . .

. . . 'I he 'aho ní, 'oku 'ikai ke lau ko ha tokotaha fakafa'ituitui pē 'a e tokotaha Siasí ia 'i he ngaahi 'ekitití faka-Siasí 'oku faí, 'i he ngāue fakakautá, pe 'i he mo'ui fakasōsialé, pe 'i he mala'e 'o e pisinisí, ka 'oku lau ia ko e Siasí 'i he'ene hā mai ki tu'á. Na'e 'i ai ha tokotaha na'á ne pehē: "Tokanga ki ho'o tō'onga 'oku faí, he mahalo ko e fa'ifa'itaki'anga pē koe 'e taha 'o e Siasí 'e lava ke mamata ki ai ha kakai 'e ni'ihi." 'Oku fakatokanga mai heni 'a e 'Eikí kia kitautolu kuo pau ke mā'olunga ange 'a e me'a 'oku hā atu ki tu'a mei he tu'unga mo'ui 'oku faí 'i he Siasí, 'i he tu'unga ko ia 'o e mo'ui 'i he māmani.¹⁵

Na'á ku 'i Soulu 'i Kōlea kimuí ni mai [1954], pea ko e taha 'o e kau tangata lelei taha 'oku tau ma'u 'i he fonua ko ia ko e tangata ko Toketā Hō Siki Kimi. . . . ko ha tokotaha fai fale'i ia ki he pule'anga Kōleá. Ko ha taki ia 'o e taha 'o e ngaahi ako'anga 'i aí, pea kuó ne 'osi ma'u 'eni ha kau papi ului 'e toko tolungofulu mā fā ai he taimí ni, pea ko honau tokolahí kuo nau 'osi ako lelei. Na'a mau talanoa mo ia 'i ha houa 'e ua, 'o mau feinga ke fokotu'u ha fa'ahinga me'a 'e lava ke kamata ai hano fai ha ngaahi 'ekitití fakafaifekau 'i he fonua ko Kōleá. Na'á ne tala mai 'a e founa na'á ne ului aí. Na'á ne fakamatala mai 'o pehē, "Ko e me'a na'á ne fakatupu 'eku fakatokanga'i e Siasí ko hono fakaafe'i au ki he 'api 'o ha ongo tangata Siasí na'á na faiako 'i he 'Univēsítí Kōnelí. . . . Ko e me'a na'á ku tokanga'i lahi tahá ko e fa'ahinga mo'ui faka'api na'á na ma'ú. Kuo te'eki ai ke u 'alu ki ha 'api 'oku faka'ofofa pehē ai 'a e fetu'utaki 'i he vā 'o e husepānití mo e uaifi, pea mo e tamaí mo e fa'eé mo e fānaú. Kuó u mamata 'i

he'enua fai 'a e lotu fakafāmilí. Na'á ku fu'u faka'ofa'ofa'ia 'aupito ai 'o kamata leva ke u fekumi ki he'enua tui fakalotú. Pea 'i he pō 'e taha hili ha'aku lautohi fuoloa 'ou fakapapau'i ai 'a hono lelei ke te kau ki ha fa'ahinga kakai pehē, na'á ku 'ilo'i kuo pau ke u tomu'a ma'u ha'aku fakamo'oni. Na'á ku tū'ulutui hifo 'o lotu he meimei pō kakato ko iá pea na'á ku ma'u ha fakamo'oni ki hono faka- 'otua 'o e ngāue ko 'eni." Kae manatu na'e kamata kotoa 'eni koe'uhí pē ko e fa'ifa'itaki'anga lelei 'a ha fāmilí na'a nau mo'ui 'aki 'a e fa'ahinga mo'ui ko ia 'oku 'amanaki mai 'e he ongoongoleléi ke mo'ui 'aki 'e he kāingalotu mo'oni 'o e Siasí.¹⁶

Ngaahi Fokotu'u ki he Akó mo Hono Alea'í

- Ko e hā e ni'ihi 'o e ngaahi faingamālie 'oku tau ma'u ke tau malanga'i ai 'a e ongoongoleléi "'i he 'aho kotoa pē. . . 'o tatau ai pē pe ko e fē ha feitu'u te tau 'i ai"? Ko e hā e ni'ihi 'o e ngaahi 'ulungāanga lelei ko ia 'oku ma'u 'e kinautolu 'oku nau vahevahe 'a e ongoongoleléi ki he ni'ihi kehé?
- Ko e hā e ngaahi lēsoni 'oku lava ke tau ako mei he me'a na'e fai 'e Palesiteni Lī 'i he'ene vahevahe 'a e ongoongoleléi 'i he falekai 'o e hōtelé?
- Ko e hā ha ngaahi tāpuaki kuo mou ma'u 'i ho'omou mo'ui ko e tupu mei ha'amou feinga ke vahevahe 'a e ongoongoleléi ki he ni'ihi kehé?
- Ko e hā 'a e ngaahi feilaulau 'oku kole mai ke tau fakahoko kae lava ke tau vahevahe atu ai 'a e ongoongoleléi? Ko e hā e tō-'onga 'oku totonu ke ma'u ki he fa'ahinga feilaulau pehé? Ko e hā e me'a 'okú ke faka'ofa'ofa'ia taha ai 'i he 'ulungāanga 'o e talavou na'e foki mai mei he táu pea 'alu 'o ngāue fakafaifekau?
- Ko e hā 'oku lava ke tau ako mei he tohi 'Alamā 17:2-3 'o kau ki he founa 'o hono vahevahe 'o e ongoongoleléi 'aki 'a e mā-lohi mo e mafaí?
- Ko e hā 'oku mahu'inga ai e feohi 'o e Laumālie Mā'oni'oní 'o kapau 'oku tau fie hoko ko ha kau faifekau lelei? Ko e hā 'e lava ke tau fai ke tau ma'u kakato ange ai 'a e fakahinohino 'a e Laumālié 'i he'etau vahevahe atu 'a e ongoongoleléi?

- Te tau lava fēfē ke ikuna'i 'a 'etau veiveiua mo 'etau manavasii ke vahevahe 'a e ongoongolelei?
- Ko e hā hono 'uhinga 'oku hoko ai 'a 'etau faifa'itaki'anga 'o e mo'ui anga-tonú ko ha me'angāue mālohi ki he faiakó?

Ma'u'anga Fakamatalá

1. *Glimpses into the Life and Heart of Marjorie Pay Hinckley*, 'ātita'i 'e Virginia H. Pearce (1999), 21–22.
2. 'I he Conference Report, 'Epeleli 1961, 35.
3. "Directs Church; Led by the Spirit," *Church News*, 15 Siulai 1972, 4.
4. *Ye Are the Light of the World* (1974), 24–25.
5. 'I he Conference Report, 'Epeleli 1961, 34.
6. " 'Wherefore, Now Let Every Man Learn His Duty, and to Act in the Office in Which He Is Appointed in All Diligence,' " lea na'e fai 'i he fakataha 'a e Poate Lahi 'a e Lakanga Fakataula'eiki, 6 Növema 1968, 'Ākaivi 'a e Potungāue ki he Ngaahi Me'a Fakahisitōliá, Ko e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'on'i'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 10.
7. Lea na'e fai 'i he fakataha'anga 'a e kau faifekau 'i he konifelenisi 'a e siteiki 'Univēsiti Pilikihami 'Iongí, 19 'Okatopa 1957, 'Ākaivi 'a e Potungāue ki he Ngaahi Me'a Fakahisitōliá, Ko e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'on'i'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 3.
8. 'I he Conference Report, 'Epeleli 1947, 47–50.
9. 'I he Conference Report, 'Epeleli 1951, 33.
10. Lea na'e fai ki he kau faiako 'o e ako- 'anga fakalotú, 34 Fēpueli 1962, 'Ākaivi 'a e Potungāue ki he Ngaahi Me'a Fakahisitōliá, Ko e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'on'i'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 7–8.
11. 'I he Conference Report, 'Epeleli 1961, 34–35.
12. Lea na'e fai 'i he fakataha'anga 'a e kau faifekau 'i he konifelenisi 'a e siteiki 'Univēsiti ko Pilikihami 'Iongí, 5–6.
13. Lea na'e fai 'i he fakataha'anga 'a e kau faifekau 'i he konifelenisi 'a e siteiki 'Univēsiti ko Pilikihami 'Iongí, 2, 5.
14. " 'Therefore Hold Up Your Light That It May Shine unto the World' " lea na'e fai 'i he seminā 'a e kau fakafongafonga fakavahelahí, 1 'Okatopa 1969, 'Ākaivi 'a e Potungāue ki he Ngaahi Me'a Fakahisitōliá, Ko e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'on'i'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 3.
15. *Ye Are the Light of the World*, 12–13.
16. *By Their Fruits Shall Ye Know Them*, Ngaahi Lea 'o e Ta'ú 'a e 'Univēsiti ko Pilikihami 'Iongí (12 'Okatopa 1954), 5.

Tokoni 'i he Founga 'a e 'Eikí

'E lava fēfē hano tataki mo hano tāpuekina kitautolu 'e he ngaahi tefito'i mo'oni ko ia 'oku fakahā mai 'e he 'Eikí ma'á e lelei fakatu'asino 'a Hono Kāingalotú?

Talateu

Lolotonga e hoko 'a Hāloti B. Lī ko e palesiteni siteiki 'i he taimi na'e Tō Lalo ai 'a e Tu'unga Fakapa'angá 'i he ngaahi ta'u 'o e 1930, na'á ne fokotu'utu'u 'i hono siteikí ha ngaahi founga ke tokoni'i 'aki 'a e ngaahi tu'unga masivesiva na'e tofanga ai ha kāingalotu tokolahi. Na'á ne toki fakamatala ki mui ange 'o pehē: “Ne mau fāinga mo e fo'i fehu'i ko 'eni fekau'aki mo e uelofeá. Na'e si'i 'aupito 'a e ngaahi polokalama ngāue ia 'a e pule'angá; na'e mā'ulalo e tu'unga fakapa'anga 'a e Siasí. . . .Pea na'e fe'unga mo ha kakai 'e toko 4,800 mei he toko 7,300 ko ia [i he siteikí] ne nau fakafalala kakato pe fakakonga ki he Siasí. Ko e me'a pē 'e taha te mau lava ke faí, 'a ia ko hono fakahoko 'o e polokalama 'a e 'Eikí 'o hangē ko hono 'omi 'i he ngaahi fakahaá.”

I he 1935, na'e ui ai 'a Palesiteni Lī ki he 'ōfisi 'o e Kau Palesitenisī 'Uluakí 'o fai ha kole kiate ia ke ne taki 'i ha feinga ke tokoni'i 'a kinautolu 'oku masiva 'i he Siasí, 'o ne faka'aonga'i 'a e maheni ngāue ko ia na'á ne ma'u 'i hono siteikí. Ko e fakamatala 'eni 'a Palesiteni Lī ki he me'á ni:

Na'e tupu mei he'emaui ngaahi feinga vaivai na'e faí 'o 'ilo'i ai 'e he Kau Palesitenisī 'Uluakí 'oku 'i ai 'emaui ki'i 'ilo ki he me'á ni, 'a 'enau ui au 'i ha pongipongi 'e taha ke u kātaki ange mu'a ki honau 'ōfisi. . . . Ko 'enau faka'amú ke u taki 'i he polokalama uelofeá 'o fai ha fetongi mei he tokoni 'a e pule'angá, 'a 'ene tokoni fakahangatonú, peá u tokoni ke 'ave e Siasí ki ha tu'unga te ne lava ai pē 'e ia 'o tokanga'i 'a e ngaahi fiema'u 'a hono kāingalotú.

“Hili e pongipongi ko 'ení, ne u heka 'i he'eku kaá (ko e kamata'anga 'eni 'o e fa'ahita'u failaú) 'ou lele ki he tumu'aki 'o e fei-

Ko e fale tuku'anga kola'o e kau pīsope ma'ā e ongo Siteiki Paioniā mo Sōlekí, Sōleki Siti, 'Iuta, 1933. Na'e palesiteni 'a Hāloti B. Li 'i he Siteiki Paioniā he taimi ko iā.

tu'u ko e Tele'a 'o Siti Kilikí (City Creek Canyon) 'o a'u ki he feitu'u na'e ui he taimi ko iá ko e Pa'ake Lōtalí; pea 'i he feitu'u ko 'eni, ne u tokotaha pē ai pea ne u fai ai ha taha 'o e ngaahi lotu fakatōkilalo taha 'i he'eku mo'uí.

“Ko ha talavou pē au ne u kei 'i hoku ta'u tolungofulu tupú. Na'e fakangatangata pē 'a e ngaahi me'a kuó u a'usiá. Na'e fanau'i au 'i ha ki'i kolo 'i he feitu'u 'uta 'o 'Aitahoó. Pea ko hono fokotu'u ko 'eni au 'i ha tu'unga ke u a'u atu ai ki he kátoa 'o e kāingalotu 'o e Siasí 'i he māmaní, ko e taha ia 'o e ngaahi me'a fakapuputu'u taha ki he 'atamá kuo lava ke u fakakaukau atu ki ai. Te u lava fēfē ke fai 'eni 'aki 'a e mahino na'á ku ma'ú 'a ia na'e fakangatangata peé?

“I he'eku tū'ulutui hifó, ko 'eku kolé na'e peheni, 'Ko e hā nai 'a e fa'ahinga fokotu'utu'u 'e fai ke fakahoko 'aki e ngāue kuo tuku mai 'e he Kau Palesitenisí ke faí?' Pea na'á ku toki a'usia 'i he pongipongi nāunau'ia ko 'eni ha taha 'o e ngaahi 'ilo fakalangi taha ki he mālohi 'o e lakanga fakataula'eiki 'o e 'Otuá. Na'e hangē 'oku pehē mai pē ha taha kiate au, ' 'Oku 'ikai fie ma'u ha fokotu'utu'u fo'ou ia ke feau 'aki e ngaahi fiema'u 'a e kakaí ni. Ko e me'a pē 'oku fie ma'ú ke ngāue 'a e lakanga fakataula'eiki 'o e 'Otuá. 'Oku 'ikai toe fie ma'u ha me'a kehe ia ke fetongi 'aki 'eni.' ”

“I he mahino leva ko iá, fakataha mo hono faka'aonga'i 'o e mālohi 'o e lakanga fakataula'eiki, na'e vave 'aupito e laka ki mu'a 'a e polokalama uelofeá, 'o ne lava'i 'a e ngaahi faingata'a na'e hangē 'e 'ikai lavá, 'a e ngaahi faingata'a na'e lava ke u mamata ki ai 'i he ngaahi 'aho pē ko ia kuó u 'osi lave ki aí, 'o a'u mai 'eni ki he taimi ni 'i he'ene tu'u ko ha maka fakamanatu ki he mālohi 'o e lakanga fakataula'eiki.”¹

Ngaahi Akonaki 'a Hāloti B. Lií

Ko e hā 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ngāue fakaelofea 'a e Siasí?

'I he vahe 104 'o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá. . . . 'oku fakamatala'i mai ai kia kitautolu 'i ha ngaahi lea si'i pē 'a e Polokalama Uelofeá 'o mahino ange 'i ha toe me'a 'oku ou 'ilo ki ai. Fakafanongo angē ki he folofola mai 'a e 'Eiki:

“Ko au ko e ‘Eikí, na’a ku fofola ‘a e ngaahi langí, mo fa’u ‘a e māmaní, ko ‘eku ngāue pē ‘a’aku ia; pea ‘oku ‘a’aku ‘a e ngaahi me’a kotoa pē ‘i aí.”

. . . Na’a mou fanongo ki he me’a na’e folofola ‘aki ‘e he ‘Eikí?

“Pea ko hoku lotó ke tauhi ‘a ‘eku kau mā’oni’oní he ‘oku ‘a’aku ‘a e ngaahi me’a kotoa pē. Ka kuo pau ke fai ia ‘i he’eku founa pē ‘a’akú.” . . .

“Pea vakai ko au ko e ‘Eikí, ko e founa ‘eni kuó u tu’utu’uni ke tauhi ai ‘a ‘eku kau mā’oni’oní.”

Vakai ki he mahu’inga ‘o e fakamatala ko ‘ení:

“Ke hakeaki’i ‘a e kakai masivá ‘i hono fakatōkilalo’i ‘o e kakai koloa’iá.”

Ko e palaní leva ia. . . . na’e hoko atu e folofola ‘a e ‘Eikí:

“He ‘oku fonu ‘a māmani, pea ‘oku ‘i ai ha ngaahi me’a fe’unga pea hulu ange; ‘io, na’á ku teuteu ‘a e ngaahi me’a kotoa pē, pea kuó u tuku ki he fānau ‘a e tangatá ke nau ngāue ma’anautolu pē. Ko ia, kapau ‘e to’o ‘e ha tangata ha me’a mei he me’a lahi ‘a ia kuó u ngaohi, ‘o ‘ikai foaki hono ‘inasí ki he masivá mo e paeá ‘o fakatatau ki he fono ‘o ‘eku ongoongoleléi, te ne hiki hake ‘a hono matá ‘i heli fakataha mo e kakai angahalá, kuó ne ‘i he fakamamahi.” [T&F 104:14–18.]

. . . Ko e hā leva ‘ene ‘uhingá ‘i he kupu’i lea ko ‘ení? Ko ‘ene founa ko hono “hakeaki’i ‘a e kakai masivá ‘i hono fakatōkilalo’i ‘o e kakai koloa’iá.” . . .

“Ko e hakeaki’i ‘i hono faka’uhinga’i ‘e he tikisinalé, pea mo e faka’uhinga ‘oku ou ‘ilo’i fakapapau ‘oku feinga ‘a e ‘Eikí ke faka-hoko maí ‘oku ‘uhinga peheni: “Ke hiki’i hake ‘i he laukau mo e fiefia ki he lavame’á”. Ko e founa ia ‘oku totonu ke tau hiki’i hake ‘aki ‘a e masivá, “‘i he laukau mo e fiefia ki he lavame’á,” pea te tau fakahoko fēfee’i leva ‘eni? ‘Aki hono fakatōkilalo’i ‘o e kakai koloa’iá.

‘Oua na’a mou ma’u hala’i ‘a e fo’i lea ko ia ko e “koloa’iá”. ‘Oku ‘ikai ke ‘uhinga ma’u pē ‘eni ki ha taimi ‘oku lahi ai ha pa’anga ‘a ha tangata. Mahalo ‘e masiva ‘a e tangata ia ko ‘ení ‘i he pa’angá, ka ‘okú ne koloa’ia ‘i he ngaahi poto ‘okú ne ma’ú. Mahalo ‘okú ne koloa’ia ‘i he fakamaau totonú. Mahalo ‘okú ne koloa’ia ‘i he

fa'ifa'itaki'anga lelei. Mahalo 'okú ne koloa'ia 'i he'ene 'amanaki atu ma'u pē ke a'usia 'a e lelei tahá, pea mo e hā fua e ngaahi 'ulungāanga lelei kehe kotoa pē 'oku 'aongá. Pea ko e taimi pē 'oku fakataha mai ai 'a e kau mēmipa fakafo'ituitui 'o e kōlomu 'o e Lakanga Fakataula'eikí, 'oku tau fa'a 'ilo ai 'a hono 'aonga 'o e ngaahi 'ulungāanga ko 'eni 'oku tātātaha hono ma'ú, ki hono hiki'i hake 'o e masivá mo e faingata'a'ia 'i he laukau mo e fiefia ke nau lavame'a. 'Oku 'ikai ha toe palani ngāue haohao ange 'a e 'Eikí ka ko 'eni.

Toe manatu'i foki mo e fakakaukau ko 'eni 'e taha, kuo toutou fakahā tu'o lahi mai 'e he 'Eikí kia kitautolu 'oku fakalaumālie e taumu'a 'o 'ene ngāue kotoa. 'Oku mou manatu'i nai 'a 'ene folofola 'i he vahe 29 'o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá?

“Ko ia, ko e mo'oni 'oku ou tala kiate kimoutolu, 'oku fakalaumālie kiate au 'a e ngaahi me'a kotoa pē, pea kuo te'eki ai te u 'oatu kiate kimoutolu ha fono kuo fakaemāmani; pea 'ikai foki ki ha tangata, pe ko e fānau 'a e tangatá; pe ko 'Ātama, ko ho'omou tamai, 'a ia na'á ku fakatupú” (T&F 29:34).

. . . 'Oku mou fai 'a e me'a kotoa pē 'oku mou faí 'aki 'a e mata 'oku hangataha pē ki he fakalāngilangi'i 'o e tokotaha ko iá, ke ikuna'i kāfakafa 'e hono 'ulungāanga fakalaumālie 'a hono 'ulungāanga fakatu'asinó? Ko e taumu'a 'ata'atā pē ia 'a e 'Eikí ki he mo'ui ní ke tokoni'i mo fakahinohino kitautolu koe'uhí ke a'u ki he ngata'anga 'o 'etau mo'uí 'oku tau mateuteu ke ma'u 'a e nāunau fakasilesitalé. 'Ikai ko ia? Te mou lava nai ke foaki atu 'a e kato me'akai kotoa pē 'oku mou foaki, pe fai 'a e ngāue tokoni kotoa pē 'oku mou faí 'aki 'a e taumu'a mahu'inga ko iá 'i ho'omou fakakaukau? Ko hono founga faí nai 'eni ke u lava 'o tokoni'i ai 'a hoku tokouá pe tuofefiné ke toe lelei ange ha'ane ma'u pea mo puke ke ma'u 'a hono tofi'a fakasilesitalé? Ko e taumu'a ia 'oku fokotu'u 'e he 'Eikí.²

'Oku mahu'inga lahi e polokalama uelofea 'i he ngāue 'a e 'Eikí. Kuo pau ke tau tokanga'i 'a e ngaahi fiema'u fakatu'asino 'a e [kakaí] pea 'oange ke nau a'usia 'a e fa'ahinga fakamo'ui ko iá 'aki 'etau hiki'i hake 'a 'enau tō'onga fakakaukau ki ha tu'unga 'oku toe mā'olunga angé, 'a ia 'oku 'ikai pehē ia ke nau mate pea nau toki ma'u. Pea ko hono taumu'a ia 'o e polokalama uelofea 'a e 'Eikí

kuó Ne fokotu'u ki Hono Siasí 'i he kuonga kotoa pē talu mei he kamata'angá. Na'e 'ikai ke toki kamata pē ia 'i he 1936. Na'e kamata ia 'i he taimi na'e kamata ai hono tokanga'i 'e he 'Eikí 'a hono kakai 'i he māmaní.³

Ko e taimi ko ē 'oku moveuveu ai 'a e 'apí ko e tupu mei hono fie ma'u 'o ha me'akai, nofo'anga, vala mo e fefié, . . . ko e fuofua me'a pē ke tau fai ke 'oange ha ongo'i malu, ha mo fiemālie 'i he tafa'aki fakatu'asinó kimu'a pea tau toki lava ke hiki'i hake 'a e fāmilí ki he tu'unga te tau lava ke fakatō ai kia kinautolu 'a e tuí. Ko e kamata'angá ia, ka 'oku 'ikai hano 'aonga 'o hono 'oange pē 'o e ngaahi me'a fakatu'asinó kapau 'oku 'ikai ko 'etau taumu'á ke langaki hake 'a e tuí. Kuo pau leva ke mahino kia kitautolu kapau te tau 'uluaki feinga ke langa hake 'enau tuí ta'e tomu'a fafanga'i kinautolu ke nau mākona pea sio 'oku fakavala'i kinautolu mo 'oange ha me'a ke nau nofo ai mo 'ai ke nau māfana, mahalo 'e 'ikai ke tau lava'i 'a e tafa'aki ko hono langaki 'o e tuí.⁴

Kuo tu'o lahi 'emau lea 'aki e lea 'a Palesiteni [Hiipa J.] Kalānite kia kinautolu 'i he taimi na'e kamata ai 'a e polokalama [uelofea] ko 'ení. Ko 'ene ngaahi leá 'eni. . . . :

“Ko 'emau taumu'a 'uluakí ke fokotu'u ki he taupotu taha te mau lavá ha founga 'e ta'ofi 'aki e mala'ia 'o e nofo noá, pea ke fakangata 'a e ngaahi kovi 'o hono ma'u 'o e tokoni mei he pule'angá ko e tupu mei he ta'e ma'u ngāué, pea ke toe fokotu'u 'i he lotolotonga 'o e kakai 'a e tau'atāiná, fa'a ngāué, fakapotopotó pea mo hono faka'apa'apa'i pē 'o kitá. Ko e taumu'a ia 'a e Siasí ke tokoni'i e kakai ke nau lava 'o tokoni'i pē kinautolu. 'Oku fie ma'u ke toe fokotu'u 'a e ngāué ke hoko ia ko e tefito'i mo'oni ke ne pule'i e mo'ui 'a e kāingalotu 'o e Siasí.” [I he Conference Report, 'Okatopa 1936, 3.]

'I he kole mei he Kau Palesitenisí 'Uluakí, na'á ku 'alu takai holo ai he Siasí mo 'Eletā Māvini J. Pālatai 'i he ngaahi 'aho na'e kamakamata ai 'a e polokalama uelofeá, ke alea'i mo e kau taki fakalotofonua 'o e Siasí 'a e fakaikiiki 'o e fanga ki'i me'a na'e fie ma'u ki hono kamata. Na'e 'i ai ha potu folofola manakoa 'e tolu na'á ne fa'a lau ma'u pē ki he kakai. Ko e taha 'eni 'o e lea na'á ne fa'a toutou fai ma'u pē: “Kuo pau ke tau tokanga'i hotau kakai, he kuo folofola 'e he 'Eikí 'o pehē 'oku fai 'a e ngaahi me'a kotoa ko 'ení koe'uhi: ' . . . ke tu'u mālohi 'iate ia pē 'a e siasí 'o mā'olunga

ange ‘i he ngaahi me‘a kehe kotoa pē ‘i lalo ‘i he maama fakalangí.’ (T&F 78:14.)”

. . . [Na‘á ne toe lau foki] mei he vahe teau hongofulu mā nima ‘o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá: “Ko e mo‘oni ‘oku ou pehē kia kimoutolu kotoa pē: Tu‘u hake pea ulo atu, koe‘uhi ke hoko ‘a ho‘o māmá ko e fuka ki he ngaahi pule‘angá,” [pea na‘á ne akonaki ‘o pehē] ko e ‘aho ‘eni ‘o hono faka‘ali‘ali ‘o e mālohi ‘o e ‘Eikí ma‘a hono kakaí. [T&F 115:5.] Na‘á ne toe lau mei he vahe teau mā faá:

“Ko ia, kapau ‘e to‘o ‘e ha tangata ha me‘a mei he me‘a lahi ‘a ia kuó u ngaohí, ‘o ‘ikai foaki hono ‘inasí ki he masivá mo e paeá ‘o fakatatau ki he fono ‘o ‘eku ongoongoleléi, te ne hiki hake ‘a hono matá ‘i heli fakataha mo e kakai angahalá, kuó ne ‘i he fakamamahi.” [T&F 104:18.]

‘Oku ou lau atu ‘a e ngaahi lea ko ‘ení kia kimoutolu he ‘ahó ni ke fakamanatu kia kimoutolu e ngaahi makatu‘unga kuo ‘osi fakatoka ai ‘a e ngāue fakauelofea ‘a e Siasí.⁵

**Ko e hā e ngaahi ma‘u‘anga tokoni ‘oku totonu
ke faka‘aonga‘i ke veteki ‘aki ‘a e palōpalema
fakauelofea fakatāutahá?**

Ko e hā e ngaahi ma‘u‘anga tokoni, pe ‘e lava pē ke ke ui ki-nautolu ko e ngaahi founga ‘oku ma‘u ‘e he Siasí ke veteki ‘aki ‘a e palōpalema fakauelofea fakatāutahá? Te mou kamata fēfē hano veteki ia? Ke u ‘eke atu angé ‘a e fehu‘i ko ‘ení he taimí ni. Fēfē kapau ‘oku fai mai ha telefoni he pooni ki ha tamai ‘a ha fāmili ‘i he‘ene ngāue‘angá ko hono fakahā mai ki ai na‘e tui‘i hono ki‘i fohá ‘e ha me‘alele pea kuo leleaki‘i ia ki falemahaki ‘okú ne fu‘u lavea lahi ‘aupito. ‘Oku si‘isi‘i ‘aupito e pa‘anga hū mai ‘a e fāmili ni, ‘o mālō pē lava ke ma‘u ha me‘akai mo e fanga ki‘i fiema‘u iiki ‘a e fāmili. Ko e me‘a leva ‘eni ‘oku fehengahangai mo e fāmili he taimi ní—ko hono totongi ‘o e toketaá, mo totongi ‘o e falemahaki—Ko e hā leva ho‘omou me‘a ‘e fai ki hení?

‘Oku ou manavasi‘i hono fai atu ‘o e fehu‘i ko iá pea mou tali mai pē ia ‘i hení he ‘e pehē mai ‘e homou tokolahi: “Te mau kole ha tokoni mei he ngaahi pa‘anga ‘aukaí.” ‘Oku ‘ikai ko e founga ia ‘oku kamata ‘aki e Polokalama Uelofea, pea ko e me‘a ia ‘oku tau

fehālaaki aí. Ko e ‘uluaki me‘á ko ‘etau kamata pē mei he fakafo‘ituituí. ‘Oku ‘ikai ke tau hoko atu kae ‘oua leva kuo tau ‘osi tokoni‘i e tokotaha ko iá ke ne fai ‘a e me‘a kotoa pē te ne lavá ke tokoni ki hono veteki ‘o ‘ene palōpalemá. Mahalo ‘e hanga ‘e he‘etau faka‘ofa‘iá mo ‘etau fie kaungā ongo‘i ‘o ‘ai ke tau fai ha ngaahi me‘a kehe, ka ko e ‘uluaki me‘á pē ia, hili ia pea tau hoko atu leva ki he kāinga ofi ‘o e fāmili ko iá. ‘I he taimi ‘oku ‘ikai ke tau ‘oange ai ha faingamālie pe te tau tokoni ki hono fakahinohino ha founga ke lava ai ‘e he kāinga ofi ‘o e fāmili ko ia ‘oku faingata‘a‘iá ‘o tokoni‘i pē honau kāinga tonú, ‘oku tau ‘ai leva ke mole ‘a e mālohi ‘o e fāmili, ‘oku tau ‘ai ke mole ‘a e mālohi ko ia ‘oku ma‘u mei he uouangataha ‘a e fāmili.

Hili iá, ko e me‘a leva ‘oku tau hoko atu ki aí ko ‘etau kole mei he tuku‘anga koloá ‘a e ngaahi fie ma‘u vilivili taha he taimi pē ko iá. ‘I ha ‘api hangē ko e ‘api ne u toki fakamatala ki aí, ‘oku ou loto ke mou sio ki hono lelei ‘o hano ‘oange ki he fāmili ko iá ha vala, me‘akai, nāunau mohenga, lolo ‘oku nau fie ma‘u ‘i ha ngaahi māhina si‘i koe‘uhí ke fakahaofi e pa‘anga na‘a nau mei fakamolekí ki hono totongi ‘o e mo‘ua ki he falemahakí, kae ‘ikai ke to‘o mai pē ‘a e pa‘anga ‘aukaí ‘o ‘oange kia kinautolu. . . .

Ko e me‘a leva ke fai ‘i he ‘osi ‘a e me‘a te ke lava ‘o fai mei he fale tauhi‘anga koloá ko ho‘o fokotu‘u ange ki he pīsopé ke faka‘aonga‘i e pa‘anga ‘aukaí, he kuo ‘osi ako‘i ia ke ne tomu‘a faka‘aonga‘i ‘a e ngaahi me‘a na‘á ne ngāue‘í pea mo ngāue ‘a hono kau takí. ‘I he‘ene peheé leva, kuo pau ke tau ‘ai ‘a hono tānaki ‘o e foaki ‘aukaí pea mo hono toe fakalahi ‘o e ngaahi foaki ‘aukaí, pea mo hono ako‘i e fonu ‘o e ‘aukaí, ke hoko ia ko e taha ‘o e ngaahi kongu tu‘u ki mu‘a taha ‘o e Palani Uelofea. . . .

‘Oku tau hoko mai leva ki he ngaahi tafa‘aki ki hono fakalelei‘i ‘o ‘etau ngaahi palōpalemá. Ko e kongu ‘eni ‘oku kau lahi taha mai ki ai ‘a e Fine‘ofá mo e ngaahi kōlomu ‘o e Lakanga Fakataula‘eikí. Ko e hā leva e kongu ‘a e Fine‘ofá ‘i ha polokalama fakalelei‘i ‘o e ngaahi palōpalemá? Ko e ‘uluaki me‘a pē te mou fai ‘i ho‘omou ‘a‘ahi ki he ‘api ‘o e fāmili ‘oku faingata‘a‘iá, ko hono fai e me‘a ‘oku fie ma‘u ‘e he pīsopé ‘a ia ko hono fakafuofua‘i e tu‘unga fakae‘apí. . . .

‘Oku mou ‘alu ki aí ke fai hano fakafuofua’i, sio ki he ngaahi me’a ‘oku hoko aí, pea kapau e ‘aonga pea hū mai ha ngaahi me’a mei he fale tauhi’anga koloá, pea lipooti ki he pīsopé ke ne fakangofua mai mo ‘omai e ngaahi fiema’u ‘a e fāmílí mei he fale tauhi’anga koloá, pe mei he pa’anga ko ia ‘okú ne tauhí ‘o kapau ‘e ‘aonga ke fai pehē. Ko e me’a hono ua te mou faí ko hono fakapapau’i ‘oku mou ‘ilo’i lelei ‘a e ngaahi palōpalema fekau’aki mo hono fakalele ‘o e ‘api ko iá, pea kamata leva hono fakahinohino’i ‘o e ngaahi me’a ‘e tokoni ke fakangata ‘aki e ngaahi palōpalema ko iá. Kuo pau ke mou mateuteu ke feau e ngaahi me’a ‘oku fie ma’u tokoni fakavavevave ai e ngaahi ‘apí ‘i he taimi ‘oku hoko ai ha puke, ‘apisia, pea mo ha toe ngaahi me’a pehē pē ‘a ia ‘e fie ma’u ki ai e tokoni ‘a e kau fefiné pea lava ke fakahoko ‘e he Fine’ofá. Pea kuo pau ke mou hoko ma’u pē ko ha kakai ke langa hake ‘a e tu’unga faka’ulungāangá ‘i he polokalamá. Kuo pau ke mou hoko kimoutolu ko e fa’ahinga ke hiki hake ‘a e ngaahi nimá, mo pou pou ki he fāmílí lolotonga ha me’a fakatu’upakē ‘oku hoko.⁶

Ko e taimi ‘eni ke ‘ilo’i ai ‘e he kau mēmipa ‘o e lakanga fakataula’eikí ‘a ‘enau kōlomú. ‘Oku totonu ke ‘ilo’i ‘e he kōlomu takitaha ‘enau kau mēmipá mo ‘enau ngaahi fiema’u pea nau fekumi ki he fa’ahinga ‘oku ‘i ai honau ngaahi mo’ua lalahí ‘o fakahā ange ‘i he founa ‘ofa ha founa te nau lava ke totongi ai honau mo’uá. ‘Oku ‘ikai ha taimi ia ‘e toe fie ma’u lahi ange ‘e ha taha hano kaume’a ka ko e taimi ko ia ‘okú ne ‘i ha tu’unga pehē ai. Ko e taimi ‘eni ke ‘oange ai kia kinautolu ‘a e ivi ‘o e vīsone mo e mālohi ke nau laka ki mu’á. ‘Oku ‘ikai ngata pē ‘i he totonu ke tau ako’i e kakai ke totongi honau mo’uá ka ‘oku totonu foki ke tau ako’i kinautolu ke ‘oua te nau fakamo’ua.⁷

‘Oku tau ‘amanaki atu ke fai ‘e he tokotaha fakafuofuaituitui kotoa ‘a e me’a kotoa ‘okú ne lavá ke ne tokoni’i pē ia, ‘o tatau ai pē pe ko ha fie ma’u fakavavevave ma’a ha fāmili pē ‘e taha pe ki ha kolo kakato, ke fai ‘e he kāinga ofí ‘a e me’a kotoa ‘oku nau lavá ke tokoni, pea ‘oku toki hopo atu leva ‘a e Siasí mo e ngaahi koloa mei he fale tauhi’anga koloá, mo e ngaahi foaki ‘aukaí ke feau ‘aki e ngaahi fiema’u he ‘ikai ‘omi mei he fale tauhi’anga koloá, pea ko hono faka’osí, ‘e tokoni leva ‘a e Fine’ofá mo e ngaahi kōlomu ‘o e lakanga fakataula’eikí ki hono fakalelei’i.⁸

**Te tau lava fēfē ‘o ngaohi ‘a hotau ngaahi ‘apí ke nau
toe mo‘ui fakafalala ange pē kia kinautolu?**

Kuo pau ke fakahoko ‘a e ngaahi sitepu ko ‘eni ‘e nimá kae toki lava ha tokotaha fakafō‘ituitui pe ha kolo ke mo‘ui fakafalala pē kiate ia:

‘Uluakí: Kuo pau ke ‘oua na‘a ‘i ai ha nofo noa ‘i he Siasí.

Uá: Kuo pau ke tau ako ‘a e lēsoni ko hono feilaulau‘i ‘etau ngaahi fiema‘ú.

Tolú: Kuo pau ke tau poto ‘i he mo‘uí mo e ngāue fakatahá.

Faá: Kuo pau ke tau ma‘u e ongo‘i fakatokouá ‘i he‘etau ngaahi kōlomu ‘o e lakanga fakataula‘eikí.

Nimá: Kuo pau ke tau ma‘u ha loto-to‘a ke fakafetaulakí‘i ‘iate kitautolu pē e tukupā ‘oku ‘omi ‘e he ngaahi palōpalema ‘o e ‘aho takitaha ki he ngata‘anga ‘o e me‘a te tau lava fakafō‘ituitui pe fakakoló, kimu‘a ia pea tau toki kole ki ha nīhi kehe ke nau omi ‘o tokoni‘i kitautolu.⁹

Manatu‘i ‘oku kamata e polokalama uelofea ‘a e Siasí ‘iate koe fakatāutaha mo fakafō‘ituitui. Kuo pau ke kamata ia ‘i he mēmipa kotoa pē ‘o e Siasí. Kuo pau ke tau fakapotopoto mo fa‘a tokonaki ki he kaha‘ú. . . .Kuo pau ke ke ngāue pē koe ma‘au kimu‘a ia pea toki ngāue ‘a e polokalama uelofea ‘i ho ‘apí.

Muia e founga . . . ke tokanga‘i ‘oku ‘i ai ha me‘akai ‘i homou ngaahi ‘apí; pea fale‘i ho ngaahi kaungā‘apí mo e ngaahi kaume‘á ke nau fai ‘a e me‘a tatau, koe‘uhí he na‘e ma‘u ‘e ha tokotaha ha vīsone ke ne ‘ilo‘i ai ‘e ‘aonga ‘eni ‘i he kaha‘ú, pea na‘e hoko ia ko e fakamo‘ui ki hotau kakaí ‘i he kuohilí.

‘Oua na‘a tau fakavalevale ‘o pehē ‘oku tokamālie ‘a e me‘a kotoa pē he ‘aho ní pea ‘e ‘ikai ke hoko ai ha ngaahi palōpalema ‘i he kaha‘ú. Kuo folofola e ‘Eikí kia kitautolu ‘i ha fakahā ‘a e nīhi ‘o e ngaahi me‘a ‘oku hanga mai mei mu‘á, pea ‘oku tau lolotonga mo‘ui ‘i he ‘aho ‘oku fakahoko ai ‘a e ngaahi kikite ko iá. ‘Oku tau ‘ohovale kae lolotonga ko iá ‘oku ‘ikai ha me‘a ‘e hoko he ‘ahó ni ne te‘eki tomu‘a mamata mai ki ai ‘a e kau palōfitá. . . .

‘Ofa ke fai tokonia kitautolu ‘e he ‘Otuá ke tau fakamaau ‘a hotau ngaahi fale pea tau tokanga kia kinautolu ‘oku nau tokanga‘i

‘a e Siasí ni mo muimui ‘i he‘enau fakahinohinó, pea he ‘ikai ke tau hē.¹⁰

Fakahā mai kiate au ha kakai te nau ngāue mālohi ke ‘ata‘atā mei he pōpula ki he fakamo‘uá pea nau ngāue fakataha ‘i he tokoni ta‘e siokita ke a‘usia ha taumu‘a ma‘ongo‘onga, pea te u fakahā atu ha kakai kuo nau a‘usia ‘a e mo‘ui malu taha ‘oku lava ke ma‘u ‘i he māmani ko ‘eni ‘o e tangatá mo e ngaahi me‘a fakamatelié.¹¹

‘Oku hoko ‘a e fakatamakí ‘i he feitu‘u kotoa pē. Ko e taha ‘o e ngaahi fakatamaki kovi taha kuo tau a‘usiá ko ha [mofuike] na‘e hoko ‘i he Tele‘a Seni Fenanitoó [Kalefōnia]. Ne ‘osi lau ‘aho mo e ‘ikai ke mau ma‘u ha fetu‘utaki koe‘uhí ko e maumau ‘a e ngaahi telefoní pea na‘a mau fu‘u hoha‘a ‘aupito, he na‘e ‘ikai ha founga ke mau ‘ilo‘i ai pe na‘e fēfē hotau kakaí, ko ia na‘a mau fetu‘utaki leva mo ‘etau [taki lakanga fakataula‘eiki] ‘i he feitu‘u ofi atu pē ki he feitu‘u ko ‘eni na‘e hoko ai ‘a e mofuiké ‘o kole ange pe te ne lava ‘o fakahā mai e me‘a na‘e hokó. Pea na‘e fai mai ‘a e fetu‘utakí ‘o peheni, “Oku mau sai pē. Kuo mau faka‘aonga‘i pē ‘a e me‘atokoni na‘a mau tokonakí. Na‘a mau ‘osi tānaki pē foki mo ha‘amau vai.” Na‘e ‘uli ‘a e vai ‘i he feitu‘ú ni, pea na‘e hoha‘a e kakaí mo nau ‘i ha tu‘unga fakatu‘utāmaki koe‘uhi ko e ‘uli ‘a e vaí, ka ko e kakai ko ia na‘a nau fakafanongó na‘a nau tokonaki ha‘anau vai mo ha me‘atokoni pea mo ha ngaahi me‘a kehe pē ke nau mo‘ui ai hili ‘a e ngaahi me‘a na‘e hoko tupu mei he mofuiké; pea neongo na‘e ‘ikai ke nau ma‘u kotoa ‘a e me‘atokoní mo e vaí, ka na‘e ‘ikai ke manavahē ‘a kinautolu na‘a nau fakafanongo mo teuteú, pea ne nau fakatahataha‘i mai kinautolu ‘i ha founga faka‘ofo‘ofa mo‘oni ke nau fetokoni‘aki.¹²

Ngaahi Fokotu‘u ki he Akó mo Hono Alea‘í

- Hangē ko hono fakamatala‘i ‘e Palesiteni Líí, ko e hā e founga ‘a e ‘Eikí ki hono tokanga‘i ‘o e kakai paeá mo e masivá? (vakai ki he T&F 104:14–18.)
- Ko e hā e níhi ‘o e ngaahi ma‘u‘anga tokoni ‘oku tau ma‘u ‘a ia te tau lava ke vahevahe mo kinautolu ‘oku fie ma‘u tokoní?
- Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku totonu ke fakataumu‘a ai ‘etau ngaahi feinga ‘oku fai ke tokoni‘i ‘a e paeá mo e masivá, ‘aki

hano tokoni'i kinautolu ke nau teuteu atu ki he mo'ui ta'e-ngatá? 'E lava fēfē ke tau fai 'ení?

- Ko e hā 'oku totonu ai ke fai 'e he kakaí fakafō'ituitui pea mo e ngaahi fāmílí 'a e me'a kotoa te nau lavá ke nau tokoni'i pē 'a kinautolu? Ko e hā e ngaahi tāpuaki 'oku ma'u 'e he ngaahi fāmíli 'oku nau tokoni'i pē kinautolu 'i he ngaahi taimi 'o e fie ma'ú? Ko e hā 'a e fatongia 'o e ngaahi kōlomu 'o e lakanga fakataula'eikí mo e Fine'ofá 'i hono tokoni'i kinautolu 'oku 'i ai 'enau ngaahi fiema'ú?
- 'Oku 'uhinga ki he hā 'a e fakafalala pē kiate kitá? Ko e hā e ngaahi sitepu kuo pau ke tau fai ke tau toe fakafalala ange ai pē kia kitautolú?
- Ko e hā 'oku mātu'aki mahu'inga ai 'a e malava ko ia ke ngāue mo e loto fiemālié ki he'etau mo'ui fakafalala pē kia kitautolú? Te tau lava fēfē 'o ako'i 'etau fānaú ke nau ngāue?
- Ko e hā e ngaahi tāpuaki 'oku tau ma'u 'i he taimi 'oku tau tokanga ai ki he fale'i 'a hotau kau takí ke tau totongi hotau ngaahi mo'ua pea tau fai fakapotopoto 'i hono faka'aonga'i 'o 'etau pa'angá?

Ma'u'anga Fakamatalá

1. 'I he Conference Report, 'Okatopa 1972, 123–24; pe *Ensign*, Sānuali 1973, 104.
2. "The Place of Relief Society in the Welfare Plan," *Relief Society Magazine*, Tisema 1946, 814–15.
3. "Let Others Assist You," lea 'i ha fakataha uelofea, 4 'Epeleli 1959, ngaahi faile 'a e Laipeli 'o e Ngaahi Me'a Fakahisitōlia, Ko e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 22.
4. "Place of Mothers in the Plan of Teaching the Gospel in the Home," *Relief Society Magazines*, Sānuali 1965, 12.
5. 'I he Conference Report, 'Epeleli 1946, 69–70.
6. "The Place of Relief Society in the Welfare Plan," 812–13.
7. *The Teachings of Harold B. Lee*, 'āita'i 'e Clyde J. Williams (1996), 315.
8. *The Teachings of Harold B. Lee*, 306.
9. "What is the Church Welfare Plan?" *Instructor*, Siulai 1946, 316.
10. "Follow the Light," lea na'e fai 'i he fakataha uelofea fakangoue, 'Epeleli 1969, 'Ākaivi 'a e Potungāue ki he Ngaahi Me'a Fakahisitōlia, Ko e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 4–5.
11. *Decisions for Successful Living* (1974), 202.
12. "Listen and Obey," lea na'e fai 'i he fakataha uelofea fakangoue, 3 'Epeleli 1971, 'Ākaivi 'a e Potungāue ki he Ngaahi Me'a Fakahisitōlia 'a e Siasi, Ko e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 4–5.

‘Ai Ha Taimi Ke Mou Mā‘oni‘oni Ai

*Te tau lava fēfē ‘o ngāue ‘i he ‘aho takitaha ke
fafanga‘i fakalaumālie ai kitautolu?*

Talateú

Na‘e fa‘a akonaki ma‘u pē ‘a Palesiteni Hāloti B. Lī ‘o kau ki hono mahu‘inga ke fafanga‘i fakalaumālie kitautolú. Na‘á ne pehē ‘e lava ke fakatatau ‘a hotau sinó ki ha kolotau ‘a ia kuo pau ke tokonaki ma‘u pē ki ai kae lava ke ne mālohi ‘i hano ‘ohofi ki-nautolu ‘e ha fili.

Na‘á ne fakamatala ‘o pehē, “Oku fakatu‘asino mo fakalaumālie ‘a e ngaahi fili ‘o e “kolotau” ‘o e tangatá. ‘A ia ‘oku lava ke kau ki ai “ha mamahi na‘e ta‘e ‘amanekina, ha me‘a fakamā ki he fāmili, hoko ha me‘a fakatu‘upakē ki ho‘o tu‘unga fakapa‘angá, [ta‘e faitotonu] ‘a ho kaume‘a, pe ko ha angahala fakapulipuli ki he ngaahi fono ‘a e ‘Otuá.” Ko e taimi ‘oku hoko mai ai ha ngaahi me‘a pehē ‘i he‘etau mo‘uí, ‘oku tau fie ma‘u leva ke “toe fakalahi mai mei he ngaahi ma‘u‘anga tokoni fakalaumālié. . . .Kapau kuo ‘ikai ke ke toe fetu‘utaki mo e Siasí ‘i ha‘o ta‘e tokanga pea faka‘au ke sí‘i ho‘o tui ki he ‘Otuá, kapau kuo te‘eki ke mahino kiate koe ‘i ha‘o lautohi mo ako ‘a e founga ke fakamolemole‘i ai ho‘o ngaahi angahalá, pe kapau kuo te‘eki ke ke ma‘u ‘i ha‘o fa‘a lotu, ha fakapapau ki ha pale ‘e ma‘u ‘i he kaha‘ú mei he ngaahi feilaulaú mo e mamahí, ta kuó ke ‘osi fakamavahe‘i pē ‘e koe ‘a koe mei he tataki fakalaumālié pea kuo ‘osi mo e mālohi ‘oku fie ma‘u ‘e ho laumālié. . . . Kuo ‘osi mahino pē hono kapu ‘e he ngaahi mālohi ia ‘o Sētané ‘a ho kolotaú. ‘Okú ke tatau pē koe mo e tangata vale na‘e langa hono falé ‘i he funga ‘one‘oné, pea ko e taimi pē ‘oku tō mai ai ‘a e matangí, ko e holo lahi ‘e hoko ki aí. [Vakai ki he Mātiu 7:24–27.]

“Ko ia ‘oku ou kole ai kia kimoutolu. . . ke mou mo‘ui ‘i he ‘aho taki taha ke mou lava ‘o ma‘u mei he tupu‘anga ‘o e mā mā [‘a e] me‘akai mo e mālohi ko ia ‘oku fe‘unga mo e fiema‘u ‘o e ‘aho kotoa peé. ‘Ai ha taimi ke mou mā‘oni‘oni ai ‘i he ‘aho takitaha ‘o ho‘omou mo‘uí.”¹

Ngaahi Akonaki ‘a Hāloti B. Lii

‘Oku tau lava fēfē ke fafanga ‘a hotau laumālié?

‘Oku ‘i loto ‘iate kimoutolu kotoa pē ha laumālie ‘a ia ‘oku tatau tofu pē mo homou sino fakamatelié ‘i he taimi kuo tupu ai ‘o fu‘u lahi. Koe‘uhi ke tauhi homou sino fakamatelié ke mālohi mo mo‘ui lelei, kuo pau ke toutou ‘oange ki ai ha me‘akai mo ha inu. Kuo pau ke fehokotaki ‘a e fo‘i neave ‘o e sela (cell) kotoa pē ‘o homou ngaahi sinó kae lava ke hokohoko atu ‘a ‘ene mo‘uí. Kapau ‘e ‘ikai ke tauhi ma‘u e ngaahi fehokotaki ko ‘eni ‘a e ngaahi neavé pe ke ‘oange ‘a e me‘akai ki he sino fakamatelié, ‘e ‘au-aunga ia, palangia, puke, pea iku ai pē ‘o mate.

‘Oku fie ma‘u ke fafanga‘i homou sino fakalaumālié ‘i ha ngaahi vaha‘a taimi hokohoko kae lava ke fakapapau‘i ‘oku mo‘ui lelei mo mālohi. ‘Oku ‘ikai lava ‘e he me‘akai fakatu‘asinó ia ‘o feau e fiema‘u ko ‘eni. Kuo pau ke ma‘u e me‘akai ki ho‘omou ngaahi fiema‘u fakalaumālié mei ha ngaahi ma‘u‘anga tokoni fakalaumālie. ‘Oku fie ma‘u e ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘o e mo‘oni ta‘engatá, hangē ko ia ‘oku ‘i he ongoongolelei, pehē ki he fakamālohi-sino totonú ‘a ia ko e kau ki he ngaahi ‘ekitiviti fakalaumālié ke fakafiemālie‘i homou laumālié. ‘Oku pehē pē foki mo e mahu‘inga ke tupulaki e laumālié ‘i he fehokotaki mo e ngaahi tupu‘anga fakalaumālie ‘o e mo‘oni. Ko ‘ene motu pē ‘a ho‘o fehokotaki mo e uho ‘o e fo‘i neave fakalaumālié, ‘a ia ko e Siasi ‘o Sīsū Kalaisi, ko e me‘a pē ‘oku hoko ai ko e puke mo e mate fakalaumālié, ‘a ia ‘oku ‘uhinga ia ki he mavahe mei he tupu‘anga ‘o e maama fakalaumālié.²

‘Oku tau fakatupulaki ‘a hotau laumālié ‘aki ‘etau ngāue. . . .Kuo pau ke tau ako‘i hotau laumālié ‘aki ‘a e tokanga tatau ‘o kapau ‘oku tau fie ma‘u ke tau tupulaki kakato, ‘o hangē pē ko ‘etau ako‘i hotau sino fakamatelié. Kuo pau ke tau fakamālohisiso‘i faka‘aho hotau laumālié ‘aki ‘a e lotú, fai faka‘aho ‘o ha ngaahi ngāue lelei, pea mo e vahevahe mo e ni‘ihi kehé. Kuo pau

Na'e akonaki 'a Palesiteni Hāloti B. Li 'o pehē: "Mo'ui 'i he 'aho taki taha ke mou lava 'o ma'u mei he tupu'anga 'o e māmá [‘a e] me'akai mo e mālohi ko ia 'oku fe'unga mo e fiema'u 'o e 'aho kotoa pe'e. 'Ai ha taimi ke mou mā'oni'oni ai 'i he 'aho takitaha 'o ho'omou mo'ui."

ke tau fafanga faka'aho hotau laumālié 'aki 'a hono ako 'o e folo-folá 'i he 'aho kotoa pē, 'i he [efiafi fakafāfāfili 'i 'apí], ngaahi fakataha'angá pea mo hono ma'u 'o e sākalamēnití. Kuo pau ke tau faka'ehi'ehi mei he ngaahi me'a fakatu'utāmaki 'oku hoko ki he'e-tau mo'uí 'i he taimi 'oku tau maumau'i ai ha taha 'o e ngaahi fekau 'a e 'Otuá. 'Oku fakamate ia ki hotau ngaahi laumālié. . .

'Oku fai hotau ngaahi sivi fakalaumālié 'i he taimi 'oku tau fehangahangai ai mo e kau toketā fakalaumālié 'a e 'Otuá –'a 'etau kau pīsopé, kau palesiteni siteikí, pea mo hotau Kau Taki Mā'olungá he taimi 'e ni'ihi 'i he ngaahi 'initaviu 'oku fai ma'u pē ko e fakataumu'a ke tokoni ki hono teuteu'i kitautolu ke tau fakalalakafakalaumālié. 'Oku 'i ai ha taimi 'e ni'ihi 'oku fa'a tupu mei he ngaahi 'initaviu ko 'ení ha ngaahi fakalelei'i lahi ki hotau laumālié.³

Ko e me'a kotoa pē 'oku fepaki mo e finangalo 'o e 'Otuá 'oku kona ia ki ho'omou mo'uí fakalaumālié pea kuo pau ke mou fakamama'o mei ai 'o hangē ko ha'amou faka'ehi'ehi mei he ngaahi faito'o 'i ho'omou ngaahi puha tuku'anga faito'o 'i homou 'apí 'oku tohi'i ai 'oku koná.⁴

Ko e tangata 'oku anga-tonú 'okú ne feinga ke fakalalakaka ki mu'a 'ene mo'uí 'i he'ene 'ilo'i ko ia 'oku fie ma'u ke ne fakatomala faka'aho koe'uhi ko 'ene ngaahi fehalāki pe ko ha'ane ta'e tokangá. 'Oku 'ikai ke fu'u tokanga ia ki he me'a 'oku lava ke ne ma'u mái ka 'okú ne tokanga lahi ange ki he me'a te ne lava ke foaki atu ma'á e ni'ihi kehé, 'i he'ene 'ilo'i ko e hala pē ia te ne lava ke ma'u ai 'a e fiefia mo'oni. 'Okú ne feinga ke fai hono lelei tahá 'i he 'aho taki taha koe'uhi ke 'osi e pō ko iá 'oku lava ke ne fakamo'oni'i 'i hono laumālié ki hono 'Otuá ko e me'a kotoa pē kuó ne fai 'i he 'aho ko iá, kuó ne fai ia ki he lelei taha na'á ne lavá.⁵

**'Oku fafanga'i fēfē 'a e laumālié 'e hono tauhi 'o
e 'aho Sāpaté ke mā'oni'oni'**

'Oku 'ikai ko e Sāpaté ko ha 'aho pē ke mālōlō ai mei he ngaahi ngāue anga-maheni 'o e uiké. 'Oku 'ikai totonu ke lau ia ko ha 'aho pē ke fakapikopiko mo nofo noa ai pe fai ai ha ngaahi fakafiefia fakatu'asino mo e ngaahi me'a 'oku mou manako hono faí. Ko ha 'aho kātoanga ma'u me'atokoni ia ma'a homou laumālié.

Ko e feitu'u 'o e ma'u me'atokoni fakalaumālie ko 'ení ko e fale 'o e lotú. 'Oku mou feohi heni mo kinautolu 'oku fekumi ki ha me'akai fakalaumālie 'o hangē pē ko kimoutolú. 'Oku mou fakataha mo kinautolu ke hiva mo lotu mo hū ki he Fungani Mā'olungá, pea ma'u 'a e sākalamēniti toputapú ko e fakamanatu homou ngaahi ngafa 'i ho'omou hoko ko ha foha mo ha 'ofefine 'o e 'Otuá 'i he mo'ui fakamatelié ni, pea mo fakamanatu e fakalelei 'a e Fakamo'uí mo toe fuakava ke faitotonu ki hono huafá. . . .

Tatau ai pē pe 'oku mou 'i 'api pe 'i falelotu, ka 'oku totonu ke fenāpfasi ma'u pē ho'omou ngaahi fakakaukaú mo homou 'ulu-ngāangá pea mo e laumālie mo e taumu'a 'o e 'aho Sāpaté. Neongo 'oku feau 'e he ngaahi feitu'u fakafiefiá 'a e ngaahi fiema'u 'i honau taimi totonú, ka 'oku 'ikai ke nau fakatupulekina fakalaumālie pea 'e 'ikai hanga 'e he ngaahi feitu'u ia ko 'ení 'o ngaohi kimoutolu ke mou "ma'a mei māmani" ka te nau ta'ofi kimoutolu mei he "mahu 'o māmani" 'a ia kuo tala'ofa 'aki kia kinautolu 'oku tauhi ki he fono 'o e 'aho Sāpaté. [Vakai ki he T&F 59:9, 16.] Ko kimoutolu 'oku anga'aki hono maumau'i 'o e 'aho Sāpaté, 'ikai ke mou "tauhi ia ke mā'oni'oni," 'oku mole meiate kimoutolu 'a e laumālie 'oku fonu fiefia 'i hono fakafetongi 'aki ha ki'i fiefia 'oku si'isi'i. 'Oku fu'u lahi ho'omou tokanga ki ho'omou ngaahi holi fakatu'asinó kae kau kovi ia ki ho'omou mo'ui lelei fakalaumālié. 'Oku hā mei he tokotaha 'okú ne maumau'i 'a e 'aho Sāpaté ha ngaahi faka'ilonga 'o e kamakamata ko ia ke vaivai 'ene tuí 'aki ene ta'e tokanga ki he'ene ngaahi lotu fakafāmilí, 'i he'ene fakangá, 'ikai ke totongi 'ene vahehongofulú mo 'ene ngaahi foakí; pea ko e tokotaha peheé 'oku kamata ke fakapo'uli 'a hono 'atamai koe'uhi ko e fiekaia fakalaumālie 'oku hokó pea vave 'a e kamata ke ne toe ongo'i lolotoua mo manavahē foki 'o 'ikai ai ke ne fe'unga ke ako pe tupulaki fakalaumālie 'i he anga mā'oni'oni. Ko e ngaahi faka'ilonga 'eni 'o e 'au'auha mo e mahamahaki fakalaumālié 'a ia 'oku toki lava pē ke faito'o 'aki hano fafanga'i 'o e laumālié.

Fakatau ange ke 'oua na'a ngata pē 'i he'etau faka'amu ke fakalahi atu ki he ngaahi 'ekitiviti fakalotu 'oku tau fai 'i he 'Aho 'o e 'Eikí, ka ke tau toe fakasi'isi'i ange foki 'i he 'aho ko iá 'a hono fai 'o e ngaahi ngāue faka'apí, pea ko e ngaahi ngāue pē 'oku 'aongá

ke fai 'i tu'a he 'apí. 'Ai ke hoko 'eni ko ha 'aho 'o hono ako 'o e folofolá mo e ngaahi tohi lelei kehé 'i he fa'a lotu mo e fa'a fakakaukau ki ai. Fai ha'o tohi ki ho kaume'á pe ki hao 'ofa'anga 'oku mama'o mei 'api pe ki hao kaungāme'a te ne fie ma'u ho mālohinga fakalaumālié lolotonga 'okú ke fonu 'i he fiefia 'o e 'aho Sāpaté. Ngaahi homou 'apí ke hoko ko ha feitu'u 'oku hiva'i mo tā ai 'a e ngaahi fasi faka'ofa'ofa 'oku fenāpasi mo e laumālie 'o e 'ahó. 'I he hokosia 'a e efiāfi pea mou fakataha mai mo e fāmili pe hamou ngaahi kaume'a ki homou loto-falé, mou alea'i 'a e ngaahi mo'oni mahu'inga 'o e ongoongoleléi pea mou faka'osi 'aki ha lotu fakafāmili. Kuó u 'ilo'i mei he ngaahi me'a kuó u a'usía ko e ue'i ko ia 'oku fai 'e he konisēnisí ki ha mēmipa faivelenga 'o e Siasí, ko e faka'ilonga pau taha ia ki he me'a 'oku fepaki mo e laumālie 'o e lotú 'i he 'Aho Sāpaté.

. . . Kae 'oua na'a mou pehē 'oku fe'unga 'ata'atā pē 'a e tauhi pau ki he fono 'o e 'aho Sāpaté ki hono tauhi homou laumālié ke mo'ui lelei. Kuo pau ke mou fafanga'i homou laumālié 'i he 'aho kotoa pē 'o e uiké . 'Oku hoko 'a e ngaahi lotu fakafāmili mo e ngaahi lotu liló, lau 'o e folofolá, 'ofá mo e ngāue tokoni faka'aho ki he ni'ihi kehé, ko ha mana ia mei langi ke fafanga'i homou laumālié. Ko e ivi mālohi foki 'e taha ki he anga mā'oni'oni 'i 'apí ko hono fai fakauike 'o e Efiāfi Fakafāmili 'i 'Apí. . . .

Ko ia 'oku ou kole ai kia kimoutolu ke 'oua na'a mou ta'ofi 'a e ivi ko ia 'oku totonu ke ma'u 'e homou laumālié 'i hano maumau'i 'o e 'Aho Sāpaté, ka 'oku ou na'ina'i fakamātoato atu ke mou mo'ui 'i he 'aho takitaha ke mou lava 'o ma'u mei he tupu'anga 'o e māmá 'a e me'akai mo e ivi fe'unga ki he ngaahi fiema'u 'o e 'aho kotoa pē.⁶

Ko e hā ha founga 'oku lelei fakalaumālie ai kia kitautolu 'a e 'aukaí mo hono totongi 'o e ngaahi foaki 'aukaí?

Na'á ku fehu'i loto pē, "Ko e hā e fono 'o e 'aukaí?" pea ne u ma'u 'a hono faka'uhinga'i 'e Palesiteni Siosefa F. Sāmitá 'i he ngaahi lea ko 'ení, 'a ia ne u pehē ko ha faka'uhinga'i faka'ofa'ofa mo'oni ia:

“Ko ia ai, ko e fatongia ia ‘o e tokotaha Siasi kotoa pē ke ne foaki ki he‘ene pīsopé ‘i he ‘aho ‘aukaí ‘a e me‘akai te ne ma‘u pe ‘e ma‘u ‘e hono fāmílí he ‘aho ko iá, koe‘uhí ke lava ‘o ‘oatu ia ki he masivá ke ‘aonga kia kinautolu pea hoko ko hanau tāpuaki; pea kapau ‘oku ‘ikai foaki ha me‘akai pea foaki pē ‘a e mahu‘inga ‘o e me‘akai ko iá, pea kapau ‘oku koloa‘ia ‘a e tokotaha ko iá, ke foaki lahi ‘e ia ‘i he pa‘anga, ‘a ia kuo tuku fakatatali mo fakatapui ma‘á e masivá” [*Gospel Doctrine*, paaki hono 5 (1939), 243.]

Hili iá ne u fehu‘i loto pē, “Ko e hā e ngaahi tāpuaki kuo tala‘ofa mai ‘e he ‘Eikí te tau ma‘u mei he ‘aukaí mo hono totongi ‘o e ngaahi foaki ‘aukaí?” Na‘e ‘omi ‘a e ngaahi talí ‘e Palesiteni [Hiipa J.] Kalānite ‘i ha fakamatala kuo ‘osi tohi, ‘o pehē: ‘uluakí, ko e tāpuaki fakapa‘angá pea ko hono hokó ko e fakalaumālié. Ko e me‘a ‘eni na‘á ne lea ‘aki ‘o kau ki he ngaahi tāpuaki fakapa‘angá:

“Tuku mu‘a ke u palōmesi atu kia kimoutolu ‘i heni he ‘ahó ni, kapau ‘e hoko ‘a e Kāingalotú mei he ‘ahó ni ‘o fai atu ko ha kakai ke nau tauhi anga-tonu mo loto-tōnunga ‘a e ‘aukai fakamāhiná, ‘o nau totongi ki he nima ‘o ‘enau kau pīsopé ‘a e lahi totonu ‘o e me‘a ne nau mei fakamoleki ki he me‘akai fe‘unga mo e houa kai ‘e ua na‘e ‘ikai ke nau kai aí . . . te tau ma‘u ‘a e pa‘anga kātoa ‘e ‘aonga ki hano tokanga‘i ‘o kinautolu ‘oku nofo noá pea pehē kia kinautolu ‘oku masivá.” [*Gospel Standards*, fakatahataha‘i ‘e G. Homer Durham (1941), 123.]

Ko ‘ene lea ‘eni fekau‘aki mo e ngaahi tāpuaki fakalaumālié:

“Ko e tokotaha kotoa pē ‘i he Kāingalotú ‘okú ne ‘aukai ‘i ha houa kai ‘e ua tu‘o taha he māhiná, ‘e lelei ia ki hono laumālié pea ‘e langaki hake ai ‘a ‘ene tui ki he ongoongolelei ‘o Sīsū Kalaisí—‘o lelei fakalaumālie kiate ia ‘i ha founa fakaofa.” [*Gospel Standards*, 123.]

‘I he‘eku lau iá, ne u manatu ai ki he lea ‘a e Palōfita ko ‘Īsaiá ‘o kau ki he ngaahi tāpuaki ‘e ma‘u ‘e ia te ne ‘aukai mo tufaki ‘ene maá ki he fiekaíá. . . . Ko ha ngaahi tala‘ofa fakalaumālie fisifisimu‘a ‘eni ‘e fā na‘e fai ‘e he ‘Eikí kia kinautolu ‘e ‘aukai pea tufaki ‘enau maá ki he fiekaíá; ko e ‘uluaki tala‘ofá ‘eni ‘o fakatatau ki hono hiki ‘i he tohi ‘a ‘Īsaiá:

“E toki ulo atu ho’o māmá ‘o hangē ko e pongipongí, pea ‘e tupu vave ho’o mo’ui lelei: pea ‘e mu’omu’a ‘i ho ‘aó ‘a ho’o mā-‘oní‘oní; pea ‘e muimui ‘iate koe ‘a e nāunau ‘o [e ‘Eikí].“

Hili ko ia na’e toe tala’ofa ‘a e ‘Eikí ‘o pehē:

“Pea te ke toki ui pea ‘e tali ‘e [he ‘Eikí]; te ke kalanga, pea te ne pehē, Ko au ‘eni.”

Pea na’e toe tala’ofa pē ‘e he ‘Eikí:

“Pea kapau te ke tangaki ho laumālie ki he fiekaia, pea fafanga ‘a e laumālie ‘oku mamahi; pea ‘e toki ‘alu hake ho māmá ‘i he fakapo’ulí, pea tatau ‘a e fakapo’ulí mo e ho’atā mālie.”

Pea faka’osi ‘aki ‘a e tala’ofa ko ‘ ení: :

“Pea ‘e fakahinohino koe ‘e [he ‘Eikí] ma’u ai pē, pea ‘e fakainu ho laumālie ‘o ka ‘ikai ha vai, pea ‘e fakamālohi ho ngaahi huí: pea te ke hangē ko e ngoue ‘oku fakaviviku, pea hangē ko e mata-vai mo’ui, ‘oku tupu ma’u ai pe hono vai.” [‘Īsaia 58:8–11.]

‘I hono fakafekau’aki e ngaahi tāpuakí ki he ngaahi me’a faka-‘aho mo e ngaahi palopalema ‘o e mo’uí, ‘oku fakatātaa’i lelei mai ia ‘i ha me’a na’e fakamatala’i ‘e ha taha ‘o ‘etau kau palesiteni fakamisioná ki he Kau Taki Mā’olungá he ngaahi ta’u si’i kuo hili. Na’e fakamatala’i ‘e he tamaí ni ‘a e me’á ni lolotonga ha’amau talanoa ki he ngaahi ‘aho ‘o e nofo tailiili lolotonga e taú:

Ko ha ‘aho ‘aukai ‘eni. Kuó ne ‘ā hengihengia hake, ‘osi fai kotoa e ngaahi ngāue ‘i he fāmá, pea na’á ne faka’aonga’i ha kíi taimi si’i ‘i he’ene ngoue’angá kimu’a pea toki taimi ke ne ‘alu ki he fakataha ‘a e Lakanga Fakataula’eikí na’e fai he pongipongí . . .

‘I he’ene ‘alu atu ki he ngoue’angá he pongipongi ko ‘ení, na’e ‘ikai pē ha’ane fakakaukau ki hono ongo foha ne na ‘i he mala’e taú, ka na’e fakafokifā pē ‘ene tu’u lolotonga ‘ene luelué ko ha’ane ongo’i faikehe ‘oku ha me’a ne hoko ki ha taha ‘o hono ongo fohá. Na’á ne tafoki ke foki fale. Na’á ne pehē, “Na’e ‘ikai ke u luelue ka na’á ku lele, pea u ui hoku fāmilí ki he loki ‘i mu’á ‘o pehē ange, ‘ ‘Oku ‘ikai ke u toe fie ma’u ha taha ‘i hoku fāmilí ke kai ha me’i me’akai he ‘ahó ni, ‘oku ou fie ma’u ke mou ‘aukai, mo lotu, pea mou tū’ulutui fakataha hifo ‘o lotu fakafāmilí mo au heni he ‘oku ou ongo’i pē ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku hoko ki ha taha ‘o ‘etau ongo tamaiki ‘i he taú.’ ”

Ko ia ne nau ha'oha'o mai 'o fai 'enau lotu pongipongi. Na'a nau 'aukai pea na'e 'ikai tuku 'enau 'aukaí, ka na'e toe hoko atu hili e 'aho ko iá. Na'e 'osi mai ha ngaahi 'aho 'o e loto-mo'uá pea toki a'utaki mai ha tala mei he Kolosi Kulá 'o pehē ko e pongipongi ko iá (ko e taimi ko ē na'a nau fakatonutonu ai 'enau taimí, ko e taimi totonu pē ia na'e ongo'i ai 'e he tamai ko 'ení 'a e me'a na'e hokó), na'e molo ai 'a 'ene tamasi'i mo hono kaume'a 'i ha "tauhele" 'a ia na'e pā 'eni 'o movete ai 'a e sino 'o hono kaume'a kae kafo lahi 'aupito 'a e tamasi'i ni 'o mei mate.

Ko e 'aukaí mo e lotú—"Pea te ke toki ui pea 'e tali 'e [he 'Eikí]; te ke kalanga, pea te ne pehē, Ko au 'eni."⁷

**'Oku 'omi fēfē kitautolu 'e he fakalaulautó ke
tau ofi ange ai ki he 'Eikí?**

Na'e pehē 'e Palesiteni [Tēvita O. MaKei], "'Oku 'ikai ke tau tuku ha taimi fe'unga ke tau fakalaulautoto ai.'" 'Oku ou 'ā pongipongia hake. . . , he nimá, 'i he taimi 'oku maama mo mālōlō lelei ai hoku 'atamaí mo hoku laumālié. Hili iá 'oku ou fakalaulautoto leva. Te mou lava ke toe ofi ange ki he 'Eikí 'i he taimi 'oku mou ako ai ke fakalaulautotó. Tuku ke akonekina homou laumālié 'e he Laumālié.⁸

'E 'ikai vavé ni ha ngalo he Toko Hongofulu Mā Uá 'a e akonaki na'e fai 'e Palesiteni Tēvita O. MaKei 'i he'emaui fakataha alēlea-'angá he pongipongi 'e taha 'i he'ene hanga 'o fakamamafa'i 'a e mahu'inga ki he mo'uí 'a hono 'ai ha taimi ke te fakalaulautoto ai ki he laumālié . . . "Ko e me'a mahu'inga lahi ia ke te fakaongongo ki he ngaahi fanafana 'a e Laumālié pea 'oku tau 'ilo'i ko e taimi 'oku hoko mai ai 'a e ngaahi fanafana ko 'ení ko ha'atau me'a-foaki pea mo hatau faingamālie foki ke ma'u ia. 'Oku hoko mai 'eni 'i he taimi 'oku tau ongo'i nonga ai pea 'ikai ha ngaahi me'a ke tau hoha'a ki aí."

Na'e toki to'o leva 'e he Palesiteni ha taimi ke ne fakamatala ai ki ha me'a na'e hoko 'i he mo'uí 'a Písope Sione Uēlesí (John Wells), 'a ia na'e hoko ki mu'a ko ha mēmipa 'o e Kau Písopeliki Pulé. Na'e mate ha foha 'o Písope Uēlesini 'i he Tele'a 'Imikuleisoni 'i he halanga lēlué. . . Na'e moloki hono fohá 'e ha lēlué uta koloa. Na'e 'ikai lava hano fakafiemālie'i 'o Sisitā Uēlesi.

Na'a ne tengihia ia 'i he 'aho 'e tolu pea toki fai 'a e me'a-faka'eikí, 'ikai pē ke ne ma'u ha fiemālie lolotonga e me'a-faka'eikí, pea na'e lahi 'aupito 'a e hoha'a 'a hono 'atamaí. 'I he 'aho pē 'e taha hili 'a e me'a-faka'eikí, lolotonga 'ene tokoto pē 'o mālōlō 'i hono mohengá mo e loto mamahí, na'á ne pehē na'e hā ange 'ene tama tangatá 'o pehē ange, "E Fa'ē, 'oua te ke mamahi. 'Oua te ke tangi. 'Oku ou sai pē au." Na'á ne tala ange ki he fine'eikí na'e 'ikai mahino e tupu'anga 'o e fakatu'utāmakí. Na'á ne fakamatala ange na'á ne 'osi faka'ilonga ange ki he tangata 'enisiniá ke lele peá ne feinga leva ke ne piki 'i he ngaahi ukamea he tafa'aki 'o e lēlué 'o hangē ko ia na'á ne fa'a faí, ka 'i he'ene feinga ke fai 'eni na'e 'efihia hono va'é 'i ha aka'i 'akau 'o 'ikai ai ke ne lava 'o piki ki he ukameá 'o homo hifo ai pē hono sinó 'i he lalo lēlué. Na'e 'osi mahino mai pē ko e fakatu'utāmaki 'eni ia. Na'á ne pehē ko e taimi pē ko ia na'á ne 'ilo'i ai 'okú ne 'i ha feitu'u kehé na'á ne feinga ke ne sio ki he'ene tamaí ka na'e 'ikai ke ne a'u ki ai. Na'e lolotonga femo'uekina 'ene tamaí 'i ha ngaahi fatongia 'i he 'ōfisi 'o 'ikai ai ke ne lava 'o tali ki he ui 'a hono fohá; ko ia ai, na'a ne ha'u ki he'ene fa'eé 'o ne pehē ange ki ai, "Tala ange ki he'eku tamaí 'oku ou sai pē. 'Oku ou fie ma'u ke 'oua na'á mo toe loto mamahi.."

Na'e pehē leva 'e Palesiteni Makei ko e me'a ko ē na'á ne feinga ke fakamamafaí, ko e taimi 'oku tau kau mālōlō lelei ai 'i ha loki 'oku lōngonoá, 'oku tau ongo'ingofua ai e ngaahi me'a ko iá, pea kiate iá, ko e taimi 'okú ne fakakaukau lelei taha aí 'a e taimi 'okú ne 'ā hake ai he pongipongi kuó ne mālōlō lelei pea 'i he'ene fakakaukau'i e ngaahi ngafa 'o e 'ahó, 'oku hā mahino mai kiate ia e ngaahi fakakaukau 'o hangē ka ne ongo'i ha le'o 'e pehē mai 'oku tonu e ngaahi fakakaukau ko iá. Kapau 'oku tau hoha'a ki ha me'a pea tau ongo'i 'ita, 'oku 'ikai leva ke hoko mai e ue'i fakalaumālié ia. Kapau 'oku tau mo'ui ke 'ata'atā hotau 'atamaí mei he hoha'á, ma'a hotau konisēnisí pea tonu 'etau feongo'i'aki mo e ni'ihī kehé, 'e hoko mo'oni mai leva e ngāue 'a e laumālie 'o e 'Eikí ki hotau laumālié 'o hangē pē ko ha'atau to'o hake 'a e telefoní; ka mou fakatokanga'i 'eni, ko e taimi 'e hoko mai aí, kuo pau ke tau loto-to'a fe'unga ke fai e ngāue 'okú ne fakahā maí.

Tuku ke hoko ia ko ha me'a ke manatua—mou fai pehē foki mo kimoutolu. Tuku hamou taimi ke mou fakalaulauloto ai. 'E

lahi e taimi te mou fekuki ai mo ha ngaahi palōpalema, ka te mou lava pē 'o 'ilo'i 'i he laumālié 'a e founga ke veteki 'akí.⁹

'Oua na'a mou fu'u femo'uekina 'o 'ikai ha taimi ke mou fakalaulauloto ai. Tuku ha mou taimi ke fai ai ia. 'Oku 'ikai ma'u 'a e fakamo'oni mahu'inga tahá 'i he mamatá pē, ka 'i he fakamo'oni 'i he lotó. Mahalo 'oku ofi mai ange 'a Kalaisi 'i he me'a 'oku tau 'iló. "'Oku ou 'i homou lotolotongá pea 'oku 'ikai te mou lava ke mamata kiate au. ['Oku fakamo'oni 'a e Laumālie Mā'oni'óni ki hono mo'óni]. 'Oku mamata kiate kimoutolu 'a hoku matá. Ka 'e vave mai 'a e 'aho te mou 'ilo'i 'oku ou 'i ai." [Vakai ki he T&F 38:7–8.]¹⁰

Ngaahi Fokotu'u ki he Akó mo Hono Alea'i

- Ko e hā kuo pau ke tau tuku ai ha taimi ke fafanga'i fakalaumālie kitautolú? Ko e hā e me'a 'oku tau fai 'i he 'aho takitaha ke fakatupulaki ai 'etau anga fakalaumālié?
- Ko e hā e me'a 'e lava ke ne ta'ofi 'etau ngaahi feinga ko ia ke fafanga'i fakalaumālie kitautolú?
- Te tau lava fēfē 'o ngaohi hotau 'apí ke hoko ko ha feitu'u 'oku tanumaki ai e tu'unga fakalaumālie 'o e tokotaha kotoa pē he fāmilí?
- Ko e hā ha ngaahi founga kuo tokoni'i ai koe 'e hono faka-'apa'apa'i 'o e 'aho Sāpaté ke ke tupulaki fakalaumālie? Ko e hā ha ngaahi 'ekitiviti 'i he 'aho Sāpaté kuo nau tokoni'i koe mo ho fāmilí ke mou tauhi ma'u 'a e laumālie 'o e lotó 'i he 'ahó kakaato? Ko e taimi ko ia 'oku tau maumau'i ai 'a e 'aho Sāpaté, ko e hā 'oku "mole ai meiate kitautolu 'a e laumālie 'o e fiefiá 'i hono fakafetongi 'aki 'o ha ki'i fiefia 'oku si'isi'i?"
- Ko e hā e ngaahi tāpuaki 'oku ma'u 'e kinautolu 'oku 'aukaí? (Vakai ki he 'Isaia 58:8–11). Ko e hā ha founga kuó ke mamata ai ki hano fakahoko 'o e ngaahi tāpuaki ko 'ení?
- Ko e hā 'oku tau ako mei he talanoa kia Písope Uēlesí 'o kau ki hono mahu'inga 'o hono tuku ha taimi ke fakalaulauloto ai ki he ngaahi me'a fakalaumālié? Ko e hā ha ngaahi founga kuó ke lava ke fakahoko ai ha fakalaulauloto ki he ngaahi me'a fakalaumālié 'i ho'o mo'uí?

Ma'u'anga Fakamatalá

1. *Decisions for Successful Living* (1973), 149–50.
2. *Decisions for Successful Living*, 145.
3. “Learning the Gospel by Living It,” lea na’e fai ‘i he konifelenisi fakata’u hono 52 ‘a e Palaimeli, 3 ‘Epeleli 1958, ‘Ākaivi ‘a e Potungāue ki he Ngaahi Me’a Fakahisitōliá, Ko e Siasi ‘o Sisū Kalaisi ‘o e Kau Mā’oni’oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní, 5–7.
4. *The Teachings of Harold B. Lee*, ‘ātita’i ‘e Clyde J. Williams (1996), 264.
5. *Stand Ye in Holy Places* (1974), 333.
6. *Decisions for Successful Living*, 146–50.
7. “Fast Offerings and the Welfare Plan,” *Relief Society Magazine*, Tisema 1952, 799–801.
8. *The Teachings of Harold B. Lee*, 130.
9. “With Love Unfeigned,” lea na’e fai ‘i he seminā ‘a e kau fakafofonga faka-vahelahí, 3 ‘Epeleli, ‘Ākaivi ‘a e Potungāue ki he Ngaahi Me’a Fakahisitōliá, Ko e Siasi ‘o Sisū Kalaisi ‘o e Kau Mā’oni’oni ‘i he Ngaahi Aho Kimui Ní, 5–6.
10. Lea na’e fai ki he fakataha ‘a e kau ngāue ‘o e Temipale Polovó, 9 Siulai 1972, ‘Ākaivi ‘a e Potungāue ki he Ngaahi Me’a Fakahisitōliá, Ko e Siasi ‘o Sisū Kalaisi ‘o e Kau Mā’oni’oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní, 10.

Ko Hono Mo‘ui‘aki ‘a e Fono ‘o e Anga-ma‘á

*Ko e hā ha me‘a te tau lava ‘o fai ke malu‘i ‘aki ‘a
hotau anga-ma‘a mo ia ‘a hotau ngaahi fāmīlī?*

Talateú

Na‘e pehē ‘e Palesiteni Hāloti B. Li, “Kapau ‘oku mou loto ke nofo‘ia ‘akimoutolu ‘e he Laumālie ‘o e ‘Eikí, kuo pau ke mou tauhi homou sinó, ‘a ia ko e tempale ‘o e ‘Otuá, ke ma‘a mo haohaoa.”¹

Na‘á ne faka‘aonga‘i ha tohi fakaloto-mamahi mei ha tangata na‘á ne maumau‘i e fono ‘o e anga- ma‘á ke fakatāta‘i ‘aki ‘a e mahu‘inga ‘o e fale‘i ko ‘ení: “Ko e taimi ko ē ne u ma‘u ai ‘a e Laumālie ‘o e ‘Eikí peá u mo‘ui ‘aki ‘a e ongoongoleléi, na‘e mafola hake ‘a e ngaahi peesi ‘o e folofolá kiate au mo e mahino fo‘ou pea na‘e mahinongofua ki hoku laumālie ‘a e ‘uhinga ‘o e ngaahi peesi he folofolá. Kae talu hono tu‘usi au mei he Siasí mo e ‘ikai ke kei mahino kiate au e me‘a na‘a ku laú; na‘á ku lau loto-veiveiua pē ‘a e ngaahi potu tohi ko ia ne u pehē na‘e mahino lelei kiate au kimu‘á. Na‘á ku fiefia kimu‘a ‘i hono fakahoko ‘o e ngaahi ouau ‘o e ongoongoleléi ki he‘eku fānaú, ‘a hono tāpuaki‘i ‘eku fanga ki‘i pēpeé, papitaiso mo faingāue kia kinautolu ‘i he‘e-nau puké. Ka ko e taimí ni kuo pau ke u tu‘u ai pē ‘o mamata ki hano fakahoko ‘e ha tangata kehe ‘a e ngaahi ouau ko ‘ení. Na‘á ku fa‘a fiefia he ‘alu ki he tempalé, ka ko e ‘aho ní ‘oku mapuni e ngaahi matapā ‘o e tempalé kiate au. Na‘á ku fa‘a lāunga he ngaahi foaki na‘e kole mai ‘e he Siasí, ‘a e totongi vahehongofulú, foaki ‘aukaí, tokoni ki he me‘a ko ‘ení mo e me‘a ko ‘ená, pea ko ‘eni kuo tu‘usi au, ‘oku ‘ikai toe ngofua ke u totongi vahehongofulu; ‘oku tāpuni‘i mai ‘a e ngaahi langí kiate au he taimí ni koe-‘uhí he ‘oku ‘ikai lava ke u totongi vahehongofulu. He ‘ikai ha taimi ‘i hono kotoa ‘o ‘eku mo‘uí te u toe lāunga ‘i ha kole mai ‘a

e Siasí ke u feilaulau ‘aki ‘eku koloá. ‘Oku anga-lelei mai ‘aupito ‘eku fānaú kiate au, ka ‘oku ou ‘ilo‘i ‘oku nau ongo‘i ‘i honau lotó ‘a ‘enau maa‘i e tamai ‘oku ui ‘aki kinautolu hono hingoá.”²

Na’e pehē ‘e Palesiteni Lī, “Ko e tangata pe fefine ko ia ‘oku sio fakamama‘u ki he taumu‘a ta’engata ‘o e mo‘uí ta’engatá, ‘oku koloa‘ia ia he ‘oku fakafonu hono laumālié kotoa ‘aki ‘a e afi ‘a ia ‘oku hoko mai kiate ia kuó ne tauhi ‘ene mo‘uí ke tāú.”³

Ngaahi Akonaki ‘a Hāloti B. Lii

Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku mahu‘inga ai ke talangofua ki he fonu ‘o e anga-ma‘á?

Koe‘uhí ke lava ‘o fakataha‘i e tangatá mo e fefiné ‘i he fetu‘u-taki toputapu ko ‘eni ‘o e malí, ‘a ia ‘oku teuteu ‘i ai e ngaahi sino fakamatelié ko ha ngaahi tāpanekale mo‘oe ngaahi laumālie fakalangí, ko ia kuo tuku ai ‘e he ‘Eiki ‘i he fatafata ‘o e talavou mo e finemui kotoa pē ha holi ke na feohi. Ko ha ngaahi holi toputapu mo mā‘oni‘oni ‘eni ka ‘oku fu‘u mālohi fau. Koe‘uhí ke ‘oua na‘a taku ko ha me‘a ma‘ama‘a pē ‘a e mo‘uí pe pā‘usi‘i e ngaahi founa ko ‘eni ki hono fa‘u ‘o e mo‘uí ko hano fakafiemālie‘i pē ‘o e ngaahi holi-kovi fakaetangatá, ko ia kuo fokotu‘u ai ‘e he ‘Otuá ke mu‘omu‘a ‘i he fakahokohoko ‘o e ngaahi hia mamafa tahá, ‘a ia ‘oku fakatokanga mai ki ai e Ngaahi Fekau ‘e Hongofulú, ‘o ‘ulu-aki ‘a e fakapoó pea ua hake ki ai ‘a e ngaahi angahala fakasekisuálé. “Oua na‘á ke fakapō! ‘Oua na‘á ke tonofefine!” (Vakai ki he ‘Ekesotosi 20:13– 14.) . . . ‘Oku fale‘i kimoutolu ‘e he Siasí ke mou taau ‘i homou teungá mo e ‘ulungāngá pea ta‘ofi ‘a kimoutolu mei he ngaahi fakakaukau fulikivanu te ne ue‘i kimoutolu ke mou kapekape mo lea kovi mo ‘ulungāanga ta‘efe‘unga mo fai ta‘engali aí. Kuo pau ke tauhi ke ma‘a e matavai ‘oku mapunopuna mei ai ‘a e mo‘uí kae leva ke ma‘u e fiefia taupotu tahá ‘i he mali mā‘oni‘oní.⁴

Ke mou anga-ma‘a. Ko e taha ‘eni ‘o e ngaahi fekau lalahi tahá.

“Tuku foki ke fonu ‘a ho lotó ‘i he manava‘ofa ki he kakai fulipē, pea ki he fale ‘o e tuí pea tuku ke ngaohi ke faka‘ofa‘ofa ma‘u ai pē ‘e he anga-ma‘á ‘a ho‘o ngaahi fakakaukau; pea ‘āsili mālohi ‘a ho‘o falalá ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá; pea ko e akonaki ‘o e la-

kanga taula'eikí 'e mokulu ia ki ho laumālié 'o hangē ko e ngaahi hahau mei he langí.

“E hoko 'a e Laumālie Mā'oni'oní ko ho takaua ma'u ai pē, pea ko ho tokotokó, ko e tokotoko ta'efa'aliliu 'o e mā'oni'oní mo e mo'oní; pea ko ho'o pulé 'e hoko ia ko e pule ta'engata, pea 'e tafe mai ia kiate koe ta'e 'i ai ha fakamālohi'i 'o ta'engata pea ta'engata.” (T&F 121:45–46.)

Ka 'e 'ikai ha taimi te tau ma'u ai 'i he māmaní 'a e pule, mālohi, mo e takaua 'o e Laumālie Mā'oni'oní kae 'oua leva kuo tau ako ke anga-ma'a 'i he fakakaukau, 'ulungāanga, pea mo 'etau ngaahi ngāué.⁵

'Ai kiate koe 'a e teunga tau 'o e mā'oni'oní. 'Oua na'á ke tukulolo 'i ha momeniti 'okú ke vaivai ai. Malu'i 'a e kolotau ko e anga-ma'á. Ko ho sinó ko e tempale ia 'o e Laumālie Mā'oni'oní 'o kapau te ke tauhi ia ke ma'a mo haohaoa.⁶

Mo'ui 'aki e fono 'o e anga-ma'á ke haohaoa ange ia 'i ha toe taimi kuó ke fai 'i mu'a, 'aki ha'o fakakaukau ma'a. Manatu ki he folofola 'a e 'Eikí na'e pehē, “Kuo mou fanongo na'e pehē kiate kinautolu 'i mu'á, 'Oua na'á ke tono fefine: Ka 'oku ou tala atu kiate kimoutolu, Ko ia 'oku fakasio ki ha fefine ke holi ki aí, 'oku tonoi ia 'e ia 'i hono lotó” (Mātiu 5:27–28). Kuo pau ke ma'a 'a 'etau ngaahi fakakaukaú. Ikuna'i homou ngaahi 'ulungāanga te nau fakatupu ha ngaahi tō'onga 'oku fakahehema ki he anga'ulí, pea ta'ofi 'aupito e anga-uli te ne hanga 'o faka'auha ho'omou mo'ui.⁷

Ko e hā e ngaahi nunu'a 'o hono maumau'i e fono 'o e anga-ma'á?

Kuo te'eki ai ha taimi kimu'a kuo 'ahi'ahi'i pehe'i ai e akonaki 'o e anga-mā'oni'oní, anga haohaoá pea mo e anga-ma'á. Kuo keina 'a e ngaahi tu'unga 'ulungāanga ma'á 'e he mālohi 'o e tēvoló. 'Oku 'ikai mo ha toe me'a mahu'inga ange ke tau fai ka ko 'etau ako'i 'i he mālohi taha te tau lavá, 'i hono tataki kitautolu 'e he Laumālie 'o e 'Eikí, ke fakaloto'i 'a hotau kakaí ke nau mo'ui 'o ofi ki he 'Eikí 'i he taimi ko 'eni 'oku lahi ai 'a e 'ahi'ahi.⁸

Ko e fakamanamana lahi taha 'a Sētane he 'aho ní ke faka'auha 'a e fāmili, pea ke fakama'ama'a'i 'a e fono 'o e anga-ma'á pea mo e mā'oni'oní 'o e fuakava 'o e malí.⁹

Na'e faka'osi 'aki e taha 'o 'emau ngaahi konifelenisi fakasiteiki na'e toki 'osi ha pōpoaki mālie. . . .I he tu'u hake 'a e palesiteni fakasiteikí ke faka'osi e konifelenisí, na'á ne hanga hake ki he tafa-'aki ki 'olunga 'o e falé na'e fonu ai 'a e to'u tupú 'o ne pehē ange, "Oku 'i ai e me'a 'oku ou fie lea 'aki kia kimoutolu kau talavou 'i 'olungá. Mahalo 'i he lolotonga ko ia 'eku hoko ko homou palesiteni fakasiteikí, ne mou ha'u kotoa pē ke fai ha 'initaviu mo au—'i ha hiki hake he lakanga fakataula'eikí, pe ki ha fatongia 'e uiui' kimoutolu ki ai, pe ke ma'u ha'amou lekomeni temipale—pea mavahe mei he ngaahi me'a kehé te u fai atu ha fo'i fehu'i mamafa 'aupito 'e taha. 'Okú ke anga-ma'a? Kapau te mou lava ke tali mo'oni mai 'o pehē, ' 'Io, Palesiteni, 'oku ou anga- ma'a,' te mou fiefia. Kapau te mou tali mai, ' 'Ikai, 'oku 'ikai ke u anga-ma'a,' te mou loto mamahi; pea kapau te mou loi mai kia au, 'e fonu mamahi homou laumālié 'i hono kotoa 'o ho'omou mo'uí." . . .

'E 'i ai 'a e 'aho te [tau] fe'iloaki ai mo hotau Tupu'angá 'o hangē ko e lau 'a Molonái—pea ko e lea mamafa 'eni na' ne faka-'aongaí, "Oku mou mahalo koā te mou fa'a fiefia ke nofo fakataha mo e Tokotaha Mā'oni'oni 'o 'Isilelí pea mou ongo'i halaia koe'uhí ko ho'omou ta'e ma'á?" Na'á ne pehē, "Te mou fiefia ange ke nofo fakataha mo e ngaahi laumālie mala'ía 'i heli 'i ha'amou nofo 'i he 'ao 'o e Tokotaha Mā'oni'oni 'o 'Isilelí 'i ho'omou ta'e ma'á mo ho'omou kei 'ulí." [Vakai ki he Molomona 9:3–4.]¹⁰

Ko e taimi ko ē 'oku tau maumau'i ai 'a e ngaahi fekau, 'oku tau fakamamahi'i ai kitautolu mo e ni'ihí kehé foki. 'Oku fa'a iku pē 'a e fehalāki ki he loto mamahi, loto mafasia, fakafili, pe 'ikai toe feohi mo e ni'ihí kehé, 'o kapau 'e 'ikai ke tau fakatomala. Ko e me'a 'oku hoko aí ko e 'ikai ke tau toe mahu'inga 'iate kitautolu; 'oku tau hanga 'o tuku hifo kitautolu ki lalo 'i hotau ngaahi fatongia ko e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine 'o e 'Otuá; pea 'e a'u pē ki ha'atau feinga ke hola mei he'etau 'ilo'i ko ia pe ko hai mo'oni kitautolú!

Ko e taimi ko ē 'oku tau fai angahala aí 'oku tau hoko ko ha ni'ihí 'o e fāmili 'o e tangatá 'oku si'i ange hotau 'aongá. . . . 'E lava ke tau fakalavea'i e ni'ihí kehé; 'e a'u pē ki ha'atau loto sāuni ki he fāmili 'o e tangatá ko e tupu pē mei he'etau ngaahi ta'e lavame'á, pea 'oku toe lahi ange ai pē 'a e fakamamahi 'oku hoko ki he tangatá. 'E lava pē 'e he ta'e anga-ma'a 'a e ngaahi mātu'á 'o uesia

hokohoko ha ngaahi to'u tangata neongo pē 'e hā mai 'a e tāufe-hi'a mo e loto mamahi 'a e fānaú 'i ha fōtunga kehe ia. 'Oku fakatupu 'e he 'ikai ke 'i ai ha 'ofa 'i 'apí, ha fanga ki'i tō'onga 'okú ne uesia kotoa kitautolu; ko e totongi lahi 'oku fai 'e he fa'ahinga 'o e tangatá ki he fa'ahinga fehālaaki ko 'ení. He ko e hā mo ha toe me'a 'e toe mahu'inga ange ki he ngaahi fiema'u 'a e fānili 'o e tangatá, ka ko ha'atau anga-ma'a mo fakatupulaki e 'ofá 'i 'api—ko hono mo'oní, ke tauhi 'a e fekau kotoa pē?¹¹

Kuo te'eki ai ha tangata pe fefine 'i ha tu'unga mā'olunga 'i he siasí ni kuó ne tō mei he ngaahi tu'unga mā'olunga 'oku 'amanaki atu te ne mo'ui 'akí, ta'e te ne fusi fakataha hifo mo ia ha tokolahi ne nau falala kiate ia. Kuó ne fakalavea'i honau lotó; kuó ne fusi hifo ai mo kinautolu 'oku vaivai ange 'enau tuí, pea 'oku fakalau 'e he tokolahi 'enau fehi'a ki he siasí ni he taimi 'oku tō lalo ai ha taha ne nau falala ki ai, mei he tū'unga 'ulungāanga ne nau 'amanaki atu te ne tauhi ma'ú.¹²

Kuó u 'osi fakamahino'i atu 'a hono fakalilifu 'o e fai angahalá; ko e totongi 'o e angahalá ko e mate, pea 'oku makatu'unga 'i he fakalelei 'a e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí ha lava 'a e tokotaha kuo faiangahalá 'o ma'u ha fakamolemole pea mo e hala ki he fiefia 'i he mo'uí ni mo ha fonu 'i he maama kaha'ú, 'o kapau te ne fakatomala mo'oni.¹³

**Ko e hā e fatongia 'o e kau ma'u lakanga fakataula'eiki
'i he'ene fekau'aki mo e fonu 'o e anga-ma'a?**

'E kāinga, kuo pau pē ke tau toe fakapapau fo'ou te tau tauhi 'a e fonu 'o e anga-ma'a: pea kapau na'a tau fai ha ngaahi fehālaaki, tau kamata he taimí ni ke fakatonutonu 'a e ngaahi fehālaaki ko 'ení. Tau 'a'eva atu mu'a ki he māmá; pea 'oku ou kole atu kia kimoutolu 'e kāinga, 'oua mu'a te mou ngāue kovi 'aki 'a e faingamālie faka'ofa'ofa 'oku mou ma'u ko e hou'eiki tangatá, ho'omou hoko ko e fa'ahinga 'e fetakinima mo e Tupu'angá 'i hono kaungā fakatupu 'o e tangatá, 'aki ha'amou kau 'i ha fa'ahinga fetu'utaki ta'e fakalao 'e iku ki he fakamā pea mo hono fakamamahi'i 'o e loto 'o homou uaiifí pea mo ho'omou fānaú. 'E kāinga, 'oku mau kole atu ke mou anga-ma'a, pea mou 'a'eva 'i he hala 'o e mo'oní

mo e mā'oni'oni, pea te mou ma'u ai 'a e fakamālō 'a ha Tamai Hēvani, 'a ia ko hono ngaahi fohá 'a kimoutolu.¹⁴

'Oku ou fie fai ha fakatokanga ki he lakanga fakataula'eiki ma-
'ongo'ongá ni 'o kau ki he angahala mamafa 'a Sõtoma mo
Komolá, 'a ia na'e lau ko e angahala 'oku fika ua hake hono ma-
mafá ki he angahala ko e fakapoó. Ko 'eku leá ki he angahala 'o
e tono fefiné, 'a ia 'oku mou 'osi 'ilo'i ko e hingoa ia na'e faka'ao-
nga'i 'e he 'Eikí 'i He'ene folofola kau ki he ongo angahala faka-
seksuale ko e fe'auakí pea mo e tono fefiné; pea 'ikai ko ia pē,
ka ko e angahala fakamamahi ko ia 'o e nonofo pē 'a e tangata mo
e tangata pe fefine mo e fefiné he kuo faka'au pē ke lahi ange
hono tali lelei 'i he nofo fakasōsialé 'i he Pāpilone 'o māmaní, pea
kuo pau ke 'oua na'a kau ki ai 'a e kāingalotu 'o e Siasí.

Lolotonga 'etau 'i he māmaní, kuo pau ke 'oua na'a 'o māmani
kitautolu. 'Oku feinga ha ngaahi 'apiako pe ngaahi feitu'u faka-
fiefia'anga ke nau fakakata'aki hono fai 'o e ngaahi tō'onga faka-
seksualé, 'a ia 'oku 'ikai ha me'a ia 'e ma'u ai ka ko hono faka'ai'ai
pē 'a e tokotahá ke ne 'ahi'ahi'i iá, ka kuo pau ke hanga 'e he kau
ma'u lakanga fakataula'eiki 'i he siasi ko 'ení 'o [fakafepaki'i] fe-
feka mo mālohi ia 'i he ngaahi founga fakalao kotoa pē 'e ala faka-
'aonga'i.¹⁵

Ki ha fānau 'a e 'Otuá, tautautefito ki ha taha 'okú ne ma'u e la-
kanga fakataula'eikí mo ne ngāue mālohi he Siasí, kapau te ne
lau e me'a-foaki kuo foaki ange 'e he 'Otuá, 'a e mālohi ke faka-
tupú, ko ha me'a-va'inga pē pe ko ha'ane fakataumu'a 'ene feohi
mo hono 'ofa'angá ke fakafiemālie'i 'aki pē 'ene holi koví, 'okú ne
fai 'e ia e me'a 'oku fie ma'u 'e Sētané, he 'oku 'ilo 'e Sētane ko e
fa'ahinga 'ulungāanga peheé pē 'e lava ke faka'auha ai e 'ulungā-
anga ma'a ko ia 'oku fie ma'u kae toki ma'u e takaua 'a e Laumālie
'o e 'Eikí.¹⁶

**'E lava fēfē 'e he ngaahi mātu'á 'o ako'i ke mahino ki he'e-
nau fānau ke nau mo'ui 'aki e fono 'o e anga-ma'á?**

Ko e 'ako'i lelei taha 'oku fai 'i he siasí, 'oku fai ia 'i he fāmilí 'a
ia ko e fatongia 'o e tamaí mo e fa'eé 'i 'api ke ako'i ki he'ena fā-
nau 'i he'enua kei ikí 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e tuí, faka-
tomalá, tui ki he Fakamo'uí, 'a e ngaahi fuofua tefito'i mo'oni 'o e

anga-ma'á, anga-leleí, faka'apa'apá, mo e hā fua. Ko e mālohi lahi taha 'e lava ke ma'u 'e he fānaú ke nau fakamama'o ai mei he ngaahi me'a 'o e māmaní, ko ha'anau manavasi'i na'a mole 'a honau tu'unga 'i he siakale 'o e fāmili ta'engatá. Kapau na'e ako'i kinautolu 'i he'enu kei tupu haké 'o a'u ki he'enu lalahí ke nau 'ofa 'i he fāmili pea nau faka'apa'apa'i 'a 'api, te nau toe fakakaukau tu'o ua leva pea nau toki fie fai ha fa'ahinga me'a te ne ta'ofi kinautolu 'o ta'engata mei ha'anau kau ki he 'api 'o e fāmili ta'engata ko iá. Kiate kitautolu, ko e nofo malí, fanau'i 'o e fānaú, anga-ma'á, mo e anga-leleí ko ha ni'ihiki kinautolu 'o e ngaahi mo'oni pelepelengesi taha 'oku tau ma'ú—'a e ngaahi me'a mahu'inga tahá.¹⁷

Kuo tau 'osi fakapapau'i koā ko 'etau fakatupulaki ko ia e ki'i laumālie kuo fakafalala mai ke tau tokanga'i, 'oku 'ikai ke tau tukunoa'i ia ta'e te tau faka'aonga'i 'a hotau ngaahi ta'u matu'otu'á ke ako'i kiate ia e ngaahi "founga" totonú 'o fakatatau mo e ngaahi me'a kuo tau a'usiá? Lolotonga ko ia 'ene tupu haké, na'a tau fakatoka ha 'a e makatu'unga ki ha mo'ui 'oku mālohi, lavame'a pea mo fiefia, pe na'a tau tuku kotoa ia ki he ngaahi founga ta'e pau 'o e toki hoko mai pē 'a e ngaahi palōpalemá pea fai hano veteki mo e 'amanaki pē 'e hanga 'e he Tauhi Anga-ofá 'o malu'i 'etau fānau 'ofeiná 'i ha fa'ahinga founga lolotonga 'ene ako ke poto 'i he me'a 'okú ne a'usiá?

Mahalo 'e mahino e fakakaukau 'oku ou feinga ke 'oatú 'i ha me'a na'e hoko mo'oni. . . .Na'e puna tokotaha hake ha talavou pailate 'i he mala'e vakapuná ko 'ene akoako puna pē. . . faka-fokifā kuo ongo mai 'ene kaila 'i he letiō fakafetu'utakí ki he 'ōfisa 'i he taua 'okú ne pule'i e mala'e vakapuná: "Oku 'ikai ke u lava 'o sio! Kuó u kui!" Kapau na'e lelea mo e loto 'o e tokotaha he tauá, kuo pau pē ke hoko ha fakatamaki ia ki he pailate kei talavou ni mo e vakapuna mahu'inga ko 'ení; kae me'a mālie ko e 'ōfisa taukei mo'oni 'eni he na'á ne 'ilo mei he ngaahi me'a kuó ne a'usiá 'oku 'i ai 'a e taimi 'oku lava ai pē ke hoko ha kui fakataimi ki ha tokotaha akoako 'oku lahi e me'a 'oku hoha'a ki ai 'ene fakakaukau. Na'e talanoa fiemālie pē 'a e 'ōfisá ki he talavou 'i he vakapuná, 'o ne fakahinohino ange 'a e founga ke ne puna takai holo ke tō māmālie hifō ai ki lalo ka 'i he taimi tatau pē na'á ne tala hake 'a e me'angāue talifaki ke faka'aonga'i he taimi pē ko iá ka-

pau 'e hoko 'o tō 'a e vakapuná. Hili ha ngaahi miniti si'i 'o e fakamānava loloa mo e manavasi'i 'a ia ne hangē ia ha fu'u taimi lōloa kia kinautolu na'e mamatá, na'e fakatō hifo 'e he pailate ko 'eni ne kuí 'a 'ene vakapuná ki he tō'anga vaká pea faai pē 'o tu'u. Na'e leleaki'i fakavavevave atu 'e he kau ngāue he me'alele falemahakí 'a e talavou ni ki he falemahaki 'o e kau sōtiá ke nau sio ki ai.

Ko e hā e me'a na'e mei hokó kapau na'e lelea e loto 'o e 'ōfisa he tauá pe te ne ta'e tokanga ki hono fatongiá, pe 'ikai ke ne 'ilo e me'a ke fai 'i he taimi 'oku hoko ai ha me'a fakatu'upakē pehení? Ko e talí, ko e me'a tatau pē na'e mei hoko ki ha [finemui] 'o kapau na'e 'ikai ke ne ma'u ha e fale'i fakapotopoto 'a ha taha taukei 'i he taimi 'okú ne fehanganagai ai mo ha fa'ahinga me'a faka'ohovale 'a ia 'oku 'ikai ke ne maheni ai. 'I he ongo me'á ni, 'e lava ke maumau ai ha mo'ui 'o kapau he 'ikai ke 'auha, pea uesa ai mo e faingamālie ke a'usia e lavame'a taupotu tahá. . . .

'Oku ou faka'amu ange na'e ongo'i 'e he ngaahi fa'ē kotoa pē e tangi mamahi mo e ngaahi fehu'i 'a ha ta'ahine anga-lelei mo 'ofeina na'á ne mei a'usia pē 'a e me'a na'á ne faka'amua talu 'ene tupu haké, 'a ia ko ha'ane mali temipale, ka kuó ne maumau'i 'e ia e fono 'o e anga-ma'á pea i . . . ne ongo'i halaia ma'u pē. Ko 'ene ngaahi fehu'í 'eni: "He na'á ku mei 'ilo fēfē 'a e tu'unga fakatu'utāmaki ne u 'i aí? Ko e hā na'e 'ikai ke u ma'u ai ha mālohi ke u matu'uaki iá?" Hangē ko e pailate na'e kuí, na'á ne puna kui pē, kae me'a pangó na'e 'ikai ha taha ia 'i he taua fakahinohinó ke fakahinohino'i ia ke ne tū'uta hao hifo mei he faingata'a na'á ne tofanga aí. 'Oiauē, ka ne si'i talanoa pē ā ki he'ene palōpalemá mo ha fa'ē na'e fakapotopotó!

Na'e fu'u femo'uekina nai 'a e fa'éé 'i he'ene ngāue faka-Siasí, faka'apí pe 'i he ngaahi me'a fakasōsialé pe fakakalapú, ke ne tanumaki 'a e vāofi fakakaume'a na'á ne mei lava 'o ue'i ai 'ene tamá ke ne fakahā ange ki ai 'a e fanga ki'i me'a fakapulipuli taha 'i he ngaahi me'a toputapu peheé? Mahalo ko ha fa'ē 'eni ia na'e fiemālie pē ia ke fakahinohino'i 'ene tamá 'i he ngaahi fa'ahinga ako faka'atamai 'o kau ki he ngaahi tefito pelepelengesi ko 'eni 'oku fa'a lahi 'enau faka'ai'ai e kau akó ke nau 'ahi'ahi'i. Mahalo na'e 'ikai ke ne 'ilo'i 'a e hū faka'aho mai ki hono loto-falé 'i he letioó, ngaahi makasiní, mo e televīsoné 'a e ngaahi 'ata kuo faka-

kehe'í pea fakapuli mai 'i he ngaahi fakakaukau 'o e 'ofá, mo'uí, pea mo e malí, 'a ia 'oku fa'a ma'u hala 'e he to'utupú 'o pehē ko e hala ia ki he fiefiá.¹⁸

'Akimoutolu ko e ngaahi fa'eé, mou vāofi mo ho'omou fānau fefiné. 'Oua na'a mou tuku ke fakamatala ange 'e ha taha kehe kia kinautolu 'i he'enau kei ikí 'a e ngaahi mo'oni fekau'aki mo e fakatupú. Ko e taimi pē 'oku kamata ke fai atu ai 'e ho'o fānau ha ngaahi fehu'i, 'o a'u ai pē ki he ngaahi me'a pelepelengesi tahá, peá ke tangutu hifo 'o talanoa mo kinautolu ki he ngaahi me'a ko iá 'o fakatatau pē ki he fakangatangata 'o e poto mo e 'ilo 'oku nau ma'ú. Ko 'ene 'osi pē iá te nau pehē atu, "E fine'eiki, 'oku lelei ia." Pea ko 'ene fuoloa si'i pē mei ai 'i he'enau a'u ki he ta'u hongofulu tupú, te nau toe ō tu'o ua atu, ka kuo nau matu'otu'a ange he taimí ni. Pea 'e hoko atu leva te nau kamata ke fakakaume'a [pe teiti], pea ko e fē leva 'a e feitu'u te nau ō ke ma'u fale'i mei ai? Kapau ne ke fai ho fatongiá, te nau omi 'o fehu'i ki he fa'eé ke ma'u 'ene fale'i fekau'aki mo e ngaahi me'a 'oku hokó, pea 'i he pō 'okú ne mali aí, te ne kumi fale'i mei he'ene fa'eé, kae 'ikai ko e kakai fefine he halá.

Pea kia kimoutolu ngaahi tamaí, mou anga fakafaingofua ke feohi mo ho'omou ngaahi fohá. 'Oua 'aupito na'a mou ta'ofi hamou foha 'i he taimi 'okú ne fie ma'u ai ha'amou fale'i ki he ngaahi me'a 'okú ne fie ma'u ke talanoa ange 'aki 'e ha tamaí. Ko ia 'a e malu'anga 'i he 'apí. Ko e malu'anga ia 'o ho'omou to'u tupú. 'Akimoutolu ngaahi tamaí mo e ngaahi fa'ē, 'oua na'a mou fakafisinga e nofo malu ko iá meiate kinautolu.¹⁹

Ko e taha 'o e ngaahi me'a kuo pau ke tau fai 'i hono ako'i 'o 'etau kau talavouú ko hono teuteu'i kinautolu ke 'ilo e me'a ke fai 'i ha hoko ta'e'amanekina mai ha 'ahi'ahí. . . .

Ko e tefito'i fatongia ia e tamaí 'a e tamasií. 'Oku 'ikai 'uhinga 'eni ia ke ā hake 'a e tamaí 'i he pongipongi 'o ui mai hono fohá ki hono ve'e mohengá pea ne fakamatala'i ange ki ai 'a e ngaahi tefito'i mo'oni fekau'aki mo e fakatupú 'i he miniti pē 'e hongofulu mā nima. 'Oku 'ikai ko e me'a ia 'oku fie ma'u 'e he tamasií. 'Okú ne fie ma'u ha tamaí ke ne fai ha tali 'i he taimi 'okú ne fie fai ai ha ngaahi fehu'i 'oku pelepelengesi. 'Okú ne fu'u fie ma'u lahi ke ne 'ilo; 'okú ne fie 'ilo ki he ngaahi me'a 'oku hokó

Kapau 'e lea mo'oni mo faitotonu 'a 'ene tamaí pea fakamatala ange pē 'o fakatatau ki he ngata'anga 'o hono potó mo 'ene 'iló 'i he'ene tupu haké, ko e tamaí pē 'e toe foki mai ki ai 'a hono fohá ke ma'u ha fale'i 'i he ngaahi ta'u hokohoko mai aí. 'E hoko e tamaí ko ha fakama'unga ki he laumālie 'o e foha ko iá 'i hono to'o 'e he tamaí ha ngaahi me'a kuó ne a'usiá ke hoko ko ha lē-soni te ne lava ke 'oange ki hono fohá ke tokoni 'i hono teuteu'i ia ki ha taimi 'e tō ai ki ha tauhele fakatu'utāmaki 'i ha momeniti ta'e 'amanekiná.²⁰

Pehēnge mai te u lava 'o fakatō kia kimoutolu he 'ahó ni, 'a kimoutolu kuo pau ke mou 'a'eva faka'aho atu 'i he hala fakakavakava 'oku ngaungaue ['i he funga] 'o e māmaní mo e fai angahalá 'a ia 'oku tafe atu 'o hangē ha vaitafe hoú, pehē ange mai 'e au ko e taimi 'oku mou ongo'i veiveiua mo manavasi'i 'o tupu ai ha'amou mavahe mei he lotú, tuí mo e 'ofá, ke mou fanongo ki hoku le'ó, ko ha le'ó 'oku ui kia kimoutolu mei he tafa'aki 'e taha 'o e hala- fakakavakava 'o e mo'uí, "Mou tui—ko e halá 'eni—he 'oku lava ke u vakai 'o mama'o atu 'iate kimoutolu." Fakatauange ki he 'Otuá 'oku mou lava ke ongo'i he 'ahó ni 'a e 'ofa ko ia 'oku tafe atu mei hoku laumālié kia kimoutolú, pea mou 'ilo 'a e manava-'ofa lahi 'oku ou ma'u kia kimoutolu takitaha lolotonga ho'omou fehengahangai mo ho'omou ngaahi palōpalema 'o e 'aho ní. Kuo hokosia e taimi ke mou tu'u 'iate kimoutolu pē. Kuo hokosia e taimi 'e 'ikai toe mo'ui ai ha tangata pe ha fefine 'i he maama 'a ha taha kehe. Kuo pau ke tataki 'a e tokotaha takitaha 'e he maama pē 'oku 'iate iá. Kapau 'oku 'ikai te ke ma'u 'a e maama ko iá, 'e 'ikai fe'unga ke ke tu'u.²¹

Ngaahi Fokotu'u ki he Akó mo Hono Alea'i

- Ko e hā kuo pau ai ke tau fakakaukau 'aki ha ngaahi fakakaukau ma'á 'o kapau 'oku tau fie mo'ui 'aki e fono 'o e anga-ma'á?
- Ko e hā e ngaahi tāpuaki 'oku ma'u 'e kinautolu 'oku anga-ma'a mo anga-leleí?
- Ko e hā 'oku hoko ai e anga-'ulí ko e hala ki he 'auha fakatu'a-sino mo fakalaumālié? 'Oku fakafofonga'i fēfē 'e he anga-'ulí 'a 'etau hola "mei he'etau 'ilo'i ko ia pe ko hai mo'oni kিতautolú"?

- Ko e hā e fatongia 'o e kau ma'u lakanga fakataula'eikí 'i hono malu'i nautolu mo e ni'ihí 'oku nau 'ofa aí mei he ngaahi fakatu'utāmaki 'o e anga-'ulí?
- Ko e hā e ngaahi me'a 'oku totonu ke ako'i ange 'e he ngaahi tamaí mo e ngaahi fa'eé ki he'enau fānaú 'o kau ki he ma'a fakasekusalé? Ko e hā 'e lava ke fai 'e he ngaahi mātu'á ke fakapapau'i 'oku ongo'i fiemālie fe'unga 'a 'enau fānaú ke vahevahe mo kinautolu 'a e fanga ki'i me'a 'oku 'ikai fa'a fai hano talanoa'i?
- Ko e hā e ngaahi mālohi 'i he māmaní he 'ahó ni 'oku nau lava ke fakasi'isi'i ange 'a 'etau malava ko ia ke matu'uaki e ngaahi 'ahi'ahi ke anga 'ulí? Ko e hā 'oku kaunga tonu ai 'a e fale'i ko ia "e 'ikai ha tangata pe ha fefine 'e mo'ui 'i ha maama 'a ha taha kehé" ki hono tauhi e fono 'o e anga-ma'á 'i māmani he 'ahó ni?

Ma'u'anga Fakamatalá

1. 'I he Conference Report, Mexico and Central America Area Conference 1972, 103.
2. *The Teachings of Harold B. Lee*, 'āta'i 'e Clyde J. Williams (1996), 105.
3. *By Their Fruits Shall Ye Know Them*, Brigham Young University Speeches of the Year (12 'Okatopa 1954), 8.
4. *The Teachings of Harold B. Lee*, 213–14.
5. *Stand Ye in Holy Places* (1974), 215.
6. *The Teachings of Harold B. Lee*, 215.
7. *The Teachings of Harold B. Lee*, 608.
8. *The Teachings of Harold B. Lee*, 85.
9. *The Teachings of Harold B. Lee*, 227.
10. Lea na'e fai ki he kau taki 'o e fānau ako 'i he Kolisi Likí (Ricks College), 3 Mā'si 1962, 'Ākaivi 'a e Potungāue ki he Ngaahi Me'a Fakahisitōliá, Ko e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 19–20.
11. *The Teachings of Harold B. Lee*, 226–27.
12. *The Teachings of Harold B. Lee*, 504.
13. *Decisions for Successful Living* (1973), 219.
14. *The Teachings of Harold B. Lee*, 218.
15. *The Teachings of Harold B. Lee*, 232.
16. *The Teachings of Harold B. Lee*, 224.
17. 'Initaviu mo Tom Pettit ma'a e NBC, 4 Mē 1973, 'Ākaivi 'a e Potungāue ki he Ngaahi Me'a Fakahisitōliá, Ko e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 22–23.
18. "My Daughter Prepares for Marriage," *Relief Society Magazine*, Sune 1955, 348–49.
19. *The Teachings of Harold B. Lee*, 227–28.
20. *The Teachings of Harold B. Lee*, 228.
21. "Fortifying Oneself against the Vices of the World," lea na'e fai 'i he foaki mata'itohi 'a e Kolisi Likí (Ricks College) 6 Mē 1970, 'Ākaivi 'a e Potungāue ki he Ngaahi Me'a Fakahisitōliá, Ko e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 18–19.

Ko e Faifeinga ki he Haohaoá

Ko e hā ha founa te tau lava 'o feinga ke fakahoko ai 'a e fekau, "Ko ia ke haohaoa 'akimoutolú"?

Talateú

Na'e akonaki 'aki 'e Palesiteni Hāloti B. Lī 'a hono mahu'inga ke muimui 'i he fa'ifa'itaki'anga 'a e Fakamo'uí 'i he'etau feinga ko ia ki he haohaoá:

"Oku ou 'ilo fakapapau na'e 'ikai 'uhinga noa pē 'a e 'Eikí 'i he'ene folofola, 'Ko ia ke haohaoa 'akimoutolu he 'oku haohaoa 'a ho'omou Tamai 'oku 'i he langí.' [Mātiu 5:48.] . . . 'Oku mou pehē na'e fokotu'u mai 'e he Fakamo'uí ha taumu'a na'e 'ikai malava ke a'usia ke Ne manuki'i ai kitautolu 'i he'etau ngaahi feinga ke mo'ui mo a'usia 'a e tu'unga haohaoa ko iá? He 'ikai ke tau lava 'o a'usia 'i he mo'ui fakamatelié ni 'a e tu'unga haohaoa na'e folofola ki ai 'a e 'Eikí, ka te tau lava 'o fakatoka 'i he mo'ui ko 'ení ha fakava'e te tau langa ai 'i he nofo ta'engatá; 'i he'ene peheé, kuo pau ke tau fakapapau'i 'oku fakatoka hotau fakava'é 'i he mo'oní, anga mā'oní'oní mo e tuí. Ke tau lava 'o a'u ki he taumu'a ko iá, kuo pau ke tau tauhi e ngaahi fekau 'a e 'Otuá pea faitotonu ki he ngata'anga 'o 'etau mo'uí, pea tau kei hokohoko atu ai pē 'i he anga mā'oní'oní mo e 'ilo hili 'a fa'itoka kae 'oua kuo tau hoko 'o tatau mo 'etau Tamai 'oku 'i he Langí. . . .

". . . Na'e tuhu ['a e 'Aposetolo ko Paulá] ki he hala 'oku fou mai ai 'a e haohaoá. Na'á ne lea 'o kau kia Sīsū 'o pehē, 'Neongo ko e 'Alo ia ka na'á ne ako ke talangofua 'i he ngaahi me'a na'á ne mamahi'ia aí; pea 'i he'ene hoko 'o haohaoá, na'á ne hoko ko e tokotaha ke fakahoko 'a e fakamo'ui ta'engatá kiate kinautolu kotoa pē 'oku talangofua kiate iá.' (Hepelū 5:8–9.) . . .

". . . Ko ia, 'oua na'a tuku ke 'osi atu ha 'aho kuo te'eki ke tau ako mei he mo'ui 'a Kalaisí, 'a hono hala ki he mo'ui haohaoá pea tau 'a'eva 'i he hala ko iá ki he'etau taumu'a ta'engatá."¹

Ngaahi Akonaki ‘a Hālōti B. Lii

**Ko e hā ha founa ‘oku tokoni ai e mahino ko ia ‘oku ‘i ai
ha me‘a ‘oku ‘ikai ke tau lavá, ke tau hoko ‘o haohaoá?**

[‘Oku ‘i ai] ha me‘a mahu‘inga ‘e tolu ‘oku fie ma‘u ke ue‘i ha taha ke ne mo‘ui faka-Kalaisi—pe toe fakalea totonu ange ‘aki ‘a e lea ‘oku faka‘aonga‘i ‘i he folofolá, ke tau mo‘ui haohaoa ‘o hangē ko e ‘Eiki. Ko e ‘uluaki me‘a mahu‘inga te u fakahā atu ke ma‘u kae fe‘ungá ko e: Kuo pau ke faka‘ā ‘i he fakafō‘ituitui ‘e ako‘i pe fie ma‘u ke mo‘ui haohaoá, ha‘ane ‘ilo‘i ‘o ‘ene ngaahi fiema‘ú.

Na‘e ‘ikai toe fie ma‘u ia ke ako‘i ki he talavou koloa‘iá ‘a e fakatomala mei he fakapoó pe ngaahi fakakaukau loto fakapoó. Na‘e ‘ikai toe fie ma‘u ke ako‘i ia ‘i he founa ‘o e fakatomala mei he tono fefiné, loí, kākāá, pe ta‘e faka‘apa‘apa ki he‘ene fa‘eé. Kuó ne ‘osi fai kotoa ‘a e ngaahi me‘a ko ‘ení talu ‘ene kei sí‘i; ka ko ‘ene fehu‘í ‘eni, “Ko e hā ‘oku ou kei hala aí?” [Vakai ki he Mātiu 19:16–22.]

Na‘e hanga ‘e he ‘Eiki ‘i He‘ene tokaima‘anangá mo hono mālohi ko e Faiako Ma‘ongo‘ongá, ‘o fakafuofua‘i totonu e tu‘unga na‘e ‘i ai ‘a e talavou ni. Ko e me‘a na‘á ne fie ma‘ú mo ia na‘e ‘ikai ke ne ma‘ú, ke ne ikuna‘i ‘a ‘ene ‘ofa ki he ngaahi me‘a ‘o māmaní, ‘a ‘ene fakahema ke fálala ki he koloá. Na‘e fakahā ange leva ‘e Sísū ha founa ‘e ‘aonga kiate iá: “Kapau ko ho lotó ke ke haohaoa, ‘alu ‘o fakatau ‘a ia ‘oku ‘a‘ú, mo foaki ki he masivá, pea te ke ma‘u ai ‘a e koloa ‘i he langí: peá ke ha‘u, ‘o muimui ‘iate au.” (Mātiu 19:21.)

‘I hono fakaului fakaofo ko ia ‘o e ‘Aposetolo ko Paulá, ‘i he‘ene kui mei he māmá ‘i he‘ene fononga atu ki Tāmasikusí . . . , na‘á ne ongo‘i ha le‘o na‘e pehē ange kiate ia: “‘E Saula, ‘e Saula, ko e hā ‘okú ke fakatanga[‘i] ai aú?” [Ngāue 9:4.] Pea na‘e toki ‘alu hake mei he laumālie ‘o Saulá ‘a ia kuo ‘osi fakamā‘ulalo‘í, ‘a e fehu‘i ko ia ‘oku fai ma‘u pē ‘e ha tokotaha ‘okú ne ongo‘i ‘oku ‘i ai ha‘ane fie ma‘ú: “‘Eiki, ko ho finangaló ke u fai ‘a e hā?” [Ngāue 9:6.] . . .

‘Oku fakamatala ‘a ‘Īnosi, mokopuna ‘o Lihái, ki he‘ene fāinga ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá pea toki ma‘u ‘a e fakamolemole ‘o ‘ene ngaahi angahalá. ‘Oku ‘ikai fakahā mai pe ko e hā ‘ene ngaahi angahalá ka ‘oku ngalingali na‘á ne vete tau‘atāina kinautolu. Hili iá na‘á ne

pehē, “Pea na’e faka’amu ‘a hoku lotó. . . .” [Īnosi 1:4.] ‘Oku mou vakai na’e hanga ‘e he’ene ‘ilo’i mo ‘ene ongo’i ha fu’u fie ma’u vivili ‘o ue’i ia ke ne sio ki he me’a na’e ‘ikai ke ne ma’ú pea mo ‘ene fiema’ú.

Na’e fakahā e malava ko ‘eni ke ‘ilo’i e fiema’u ‘a ha tahá ‘i he Malanga he Mo’ungá ‘i he folofola ‘a e ‘Eikí, “‘Oku monū’ia ‘a e anga-vaivaí: he ‘oku ‘onautolu ‘a e pule’anga ‘o e langí.” (Mātiu 5:3.) Ko e mo’oni, ‘oku ‘uhinga ‘a e anga-vaivaí kia kinautolu ‘oku ‘i ai ‘enau fiema’u fakalaumālié, ‘oku nau ongo’i masiva fakalaumālie ‘o nau kakapa atu mo e fu’u fie ma’u tokoni lahi. . . .

Kapau ‘oku tau fie a’usia ‘a e haohaoá, kuo pau ke tau takitaha nofo hifo ‘o fai ‘a e fehu’i ko ‘ení kia kitautolu pē, “Ko e hā ‘oku ou kei hala aí?” ‘o kapau ‘oku tau loto ke kamata ‘etau kaka hake ‘i he hala ki he haohaoá. . . .

**‘Oku tokoni’i fēfē kitautolu ‘e ha’atau toe fanau’i
fo’ou ke tau haohaoa?**

Ko e me’a mahu’inga hono ua ki he haohaoá te u fakahā atú ‘oku hā ia ‘i he fepōtalanoa’aki ‘a e ‘Eikí mo Nikotīmasí. ‘I he ‘alu atu ‘a Nikotīmasi kiate Iá na’á Ne ‘osi ‘afio’i pē ko e fie ma’u ha tali ki he me’a kuo ‘osi fehu’i kiate Ia ‘e ha tokolahi: “Ko e hā te u fai ke fakamo’ui ai aú?” Pea na’e tali ange ‘e he ‘Eikí, ”Ko e mo’oni, ko e mo’oni, ‘oku ou tala kiate koe, Kapau ‘e ‘ikai fanau’i fo’ou ha tangata, ‘e ‘ikai ‘aupito mamata ia ki he pule’anga ‘o e ‘Otuá. “Na’e pehē ange leva ‘e Nikotīmasi, ”E fa’a fanau’i fēfee’i ‘a e tangata ‘oku motu’á? . . .” Na’e tali ange ‘e Sīsū, “Ko e mo’oni, ko e mo’oni, ‘oku ou tala kiate koe, Kapau ‘e ‘ikai fanau’i ‘a e tangatá ‘i he vai pea mo e Laumālie, ‘e ‘ikai ‘aupito fa’a hū ia ki he pule’anga ‘o e ‘Otuá.” (Sione 3:3–5.)

Kuo pau ke toe “fanau’i fo’ou“ ‘a e tangatá ‘o kapau ‘okú ne fie a’u ki he haohaoá, kae lava ke ne mamata pe hū ki he pule’anga ‘o e ‘Otuá. Pea ‘oku toe fanau’i fo’ou fēfē ha taha? Ko e fehu’i tau pē ia na’e fai ‘e Īnosí. Pea ‘oku mou manatu’i pē ‘a e tali fai-ngofua na’e fai angé: “Ko e me’a ‘i ho’o tui kia Kalaisi, ‘a ia kuo te’eki ai ke ke fanongo pe mamata ki aí. Pea ‘e ‘osi atu ‘a e ngaahi ta’u lahi ‘i he te’eki ai ke ne fakahā ia ‘e ia ‘i he kakanó; ko ia, ke ke ‘alu, kuo fakamo’ui koe ‘e ho’o tuí.” [Īnosi 1:8.]

I he 'aho 'e taha ne ma 'i 'ōfisi ai mo 'Eletā Melioni G. Lomenī mo e hū ange 'a ha talavou. Na'á ne teu 'alu 'o ngāue fakafaifekau, pea na'e 'initaviu ia 'i he founa mahení pē pea ne vete hia ai ki ha ngaahi maumau fono na'á ne fai. Ka na'á ne pehē mai kiate ki-maua, "Oku 'ikai ke u ongo'i fiemālie au he vete hiá 'ata'atā pē. Te u 'ilo fēfē kuo fakamolemole'i au?" Ko hono fakalea 'e tahá, "Oku ou 'ilo'i fēfē kuo toe fanau'i fo'ou au?" Na'á ne ongo'i he 'ikai ke ne lava ia 'o ngāue fakafaifekau 'i he tu'unga 'okú ne lolotonga 'i aí.

I he'emaui talanoá, na'e pehē mai 'e 'Eletā Lomenī: "Foha, 'okú ke manatu'i e lea 'a e Tu'i ko Penisimani? Na'á ne malanga ki ha ni'ihi na'e mahuhuhuhu honau lotó koe'uhi 'ko honau anga fakakakano 'onautolú, 'oku nau si'i hifo 'i he efu 'o e kekelelé. Pea na'a nau kalanga le'o lahi 'i he le'o pē taha, 'o pehē: 'Oiauē, 'alo'ofa mai, pea ngāue 'aki 'a e ta'ata'a 'o e fakalelei 'a Kalaisi koe'uhi ke mau lava 'o ma'u ha fakamolemole 'o 'emaui ngaahi angahalá, pea 'e lava ke fakama'a 'a homau ngaahi lotó; he 'oku mau tui kia Sisū Kalaisi ko e 'Alo 'o e 'Otuá, 'a ia na'á ne fakatupu 'a e langí mo e māmaní, pea mo e ngaahi me'a kotoa pē; 'a ia 'e hā'ele hifo ki he fānau 'a e tangatá. Pea na'e hoko 'o pehē 'i he hili 'a 'enau lea 'aki 'a e ngaahi leá ni, na'e tō kia kinautolu 'a e Laumālie 'o e 'Eikí, pea na'a nau fonu 'i he fiefia, he kuo nau ma'u ha fakamolemole 'o 'enau ngaahi angahalá, pea kuo nau ma'u 'a e fiemālie 'o e lotó, ko e tupu mei he fu'u tui lahi 'a ia na'a nau ma'u 'ia Sisū Kalaisi. . . .'" (Mōsaia 4:2-3.)

Na'e pehē ange 'e 'Eletā Lomenī kiate ia, "E hoku foha, ke ke tatali mo lotu kae 'oua kuó ke ma'u 'a e fiemālie 'o e lotó koe'uhi ko ho'o tui ki he fakalelei 'a Sisū Kalaisi, pea te ke 'ilo'i kuo fakamolemole'i ho'o ngaahi angahalá." Hangē ko ia ne fakamatala ki ai 'a 'Eletā Lomenií, 'oku fakamasiva'i ha taha pē 'o kitautolu pea 'oku tau hēhē holo 'i ha fu'u kakapu kae 'oua kuo tau toe fanau'i fo'ou . . .

'E 'ikai te ke lava 'o ma'u ha mo'ui faka-Kalaisi. . . . kae 'oua kuó ke fanau'i fo'ou. He 'ikai pē fiefia ha taha ia 'i he 'afio'anga 'o e Tokotaha Mā'oní'oni 'o 'Isilelí kapau he 'ikai ke fai hono fakama'a mo hono fakahaohao'i ko 'ení. . . .

**Ko e hā ha founa ‘oku tokoni ai ‘etau mo‘ui kakato ange
‘aki e ngaahi fekaú ke tau hoko ‘o haohaoá?**

Pea faka‘osí ko e me‘a mahu‘inga hono tolú: ke tokoni‘i ‘a e tokotaha ‘oku akó ke ne ‘ilo‘i ‘a e ongoongolelei ‘i ha‘ane mo‘ui ‘aki ia. Kuo pau ke mu‘omu‘a ‘i he mahino fakalaumālie ko ia ‘oku fie ma‘u ki he fakamo‘uí, ha ngāue lahi fakafo‘ituitui. Kuo pau ke mu‘omu‘a ‘a e feinga fakafo‘ituituí ‘i he ‘alo‘ofá pe me‘a‘ofa ‘o e mālohi fakalelei ‘a e ‘Eikí ‘oku foaki ta‘etotongí. Te u toe ‘oatu ‘a e lea na‘e fai ‘e Nifái, “Ko e me‘a ‘e fakamo‘ui ai ‘a kitautolú. . . .ko e ‘alo‘ofá, ‘o ka hili ‘emau fai ‘a e me‘a kotoa pē ‘e ala fai.” [2 Nifai 25:23.] . . .

. . . Ko ‘eni, ko e taha [‘eni] ‘o e ngaahi me‘a mahu‘ingá kapau ‘oku mou fie mo‘ui haohaoa. Kuo pau ke “fakapapau‘i” ‘e he tokotaha te ne mo‘ui ‘aki ‘a e ngaahi fekaú.

Na‘e tali ‘e he ‘Eikí ha fehu‘i ‘a e kau Siú pe te nau ‘ilo fēfē na‘e mei he ‘Otuá ‘a e ngāue na‘á Ne fai pe ko ha tangata tatau pē Ia mo e kakai kehé. Na‘á Ne folofola ‘o pehē: “Pea ko ia ia ‘e fai ki hono finangaló, te ne ‘ilo ‘a e akonakí, pe ‘oku ‘i he ‘Otuá ia, pe ko ‘eku lea ‘iate au pē.” (Sione 7:17.)

‘Oku ‘ikai ha taimi ‘e ma‘u ai ‘e ia ‘oku ‘uli ‘a hono sinó ‘a e fakamo‘oni ki he mo‘oní. ‘Oku ‘ikai lava ke ‘afio fakataha ‘a e Laumālie ‘o e ‘Eikí mo e me‘a ‘oku ‘ulí ‘i ha tokotaha he taimi tatau pē. “Ko au, ko e ‘Eikí, ‘oku ou ha‘isia ke fai, ‘o ka mou ka fai ‘a e me‘a ‘oku ou lea‘akí; ka ‘o ka ‘ikai te mou fai ‘a ia ‘oku ou lea‘akí, ‘oku ‘ikai hamou tala‘ofa.” (T&F 82:10.) “. . . Kapau ‘e ‘ikai te mou tauhi ‘eku fonó, he‘ikai te mou lava ke ma‘u ‘a e nāunau ko ‘ení.” (T&F 132:21.) ‘Oku toutou fakahā ‘a e mo‘oni ko ‘ení ‘i he folofolá.

Ko hono kotoa ‘o e ngaahi tefito‘i mo‘oni pea mo e ngaahi ouau ‘o e ongoongolelei ko e ngaahi fakaafe pē kinautolu ke ako ‘a e ongoongolelei ‘i hono mo‘ui ‘aki ‘a ‘ene ngaahi akonakí. ‘Oku ‘ikai ke ‘ilo ‘e ha taha ia ‘a e tefito‘i mo‘oni ‘o e vahehongofulú kae ‘oua kuó ne totongi vahehongofulu. ‘Oku ‘ikai ke ‘ilo ‘e ha taha ‘a e tefito‘i mo‘oni ‘o e Lea ‘o e Potó kae ‘oua pē kuó ne tauhi e Lea ‘o e Potó. ‘I he‘ene peheé leva, ‘oku ‘ikai ului ‘a e fānaú pe ko e kakai lalahí ki he vahehongofulú, Lea ‘o e Potó, tauhi ‘o e ‘aho Sāpaté ke mā‘oni‘oní, pe ko e lotú ‘i he‘enau fanongo pē ki hano

malanga 'aki 'e ha taha 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'ení. 'Oku tau ako 'a e ongoongoleléi 'i he'etau mo'ui 'aki iá. . . .

Tuku ke u fakanounou 'eni 'aki 'eku pehē: 'Oku 'ikai 'aupito te tau 'ilo ha me'a 'o kau ki he ongoongoleléi kae 'oua pē kuo tau a'usia tonu 'a e ngaahi tāpuaki 'oku ma'u mei hono mo'ui 'aki 'a e tefito'i mo'oni takitaha. Na'e pehē 'e ha tokotaha, "Oku 'ikai fu'u 'aonga ki he laumālié 'a e ngaahi akonaki 'oku kau ki he angama'á kae 'oua kuo poupou'i 'aki ia ha ngaahi ngāue." Ko e fekau 'oku mahu'inga taha 'i he ngaahi fekau kotoa 'i he ongoongoleléi kiate koe mo aú, 'a e fekau ko ia 'oku lolotonga fie ma'u ai kitautolu ke tau vakavakai'i fakalelei 'a 'etau loto fie talangofuá. Kuo pau ke tau takitaha vakavakai'i 'ene ngaahi fiema'ú pea kamata he 'ahó ni ke ikuna'i ia, he 'oku tau toki ma'u pē ha nofo'anga 'i he pule'anga 'o 'etau Tamaí 'i ha'atau ikuna.²

**Ko e hā ha founga 'oku hoko ai e [Ngaahi Monū'ia]
pe Malanga 'i he Mo'ungá ko e
"konisitūtone ki ha mo'ui haohaoá"?**

'Oku mou fie 'ilo 'a e "ngaahi sitepu" 'e lava ke fakafōtunga ai 'e ha taha 'a 'ene mo'ui kakato ke ne hoko ai ko ha tangata'i fonua fe'unga pe "tokotaha mā'oni'oni" 'i he pule'anga 'o e 'Otuá. 'E lava ke ma'u 'a e tali lelei tahá mei ha ako ki he mo'ui 'a Sisuú 'i he folofolá. . . . na'e 'ikai ke hā'ele mai 'a Kalaisi ki he māmaní koe'uhí pē ke fai ha fakalelei ma'á e ngaahi angahala 'a e fa'ahinga 'o e tangatá ka ke tā ha sipinga 'o e tu'unga haohaoa 'o e fono 'a e 'Otuá pea mo e talangofua ki he Tamaí ke mamata ki ai 'a māmani. 'I he Malanga 'a e 'Eikí 'i he Mo'ungá, na'á ne tala mai ai kia kitautolu 'i he fakahā 'a hono 'ulungāangá, pea na'e haohaoa ia, . . . pea 'i he'ene fai 'ení, na'á ne tuku mai ai ha founga ke tau mo'ui ai. . . .

'I he Malanga ta'e hano tatau na'e fai 'i he Mo'ungá, kuo tuku mai ai 'e Sīsū ha ngaahi founga mahino 'e valu 'e lava ke tau ma'u ai 'a e . . . fiefiá. 'Oku kamata 'aki 'ene folofola takitaha 'a e ongo fo'i lea ko e "Oku monū'ia." . . . 'Oku 'iloa 'a e ngaahi folofola ko 'eni 'a e 'Eikí 'i he ngaahi tohi 'a e kakai Kalisitiane 'i he māmaní ko e Ngaahi Monū'ia. . . . 'Okú ne fālute 'e ia ha konisitūtone ki he mo'ui haohaoá.

Tau ki'i fakakaukau si'i angé kia kinautolú. Ko e fā 'o kinautolu 'oku fekau'aki ia mo tautolu fakafa'ituitui, 'a e anga 'o 'etau mo'ui fakafa'ituitui 'i lotó, kapau 'oku tau fie ma'u ke haohaoa mo ma'u e tāpuaki 'o e loto fiefiá.

'Oku monū'ia 'a e anga-vaivai.

'Oku monū'ia 'akinautolu 'oku tangí.

'Oku monū'ia 'akinautolu 'oku fiekaia mo fieinua ki he mā'oni-'oní.

'Oku monū'ia 'a e loto ma'á. [Vakai ki he Mātiu 5:3–4, 6, 8.]

Ke anga-vaivai

Ko e anga-vaivai ko ho'omou ongo'i mo'oni ia ha fiema'u fakalaumālié, pea mo ho'omou fakafalala ma'u ai pē ki he 'Eikí 'i ho-mou valá, me'akaí, 'ea 'oku mou mānava 'akí, mo'ui-leleí, mo'uí pea mo ho'omou 'ilo'i 'oku 'ikai totonu ke 'osi atu ha 'aho ta'e te mou lotu fakamātoato 'i he fakafeta'i, ki ha tataki mo ha fakamolemole pea mo ha ivi fe'unga ki he fiema'u 'o e 'aho takitaha. Kapau 'oku 'ilo'i 'e he to'utupú 'a 'ene fiema'u fakalaumālié 'i he taimi 'okú ne 'i ha ngaahi feitu'u fakatu'utāmaki 'e mole ai 'a 'ene mo'uí, 'e lava ke tohoaki'i atu ia ke ne ofi ki he tokotaha 'oku tupu mei ai 'a e mo'oni pea ue'i ia 'e he Laumālie 'o e 'Eikí 'i he taimi ko 'eni 'oku 'ahi'ahi'i lahi ai iá. Ko e me'a fakamamahi mo'oni ke fakakaukau ha taha, koe'uhí 'okú ne koloa'ia pe poto pe ma'u ha tu'unga mā'olunga fakamāmani, pea 'oku fakafalala pē ia kiate ia ke ma'u ai 'a e fiema'u fakalaumālie ko 'ení. [Ko e anga-vaivai] ko e fehangahangai ia 'o e fielahí pe loto hikisiá. . . . Kapau 'okú ke 'ongoi 'a ho'o fiema'u fakalaumālié 'i ho'o loto fakatōkilaló, ta kuó ke mateuteu ke ohi hake koe 'i he kau ki he "Siasi 'o e 'Uluaki Fānaú, pea mo e kakai fili 'o e 'Otuá." [Vakai ki he T&F 76:54; 84:34.]

Ke tangi

Ke anga-vaivai, 'o hangē ko ia 'oku ako'i mai 'e he lēsoni meí he 'Eikí, kuo pau ke hā mei he tokotahá 'a e "mamahi 'oku taau mo e 'Otuá 'okú ne langaki 'a e fakatomalá" pea tupu mei he loto mamahí 'a e fakamolemole'i 'o e ngaahi angahalá mo hono ta'ofi ia ke ne toe fai 'a e ngaahi me'a 'oku tupu ai 'ene māmaní. [Vakai ki

‘I he Malanga he Mo‘ungá, na‘e ‘omai ‘e he Fakamo‘uí kia kitautolu ‘a e
 “konisitūtone ki ha mo‘uí haohaoá.”

he 2 Kolinitō 7:10.] Ko ha vakai ia, hangē ne fai ‘e Paulá, ki he
 ”vīkiviki ‘i he ngaahi mamahí. . . . ‘i he‘etau ‘ilo ‘oku tupu mei he
 mamahí ‘a e fa‘a kātaki; mei he fa‘a kātaki ‘a e ‘iló; pea mei he ‘iló
 ‘a e ‘amanaki.“ (Loma 5:3–4.) Kuo pau ke mou loto fiemālie ke
 “fefua‘aki ho‘omou ngaahi kavengá, koe‘uhi ke nau ma‘ama‘a.”
 Kuo pau ke mou loto fiemālie ke tangi mo kinautolu ‘oku tangí
 pea fakafiemālie‘i ‘akinautolu ‘oku ‘aonga ki ai ‘a e fakafiemālie.
 (Mōsaia 18:8–9.) Ko e taimi ‘oku mamahi ai ha fa‘ē ‘i he‘ene ta‘e-
 lata ke foki mai ha‘ane tama fefine kuo hē atu, kuo pau ke ke
 hanga ‘i ho‘o manava‘ofá ‘o ta‘ofi ha taha ‘okú ne fuofua fai ‘a e
 fakaangá. . . . ‘Oku totonu ke hanga ‘e ho‘omou tangi fakataha mo
 kinautolu ‘oku toulekeleká, ‘a e fefine kuo mate ‘a hono malí pea
 mo e tamai maté, ‘o ue‘i kimoutolu ke fai ‘a e tokoni ‘oku nau fie
 ma‘ú. Kuo pau ke mou hangē ko e tangata tñaki tukuhaú kae
 ‘ikai ko e Fālesí ‘i ho‘omou leá. “E ‘Otua, ke ke ‘alo‘ofa mai kiate
 au ko e angahala.” [Vakai ki he Luke 18:10–13.] Ko homou faka-
 pale ki hono fai [‘o e me‘á ni] ko e tāpuaki ‘o ha nonga ki homou

lotó tu'unga tupu mei hono fakamolemole'i ho'omou ngaahi angahalá.

Ke fiekaia mo fieinua

Kuo 'i ai ha taimi kuo mou fie kai ai ha me'akai pe fie inu ha vai lolotonga ko iá ko e me'a pē 'oku ma'ú ko ha ki'i kongā mā kuo kovi pe ha ki'i me'i vai māmfana ke fakafiemālie'i 'aki 'a e ongo ko 'eni 'okú ne fakamamahi'i kimoutolú? Kapau kuo mou fiekaia pehē, ta kuo 'osi kamata mahino kia kimoutolu e 'uhinga 'a e 'Eikí 'i he'ene pehē 'oku totonu ke tau fiekaia mo fieinua ki he mā'oni'óní. Ko e fa'ahinga fiekaia mo e fieinua ia 'okú ne tataki atu 'a e fa'ahinga 'oku mama'o mei 'api ke nau fekumi ke feohi mo e kāingalotú 'i he ngaahi houalotu sākalamēnití, peá ne fakatupu 'a e lotu 'i he 'Aho 'o e 'Eikí 'o tatau ai pē pe ko e fē ha feitu'u 'oku tau 'i ai. Ko ia 'okú ne ue'i ke tau lotu fakamātoato mo tataki atu hotau va'é ki he ngaahi tempale toputapú mo tala mai ke tau 'apasia 'i lotó. Ko e tokotaha ko ia 'okú ne tauhi 'a e 'Aho Sāpaté ke mā'oni'óní, 'e fakafonu ia 'aki ha fiefia 'oku 'ikai hano ngata-'anga 'a ia 'oku mā'olunga ange 'i he ngaahi fiefia fakataimi 'oku ma'u mei hono fai 'o e ngaahi 'ekitiviti 'oku fepaki mo e fekau 'a e 'Otuá. Kapau te mou kole 'aki ha "loto fakamātoato mo e loto mo'oni 'o tui kia Kalaisi, te ne fakahā kia kimoutolu. . . 'a e mo'oni . . . 'i he ivi 'o e Laumālie Mā'oni'óní," pea 'i hono mālohi te mou "ilo'i 'a e [mo'oni 'o e] ngaahi me'a kotoa pē." (Molonai 10:4–5.) . . .

Ke loto-ma'a

Kapau 'oku mou fie mamata ki he 'Otuá, kuo pau ke mou ma'a. . . . Na'e tala 'e ha ni'ihī ne nau 'ilo'i 'a Sisuú ko ha foha pē ia 'o Siosefa ko e tangata tufungá. Na'e pehē 'e ha ni'ihī ko ha tokotaha fa'a konā pe ko ha tokotaha inu kava mālohi ia koe'uhi ko 'ene ngaahi leá. Pea na'e pehē foki 'e ha ni'ihī kuo nofo'ia ia 'e he ngaahi laumālie 'ulí. Ngata pē 'i he kakai anga-tonú na'a nau 'ilo'i ko e 'Alo Ia 'o e 'Otuá. Te mou toki mamata pē ki he 'Otuá kapau 'oku mou loto- ma'a, pea ka si'i ange ai, te mou lava pē 'o mamata ki he "faka-'Otuá" pe lelei 'oku ma'u 'e he tangatá pea mo 'ofa kiate ia koe'uhi ko e lelei 'oku mou 'ilo 'okú ne ma'ú. Fakatokanga'i lelei ange 'a e tokotaha ko ia 'okú ne fakaanga'i mo

lau'ikovi'i 'a e tangata 'a e 'Otuá pe ko e kau taki 'a e 'Eikí 'i hono Siasí kuó ne 'osi paní. Ko e tokotaha peheé 'oku ha'u 'ene leá mei ha loto 'oku 'uli.

Ka ke tau lava 'o hū ki he Pule'anga 'o e Langí, kuo pau ke 'oua na'a ngata pē 'i he'etau lelei ka 'oku fie ma'u ke tau fai lelei pea ke tau lava 'o fai ha me'a ke lelei. Ko ia kapau te mou 'a'eva faka'aho 'o fakataumu'a ki he haohaoá mo e mo'ui kakató, kuo pau ke ako'i kimoutolu 'e he "ngaahi tefito" 'e fā 'oku toe 'i he Konisitūtone 'a e 'Eikí ki he mo'ui haohaoá. 'Oku fekau'aki 'a e ngaahi monū'ia ko 'eni 'i he Malanga he Mo'unga mo e ngaahi fetu'utaki fakasōsiale 'a e tangatá mo e nīhi kehé:

'Oku monū'ia 'a e anga-maluú.

'Oku monū'ia 'a e manava'ofá.

'Oku monū'ia 'a e fa'a fakalelei.

'Oku monū'ia 'akinautolu kuo fakatanga'í. [Vakai ki he Mātiu 5:5, 7, 9–10.]

Ke anga-malū

'Oku fakamatala'i 'a e tangata 'oku anga-maluú 'o pehē ko ha tokotaha ia 'oku 'ikai 'itangofua pe 'ite'ita pea 'oku fa'a kātaki 'i he taimi 'oku fakalavea'i pe faka'ita'i ai iá. 'Oku 'ikai tatau 'a e anga-maluú mo e vaivaí. Ko e tangata anga-maluú 'oku mālohi, ma'ongo'onga peá ne mapule'i kakato ia. Ko e tokotaha ia 'okú ne ma'u ha lototo'a mei he ngaahi me'a 'okú ne tui mālohi ki aí, neongo e feinga mai 'a hono to'ú pe nīhi 'oku nau feohí ke liliu iá. Ko e taimi 'oku hoko ai ha fakakikihí, ko ia 'okú ne fai e tu'utu'uni aofangatukú, pea 'oku hanga 'e he'ene fale'i fakapotopotó 'o lōmekina e anga fefeka 'a e kau fakatangá. 'Okú ne fakakaukau fakatōkilalo; pea 'oku 'ikai fakamālohi. "Ko ia 'oku fakatotoka ki he 'itá 'oku lelei hake ia 'i ha taha 'oku mālohi." (Lea Fakatātā 16:32.) Ko ha tangata natula takimu'a ia pea 'oku fili ia 'e he ngāue fakakautá mo e kau tau 'alu tahí, pisinisí mo e siasí ke ne taki kae muimui ki ai 'a e kakai kehé. Ko ia 'a e "māsima" 'o māmaní pea te ne ma'u ia.

Ke manava'ofa

'Oku fakafalala 'a hotau fakamo'uí 'i he'etau manava'ofa ki he kakai kehé. 'Oku hanga 'e he ngaahi lea ta'e 'ofa mo fakamamahí, pe tō'onga ta'e faka'atu'i mo ta'e 'ofa ki he tangatá pe fanga manú, neongo 'oku fai ko ha sāuni nai, 'o fakata'e'aonga'i hano ma'u 'e he tokotaha 'okú ne fai 'a e angakovi ko iá ha 'alo'ofa 'i he taimi te ne fie ma'u ai ha 'alo'ofa 'i he 'aho fakamāú 'o tatau pē 'i he fakamaau'anga 'i māmani pe langí. 'Oku 'i ai ha taha kuo te'eki ai ke ne mamahi 'i ha lea na'e fai 'e ha taha na'á ne pehē ko hono kau-me'a? 'Okú ke manatu ki ho'o feinga ko ia ke 'oua na'á ke toe fakafoki 'a e me'a na'e fai atú? 'Oku monū'ia 'akimoutolu 'oku manava'ofá he te mou ma'u 'a e 'ofá!

Ke hoko ko ha tokotaha fá'a fakalelei

'E ui 'akinautolu 'oku fa'a fakalelei ko e fānau 'a e 'Otuá. 'Oku faka'ai'ai 'a e tokotaha fakatupu koví, 'a e tokotaha 'oku ne veuki 'a e laó mo e nofo māú, 'a e taki 'o e kau fakamoveuveú mo e tokotaha 'okú ne maumau'i e laó, 'e he ngaahi ngāue 'a e tēvoló, pea kapau 'e 'ikai ke nau tuku, 'e 'iloa kinautolu ko e fānau 'a Sētane kae 'ikai ko e 'Otuá. Ta'ofi kimoutolu mei he tokotaha 'okú ne fakatupu e ngaahi loto veiveiuá 'aki 'ene fakama'ama'ai e ngaahi me'a toputapú he 'oku 'ikai kumi ia ki he melinó ka ke fakamafola 'a e loto puputu'ú. Ko e tokotaha ko ia 'oku fakatupu kē pe fakatupu 'a e fakakikihí, pea 'okú ne fai 'a e ngaahi fakakikihí ko ha ngaahi 'uhinga kehe kae 'ikai ko hano fakamahino'i 'o e mo'oní, 'okú ne maumau'i ha tefito'i mo'oní mahu'inga na'e tuku mai 'e he 'Eikí ki hono langa hake 'o ha mo'ui 'oku kakato mo mahutafeá. Ko e hiva 'eni 'a e kau 'āngeló 'o fakahā mai 'a hono 'alo'i 'o e Pilinisi 'o e Melinó, "[ke] 'i māmani 'a e melinó, ko e 'ofa ki he kakai" [Vakai ki he Luke 2:14.] . . .

Ke kātaki'i 'a e fakatangá koe'ubi ko e mā'oní'oní

Ko ha anga faka'otua ia ke fakatanga'i ha taha koe'uhi ko e mā'oní'oní 'i ha ngāue ma'ongo'onga 'oku 'i ha tu'unga fakatu'utā-maki ke faka'auha ai 'a e mo'oní mo e anga-ma'á pe anga-lelei mo e ngeiá. Kuo 'i ai ma'u pē ha kakai kuo mole 'enau mo'uí koe'uhi ko ha ngaahi ngāue ma'ongo'onga. Ko e maumau lahi 'e ala hoko mai mei he fakatangá 'oku 'ikai mei he fakatangá ia, ka mei he

uesia te ne ala fai kia kinautolu 'oku fakatanga'í ke fakafounga ai ha'anau holomui mei he'enau loto-vilitaki ke ngāue mā'oni'oni. Ko e konga lahi 'o e fakatangá 'oku tupu ia mei he 'ikai ha mahinó, he 'oku fa'a hehema 'a e tangatá ke fakafepaki'i 'a e me'a 'oku 'ikai ke mahino kia kinautolú. 'Oku hoko mai ha fakatanga 'e ní'hi mei ha kau tangata 'oku taumu'a pē ke fai kovi. Kae tatau ai pē pe ko e hā e 'uhingá, hangehangē 'oku fai e fakatangá ia he māmaní ko e fakafepaki kia kinautolu 'oku fai ha ngāue mā'oni'oni, 'o fakatokanga mai ai 'a e 'Eikí kia kitautolu, "'E mala'ia 'akimoutolu 'o ka lau'i lelei 'akimoutolu 'e he kakai kotoa pē! he na'e fai pehē 'a 'enau ngaahi tamaí ki he kau palōfita kākāá." (Luke 6:26.)

. . . Manatu ki he fakatokanga ko iá 'i he taimi 'oku taukae'i mo manukia ai 'akimoutolu koe'uhi ko ha'amou fakafisi ke tuku hifo 'akimoutolu mei he ngaahi tu'unga mā'olunga 'oku mou 'i aí, 'i he 'ikai ke mou ma'u 'a e kava mālohí, tapaká, tíí pe kofí, pe 'ikai faitotonu, mo anga-ma'á koe'uhi pē ke ma'u e fakalāngilangi 'a e kakaí. Kapau te mou tu'u ma'u 'i he totonú neongo 'a e lumá pe a'u pē ki hano fakalavea'i homou sinó, 'e fakakalauni kimoutolu 'aki 'a e tāpuaki 'o e fiefia ta'engatá. Ko hai 'okú ne 'ilo'i, na'a hoko ki ha ní'hi 'o e kāingalotú pe kau 'apostolo hotau kuongá ni 'o hangē ko ia ne hoko 'i he ngaahi 'aho kimu'á, hano fie ma'u ke foaki 'enau mo'uí ko hono malu'i 'o e mo'oni? Ka hokosia e taimi ko iá, 'ofa ke kau 'a e 'Otuá ke 'oua na'a nau fo'i!

'I he'etau fakalaulauloto 'i he fa'a lotu ki he ngaahi akonaki kotoa ko 'ení, 'e faifai pē pea tau 'ilo'i ha me'a 'e hangē ha me'a fo'ou ki ha ní'hi, ta 'oku 'ikai ke fakafuofua'i 'e he 'Otuá 'a hotau mahu'inga 'i hono pule'angá mei he ngaahi tu'unga mā'olunga na'a nau ma'u heni 'i he lotolotonga 'o e tangatá pe 'i hono Siasí, pe ko e ngaahi fakalāngilangi kuo tau ma'ú, ka mei he'etau founga mo'uí pea mo e lelei kuo tau fáí, 'o fakatau mo e "Konisitūtone ki ha Mo'ui Haohaoá" 'a ia ne faka'alí'alí mai 'i he mo'ui 'a e 'Alo 'o e 'Otuá.

Fakatau ange ke mou 'ai ke hoko e Ngaahi Monū'ía pe Malanga he Mo'ungá ko e Konisitūtone ia 'a ho'omou mo'uí pea ke mou ma'u e ngaahi monū'ia na'e tala'ofa mai aí.³

Ngaahi Fokotu‘u ki he Akó mo Hono Alea‘í

- Ko e hā ha founa te tau lava ke ako faka‘aho ai mei he “mo‘ui ‘a Kalaisí”?
- ‘I he‘etau fai feinga ke mo‘ui faka-Kalaisí, ko e hā leva hono ‘uhinga ‘oku mahu‘inga ai ke tau toutou fehu‘i pē kia kitautolu pe ko e hā ‘oku tau tōnounou hono fakahokó?
- Ko e hā ha ngaahi me‘a na‘á ke a‘usia ne tokoni ‘i hono faka-mahino‘i kiate koe ‘oku tau ako e ngaahi akonaki ‘o e ongo-gongolelé ‘i he‘etau mo‘ui ‘aki kinautolú?
- ‘I he‘etau ‘ilo‘i ko ia ‘oku tau fakafalala ki he ‘Eikí ke ma‘u e ngaahi tāpuaki kotoa ‘o ‘etau mo‘uí, ‘oku tokoni‘i fēfē leva ‘e he ‘ilo‘i ni ‘a ‘etau mo‘uí?
- ‘Oku ‘uhinga ki he hā ‘a e kupu‘i lea, “Oku monū‘ia ‘akinautolu ‘oku tangí”?
- Ko e hā ha founa ‘oku hanga ai ‘e he‘etau ‘ofa ‘i he ngaahi me‘a ‘o e māmaní ‘o fakanenefu‘i ‘a ‘etau fiekaia mo fieinua ki he ngaahi me‘a fakalaumālié?
- ‘Oku tokoni‘i fēfē kitautolu ‘e he‘etau loto-ma‘á ke tau sio ki he lelei ‘i he nī‘ihi kehé?
- ‘Oku tokoni‘i fēfē kitautolu ‘e he anga-maluú ke tau mālohi?
- Te tau lava fēfē ‘o fakahā ‘etau manava‘ofa ki he nī‘ihi kehé ‘i he‘etau mo‘ui faka‘ahó?

Ma‘u‘anga Fakamatalá

1. *Decisions for Successful Living* (1973), 40–41, 44.
2. *Stand Ye in Holy Places* (1974), 208–16.
3. *Decisions for Successful Living*, 55–62.

Ke 'i Ho Lotó 'a e Melinó

*Ko e hā 'oku fie ma'u ai 'a e 'ahi'ahí ki hono fakahoko
'o e ngaahi taumu'a ta'engata 'a e 'Eikí?*

Talateú

Na'e pehē 'e Hāloti B. Lī, “Ko kinautolu kotoa pē 'oku mo'ui 'i he māmaní 'e sivi'i kinautolu 'aki ha ngaahi matangi 'o e 'ahi'ahí.”¹ Na'e 'ikai ko ha me'a fo'ou e 'ahi'ahí kia Hāloti B. Lī 'a ia na'e mā-lōlō hono uaifi ko Feeni Tena Líi mo hono 'ofefine ko Mōlini Lī Uilikini lolotonga e ngaahi ta'u 1960. Na'á ne toe mo'ua foki 'i ha ngaahi palōpalema lalahi ki he'ene mo'ui lelei lolotonga e ngaahi ta'u na'á ne hoko ai ko e Taki Mā'olungá. 'I he konifelenisi lahi 'o e 1967, na'á ne pehē ai: “Kuó u fetaulaki mo ha ngaahi sivi 'i he 'ao 'o e 'Eikí, 'a ia ko ha ngaahi sivi faingata'a 'eni, mahalo pē ke 'ahi'ahi'i au pe te u fie fakavaivai ki he ngaahi me'a kotoa pē 'e finangalo 'a e 'Eikí ke hoko mai kiate aú, 'o hangē ko ha fakavaivai ha tamasi'i ki he'ene tamaí.” [Vakai ki he Mōsaia 3:19.]²

Ka 'oku fai mai 'e Palesiteni Lī ha fakafiemālie 'i he taimi 'o e mamahi: “Ko e tokotaha ko ia 'okú ne 'amanaki atu ke ma'u ha pale ta'engata koe'uhí ko 'ene ngaahi ngāue 'i he mo'ui fakamatelié, 'oku tokoni'i ma'u pē ia 'i he taimi 'oku lahi taha ai hono ngaahi 'ahi'ahí. 'Oku 'ikai ke ne taonakita he taimi 'okú ne lotomamahi ai mei ha'ane 'ofa 'i ha taha. 'Oku 'ikai mole 'ene 'amanakí ka mate 'akinautolu 'okú ne 'ofa aí; 'oku 'ikai uesia ia he taimi 'okú ne 'ulungia ai 'i ha fe'auhi 'okú ne manako ai; 'oku 'ikai mole 'ene 'amanakí he taimi 'oku hanga ai 'e he taú mo e 'auhá 'o veteki 'a hono kaha'ú. 'Okú ne mo'ui 'i ha tu'unga 'oku mā'olunga hake 'i he māmani 'okú ne nofo aí pea 'oku 'ikai ha taimi 'e puli ai mei he'ene vakai 'a e taumu'a 'o hono fakamo'uí.”³

“Oku 'ikai tokalelei e hala ki he [hakeaki'i]. 'Oku humu pea tō ai 'a e tokolahi, pea tupu mei he'enau loto-fo'í 'oku 'ikai ke nau toe tu'u hake 'o kamata fo'ou. 'Oku fakapuliki 'a e halá 'e he

ngaahi mālohi 'o e tēvoló 'aki ha ngaahi kakapu, 'o ne fa'a feinga ke taki kitautolu 'i ha ngaahi hala te tau hē ai. Ka na'e 'omi 'e Palesitēni Li 'a e fakafiemālie ko 'ení, "Ka 'i hono kotoa 'o e fononga ko 'ení, 'oku tau nonga 'i he'etau 'ilo'i fakapapau te tau ikuna 'o kapau te tau fili 'a e totonú, pea 'e hanga 'e he'etau lava'i iá 'o ngaohi mo fakafōtunga kitautolu ke tau hoko ko ha fa'ahinga kakai fe'unga pea tali kitautolu 'i he 'afio'anga 'o e 'Otuá. He ko e hā mo ha lavame'a 'e toe lahi ange ka ko hono ma'u 'o e me'a kotoa 'oku 'a e 'Otuá?"⁴

Ngaahi Akonaki 'a Hāloti B. Liú

'Oku tokoni'i fēfē kitautolu 'e he 'ahi'ahí ke tau hoko 'o tatau ange mo e 'Otuá?

'Oku 'i ai 'a e founa sivi'i 'oku hoko 'o fakafou mai 'i he mamahí, 'a ia 'oku ou pehē 'e 'ikai ke tau lava 'o a'usia 'i ha toe founa kehe ka 'i he mamahí pē. . . . 'Oku tau 'unu 'o toe ofi ange ai kiate Ia na'á Ne foaki 'Ene mo'uí kae mo'ui 'a e tangatá. 'Oku tau ma'u ha ongo fakakāinga kuo te'eki ai ke tau ongo'i kimu'a. . . . Na'e lahi ange 'Ene mamahí he me'a 'oku lava ke tau fakakaukau atu ki aí. Kae hangē 'oku hanga 'e he mamahi lahi kuo tau a'usiá 'o 'ave kitautolu ke tau toe ofi ange ki he tu'unga faka-'otuá, tokoni ke fakama'a 'a hotau lotó, pea mo to'o atu e ngaahi me'a ko ia 'oku 'ikai fakahōifua 'i he 'ao 'o e 'Eiki.⁵

Na'e pehē 'e 'Īsaia: "Ka ko 'eni, 'E ['Eiki], ko koe ko 'emau tamaí; ko e 'umea 'akimautolu, pea ko homau ngaohí koe; pea ko e ngāue 'a ho nimá 'akimautolu kotoa pē." ('Īsaia 64:8.)

Kuo tu'o lahi 'eku lau 'a e veesi ko iá ka ne u toki ma'u kakato 'a hono 'uhingá 'i he'eku 'alu ki he ngaahi ta'u sī'i kuohilí ki Telakapakā 'i Mekisikou, 'a ia ko e feitu'u 'oku faka'aonga'i ai 'e he kakai 'a e 'umeá ke ngaohi 'aki ha ngaahi me'a kehekehe. Na'á ku mamata ai ki he'enau 'omi e 'umea kuo heu 'i ha ngaahi founa motu'á, pea molomoloki 'e he tokotaha ngāué ke fefiohi. 'Osi ko iá pea 'oku hilifaki leva ia ki he funga me'a 'oku fai ai e ngāué pea kamata fakafuo leva 'e he tangata ngaohi 'umeá 'a e ngaahi me'a 'okú ne fie ngaohí 'o 'ave ki he māketí. 'I he'emau mamatá, ne mau sio ki he fa'a fie ma'u ko ia ke veteki e me'a ne 'osi fakafōtungá pea toe lī kotoa e kongá 'umeá ki he funga me'a ngāue-

‘angá koe‘uhí pē ko ha ‘ikai ke lelei ‘a hono fió, pea na’e ‘i ai ha taimi ‘e ni‘ihi na’e fie ma‘u ke toutou fai e me‘a ia ko ‘ení kae toki lava ke fefiohi lelei ‘a e ‘umeá.

‘I he‘eku manatu‘i ‘ení, na’e kamata leva ke u mamata ki he ‘uhinga ‘o e potu folofolá ni. ‘Io, ‘oku fiema‘u foki ke ‘ahi‘ahi‘i mo sivi‘i kitautolu ‘aki e masivá, mahamahakí, mate hotau ngaahi ‘ofa‘angá, fakatauelé, pea taimi ‘e ni‘ihi ‘i hono lavaki‘i kitautolu ‘e ha ni‘ihi ‘oku tau lau ko hatau ngaahi kaume‘a, ‘i he koloá, fie-mālié mo e tu‘umālié, ngaahi fakakaukau fakaako ‘oku ‘ikai ke mo‘oní, pea mo e fakahekeheke ‘a māmaní. Na’e fakamatala‘i ‘a e me‘á ni ‘e ha tamai ki hano foha ‘o pehē:

“Pea ko e me‘a ke fakahoko ai ‘a hono ngaahi finangalo ta‘e-ngata ki he iku‘anga ‘o e tangatá, na’e hili leva ‘ene ngaohi ‘a ‘etau ‘uluaki mātu‘á, mo e fanga manu ‘o e ngoué mo e fanga manu-puna ‘o e ‘ataá, pea mo e ngaahi me‘a kotoa pē kuo ngaohí, pea na’e totonu ke ‘i ai ha faikehekehe; ‘io ‘a e fua tapu ‘oku faikehekehe mei he ‘akau ‘o e mo‘uí; ko e taha na’e melie kae mahi ‘a e taha.” [2 Nifai 2:15.]

Na’e lea ‘a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá ‘o kau ki he founzá ni ‘o ne pehē na‘á ne hangē ha maka ne teka hifo he ve‘e mo‘ungá, pea ko e founza pē na’e fakasanisani‘i ai iá ko e taimi na’e tau ai hano ngaahi tuliki ‘i ha me‘a, pea mapaki atu ai e tepu‘i maka ko iá. Na‘á ne pehē, “Ne u hoko ai ko ha . . . fo‘i ngahau ngingila ‘i he hōfangahau ‘a e ‘Otua Māfimafi.” *History of the Church*, 5:401.]

Ko ia, kuo pau ke sivi mo ‘ahi‘ahi‘i kitautolu ke fakamo‘oni‘i ‘a e ivi mo e mālohi ‘oku ‘iate kitautolú.⁶

‘I hono tataki kitautolu ‘e he tui ‘oku ako‘i mai ‘e he folofola ‘a e ‘Otúá, ‘oku tau vakai atu ki he mo‘uí ko ha founza pē ia ke ako‘i ai ‘a e laumālié. ‘Oku ‘afio mai ha Tamai ‘ofa ka tau ako mei he “ngaahi me‘a ‘oku tau mamahi aí,” ‘oku tau ma‘u ha ivi ‘i he‘etau lava‘i e ngaahi faingata‘á, pea ‘oku tau ikuna‘i ‘a e ilifiá ‘aki ‘etau ngaahi ikuna kāfakafa ‘i he ngaahi feitu‘u ‘oku ‘i ai ‘a e faingata‘á [vakai ki he Hepelū 5:8]. ‘Oku mahino kia kitautolu ‘i he tuí, ‘o hangē ko ia ‘oku ‘ako‘i mai ‘e he folofola ‘a e ‘Otúá, ko e hā pē ha me‘a he mo‘uí ‘oku tokoni ki he tu‘unga ‘ulungāanga ne fokotu‘u ‘e Sisū—”Ke haohaoa ‘a kimoutolu he ‘oku haohaoa ‘a ho‘omou Tamai ‘i he langí” (Mātiu 5:48)—‘oku kaunga lelei ia kia kitautolu

mo 'etau lelei ta'engata neongo 'e hoko 'i hono fakatupulaki ki-tautolú ha fakatonutonu kakaha mei he 'Otua potó. "He ko ia 'oku 'ofa ki ai 'a e 'Eikí 'okú ne tautea, pea 'okú ne te'ia 'a e foha kotoa pē 'okú ne ma'ú." (Hepelū 12:6.)

Hili 'osi hono ako'i mo toutou sivi kitautolu ke fefa'uhi mo e ngaahi mālohi 'o e fakapo'ulí, pea mo e kovi fakalaumālié, 'e "faka'api'api [kitautolu] mei he potu kotoa pē, ka 'oku 'ikai 'efitu'u; mo'ua pē, kae 'ikai ta'e ha tokoni; 'Oku fakatanga'i, ka 'oku 'ikai li'aki; kuo li ki lalo, kae 'ikai tāmata'i." (2 Kolinitō 4:8-9.)⁷

'Oku lau 'e he taha 'oku 'i ai 'ene fakamo'oni ki he taumu'a 'o e mo'uí, ko e ngaahi faingata'a mo e ngaahi 'ahi'ahi 'o e mo'uí ko ha ngaahi faingamālie ia ke ne ma'ú ai e poto 'oku fie ma'ú ki he ngāue 'o e ta'engata. . . .

'Oku 'ikai manavahē 'a e tokotaha peheé 'i he taimi 'okú ne fehangahangai ai mo e maté 'o kapau kuó ne "topuva'e 'aki 'a e teuteu 'o e ongoongolelei 'o e melinó," ['Efesō 6:15] pea 'e ma'ú 'e kinautolu kuo mate hanau ngaahi 'ofa'angá e tui 'a e 'eikitau ko Molonai 'i he'ene pehē, "He 'oku tuku 'e he 'Eikí ke tāmata'i 'a e kau mā'oni'oni koe'uhí ke hoko 'ene fakamāu mo e tauteá ki he kau angahalá; ko ia 'oku 'ikai 'aonga ke mou mahalo kuo mole 'a e kau mā'oni'oni koe'uhí kuo nau tō; kae vakai, 'oku nau hū ki he mālōlō'anga 'o e 'Eiki ko honau 'Otuá." (Alamā 60:13)⁸

Fakafanongo mai ki he lēsoni 'oku 'omai 'e he 'Eikí 'o kau ki hono tauhi mo tokanga'i 'o e tangatá—"Ko e va'a kotoa pē 'oku fuá kuo pau ke 'auhani ia koe'uhí ke toe 'āsili ange 'ene fuá" (vakai, Sione 15:2). . . .

'Oku tātātaha, ke 'i ai ha tangata ma'ongo'onga mo'oni kuo te'eki 'ahi'ahi'i mo sivi'i 'o fakafou 'i he mamahí mo e faingata'á—'a ia ne 'auhani 'e he nima 'o e 'eiki 'o e ngoué. 'I hono faka'aonga'i 'o e helé mo e ukamea piko ki he 'auhaní, 'oku fakafōtunga mo fakafuo ai 'a e va'á ki he sīpinga māfima'fi 'a e 'Otuá, kae lava 'o lakufua mai ke lahi.

Kuo pau ke mou kātaki'i kotoa 'a e ngaahi 'ahi'ahí, ngaahi faingata'á, ngaahi loto-mamahí pea mo e loto-fo'í. Kapau te mou manatu'i, 'e fakafiemālie'i kimoutolu 'i he taimi 'o e mamahí mo e taumu'a valeá 'o ka mou ka ako 'a e lēsoni ko 'ení: "He ko ia 'oku 'ofa ki ai 'a e 'Eikí 'okú ne tautea, pea 'okú ne te'ia 'a e foha kotoa

pē ‘okú ne ma’ú” (Hepelū 12:6)—pea mo ‘eni: “E hoku foha, ‘oua na’á ke manuki’i ‘a e tautea mei [he ‘Eikí]; pea ‘oua na’á ke fiu ‘i he’ene valokí: He ko ia ‘oku ‘ofa ki ai ‘a [e ‘Eikí] ‘okú ne tau-tea; ‘o hangē pē ko e tamai ki he foha ‘okú ne fiemālie aí” (Lea Fakatātā 3:11–12).⁹

Na’e hoha’a ‘a e loto ‘o e Palōfita ko Siosefa [Sāmitá]. . . koe-‘uhí ko e ngaahi fakatanga na’e fai ki he Kāingalotú pea ‘oku mou manatu’i na’á ne tangi lolotonga ‘ene faingata’a’iá ‘o pehē, “E ‘Otua, ‘e fēfē hono fuoloa pea ‘afio ‘a ho fofongá mo fanongo ‘a ho telingá ki he ngaahi tangi ‘a e Kāingalotú pea sauni ‘a honau ngaohikoviá ‘i he ‘ulu ‘o honau ngaahi filí?” [Vakai ki he T&F 121:1–6.] Pea na’e hangē ia ko hano fua hake ‘e he ‘Eikí ha tama-si’i manavahē mo ne folofola ange:

“E hoku foha, ke ‘i ho lotó ‘a e melinó; ‘e ki’i fuofuoloa si’i pē ‘a ho’o faingata’a’iá pea mo ho’o ngaahi mamahí;

“Pea ‘e toki hakeaki’i koe ‘e he ‘Otuá ‘i ‘olunga ‘o kapau te ke kātaki’i ia ‘o lelei; te ke ikuna’i ‘a ho ngaahi fili kotoa pē.” (T&F 121:7, 8)

Hili ko iá na’á ne folofola ‘aki ha me’a na’e fakaofa:

“. . . ke ke ‘ilo ‘e hoku foha, ‘e foaki ‘e he ngaahi me’á ni kotoa pē ‘a e poto kiate koe, pea ‘e hoko ‘o ‘aonga ia kiate koe.” (T&F 122:7)

. . . Pea toe folofola ‘a e ‘Eikí:

“Na’e ‘alu hifo ‘a e Foha ‘o e Tangatá ‘o mā’ulalo ange ‘iate ki-nautolu kotoa pē. ‘Okú ke lahi ange koe ‘iate ia?

“Ko ia, piki ma’u ki ho halá. . . ‘Oua te ke manavahē ki he me’a ‘e lava ke fai ‘e he tangatá, koe’uhí he ‘e ‘iate koe ‘a e ‘Otuá ‘o ta’engata pea ta’engata.” (T&F 122:8, 9)

Na’e ‘i ai ha taimi ‘i he’eku mo’uí na’á ku faka’aonga’i ai ‘a e folofola ko iá kiate au. Na’e foua e ngaahi me’á ni ‘e he Foha ‘o e Tangatá.¹⁰

‘Oku fakamatala’i fakahā mahino mai pē ‘a e ‘uhinga ‘oku tau ‘i heni aí ‘i he fakahā na’e fai ‘e he ‘Eikí kia Mōsesé. Na’á Ne pehē, “He ko ‘eku ngāué ‘eni mo hoku nāunaú—ke fakahoko ‘a e mo’ui ta’ematé mo e mo’ui ta’engata ‘a e tangatá.” [Mōsesé 1:39.] “‘Oku ‘uhinga ‘a e mo’ui ta’engata ‘a e tangatá” ki he toe foki ki he

Lolotonga e fehanganhangai 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá mo ha 'ahí'ahi lahi 'i he Fale fakapōpula Lipetií, na'á ne ma'u 'a e ngaahi fakahā fakafiemālie ko ia na'e hoko ko e vahe 121 mo e 122 'o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá.

'afio'anga 'o e 'Otua ko e Tamaí mo Hono 'Aló 'o nofo fakataha mo Kinaua 'o ta'engata. Ko 'eni, na'e 'ikai te Ne pehē ko 'Ene taumu'á ke mo'ui mo'umo'ua 'a 'Ene fānaú kotoa 'i he māmaní, 'o koloa'ia mo fiemālie pea 'ikai ke nau toe mamahi'ia pe loto mamahi. Na'e 'ikai te Ne folofola pehē. Hangē ko hono fakalea 'e 'Īsaiá, ko e taimi 'e ni'ihí 'oku tupu hake 'a e 'akau talatalá 'o hoko ko ha fu'u fea faka'ofu'ofa [vakai ki he 'Īsaia 55:13] . . . Ko e me'a ko ia 'oku hā ngali fakamamahi he taimi ní, 'o kapau te tau vakai ki ai mei he poto 'a 'etau Tamaí, 'o kamata mei hono kamata'angá ki hono iku'angá, ko e taha ia 'o e ngaahi tāpuaki ma'ongo'onga tahá kae 'ikai fakaiku mamahi 'o hangē ko ia ne tau pehē 'e hokó.¹¹

**Te tau lava fēfē ke ma'u 'a e mālohi mo e melino
'i lotó 'i he ngaahi taimi faingata'á?**

Kuo pau ke sivi'i mo 'ahí'ahi'i 'a e tokotaha kotoa pē 'i he māmaní, 'a koe mo au, mo kitautolu kotoa—pe 'oku tau koloa'ia pe masiva, anga-lelei pe anga-kovi, kei talavou pe motu'a—'aki 'a e ngaahi matangi tō takutaku 'o e 'ahí'ahí, ko e tu'oni matangi kuo pau ke tau malu'i kitautolu mei ai. Pea ko kinautolu pē na'e langa honau ngaahi falé 'i he funga maká he 'ikai ke nau toó. Pea ko e

hā ‘a e maká? Ko e maka ia ‘o e talangofua ki he ngaahi tefito‘i mo‘oni mo e ngaahi akonaki ‘o e ongoongolelei ‘o Sīsū Kalaisi ‘o hangē ko ia na‘e akonaki ‘aki ‘ e he ‘Eiki.¹²

He ‘ikai te u kole fakamolemole atu . . . ‘i he‘eku kole kia ki-moutolu he pongipongi ni ke mou tui fakataha mo au ki he ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘o e tui fakalotu mo‘oni—‘i he tui ki he ‘Otuá pea ki Hono ‘Alo ko Sīsū Kalaisi ko e Fakamo‘ui ‘o e mā-maní pea na‘e fakahoko pea ‘oku lolotonga fakahoko ‘i Hono huafá ‘a e ngaahi mana ‘a ia te ta toki lava pē ‘o tali kakato ‘a e ngaahi mo‘oni ko ‘eni ‘o kapau te ta fokotu‘u ha fakava‘e fefeka ki he taimi ‘oku tō mai ai ‘a e ngaahi matangi mālohi ‘o e mo‘uí.

Ko ia ‘oku ou fakaafe‘i ai kimoutolu ke mou loto fakatōkilalo . . . pea to‘a ‘i he fa‘a lotu, ke tui ki he ngaahi me‘a kotoa ko ia kuo akonekina kitautolu ‘e he kau palōfita mā‘oni‘oni ‘o kau ki he ongoongolelei mei he Ngaahi Tohitapu Mā‘oni‘oni talu mei he kamata‘angá.¹³

Ko ia ‘oku ‘ikai ko e ngaahi me‘a mahu‘inga ‘i he mo‘uí ‘a e ngaahi me‘a ‘oku hoko kia kimoutolú, ka ko e me‘a ‘oku mahu‘ingá ‘a e anga ho‘o tali iá. Ko e me‘a mahu‘ingá ia. ‘I he faka‘o-singa ‘o e Malanga he Mo‘ungá, ‘oku mou manatu‘i na‘e fai ‘e he ‘Eiki ha talanoa fakatātā. Na‘á ne pehē:

“Ko ia ‘okú ne fanongo ki he‘eku talá ni, pea fai ki aí, te u fakata-
tatau ia ki he tangata poto, na‘e langa hono falé ‘i he funga maka:

“Pea tō ‘a e ‘uhá, pea ‘oho mai ‘a e vaí, pea hoko mo e havilí, ‘o tō ki he fale ko iá; ka na‘e ‘ikai holo ia: he na‘e langa ia ‘i he funga maka. . . .” [Mātiu 7:24–25.]

Ko e hā e me‘a na‘á ne feinga ke fakamamafa‘i hení? Na‘á ne feinga ke tala mai ‘e tō ki he fale ‘o e tangata kotoa pē ‘i he mā-maní ha ngaahi matangi ‘o e ‘ahi‘ahí, ha ngaahi lōmaki ‘o e tu‘u-tāmakí, mo ha ngaahi faingata‘a; pea ko kinautolu pē ‘e ‘ikai toó—‘i he taimi ‘e ‘ikai ma‘u ai ha pa‘angá, mate ha taha ‘okú ke ‘ofa ai pe ko ha toe fa‘ahinga fakatamaki pē—ko e me‘a pē ‘e taha te ne kei tokoni‘i kitautolu lolotonga e ngaahi matangi mālohi mo e ngaahi faingata‘a ko ‘eni ‘o e mo‘uí, ko ha‘atau langa ‘i he funga maká ‘aki ‘etau tauhi e ngaahi fekau ‘a e ‘Otuá. . . .

Tatali ‘i he fa‘a kātaki ki he ‘Eiki ‘i he taimi ‘o e fakatangá mo e ngaahi fakamamahi lahi. Na‘e folofola ‘a e ‘Eiki,

“Ko e mo’oni ‘oku ou pehē kiate kimoutolu, ‘e hoku ngaahi kaume’a, ‘oua ‘e manavahē, tuku ke fiemālie ‘a homou lotó; ‘io, fiefia ma’u ai pē, pea ‘atu ‘a e fakafeta’i ‘i he ngaahi me’a kotoa pē;

“O tatali ‘i he fa’a kātaki ki he ‘Eikí, he kuo hū ‘a ho’omou ngaahi lotú ki he telinga ‘o e ‘Eiki ‘o e Sapaotí, pea kuo tohi ia ‘aki ‘a e me’a fakama’u mo e fuakava ko ‘ení—kuo fuakava ‘a e ‘Eikí mo tu’utu’u ‘e tali ia.” (T&F 98:1–2)¹⁴

Ko e hā ha’atau lea kia kinautolu ‘oku faka’amu ki ha loto nonga ke fakanonga ‘aki ‘enau ngaahi tailiilí, fakafiemālie’i ‘aki e loto mamahí, ‘omi ‘aki ha mahino, sio fakalaka atu ‘i he ngaahi ‘ahi’ahi ‘o e ‘aho ní ki ha fua ‘o e ‘amanaki leleí mo e ngaahi faka-‘ānauá ‘i ha maama hili ‘a e mo’ui fakamatelié? . . .

Na’e fakahā mai ‘e he ‘Eikí ‘a e feitu’u ‘e ha’u mei ai ‘a e melino taupotu tahá ‘i he’ene pehē ki he’ene kau ākongá, “Oku ou tuku ‘a e melinó kiate kimoutolu, ko ‘eku melinó ‘oku ou foaki kiate kimoutolu: ‘oku ‘ikai hangē ko e foaki ‘a māmani ‘a ‘eku foaki kiate kimoutolú. ‘Oua na’a mamahi homou lotó, pea ‘oua na’a manavahē ia.” (Sione 14:27.)¹⁵

“Tauhi e ngaahi fekau ‘a e ‘Otuá,” he ‘oku ‘i ai ‘a e hala pē ‘e taha ‘okú ne ‘omi ‘a e melino ‘i he lotó na’e folofola ki ai e ‘Eikí ‘i He’ene folofola fakamāvae ki He’ene kau ākongá: “Kuó u tala ‘a e ngaahi me’á ni kiate kimoutolu, koe’uhí ke mou ma’u ‘a e fiemālié ‘iate au. Te mou ma’u ‘a e mamahí ‘i māmani: ka mou loto-to’a: kuó u iku’i ‘a māmani.” (Sione 16:33) Ko ia, fakatauange ke mou ma’u takitaha ‘a e fakapapau fakalangi mei he ‘Eikí ‘a ia ‘oku ‘ofa kia kitautolu hono kotoa, ‘i he lotolotonga ‘o e ngaahi maveuveu ‘oku hoko kia kimoutolú . . . pea ‘okú ne tuli atu ‘a e ngaahi manavahē kotoa pē ‘i he taimi kuo mou iku’i ai ‘a e ngaahi me’a ‘o māmani ‘o hangē ko ia na’e fai ‘e he ‘Eikí.¹⁶

‘Oku ‘i ai nai ha nofo malu ‘i māmani he ‘ahó ni? ‘Oku ‘ikai lava ke ma’u ‘a e nofo malú ‘i he ‘a e ngaahi tangikē taú, ngaahi me’a-faná, ngaahi vakapuná mo e ngaahi pomu ‘ātomí. Ko e feitu’u pē ‘e taha ‘oku malú pea ‘oku ‘i loto ia he mālohi ‘o e ‘Otua Māfimāfi, pea ‘okú ne foaki ia kia kinautolu ‘oku tauhi ‘ene ngaahi fekau mo fakafanongo ki hono le’ó ‘i he’ene folofola ‘o fakafou mai ‘i he ni’ihi kuó ne fakanofa ki he ngāue ko iá. . . .

Ke 'iate kimoutolu 'a e melinó, 'o 'ikai ko e melino 'oku ha'u mei he lao 'oku fa'u 'i he ngaahi loki 'o e falealeá, ka ko e melino 'oku ma'u 'i he founa na'e folofola ki ai 'a e 'Eikí, 'i hono iku'i 'o e ngaahi me'a kotoa 'o māmaní. 'Ofa ke tokoni e 'Otuá ke mahino kia kitautolu pea mou 'ilo'i 'oku ou 'ilo fakapapau ta'e toe veiueia ko 'ene ngāu'é 'eni, pea 'okú ne tataki mo fakahinohino kitautolu he 'ahó ni 'o hangē ko ia kuó ne fai 'i he kuonga kotoa pē 'o e ongoongolelé.¹⁷

'I he 'ahó ni, hangē ko ia na'e kikite'í, 'oku hā moveuveu 'a māmani kotoa pea hōloa e loto 'o e fa'ahinga 'o e tangatá. Kuo pau ke tau 'amanaki mo'oni atu ke mo'ui mo e melino ko ia 'i he lotó 'oku tupu 'i hono mo'ui 'aki e ongoongolelé 'o Sisū Kalaisí 'i he māmani fonu faingata'á mo e fakatamakí. 'E lava ke vaivai e loto 'o e tangatá mei he 'ikai ha 'amanakí pea 'e hoko mai ia 'i he taimi 'e faka'au ke momoko ai e 'ofa 'a e kakaí. Kuo pau ke faka'aonga'i e mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí 'oku 'iate kitautolu he 'aho ní pea kuo pau ke tau 'ofa 'iate kinautolu 'oku nau fehi'a kia kitautolú pea tau loto fakapotopoto 'o hangē ko e akonaki na'e fai 'e he 'Aposetolo ko Paulá kia Tīmoté. [Vakai ki he 2 Tīmote 1:7.] Kapau 'e 'ikai, 'e lau ia 'oku tau ta'e 'aonga. Te tau ma'u ha ngaahi fakafiemālie 'oku 'ikai fe'unga. Pea 'e 'ikai leva toe fie ma'u ke 'ahi-ahi'i kitautolu ke tau maumau'i 'a e ngaahi fekaú pe ke tau hē mei he mo'oní. Kuo fuoloa pē mole meiate kitautolu ia hotau mālohí.¹⁸

Na'e feinga ha tangata pisinisi 'i 'Atalanitā, Siōsia, 'a ia na'á ma maheni . . . ke ne fakafiemālie'i au 'i ha mole fakamamahi na'e hoko; na'á ne 'ave au ki he tafa'akí peá ne pehē mai, "'Oku 'i ai ha me'a 'oku ou fie tala atu. 'Oku ou motu'a ange au 'ia koe. 'I he ta'u 'e tolungofulu mā fā kuo hilí, na'e tatangi ai 'a e telefoní 'i he pangikē na'á ku palesiteni aí. Ko e pōpoaki na'e 'omái 'oku lavea lahi hoku uaifí 'i ha fakatu'utāmaki 'i ha me'alele. Na'á ku pehē pē 'i he taimi ko iá, "Oiauē, he 'ikai tuku 'e he 'Otuá ke hoko ha me'a ki hoku 'ofa'angá—ko e tokotaha lelei ia, talavou, mo faka'ofo-'ofa.' Ka 'i he 'osi pē 'a e houa 'e taha mei ai kuo toe a'utaki mai ha tala kuó ne mālōlō. Na'e tangi hoku lotó,' 'Oku ou fie mate au; 'oku 'ikai ke u toe fie mo'ui; 'oku ou fie fanongo ki hono le'ó.' Ka na'e 'ikai ke u mate, pea na'e 'ikai ke u fanongo ki hono le'ó. Na'á

ku tangutu hifo leva 'o fakakaukau. 'Oku 'uhinga nai ki he hā e ongo'i ta'e lata pea mo e me'a fakamamahi 'oku tau fe'ao kotoa mo iá? Pea ongo mai leva kiate au e fakakaukau ko e sivi mamafa taha 'eni 'e fie ma'u ke ke fetaulaki mo ia 'i he mo'uí. Pea kapau te ke lava'i ia, ta 'oku 'ikai ha toe sivi ia te ke ta'e lava'i.

'I he'eku folau vakapuna mai ki 'api he pō ko 'ení, ne u ongo'i ha nonga pea ko e fuofua taimi 'eni ne u kamata ke mavahe ai mei he fakapo'ulí. Pea na'á ku manatu ki he lea 'a e 'Aposetolo ko Paulá 'o kau ki he 'Eikí, "Neongo ko e 'Alo ia"—ko e 'uhingá ki he 'Alo 'o e 'Otuá—"ka na'e akonekina ia ke ne talangofua 'e he ngaahi me'a na'á ne kātaki'i; pea kuo fakahaohaoa ia, peá ne hoko ko e tupu'anga 'o e mo'ui ta'engata kiate kinautolu kotoa pē 'oku talangofua kiate iá" (Hepelū 5:8–9). Ko 'eni, kapau te mou fakakaukau ki ai, 'oku hoko 'o fakafou mai 'i he founga 'o e sivi'i, māvaé, ta'e latá, loto mamahí, 'a e me'a 'oku fie ma'u ke mu'omu'a pea tau toki mateuteu atu ke fetaulaki mo ha ngaahi sivi kehe 'o e mo'uí.¹⁹

Kuo ui kitautolu 'i ha kuonga faingata'a ke tau fai ha ngaahi ngāue faingata'a, ka 'e lava pē ke hoko 'eni ko ha taimi mo'otautolu takitaha ke tau fekumi ai ki ha me'a fo'ou, ako lahi, mo ma'u ha fiemālie lahi 'i he lotó. He 'oku hanga 'e he ngaahi faingata'a 'oku hoko ko e tupu mei he taú, nofo'i fakakakai 'o e ngaahi koló, fulihi 'o e tokāteliné, pea mo e 'au'auha 'oku hoko ki he fonuá, 'o 'omai kia kitautolu he 'ahó ni 'a e me'a 'oku tatau mo e kolosi he ngaahi toafá, kātaki'i 'o e ta'e mahinó, fokotu'u ha pule'anga he māmaní hono kotoa 'i he lolotonga 'o e faingata'á. 'Oku ou lotua ke tau fai hotau fatongia lolotonga 'a e fonongá, pea ke tau 'alu fakataha atu, mo taki, 'a e kau fononga 'o e Siasí 'i he'ene hū atu ki he feitu'u kuo fili ke faka'osi ki aí—'a ia ko Hono 'afio'angá.²⁰

Ngaahi Fokotu'u ki he Akó mo Hono Alea'i

- Ko e hā e ngaahi feitu'u 'oku tau ma'u ai 'a e malú mo e melinó lolotonga e ngaahi taimi 'o e faingata'á? Ko e hā ha me'a kuó ne fakamālohia koe mo foaki kiate koe 'a e melinó lolotonga 'a e ngaahi faingata'a 'i ho'o mo'uí?

- Ko e hā hono 'uhinga 'oku mo'ulaloo ai 'a e tokotaha kotoa pē—'a e anga-tonú mo e ta'e anga-tonú fakatou'osi—ki he ngaahi 'ahi'ahí mo e ngaahi faingata'á?
- Ko e hā e ngaahi founa 'oku hoko ai 'a e 'ahi'ahí ko ha tāpu-aki 'i he'etau mo'uí? Ko e hā ngaahi founa 'e lava ke tokoni'i ai kitautolu ke tau hoko 'o toe mālohi mo tauhi lelei ange ai ki he 'Eikí?
- Ko e hā kuo pau ai ke tau falala ki he "sīpinga māfima'fi" 'a 'etau Tamai 'i he Langí? 'Oku 'uhinga ki he hā 'a e tatau mo e 'umea 'i he to'ukupu 'o e 'Eikí?
- 'Oku 'uhinga ki he hā 'a e tatali ki he 'Eikí he fa'a kātaki 'i he taimi 'o e 'ahi'ahí? Ko e hā ha me'a kuó ke ako 'i he ngaahi taimi 'o e faingata'á? Ko e hā ha me'a kuó ke ako 'i ho'o fai 'ení?
- Ko e hā ha ngaahi founa 'oku foaki mai ai 'e he 'Otuá 'a e melinó ke poupu'í kitautolu 'i he ngaahi taimi 'o e faingata'á?

Ma'u'anga Fakamatalá

1. Ko e lea na'e fai 'i he Kātoanga Tau'atāina 'a e 'Univēsi Pilihihami 'Iongí, 1 Siulai 1962, 'Ākaivi Laipeli ko Hāloti B. Líi, 'Univēsi Pilihihami 'Iongí, 6
2. 'I he Conference Report, 'Okatopa 1967, 98; pe *Improvement Era*, Sānuali 1968, 26.
3. *The Teachings of Harold B. Lee*, 'ātita'i 'e Clyde J. Williams (1996), 171.
4. *The Teachings of Harold B. Lee*, 69–70.
5. *The Teachings of Harold B. Lee*, 187–88.
6. *Stand Ye in Holy Places* (1974), 114–15.
7. *Stand Ye in Holy Places*, 339.
8. 'I he Conference Report, 'Okatopa 1942, 72–73.
9. *The Teachings of Harold B. Lee*, 191.
10. *Education for Eternity*, lea na'e fai 'i he 'Inisititiuti 'o e Ako'anga Fakalotu 'a Sōlekí "Lectures in Theology: Last Message Series," 15 Sānuali 1971, Ngaahi faile 'a e Laipeli ki he Ngaahi Me'a Fakahisitōliá, Ko e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'on'i'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 6.
11. Lea na'e fai 'i he me'a-faka'eiki 'o Meipele Heili Fōsi (Mabel Hale Forsey), 24 'Okatopa 1960, 'Ākaivi 'a e Potungāue ki he Ngaahi Me'a Fakahisitōliá, Ko e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'on'i'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 6.
12. ea na'e fai 'i he fakataha'anga fakalau-mālie 'i he 'Univēsi ko Pilihihami 'Iongí, 15 Nōvema 1949, 'Ākaivi 'a e Potungāue ki he Ngaahi Me'a Fakahisitōliá, Ko e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'on'i'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 10.
13. " 'I Dare You to Believe': Elder Lee Urges USAC Graduates Seek Spiritual Facts," *Deseret News*, 6 Sune 1953, kongā 'a e Ngaahi Ongoongo 'a e Siasi, 4.
14. *Education for Eternity*, 7–8.
15. "To Ease the Aching Heart," *Ensign*, 'Epe. 1973, 2.
16. "A Message to Members in the Service," *Church News*, 2 Tisema 1972, 3.
17. 'I he Conference Report, 'Okatopa 1973, 169, 171; pe *Ensign*, Sānuali 1974, 128–29.
18. Lea na'e fai 'o he seminā 'a e kau fakafongā fakavahelahi, 3 'Epeleli 1970, 'Ākaivi 'a e Potungāue ki he Ngaahi Me'a Fakahisitōliá, ko e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'on'i'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 4.
19. *The Teachings of Harold B. Lee*, 54.
20. *The Teachings of Harold B. Lee*, 408.

Ko e Toetu‘ú, ko ha Taula ki he Laumālié

Ko e hā ha founga ‘oku hanga ai ‘e he fakamo‘oni ki he Toetu‘u ‘a Sīsū Kalaisí pea mo ha‘atau toetu‘u ha ‘ahó ‘o faka-mālohia kitautolu ‘i hotau ngaahi faingata‘a‘ia he māmaní?

Talateú

‘O ku ma‘u ‘e Palesiteni Hāloti B. Lī ha fakamo‘oni ta‘e toe vei-veiuā ki he Toetu‘u ‘a Sīsū Kalaisí, ‘a ia na‘e toe fakamālohia ia hili pē ha ki‘i taimi nounou mei hono ui ki he Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá ‘i ‘Epeleli ‘o e 1941. K o ‘ene manatu ‘eni ki he me‘a na‘e hokó: “Na‘e ha‘u kiate au ha taha ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá ‘o pehē mai, ‘ ‘Oku mau loto ke ke lea ‘i he lotú he efiafi Sāpaté. Ko e Sāpate Pekiá ia. ‘I ho‘o hoko ko e ‘Aposetolo kuo ‘osi fakanofó, te ke hoko ko ha fakamo‘oni makehe ki he misiona mo e toetu‘u ‘a e ‘Eiki mo e Fakamo‘ui ko Sīsū Kalaisí.’ ‘Oku ou pehē ko ha me‘a faka‘ohovale mo taulōfu‘u taha ia ‘i he me‘a kotoa kuo hokó ke u fakalaulauloto ki ai.

“Na‘á ku loka‘i ha taha ‘o e ngaahi loki ‘o e ‘Ōfisi ‘o e Siasí peá u tangutu ‘o to‘o hake ‘a e Tohi Tapú. Na‘á ku lau e ngaahi Kōsipeli ‘e faá, kae fakatautefito ki he ngaahi folofola ‘oku kau ki he pekia, tutuki, pea mo e toetu‘u ‘a e ‘Eiki, pea lolotonga ‘eku laú, na‘e fakafokifā pē ‘eku ongo‘i na‘e ‘i ai ha fa‘ahinga me‘a fai-kehe na‘e hoko. Na‘e ‘ikai ko ha fo‘i talanoa pē na‘á ku laú, he na‘e hangē na‘e hoko mo‘oni pē ‘a e ngaahi me‘a ia ne u lau pea na‘á ku ‘i ai tonu mo au. ‘I he efiafi Sāpaté, na‘á ku fakahoko ai ‘eku pōpoakí ‘i he loto fakatōkilalo ‘ou pehē ange, ‘ Pea ‘oku ou fakamo‘oni‘i atu kia kimoutolu he taimí ni, ‘e au ko e taha ‘o e si‘i taha ‘i he kau ‘aposetolo ‘i he māmaní he ‘aho ní, ‘oku ou ‘ilo‘i ‘aki ‘a e kotoa ‘o hoku lotó ko Sīsú ko e Fakamo‘ui ia ‘o e māmaní pea na‘á ne mo‘ui, pekia peá ne toetu‘u ma‘atautolu.

“Na’á ku ‘ilo’i koe’uhí ko ha fa’ahinga fakamo’oni makehe na’á ku ma’u ‘i he uike kimu’a aí. Na’e toki fehu’i mai ‘e ha taha ‘o pehē, ‘Okú ke ‘ilo’i fēfē? Kuó ke mamata ai?’ ‘Oku lava pē ke u tala ko e e fakamo’oni ‘oku ma’u ‘i he mālohi ‘o e Laumālie Mā’oni’oni mo hono fai ‘o e fakamo’oni ki hotau ngaahi laumālié ko Sīsū ‘a e Kalaisí, ko e Fakamo’ui ‘o e māmaní ‘i he’ete mamatá, ‘oku mālohi ange ia ‘i he mamatá pē.”¹

Ngaahi Akonaki ‘a Hāloti B. Lií

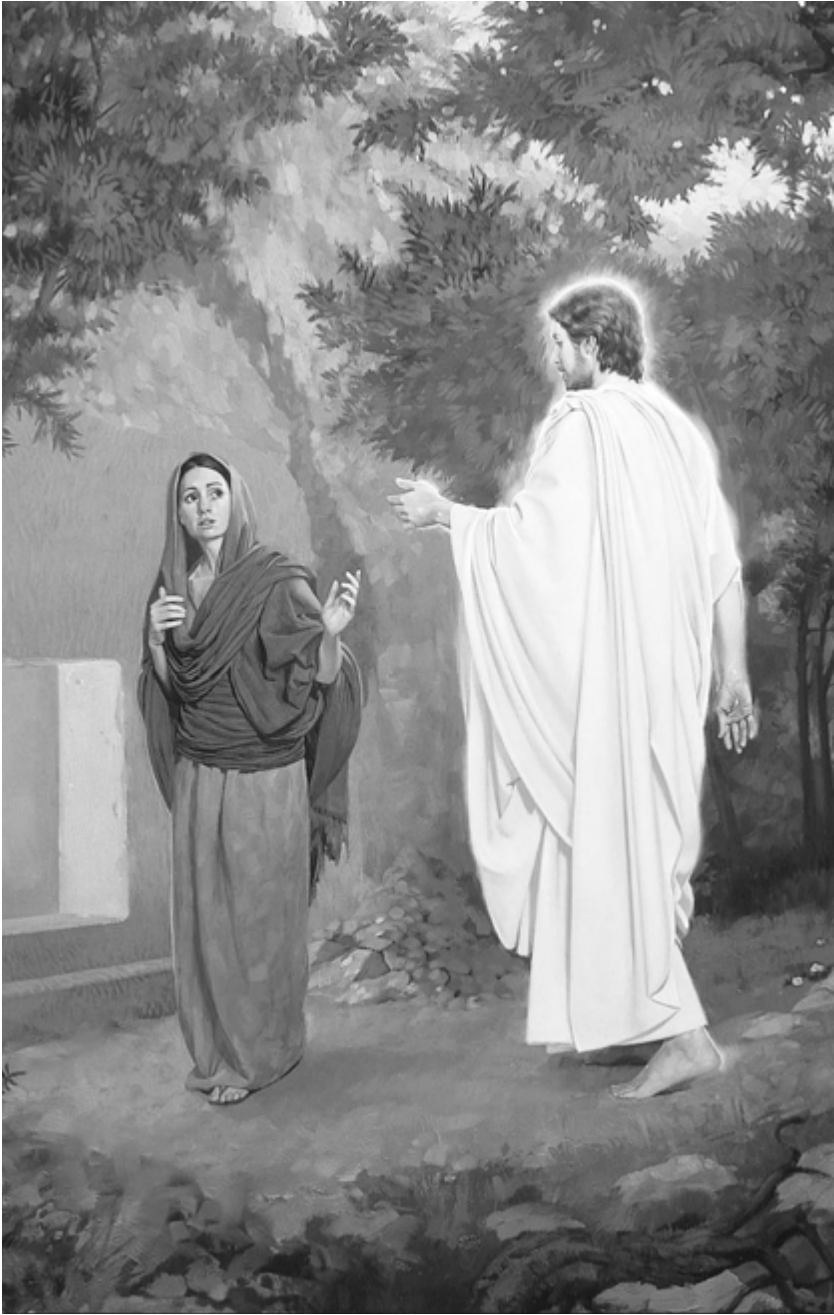
‘Oku hoko fēfē ‘a e mo’oni ‘o e toetu’ú ko ha “tala’ofa fakafiefiá”?

“Pea ‘i he ‘uluaki ‘aho ‘o e uiké, ‘i he kei hengihengi, na’e ha’u ‘a e kau fefiné ki he fonualotó. . . .Na’a nau vakai kuo teka’i ‘a e maká mei he fonualotó. Pea na’a nau hū atu ka na’e ‘ikai te nau ‘ilo ‘a e sino ‘o e ‘Eiki ko Sīsuú. Pea lolotonga ‘enau puputu’u lahi aí, vakai, na’e tu’u mai kia kinautolu ha ongo tangata na’e huhulu hona kofú! Pea ‘i he’enau manavahē ‘o tulolo honau matá ki he kelekelé, na’e pehē ange ‘e he ‘āngeló kia kinautolu, Ko e hā ‘oku mou kumi ai ‘a e mo’uí ‘i he potu ‘o e maté? ‘Oua na’a mo manavahē ‘akimoua: he ‘oku ou ‘ilo ‘okú mo kumi ‘a Sīsū ‘o Nāsaletí, ‘a ia na’e tutuki ki he ‘akaú.

“Oku ‘ikai ke ‘i heni Ia, he kuo toetu’u, ‘o hangē ko ‘Ene leá. Mo omi ‘o mamata he potu na’e tokoto ai ‘a e ‘Eiki—‘a e potu na’a nau fakatokoto ia aí.

“Pea mo ō ke vave, ‘o tala ki he’ene kau ākongá mo Pita kuo toetu’u Ia mei he maté; pea vakai, ‘oku ‘alu mu’omu’a Ia ‘iate kimoutolu ki Kāleli: te mou mamata kiate Ia ‘i ai; Mou fakamanatu ki He’ene lea kiate kimoutolu ‘i He’ene kei ‘i Kālelí ‘o pehē: ‘E tuku ange ‘a e Foha ‘o e tangatá ki he nima ‘o e kau tangata angahalá, pea ‘e tutuki ia ki he ‘akaú, pea ‘e toetu’u ia ‘i hono ‘aho tolú. Vakai, kuó u tala ia kiate kimoua.” [Vakai ki he Luke 24:1–7; Mātiu 28:5–7; Ma’ake 16:5–7.]

‘Oku pehē hono tohi ‘e kinautolu na’a nau hiki ‘a e ngaahi tohi ‘a Mātiu, Ma’ake, mo Luké ‘a e me’a mahu’inga taha ‘i he hisitōlia ‘o e māmaní, ‘a e toetu’u mo’oni e ‘Eiki ko Sīsū Kalaisí, ko e Fakamo’ui ‘o e fa’ahinga ‘o e tangatá. ‘Oku fakaofa hono fakatā-

Na'e hā 'a e Fakamo'ui kuo toetu'ú kia Mele 'i he fonualotó. Tu'unga 'i he fakamo'oni 'a e Laumálie Mā'onī'oni, 'oku tau lava takitaha ai ke ma'u 'a e fakafiemálie mo e 'ilo pau kuo toe tu'u 'a e Fakamo'uí mei he maté pea kuó Ne maumau'i 'a e ngaahi ha'i 'o e maté ma'á e fa'ahinga kotoa 'o e tangatá.

taa'i 'o e mālohi ma'ongo'onga taha 'i he ngaahi mālohi faka'otua 'oku ma'u 'e he 'Alo 'o e 'Otuá 'i he sinó. 'I he taimi na'e mate ai 'a e tuonga'ane 'o Mā'ata ko Lāsalośi, na'á Ne fakahā kiate ia: "Ko au ko e toetu'ú, mo e mo'uí: ko ia 'oku tui kiate aú, ka ne mate ia, 'e mo'ui pē ia." (Sione 11:25.)

Na'e mahino mo 'uhinga mālie ange 'Ene fakahā 'a Hono mālohi faka'otuá ki he kau Siu ne nau loto ke fakapoongi iá. "Ko e mo'oni, ko e mo'oni, 'oku ou tala kiate kimoutolu, 'Oku ha'u 'a e 'ahó pea ko 'eni ia, 'e fanongo ai 'a e maté ki he le'o 'o e 'Alo 'o e 'Otuá: pea ko kinautolu 'e fanongó te nau mo'ui.

"He 'oku hangē 'oku ma'u 'e he Tamaí 'a e mo'ui 'iate ia pē; pea 'oku pehē pē 'ene tuku ki he 'Aló ke ne ma'u 'a e mo'uí 'iate ia pē;

"Pea . . . fai 'o e fakamāú foki, koe'uhi ko e 'Alo ia 'o e ['Otuá]." [Sione 5:25–27.]

Hili 'Ene toetu'ú, na'e hoko 'i ha taimi vave 'aupito 'a hono fakamo'oni'i 'o ha mālohi hono ua ke tu'u hake ai mei he fa'itoká, 'o 'ikai ko Ia pē, ka mo ha ni'hi kehe "neongo 'oku nau mate, ka na'a nau tui kiate Ia." 'Oku hiki 'e Mātiu 'a e fakamatata hangatonu mo faingofua ko 'ení kau ki hono fakafofo 'o e toetu'u 'a e kau mā'oni'oní mei he mate fakamatelié, "Pea mato'o 'a e ngaahi tanu'angá; pea tu'u hake 'a e sino 'o e kau mā'oni'oní 'e ni'hi na'e mohé, 'O nau ha'u mei honau ngaahi tanu'angá 'i he hili 'ene toetu'ú, 'o 'alu ki he kolo tapú, 'o fakahā 'akinautolu ki he tokolahí." [Mātiu 27:52–53.]

Pea na'e 'ikai foki ko hono ngata'anga 'eni 'o e ngaahi mālohi 'o e 'Alo 'o e 'Otuá ki he fakamo'uí. Kuo tuku'au mai 'i he ngaahi kuongá, 'i he kuonga kotoa pē, 'a e tala'ofa fakafiefia ko 'ení: "He 'oku hangē 'oku mate kotoa pē 'ia 'Ātamá, 'e pehē foki 'e mo'ui kotoa pē 'ia Kalaisi," (I Kolinitō 15:22), ". . . ko kinautolu na'e fai leleí, ki he toetu'u 'o e mo'uí; mo kinautolu na'e fai koví, ki he toetu'u 'o e fakamala'ia." (Sione 5:29.) 'Oku vave pē e nga'unu atu 'a e taimí ki hano fakakakato 'o 'Ene misiona faka'otuá.

Kapau na'e mahino e 'uhinga kakato 'o e ngaahi me'a fakafofo na'e hoko he 'aho ní, 'a e taimi na'e tomu'a lea ki ai 'a e kau palōfitá 'o pehē: 'Oku teuteu 'a e kau angahalá ke tāmate'i 'a e kau angahalá; pea 'e "hoko mai 'a e ilifia ki he tangata kotoa pē" (T&F 63:33), 'e hanga 'e he mahino ko 'ení 'o tuli ha kongá lahi 'o e

ngaahi ilifia mo e ngaahi tailiili 'oku tofanga ai 'a e tangatá mo e ngaahi pule'angá. Ko e mo'oni kapau te tau "manavahē ki he 'Otuá pea faka'apa'apa ki he tu'í" [vakai ki he 1 Pita 2:17] te tau toki lava leva ke ma'u e tala'ofa nāunau'ia 'a e 'Eiki: "Kapau te mou fakama'a 'akimoutolu mei he ngaahi meheká mo e ngaahi ilifia, te mou mamata kiate Au" [vakai ki he T&F 67:10].²

Ko e taumu'a 'o e mo'ui ke fakahoko 'a e mo'ui ta'ematé mo e mo'ui ta'engatá [vakai ki he Mōsese 1:39]. 'Oku 'uhinga 'a e mo'ui ta'ematé ki he iku 'o ma'u ha sino he 'ikai toe mo'ulaloea ki he ngaahi mamahi 'o e mo'ui fakamatelié, pe ko ha toe mate fakamatelie, 'ikai toe 'efihia ki he ngaahi fakakaukau halá, hili e hoko kotoa 'a e ngaahi me'a ko 'eni ki mu'á.³

'Oku tokoni'i fēfē kitautolu 'e he 'ilo ki he toetu'ú 'i he ngaahi taimi 'oku hoko ai ha mamahi pe maté?

Kuo 'i ai nai ha taimi kuo mou ongo'i mamahi ai 'i homou lau-mālié ko e tupu mei ha mamahi 'oku ta'e ala fakafiemālie'i?

Tuku mu'a ke u 'ave kimoutolu ki ha me'a na'e hoko ki ha taha 'a ia 'oku faka'asi mai ai e mole mei he tokotahá ni 'a e me'a kotoa na'á ne ma'ú pea te u 'ai ke ke ongo'i e ivi mo e mālohi na'á ne ma'u 'i ha houa fakamamahi. Na'e tangutu 'i he lalo kolosí ha fa'ē faka'ofa'ofa 'i hono ta'u nimangofulu tupú, kuo fakapūlou hono 'ulú mo hono umá 'aki ha pulupulu. Pea 'i he kolosi 'i 'olunga aí na'e fakamamahi'i 'a 'ene tama tangatá, 'a ia ko 'ene 'uluaki fānaú. 'Oku si'isi'i e mahino 'oku lava ke ma'u 'e ha taha ki hono lahi 'o e loto mamahi 'a e fa'ē ko Melé. Kuó ne a'usia totonu 'a hono 'uhinga 'o e lea fakakikite na'e fai 'e he tangata'eiki ko Simioné 'i he taimi na'e tāpuaki'i ai 'ene tamá 'i he'ene kei valevalé, "Ko e faka'ilonga ke lea kovi ki ai; 'Io, 'e tui pea 'asi 'a e heletaá 'i ho lau-mālié foki." [Vakai ki he Luke 2:34–35.]

Ko e hā ha me'a na'á ne tokoni'i ia lolotonga e taimi ko 'eni 'o e faingata'á? Na'á ne 'ilo ki he mo'oni 'oku 'i ai 'a e mo'ui hili 'a e mo'ui fakamatelié. 'ikai na'á ne talanoa mo ha 'āngelo, ko ha tala-fekau 'a e 'Otuá? 'Oku mahino na'á ne 'osi fanongo 'i he lotu faka-'osi 'a 'ene tamá 'a ia na'e hiki 'e Sioné: Na'á Ne lotu 'o pehē, "Pea ko 'eni, 'e Tamai, ke ke [fakaongoongolelei'i] au 'i ho 'aó, 'aki 'a e nāunau na'á ku ma'u mo koé, 'i he te'eki ngaohi 'a māmaní."

(Sione 17:5) Na'e punou e 'ulu 'o e fa'e anga mā'oni'oni ko 'ení 'o ne fanongo ki He'ene lotu faka'osi mei he kolosí 'a ia na'e ongo mei Hono ngutú 'i He'ene mamahi'ia: "'E Tamai, 'oku ou tuku hoku laumālié ki ho nimá" (Luke 23:46) 'o ue'i ia ke ne ma'u ha fiemālie mo ha fakamo'oni 'e taimi si'i pē peá ne toe fakataha mo Ia pea mo e 'Otua ko 'ene Tamai Faka-Hēvaní. 'Oku 'ikai mama'o 'a Langi meiate ia, 'a ia na'á Ne fakatu'amelie atu, 'i He'ene mamahi'ia lahi, ki ha 'aho nāunau'ia 'o e toetu'ú. ⁴

'Oku 'i ai nai ha fakapapau 'e 'i ai ha toe fakataha pea mo fakahoko 'etau ngaahi faka'amú hili 'a e mo'ui ko 'ení? Ko e tangi ia 'a ha fa'e 'i hono mamahi 'i he'ene fakatokoto atu 'a 'ene ki'i valevale kuo mālōloó. Ko e fehu'i ia 'oku fa'a fanafana 'aki 'e kinautolu 'oku puké mo kinautolu kuo toulekeleká 'i he vave e taimi ke ngata ai 'enau mo'uí. Hono 'ikai ma'u 'e he tokotaha 'oku 'i he tu'unga ko 'ení ha mālohi mo ha fiemālie 'o kapau 'okú ne fanongo ki he talá'ofa nāunau'ia 'a e 'Eiki 'oku pehé:

"'E mo'ui 'a ho'o kakai maté te nau toetu'u fakataha mo hoku sino maté ni. Mou 'ā 'o hiva, 'akimoutolu 'oku nofo 'i he efú: he 'oku tatau ho'o hahau mo e hahau 'o e mohuku mata, pea 'e pu'aki 'e he kekelelé 'ene maté." (Īsaia 26:19.)

'Oku ma'ama'a ange 'a e mafatukituki 'o e maté, 'oku fakaava hake 'a e pūlou 'o e fakapo'ulí pea 'oku fakanonga 'a e ngaahi mamahi 'oku mahuhuhuhú 'i he taimi 'oku hiki hake ai kitautolu 'e he tuí 'o fakalaka 'i he ngaahi 'ahi'ahi mo e ngaahi mamahi 'o e mo'ui fakamatelié peá ne 'omai ha vīsone 'o ha ngaahi 'aho 'oku maama mo faka'ofa'ofa ange 'o hangē ko ia na'e fakahā maí, 'a e 'aho "'E holoholo [ai] 'e he 'Otuá 'a e lo'imata kotoa pē mei honau matá; pea 'e 'ikai ke 'i ai ha mate, pe ha ongosia, pe ha tangi, pea 'e 'ikai ke 'i ai ha mamahi: he kuo mole atu 'a e ngaahi me'a mu'á" (Fakahā. 21:4) 'o fakafou 'i he fakalelei 'a e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí. 'I ho'omou ma'u e tui mo e mahino ko iá, 'e lava 'e kimoutolu 'e ui ke mou tengihia 'o hiva hangē ko ia na'e tohi, "Kuo folo hifo 'a e maté 'e he mālohi. 'E mate, kofa'ā hao huhú? 'E fa'itoka, kofa'ā ho'o mālohi?" (I Kolinitō 15:54–55.)⁵

Te mou lava foki ke 'ilo'i 'oku mo'ui homou Huhu'i, 'o hangē ko hono 'ilo'i 'e Siope lolotonga hono 'ahi'ahi'ia ke ne "lea kovi ki he 'Otuá, ka [ne] mate," [vakai ki he Siope 2:9; 19:25] pea ke

mou ‘ilo’i foki te mou lava ke to’o ‘a e matapaá kae fakaafe’i Ia ke ne hū atu ‘o “keinanga fakataha mo koe.” [Vakai ki he Fakahā 3:20.] Mou fakakaukau hifo foki kia kimoutolu ‘i ho’omou hoko ‘i ha ‘aho ko ha fa’ahinga kuo toetu’u ‘o mou kāinga mo Ia na’á Ne foaki ‘Ene mo’uí koe’uhí ke fakapale’i ‘a e faingata’a’iá mo hoko e me’a ‘oku a’usia ‘e he tangatá ‘i he māmaní ko e ngaahi fua ia ‘o e mo’ui ta’engatá, neongo ne hangē na’e ta’e ‘aonga ‘a e ngaahi ngāue ‘a ha taha ‘i he founa fakafuofua ‘a e tangatá.⁶

**‘Oku hoko fēfē ‘a e ma’u ‘o e mahino ki he toetu’ú ko
ha taula ki hotau ngaahi laumālié?**

Tau vakai angé ki hono fakatātā ‘aki ‘o Pita, [‘a ia na’á ne]. . . . fakafisinga tu’o tolu e ‘Eikí ‘i he pō na’e lavaki’i ai Iá. Fakafehoanaki ‘a e Pita ko ‘eni na’e manavaheé ki he mālohi na’á ne ma’u ‘i he ‘ao ‘o e kakai lotu tatau pē ko ia ne nau toki fakahā ‘enau loto ke fakapoongi ‘a Sīsū ‘i ha vaha’a taimi nounou kimu’a aí. Na’á ne ui kinautolu ko e kau fakapō peá ne tala ange ke nau fakatomala, na’e tuku pilisone ia, peá ne ‘alu atu loto-to’a kimui ai ke fakapoongi ia.

Ko e hā ha me’a na’á ne fakatupu ‘ene liliú? Na’á ne hoko ko ha fakamo’oni tonu ki he liliu na’e hoko ki he sino kafo mo mama-hi’ia ne tuku hifo mei he kolosí, ‘o ne hoko ko e sino toetu’u nāunau’iá. Ko e tali mahino mo faingofua ki aí na’e liliu ‘a Pita he na’á ne ‘ilo’i ‘a e mālohi ‘o e ‘Eiki kuo toetu’ú. ‘E ‘ikai ke ne toe nofo tokotaha pē ‘i he ngaahi matātahi ‘o Kālelí, Fale fakapōpulá, pe maté. ‘E ofi ange pē ‘a hono ‘Eikí kiate ia.⁷

‘Oku ou ‘ilo . . . e me’a ‘oku hoko ‘i he fakamamahi ‘o e nofo ta’elata ‘i he mālōlō ‘a ha taha ‘okú te ‘ofa ai. ‘I he ta’u kotoa ‘o ‘eku mo’uí, kuo ui au pea na’á ku feinga ke fakafiemālie’i ‘akinautolu ‘oku tangí, ka kuo pau ke u lea ‘aki kiate au pē ‘a e ngaahi me’a kuó u toutou lea ‘aki ki he ni’ihi kehé pea toki lava ke u ‘ilo’i ‘a e fa’ahinga me’a ‘oku ‘ikai lava hano fakamatala’í, ‘a e me’a kuo pau ke te ‘uluaki a’usia mo ongo’i kae toki lava ke te fakafiemālie’i mo’oni ha taha. Kuo pau ke ke sio ‘oku tanu hifo hao kongá ‘i fa’itoka. Kuo pau ke ke sio ki he mate ‘a e tokotaha ‘okú ke ‘ofa aí peá ke fehu’i hifo leva kiate koe—‘Okú ke tui ki he ngaahi me’a kuó ke ako’i ki he ni’ihi kehé? ‘Okú ke fakapapau’i mo ‘ilo pau

‘oku mo‘ui ‘a e ‘Otuá? ‘Okú ke tui ki he Fakalelei ‘a e ‘Eikí—na‘á Ne fakaava ‘a e matapā ki he toetu‘u ‘i he mo‘ui ‘oku toe nāunau-‘ia angé? ‘I he taimi ‘oku tau tu‘u tokotaha aí, ko e taimi ia ‘oku fie ma‘u ke tupulaki ‘o mālohi ai ‘a ‘etau fakamo‘oní ‘o kapau ‘oku ‘ikai ke tau loto ke uesia kitautolu ‘o tau tō ai ki he ta‘e tuí.

Hangē ko e lea ‘a e uaifi ‘o Siopé, “Lea kovi ki he ‘Otuá ka ke mate.” [Vakai ki he Siope 2:9.] Ka ‘i he faka‘e‘i‘eiki ‘o e mamahi ‘a Siopé, na‘á ne ‘omi ha fa‘ahinga me‘a ‘oku ou pehē ‘oku ‘ikai kakato ha me‘a-faka‘eiki ‘o kapau ‘e ‘ikai lea ‘aki ia ai. Na‘á ne pehē ‘e ia, “‘Oku ou ‘ilo ‘oku mo‘ui ‘a hoku huhu‘í, pea ‘e tu‘u ia ‘i māmani ‘i he ‘aho fakamuí: pea ka ‘osi hoku kilí pea maumau hoku sinó, ka te u mamata ‘i hoku kakanó ki hoku ‘Otuá: ‘a ia te u mamata ki ai ma‘aku, pea ‘ikai ha taha kehe; neongo ‘a e ‘auha ‘a hoku ngaahi kupu‘i sinó ‘iate au .” [Siope 19:25–27.] ‘Akimoutolu ‘a e kakai ‘o e ‘aho ní, kapau ‘oku mou ‘ilo‘i kuo mou taula‘aki homou ngaahi laumālié ‘i he fakamo‘oni faka-‘otua ko ia ‘okú Ne mo‘ui pea te Ne tu‘u ‘i māmani ‘i he ‘aho fakamuí pea te mou fe‘iloaki mo Ia ko e mata ki he mata—kapau ‘oku mou ‘ilo‘i ia ‘o tatau ai pē pe ko e hā e ngaahi faingata‘a, mo e ngaahi fatongia mo e ngaahi me‘a fakamamahi ‘e hokó—kapau te mou langa homou falé ‘i he funga maká, he ‘ikai te mou loto-sí‘i. ‘Io, te mou a‘usia e mamahi lahi ‘o e mole atu ha taha ‘oku mou ‘ofa ai, ka he ‘ikai ke mou loto-sí‘i; pea te mou ma‘u ha tui ‘oku toe lahi ange ‘i he tui ne mou ma‘u ‘i mu‘á.⁸

Ko e faingata‘a ange e ngaahi me‘a ‘oku hoko ‘i he‘etau mo‘uí mo e māmani ‘oku tau ‘i aí, ko ‘ene mahu‘inga ange ai pē ia ke tau ‘ai ke mahino kia kitautolu ‘a e ngaahi taumu‘a mo e ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘o e ongoongolelei ‘o Sisū Kalaisí. ‘Oku ‘ikai ko e ngāue ia ‘a e tui fakalotú ke ne tali kotoa e ngaahi fehu‘i fekau‘aki mo e pule‘anga ‘o e ‘Otuá ‘i he māmaní, ka ke ne fakalotolahi‘i e tokotahá ‘i he tuí, ke kei hoko atu pē ‘ene mo‘uí neongo ‘oku ‘ikai ke ne ma‘u e ngaahi tali ki he‘ene ngaahi fehu‘i he taimi ni.⁹

‘I hono fakamanatu ‘o e ikuna kāfakafa taha kuo fakahoko ‘i he māmaní he ‘aho ní, hanga ‘o fakaafe‘i e kakai faitotonu ‘i he feitu‘u kotoa pē ‘i he loto fakatōkilalo mo‘oni ke nau ikuna‘i e ngaahi me‘a ‘oku ilifia mo hoha‘a ki ai e tangatá ka nau fiefia ‘o hangē ko ia na‘e fai ‘e he ‘aposetoló ki he kau Senitailé “Kae faka-

feta'i ki he 'Otuá, 'a ia 'okú ne foaki ke tau mālohi 'i hotau 'Eiki ko Sīsū Kalaisí.“ (I Kolinitō 15:57.)¹⁰

Ngaahi Fokotu'u ki he Akó mo Hono Alea'í

- Na'e 'uhinga ki he hā 'a e Fakamo'uí 'i He'ene pehē, “Ko au ko e toetu'u, mo e mo'ui“? (Sione 11:25). Ko e hā ho'o ongó 'i he taimi 'okú ke fakakaukau ai ki he Toetu'u 'a e Fakamo'uí?
- 'Oku tokoni fēfē ki ho'o mo'ui faka'ahó ho'o ma'u ha mahino ki hono mo'oni 'o e toetu'ú?
- Ko e hā ha ngaahi founga 'oku poupou'i ai kitautolu 'e ha fakamo'oni ki he toetu'ú 'i he mate ha taha 'oku tau 'ofa ai? Ko e hā mo ha toe taimi 'oku fakafiemālie'i mo tokoni'i ai kitautolu 'e ha fakamo'oni ki he toetu'ú ke tau lava'i 'a e ilifiá?
- Ko e hā te tau lava 'o fai ke ma'u ha mahino mo ha fakamo'oni 'oku lahi angé 'o kau ki he toetu'ú?

Ma'u'anga Fakamatalá

1. *Ye Are the Light of the World* (1974), 26–27.
2. akama'ofa lea 'a e CBS “Church of the Air”, 'i he Conference Report, 'Epeleli. 1958, 133–34.
3. *The Teachings of Harold B. Lee*, 'āuita'i 'e Clyde J. Williams (1996), 30.
4. Fakama'ofa lea 'a e CBS “Church of the Air”, 134–35.
5. *Decisions for Successful Living* (1973), 179–80.
6. 'I he Conference Report, 'Epeleli 1958, 136.
7. *The Teachings of Harold B. Lee*, 63.
8. Lea na'e fai 'i he me'a-faka'eiki 'o Tēvita H. Kēnoni (David H. Cannon), 29 Sānuai 1968, 'Ākaiva 'a e Potungāue ki he Ngaahi Me'a Fakahisitōliá, Ko e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 5–6.
9. 'I he Conference Report, 'Okatopa 1963, 108; pe *Improvement Era*, Tisema 1963, 1103.
10. In Conference Report, 'Epeleli 1958, 136.

Faifai Peá u A‘u Lelei ki ‘Api

‘Oku tau malu nai ‘i he hala ‘oku taki atu ai kitautolu ki hotau ‘api ta‘engata pea nofo ‘i he ‘afio‘anga ‘o e Tamai‘

Talateú

I hono kotoa e taimi na‘e ngāue ai ‘a Hāloti B. Lií, na‘á ne fakamamafa‘i e akonaki ko ‘ení: “Ko e me‘a ‘oku tau feinga ki aí ke tau tokanga‘i kitautolu mo tau mo‘ui ‘i he founga ke ‘i ai ha ‘aho te tau toe lava ai ‘o foki atu ki ‘api ki he ‘Otua ko ia na‘á ne foaki ‘a e mo‘uí kia kitautolú ke tau foki atu ki he ‘afio‘anga ‘o e Tamai Ta‘engata ko iá.”¹

Na‘á ne fakamatala ki ha me‘a na‘e hoko: “Na‘á ku lau ‘i ha taimi ‘e taha ha fakamatala na‘e fai ‘e ha tokotaha faiongoongo nusi-pepa ‘iloa na‘e fakamatala ai ki he‘ene alea‘i ke fai ha fepōtalanoa‘aki lelei mo ha taha na‘á ne loto ke ‘initaviu. Te ne fai ha fehu‘i ‘oku meimei tatau pē mo ‘eni: “Te ke loto fiamālie ke ke tala mai e me‘a te ke fie ma‘u ke tohi ho maka fakamanatu ‘i fa‘i-toká? Na‘á ne pehē ‘e ‘i ai ha tokolahi te nau fai mai ha ngaahi tali peheni, ‘ ma‘u ha taimi fakafiefia,’ ‘ ‘alu ki ha fakataha‘anga ‘e taha,’ mo e hā fua. Na‘e fehu‘i ange leva ki he tangata faiongoongó pe ko e hā e me‘a te ne loto ke tohi ‘i hono maká. Na‘á ne tali le‘o-si‘i mo fakamātoato ‘o pehē, ‘ Faifai peá u a‘u lelei ki ‘api.’

“I he taimi ‘oku tō kakano ai kia kitautolu ‘a e ‘uhinga kakato ‘o e kupu‘i leá ni, ‘oku totonu pē ke tau fehu‘i loto, ‘ I he ‘osi hono fakakaukau‘i ‘o e ngaahi me‘á hono kotoa, ko e hā e tau-mu‘a ‘o e mo‘uí, pea ko e hā e ‘amanaki kia kitautolu hili ‘a e mo‘ui ko ‘ení, ‘i he‘etau tui ko ia ‘oku hoko atu e mo‘uí hili ‘ení?’ Meimei ‘oku hanganaki atu e tokotaha kotoa pē, tatau ai pē pe ko e hā ‘ene tui fakalotú, ki ha mo‘ui ‘e lava ke faka‘uhinga‘i ‘i ha ngaahi founga kehekehe. Pea kapau ‘oku tonu ‘eku mahaló, ta te tau faka‘amu kotoa pē ke tohi ‘i he maka fakamanatu hotau fa‘i-

toká kuo 'faifai pea [tau] a'u lelei ki 'api,' ke fakamanatu 'aki 'etau ngāue 'i he mo'ui ní."²

Ngaahi Akonaki 'a Hāloti B. Lií

Ko e hā e taumu'a 'o 'etau mo'ui 'i he māmaní?

Ko e hā e taumu'a 'o e mo'ui . . . ? Ko e tali ki aí 'oku lava ke ma'u ia 'i he potu folofola 'e taha 'okú ne fakahā mai e taumu'a 'a e 'Otuá ki hono foaki mai 'o e mo'ui, pea na'e fakamatala'i 'a e taumu'a ko iá 'i ha fakahā na'e fai ki he palōfita ko Mōsesé: "He ko 'eku ngāue 'eni mo hoku nāunaú—ke fakahoko 'a e mo'ui ta'e-mate mo e mo'ui ta'engata 'a e tangatá." [Mōsesé 1:39.] Kapau 'e mánava pē ha taha 'i he mo'ui fakamatelié 'i ha ki'i miniti si'i pea mate, pe ko ha'ane mo'ui fuoloa tatau mo e mo'ui 'a ha fu'u 'akau, 'e kei fakahoko pē 'a e taumu'a ia 'a 'etau Tamaí ki hono ma'u 'o e mo'ui ta'ematé. Pea ko e me'a 'oku ui ko e mo'ui ta'engatá, ko e mo'ui ia 'i ha founga 'e lava ke lau ai e tokotaha ko iá 'okú ne taau ke ma'u e mo'ui ta'engatá 'i he 'afio'anga 'o e 'Otua ko e Tamaí pea mo e 'Aló.³

Na'e hoko pē e tangatá 'i he maama fakalaumālié ko e fānau 'a e 'Otuá. Na'e fakatupu e māmaní mo fokotu'utu'u ke hoko ko e nofo'anga 'o e ngaahi laumālie na'e fānau'i 'i he langí ka kuo nau ma'u ha sino fakamatelie ke "'ahi'ahi'i 'akinautolu 'i he me'á ni ke vakai pe te nau fai 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'e fekau 'e he 'Eiki ko honau 'Otuá kiate kinautolú." [Vakai ki he 'Ēpalahame 3:25.] Ko e taumu'a 'a e 'Otuá ki hono fai 'o e me'á ni "ke fakahoko 'a e mo'ui ta'ematé mo e mo'ui ta'engatá" pe, 'i hono fakalea 'e tahá, ke fakafoki e laumālie takitaha ki he 'afio'anga 'o e 'Otua ko ia na'á ne foaki 'a e mo'ui kiate iá, pea mo ha sino toetu'u 'oku 'ikai mo'ulaloa ki he maté pea kuo fakahaohaoa'i, ke nofo ta'engata 'i he 'afio'anga 'o hotau 'Eiki pea mo e Tamaí 'atautolu hono kotoá, ko e ola 'o e mo'ui lavame'a 'i he māmaní.⁴

Na'e fai 'e [Palesiteni Siaosi F. Lisiate] 'a e talanoa ko 'ení, ko ha talanoa ki ha talavou na'e faka'amu lahi ke ako. Na'e 'ikai lava 'e he'ene ongo mātu'á ke totongi 'ene akó 'i he kolisí, ko ia na'á ne lue lalo ai ki he kolo na'e tu'u ai e kolisí, pea 'i he hili ha'ane faka'eke'eke takai holo na'á ne ma'u ha feitu'u ke nofo totongi ai. Na'e 'oange 'e ha taha 'o e kau palōfesa he kolisí ki mui mai

ha'ane ngāue ko e tā fefie ke totongi 'aki 'ene akó. 'I he fanongo 'a e ni'ihī kehé ki he lelei 'ene tā fefié, na'a nau totongi ia ke ne tā 'enau fefié. Taimi nounou pē mei ai kuó ne fakatokanga'i 'oku 'ikai toe 'i ai hano taimi ke 'alu ai ki he akó, pea nofo fiemālie ai pē ia 'i he ola lelei 'ene tā fefié.

'Oku fakafofonga'i mai heni ha tu'unga mo'ui 'oku mo'ua ai hotau tokolahi. Na'a tau ha'u ki he māmaní koe'uhí ko ha taumu'a pau—'a ia ko 'etau ngāue'i 'a hotau fakamo'uí, pe ko hono fakalea 'e tahá, ke tau teuteu ki he mo'ui hoko maí, 'a ia 'oku ta'engatá. Hangehangē kuo ngalo 'i hotau tokolahi 'a e taumu'a na'a tau hanga ki aí, pea kuo tau fiemālie pē 'i he fekumi ko ia 'oku tau fai ke ma'u 'a e koloá mo e ongoongó, 'i hono fakalea 'e tahá, tau 'oku fiemālie pē 'i he "tā fefié."⁵

Fakatau ange ke tau tangi 'a kitautolu 'oku 'i ai 'etau fakamo'oni [kia Sísuú] . . . ki he'etau Tamaí mei hotau lotó 'o pehē: "Eiki, ko ho finangaló ke u fai 'a e hā?" [Ngāue 9:6.]

Pea kapau te tau lotu mo'oni 'i he fakamātoato mo e tui, 'e toe foki mai kia kitautolu e tali ki he fehu'i ko iá mei he folofolá. Kuo toutou 'omi e tali ki aí, 'a ia ko e me'a kotoa pē 'oku totonu ke tau fai, ke fai 'aki ia 'a e "mata 'oku hangataha ki hono fakalāngi-langi'i 'o e 'Otuá [T&F 82:19.] Ko e hā 'a e nāunau 'o e 'Otuá? Na'e fakahā 'e he 'Eiki kia Mōsese:

". . . ko 'eku ngāue 'eni mo hoku nāunaú—ke fakahoko 'a e mo'ui ta'emate mo e mo'ui ta'engata 'a e tangatá." (Mata'itofe Mahu'ingá, Mōsese 1:39.)

'E toe lahi ange e poto 'i he ngaahi me'a lahi 'o e mo'uí kapau te tau fokotu'u 'a e taumu'a ko iá ke 'i mu'a ma'u pē 'iate kitautolu, 'o tau vakai atu ki he ngaahi ngāue kotoa pē 'oku tau fai 'i he'etau mo'uí, pea fakataumu'a 'a e fili kotoa pē 'oku tau faí ke ne fakatupulaki 'a e tō'onga mo'ui te tau lava ai ke hū atu ki he 'afio'anga 'o e 'Eiki mo 'etau Tamaí 'i he Langí, 'o ma'u 'a e mo'ui ta'engatá.⁶

'I he ngaahi fakamatala mei he folofolá, ngaahi tohi 'a e kau taki 'o e Siasí 'i hono ue'i kinautolu 'e he Laumālié, pea mei he ngaahi fakamatala fakamāmaní pē, 'oku lava ke faka'uhinga'i ai 'a e mo'ui ta'engatá 'o pehē ko ha mo'ui 'i he 'afio'anga 'o e Ongó Tangata ta'engatá, 'a e 'Otua ko e Tamaí mo Hono 'Alo ko Sísū

Kalaisí. Ke fakanounou'i 'a hono faka'uhinga'í, te tau pehē pē ko e mo'ui ta'engatá ko e mo'ui ia 'a e 'Otuá. . . .

'Oku totonu ke hoko e feinga ke ma'u 'a e lelei fakasilesitiale ko 'ení ko ha me'a ke fekumi ta'e tūkua ki ai 'a e kakai kotoa pē 'oku mo'ui 'i he māmaní.⁷

**'Oku tau mateuteu nai ke tau tu'u 'i he 'ao 'o
e nofo'anga fakamaau 'o e 'Otuá?**

Kuo pau ke tu'u 'a e tokotaha kotoa pē 'o kimoutolu. . . . 'i he 'ao 'o e "nofo'anga-fakamāu 'o e Tokotaha Mā'oni'oni 'o 'Isilelí . . . pea kuo pau ke toki . . . fakamāu'i kinautolu 'o hoa mo e fakamaau mā'oni'oni 'a e 'Otuá." (2 Nifai 9:15.) Pea fakatatau mo e mamata me'a hā mai 'a Sioné "Pea mo e folahi 'o e ngaahi tohi: pea folahi mo e tohi 'e taha, 'a ia ko e tohi 'o e mo'ui: pea na'e fakamāu'i 'a e pekiá mei he ngaahi me'a na'e tohi 'i he ngaahi tohi, 'o fakatatau ki he'enua ngaahi ngāué." (Fakahā 20:12.) 'Oku 'uhinga 'a e "ngaahi tohi" 'oku lau ki ai ki he "ngaahi lekooti ['o ho'omou ngaahi ngāué] 'a ia 'oku tauhi 'i he māmaní. . . . Ko e tohi 'o e mo'ui ko e lekooti ia 'oku tauhi 'i he langí. (T&F 128:7.) Ko kimoutolu ko ia na'a mou mo'ui anga-tonu pea mou mate kuo te'eki ai ke mou hoko ko ha kau pōpula ki he angahalá, pe kuo mou 'osi fakatomala mo'oni mei ho'omou ngaahi angahalá, te mou hū ki he "mālōlō'anga 'o e 'Eikí," pea ko e mālōlō'anga ko iá ko "hono fakakakato ia 'o e nāunau 'o e 'Eikí." [Vakai ki he T&F 84:24.]⁸

'Oku tala mai 'e he ngaahi tohi na'e fai 'i he ue'i 'a e laumālié "'e fakahalaia'i kitautolu 'e he'etau ngaahi leá, (pe ko 'enua hakeaki'i kitautolu), 'e fakahalaia'i kitautolu 'e he'etau ngaahi ngāué (pe ko 'enua hiki hake 'akitautolu). . . . [vakai ki he 'Alamā 12:14], 'i he'etau fehanganagai mo hotau Fakamaau Tu'ukimu'á, mo e 'amanaki ke ma'u e fakamālō 'a e 'Eikí: "Mālō, ko e tamaio'eiki lelei mo anga-tonu." [Mātiu 25:21.] 'Oku fakahā mai kia kitautolu "ko e tauhi 'o e matapaá ko e Tokotaha Mā'oni'oni 'o 'Isilelí; pea 'oku 'ikai te ne nō ha tamaio'eiki 'i ai" (2 Nifai 9:41)⁹ 'a ia 'oku kehe ia mei he fakakaukau 'oku ma'u 'e he ngaahi tui fakalotu kehé, 'o nau pehē 'e kinautolu ko e 'Aposetolo ko Pitá 'a e tauhi matapā ki he mo'ui hili 'a e mo'ui ní.

Na'e akonaki 'a Palesiteni Hāloti B. Li 'o pehē 'oku totonu ke hangataha pē 'etau ngaahi ngāue 'i he māmaní ki he "mo'ui ki hono fonu 'o iá 'i heni pea . . . teuteu atu ki he maama fakasilesitiale."

Ko e heli lahi taha 'e lava ke mamahi ai ha tahá ko e vela ko ia 'o hono konisēnisí. 'Oku pehē 'e he folofolá 'e fakahalaia'i ia 'e he'ene ngaahi fakakaukaú, te ne manatu'i lelei 'a e me'a kotoa na'e hoko 'i he'ene mo'uí (vakai ki he 'Alamā 12:14; 11:43). Te mou manatu'i 'oku lau 'i he folofolá 'o kau ki he tohi 'o e mo'ui 'a e Lamí, ko e lekooti 'o e mo'ui 'a e tangatá pea 'oku tauhi ia 'i he langí. . . . 'E fakamāu'i 'a e tangatá 'o fakatatau ki he ngaahi leko-oti ko ia 'o 'etau mo'uí na'e tauhí. (Vakai ki he T&F 128:6–7.) 'I he taimi 'oku 'ikai ke tau a'usia ai e tu'unga mā'olunga taha 'o e nāunaú mo tau 'ilo'i e me'a kuo mole meiate kitautolú, 'e 'i ai ha vela 'o e konisēnisí pea 'oku ou mahalo 'e kovi ange ia 'i ha toe fa'ahinga vela 'e ongo'i 'e ha taha 'i he māmaní.¹⁰

'I he'etau fakalaka atu 'i he ngaahi matapā 'o e maté . . . te Ne pehē mai kia kitautolu, "Akimoutolu na'a mou to'o kiate kimoutolu 'a hoku hingoá. Ko e hā e me'a na'a ke fai 'aki hoku hingoá? Kuo 'i ai ha taimi na'a ke fakamaa'i ai e huafa 'o e 'Eiki ko Sisū Kalaisí lolotonga ho'o hoko ko e mēmipa 'o hoku siasí?" Fakakaukau loto atu angé ki Ha'ane fofonga mamahi, fakakaukau atu ki ha kalokalo Hono fofongá pea Ne tafoki 'o 'alu. . . . Pea mou fakakaukau atu angé kapau te tau fe'iloaki mo Ia pea mali-mali Hono fofongá. 'Oku ala mai Hono to'ukupú kia kitautolu pea Ne folofola mai, "E hoku foha, hoku 'ofefine, na'a ke mo'ui

anga-tonu 'i māmani. Kuó ke tauhi 'a e tuí. Kuó ke lava'i ho'ongāué. Kuo teuteu 'i hoku pule'angá ha kalauni mo'onautolu 'oku hangē ko koé." [Vakai ki he 2 Tímote 4:7–8.] 'Oku 'ikai ke u lava 'o fakakaukau atu ki ha toe fiefia 'i he māmani hono kotoa 'e laka hake 'i he talitali ko ia 'e fai 'i he hū ki he 'afio'anga 'o e 'Otua Māfimafi he maama ka ha'ú.¹¹

Ko e hā e founga 'oku tau teuteu ai ke fe'iloaki mo e 'Eikí?

Kuo 'osi tuku mai 'e he 'Eikí ha ngaahi 'aho, pe uike pe ha ta'u lahi ange 'i he'etau mo'uí—'oku 'ikai mahu'inga ia pe ko e hā hono lōloá—he 'i he lau taimi 'a e 'Otua Māfimafi, 'oku mahu'inga lahi 'a e 'aho kotoa pē 'oku fai ai 'a e teuteú. Na'e pehē 'e ha palōfita 'e taha, "Ko e mo'uí ni ko e kuonga ia ki he tangatá ke teuteu ke fe'iloaki mo e 'Otuá; 'io, vakai ko e kuonga 'o e mo'uí ni ko e kuonga ia ke fai 'e he kakai 'a 'enau ngaahi ngāué. . . .He vakai, kapau kuo mou fakatoloi 'a e 'aho 'o ho'omou fakatomalá 'o a'u ki he maté, [e ma'u 'e he] tēvoló. . . . 'akimoutolu ma'ana." (Alamā 34:32, 35.)¹²

'Oku fie ma'u ke tau manatu'i 'oku 'ikai hano kehekehe 'o'ona kapau 'oku tau mate kei sí'i pe motu'a, he 'oku 'ikai ko e me'a mahu'ingá 'a e taimi 'oku tau mate aí, ka ko 'etau mateuteu ko ia 'i he taimi 'oku tau mate aí. Ko e 'aho 'eni 'o e teuteu ki he tangatá ke nau fe'iloaki mo honau 'Otuá. Hono 'ikai lahi 'Ene anga-leléi mo 'Ene 'alo'ofá ke ne tuku mai ha vaha'a taimi 'ahi'ahi'anga ke fakahaohao'i ai 'e he tangatá ia.¹³

Ko e 'aho ní ko e 'aho ia ke kamata ai 'etau fekumi 'i hotau ngaahi laumalié. Kuó ke 'ilo'i 'a e mahu'inga taha 'i he ngaahi fekaú kiate koe he 'aho ní? . . . Te ke kamata ngāue ki ai he 'ahó ni? Pe te ke tatali pē kae 'oua kuo tōmui? 'Oku pehē 'e he kii tama-sii sí'i, "Ko 'eku fu'u lahi pē te u fai ē mo ē." Pea ko e hā e me'a ko iá? Ko 'ene 'alu hake ko ia 'o fu'u lahí, . . . te ne pehē, "Ko 'eku mali pē te u fai ē mo ē." Pea ka hili 'ene malí, kuo liliu e me'a kotoa ia, peá ne pehē, "Ko 'eku mālōlō pē mei he ngāué." Pea hili 'ene mālōlō mei he ngāué, kuo angi mai ha matangi momoko kiate ia pea fakafokifā 'ene toki 'ilo'i tōmui kuo mole meiate ia e me'a hono kotoa. Pea kuo tōmui. Lolotonga ko iá na'á ne ma'u 'a e taimi lahi lolotonga 'ene mo'uí. Ko e 'ikai pē ke ne faka'aonga'i.

Ko e taimí ni, ‘a e ‘ahó ni, ko e ‘aho ‘eni ke tau kamata fai ha me‘a ki ai telia na‘a tōmui.¹⁴

[‘Oku ou manatu ai] ki ha talanoa na‘e fai mai kiate au ‘i he ‘Otu Motu Hauai‘i ‘i he fa‘ahita‘u māfana kuo ‘osí ‘o kau ki ha ki‘i ta‘ahine na‘á ne ‘ave hono kaume‘á ki hono ‘apí. Na‘á na va‘inga holo pē, pea lolotonga ‘ena ‘i aí na‘e fakamoleki ‘e he‘ene kui fe-finé, ‘a ia kuó ne toulekeleká, ha taimi lahi ‘i hono lau e Tohi Tapú. Ko e taimi kotoa pē na‘e ha‘u ai ‘a e ki‘i ta‘ahine ko ‘eni mei he kaungā‘apí, ‘oku fai pē lau Tohi Tapu ia ‘a e fine‘eikí, faifai peá ne pehē ange ki he mokopuna ko ‘eni ‘o e fine‘eikí, “Ko e hā ‘oku fakamoleki ai ‘e ho‘o kuí ha taimi lahi ki hono lau ‘o e Tohi Tapú?” Ko e tali ‘eni ‘a e ki‘i ta‘ahiné, “Ko e ako fakavavevave pē ‘a ‘eku Kuí ki he sivi faka‘osí.”

Na‘e ‘ikai fu‘u mama‘o ‘ene talí mei he tonú. Pea ‘oku ou pehē ‘e lelei kapau te tau toe tokanga ange ki hono mahu‘inga ‘o e ako fakavavevave ki he sivi faka‘osí.¹⁵

Ko e hā hono fuoloa ho‘o fakatoloi mai e ‘aho ‘o ho‘o fakatomala mei ho‘o ngaahi fehalāki? Ko hotau fakamāu‘i ‘e fai ia ‘i he ‘ao ‘o e Fakamaau Mā‘oni‘oní ‘a ia te ne fakafuofua‘i mei he ngaahi me‘a ‘oku tau lavá mo e ngaahi me‘a ‘ikai ke tau lavá, hotau ngaahi faingamālié pea mo hotau ngaahi faingata‘a‘iá. Ko e tokotaha ko ia ‘oku fai angahala peá ne fakatomala pea fai hokohoko atu mei ai hono fakafonu ‘ene mo‘uí ‘aki e ngāue ‘aongá, he ‘ikai lahi e me‘a ‘e mole meiate ia ‘i he ‘aho ‘o e fakamaau mā‘oni‘oní ‘o hangē ko ha tokotaha, neongo ‘oku ‘ikai ke ne fai ha angahala mamafa, ka ‘okú ne tō ko e tupu mei he ‘ikai ke ne fai ‘a e me‘a ko ia na‘á ne lava ke faí pea mo e faingamālie ke ne fai ai ia kae ‘ikai ke ne faí.¹⁶

‘I he‘etau tangutu heni he ‘ahó ni ‘o fakalaulauloto atu ki he‘etau mo‘uí, tau pehē ‘e hoko ha me‘a ‘i he‘etau mavahe atu mei he ha‘ofangá ni, pea ‘oku ta‘ofi leva ‘etau mo‘uí ‘o ‘ikai toe hoko atu. ‘Oku ‘i ai nai ha fa‘ahinga me‘a ‘oku te‘eki ai ke ‘osi ka ‘oku fie ma‘u ke ke fai pea toki hoko mai ‘a e taimi ko iá kia koe? . . . ‘Oku ‘i ai nai ha ngaahi fehālaaki ‘oku totonu ke ke fakalelei‘i pea toki hoko mai e taimi ko iá? ‘Oku ‘i ai nai ha ni‘ihi ‘i he tafa‘aki ‘e tahá ‘oku nau tatali mai kiate koe ‘a ia te ke laukau ha‘amou fe‘iloaki ‘o kapau te ke fai ha fanga ki‘i me‘a pau ‘oku te‘eki ai ke ‘osi ka

‘oku fie ma’u ke ke fai he ‘ahó ni? ‘Okú ke mateuteu nai ke fe’iloaki mo e kakai aí hili ha’o fai e me’a kotoa ‘okú ke lavá ke nau fiefia ‘i he’enua ‘amanaki ki he kaha’ú? ‘Oku ‘i ai ha’o ngaahi angahala ‘oku fie ma’u ke fakatomala’i kimu’a peá ke toki ‘alu ki ‘api kiate Ia na’á Ne foaki ‘a e mo’uí kiate koé?¹⁷

‘I heni pea ‘i he taimí ni ‘i he māmaní, ‘oku ma’u ‘e he tokotaha takitaha ‘iate kitautolu ha faingamālie ke fili ‘a e fa’ahinga fono ke talangofua ki aí. Ko e taimi ní ‘oku tau lolotonga mo’ui mo talangofua ki ha ngaahi fono fakasilesitiale te nau ngaohi kitautolu ke tau fe’unga mo e nāunau fakasilesitiale, pe ‘oku tau mo’ui ‘aki ‘a e ngaahi fono fakatelesitiale te ne ngaohi kitautolu ke fe’unga mo e. . . nāunau fakatelesitiale, pe fono fakatilesitiale. ‘E fakapapau’i mai e feitu’u te tau nofo ai ‘i he ngaahi maama ta’engatá ‘e he’etau talangofua ki he ngaahi fono ‘o e ngaahi pule’anga kehekehe ko ‘ení lolotonga e taimi ‘oku tau mo’ui fakamatelie ai ‘i he māmaní.¹⁸

‘Okú ke teuteu fēfē ke fe’iloaki mo e ‘Eikí? . . . Na’e folofola ‘a e ‘Eikí ‘o pehē, “Ko ia, ke mou fakamā’oni’oni’i ‘a kimoutolu koe’uhí ke hoko ‘o hangataha ‘a homou lotó ki he ‘Otuá, pea ‘e hokosia e ngaahi ‘aho te mou mamata ai kiate ia; . . . pea ‘e hoko ia ‘i hono taimi ‘o’ona, pea ‘i he’ene founa ‘a’ana, pea fakataau ki hono finangalo ‘o’ona..” (T&F 88:68.) Ko e founa ‘eni na’á ne ‘omi kia kitautolu ‘i he fakahaá . . . , “Ko e mo’oni, ‘oku folofola ‘e he ‘Eikí: ‘E hoko ‘o pehē, ko e tangata kotoa pē ‘e li’aki ‘ene ngaahi angahalá pea ha’u kiate au, ‘o ui ki hoku hingoá pea talangofua ki hoku le’ó mo tauhi ‘eku ngaahi fekaú, te ne mamata ki hoku matá pea ‘ilo’i ‘oku ou ‘i ai.” [T&F 93:1.]¹⁹

**Ko e hā ‘a e fakapale ki he tokotaha ‘okú ne mo’ui
“taau mo ha fakamo’oni ‘oku mo’ui ‘a e
‘Otuá pea ko e Kalaisí ‘a Sisū”?**

Ko langí, hangē ko ia ‘oku tau fakakaukau atu ki aí, ko e nofo’anga ia ‘o e kakai mā’oni’oni hili ‘enua mavahe mei he mo’ui ‘i he māmaní, pea ko e feitu’u ia ‘oku ‘afio ai e ‘Otuá mo Kalaisí. Na’e lea ‘a e ‘Aposetolo ko Paulá ‘o kau ki he tu’unga fakafiefia ko ‘ení ‘o pehē, “Oku te’eki ai mamata ‘e he mata, pe fanongo ‘e ha telinga, pea ‘oku te’eki ai hū ki he loto ‘o ha tangatá ‘a e

ngaahi me'a 'a ia 'oku teuteu 'e he 'Otuá ma'anautolu 'oku 'ofa 'iate iá" (1 Kolinitō 2:9).²⁰

Ki he kakai tokolahi, ko e lavame'a ko ha ngaahi me'a ia 'oku lahi, ka ki he fānau kotoa pē 'a e 'Otuá ko hano ma'u ia 'o ha tofi'a 'i hono 'afio'angá pea nofo fiemālie ai mo ia.²¹

'Oku taha pē 'a e taumu'a 'o e ngāue 'a 'etau Tamai, 'a ia ko 'ene a'u ko ē ki he ngata'angá, ki he taimi 'e 'osi ai 'etau ngāue 'i he māmani, 'o tatau ai pē pe na'e taimi lōloa pe taimi si'i pē, te tau iku-na'i foki 'e kitautolu 'a māmani pea kuo tau 'osi ma'u 'a e totonu ki he feitu'u ko ia 'oku ui ko e Pule'anga fakasilesitalé.²²

Ko e tokotaha ko ia 'okú ne mo'ui . . . taau ke ma'u ha'ane fakamo'oni 'oku mo'ui 'a e 'Otuá pea ko e Kalaisi 'a Sisū, pea ko e tokotaha ko ia 'okú ne loto fiemālie ke lotu kiate Ia 'o toutou fehu'i ke ne 'ilo'i pe 'okú Ne hōifua ki hono halá, ko e tokotaha ia 'okú ne mo'ui ki he taupotu tahá pea 'okú ne teuteu atu ki he maama fakasilesitalé, 'a ia ko e nofo ta'engata mo 'ene Tamai Hēvani.²³

Tuku ke u fakamanatu atu ke mou fakalaulauloto ki he tala'ofa fakaofa na'e fai 'e he 'Eiki kia kinautolu kotoa pē 'oku anga-tonú:

"Pea kapau 'e hanga taha 'a homou matá ki hoku nāunaú, 'e fakafonu 'a homou sinó kotoa 'aki 'a e maama, pea 'e 'ikai ke 'iate kimoutolu ha fakapo'uli; pea ko e sino ko ia 'a ia 'oku fonu 'i he māma 'okú ne 'ilo'i 'e ia 'a e me'a kotoa pē." (T&F 88:67.)

Ko ia 'oku fekumi fakamātoató, te ne ma'u ma'ana ha fakamo'oni ta'e toeue'ia te ne fokotu'u ma'u hono va'é 'i he hala 'oku fakatau ki he taumu'a nāunau'ia 'o e mo'ui ta'emate mo e mo'ui ta'engatá, ko 'eku lotú ia 'i he loto-fakatōkilalo.²⁴

Ngaahi Fokotu'u ki he Akó mo Hono Alea'i

- Ko e hā ha ngaahi founa 'oku tau fa'a tatau ai he taimi 'e ni'ihī mo e talavou ko ia na'e tā fefié?
- Ko e hā ha me'a 'e lava ke tokoni kia kitautolu ke tukutaha ai 'etau tokangá 'i he 'aho kotoa pē ki he taumu'a ko ia ko e foki lelei atu ki he'etau Tamai Hēvani?

- Ko e hā e ngaahi founga 'okú ke fili 'aki he taimí ni 'a e feitu'u te ke nofo ai 'i he ngaahi maama ta'engatá? Ko e hā e ngaahi nunu'a 'o hono fakatoloi 'o ho'o teuteu ke tu'u 'i he 'ao 'o e fakamaau'anga 'o e 'Otuá?
- Ko e hā ha me'a te tau lava ke fai 'i he 'aho 'e taha 'oku tau ma-ma'o 'aki mei he 'Otuá?
- 'Oku 'uhinga ki he hā 'a e mo'ui mo e mata 'oku hangataha ki hono fakalāngilangi'i 'o e 'Otuá? (Vakai ki he T&F 88:67–68.)
- Ko e hā 'ene 'uhinga kiate koe ke to'o kiate koe 'a e huafa 'o e 'Eiki ko Sisū Kalaisi? Ko e hā e me'a te tau lava 'o fai ke fakalāngilangi'i 'aki Hono huafá?
- Ko e hā e me'a kuo ako'i kiate koe 'e ho'o ako e ngaahi akonaki 'a Palesiteni Hāloti B. Líf 'o kau ki he founga ke ke foki 'o a'u lelei ai ki he 'Otuá 'i 'apí?

Ma'u'anga Fakamatalá

1. *Be Loyal to the Royal within You*, Brigham Young University Speeches of the Year (20 'Okatopa 7), 10–11.
2. *Ye Are the Light of the World* (1974), 261–62.
3. Ko e lea na'e fai 'i he me'a-faka'eiki 'o 'Alalisi N. 'Ēveni (Aldridge N. Evans), 7 Sānuai 1950, 'Ákaivi 'a e Potungāue ki he Ngaahi Me'a Fakahisitōliá, Ko e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 4.
4. "The Sixth Commandment: Thou Shalt Not Kill," 'i he *The Ten Commandments Today* (1955), 87.
5. "Elder Lee Recalls Counsel Given by Pres. Richards to Family, Associates," *Deseret News*, 16 'Aokosi 1950, kongá 'a e Siasi, 2, 4.
6. 'I he Conference Report, 'Okatopa 1946, 145.
7. "Eternal Life," *Instructor*, 'Okatopa. 1966, 378.
8. *Decisions for Successful Living* (1973), 186–87.
9. "The Greatest Need in the World Today," lea na'e fai 'i he foaki mata'i-tohi 'a e 'Univēsiti 'o e Vahe 'Iutaá, 5 Sune 1970, 'Ákaivi 'a e Potungāue ki he Ngaahi Me'a Fakahisitōliá, Ko e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 6.
10. *The Teachings of Harold B. Lee*, 'ātita'i 'e Clyde J. Williams (1996), 67.
11. Lea na'e fai 'i he konifelenisi 'a e Siteiki Tituloití, 'Aokosi 1958, 'Ákaivi 'a e Laipeli ko Hāloti B. Líf, 'Univēsiti Pilikihami 'Iongi, 6–7.
12. Lea na'e fai 'i he me'a-faka'eiki 'o 'Ailini Tolomani Hāmoní (Irene Tolman Hammond), 18 Mā'asi 1968, 'Ákaivi 'a e Potungāue ki he Ngaahi Me'a Fakahisitōliá, Ko e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 5.
13. Lea na'e fai 'i he me'a-faka'eiki 'o Uiliani G. Sia (William G. Sears), 13 Mā'asi, 1943, 'Ákaivi 'a e Potungāue ki he Ngaahi Me'a Fakahisitōliá, Ko e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 14.

14. Lea na'e fai ki he kau taki 'o e fānau ako 'o e Kolisi Likí, 3 Mā'asi 1962, 'Ākaivi 'a e Potungāue ki he Ngaahi Me'a Fakahisitōliā, Ko e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 20–21.
15. *The Teachings of Harold B. Lee*, 65–66.
16. *The Teachings of Harold B. Lee*, 67–68.
17. Lea na'e fai 'i he konifelenisi 'a e Siteiki Tituloití, 4–5.
18. 'I he Conference Report, 'Epeleli 1947, 46.
19. "Preparing to Meet the Lord," *Improvement Era*, Fēpueli 1965, 124.
20. *The Teachings of Harold B. Lee*, 77.
21. *Decisions for Successful Living*, 2.
22. Lea na'e fai 'i he me'a-faka'eiki 'o 'Alalisi N. 'Ēveni, 8.
23. *The Teachings of Harold B. Lee*, 614.
24. *Stand Ye in Holy Places* (1974), 319.

Fakahokohoko 'o e Ngaahi Tā-valivalí

Peesi 2: *Ko bono Ui 'e Kalaisi 'a Pita mo 'Aniteluú*, tā 'e Harry Anderson.

Peesi 18: *Ko Kalaisi mo e Fānau Īkí*, tā 'e Del Parson.

Peesi 23: *Ko Sisū Kalaisi*, tā 'e C. Bosseron Chambers. © Barnard Fine Art, Senitā 'i Manisesetā, Veamōnití 05255.

Peesi 57: *Ko e Lotu 'a Īnosí*, tā 'e Robert T. Barrett.

Peesi 65: *Ko e Hā 'a e 'Otuá 'i ba Me'a-bā-mai ki be Palōfita kei Tamasi'i ko Samuelá*, tā 'e Harry Anderson.

Peesi 83: *Ko Siosefa*, tā 'e David Lindsley. © 1997 David Lindsley.

Peesi 88: *Ko e 'Uluaki Mata Me'a-bā-mai 'a Siosefa Sāmitá*, tā 'e Greg Olsen. © Greg K. Olsen.

Peesi 111: *Ko Kalaisi 'i be Falelotu Labí*, tā 'e Heinrich Hofmann. Photo © C. Harrison Conroy.

Peesi 241: *Ko e Malanga be Mo'ungá*, tā 'e Carl Bloch. Ko e National Historic Museum 'i Frederiksborg 'i Hillerod.

Peesi 252: *Ko Siosefa Sāmita 'i be Fale fakapōpula Lipetí*, tā 'e Greg Olsen. © Greg K. Olsen.

Peesi 260: *Na'e Folofola 'a Sisū Kiate Ia, "Mele"* tā 'e William Whitaker.

Peesi 271: *Ko e Fakamaau Faka'osí*, tā 'e John Scott.

Fakahokohoko Fakamotu‘aleá

A

‘Aho Sāpaté, fafanga e laumālié,
195–197

‘Alo‘ofa, 26–29, 41

Anga fakalaumālié

fakatupulaki ‘i he fakalaulauloto,
219–220

fakatupulaki ‘i hono tauhi ‘o e ‘aho
Sāpaté, 215–217

fakatupulaki ‘i hono ako ‘o e folofolá,
70–76, 78–80

fie ma‘u ki hono ma‘u ‘o e ngaahi tali
ki he ngaahi lotú, 64–66

fafanga‘i hotau ngaahi sino fakalau-
mālié, 211–215

fakatupulaki ‘i he ‘aukai, 217–219

Anga fakatōkilalo, 240,245

Anga ta‘e ma‘a . *Vakai ki be* Anga-ma‘á

Anga-malū, 240,245

Anga-ma‘á

ako‘i ‘o e to‘u tupú ‘i he, 228–231

fie ma‘u ke talangofua ki he fono ‘o e,
224–226

fatongia ‘o e kau ma‘u lakanga faka-
taula‘eikí ki he, 227–228

ngaahi nunu‘a ‘o hono maumau‘i ‘o e,
223, 225, 228

Anga-vaivai, 235–237, 239–240

‘Api

ako‘i e ongoongolelé ‘i, 142–152

apiako mahu‘inga taha he ngaahi ako-
‘anga ‘a e ‘Otuá, 179–181

fakahā e ‘ofa lahi ange ‘i, 154–166

feitu‘u mahu‘inga taha ke ako‘i ai e
ongoongolelé, 142–153

fakahoko e ngāue mahu‘inga tahá ‘i,
162

fiefia ‘i, 136–140

ivi tākiekina ‘o e ngaahi fa‘e‘e ‘i,
167–175

tokoni e ngaahi polokalama ‘a e la-
kanga fakataula‘eikí mo e houalotú
ki he, 179–184

Vakai foki ki be Fāmili

‘Aposetoló

mafai ‘o e, 96

Ui ‘o Hāloti B. Lī ko e, xx–xxiii

‘Ātamá

mali ta‘engata ‘a, 131–133

Hinga ‘a, 22–29, 131

‘Aukai

ngaahi tāpuaki ‘o e, 217–219

me‘a na‘e a‘usia ‘e he fāmili ‘o e foha
na‘e sōtia, 217–219

mo e lotu, 64–66

E

‘Enitaumeni, tempale, 119–123,
126–127

F

Faiako

ngaahi efiafi fakafāmili ‘i ‘apí, 149–152

ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘o e ongoongo-
lelé ke ako‘i ki he fānaú, 146–148

e ongoongolelé ‘aki ‘a e mālohi mo e
mafai, 192–195

- ko 'api 'a e feitu'u mahu'inga taha ki he ako'i, 143–146
- fatongia 'o e mātu'á ke ako'i 'a e ongo-ongolelei, 142–152
- faka'aonga'i 'a e folofolá 'i he, 77–78
- Faingata'á
- tokoni'i kitautolu ke tau hoko 'o tatau mo e 'Otuá, 247–252
- Siosefa Sāmita 'ahi'ahi'i 'aki 'a e, 251–253
- melino lolotonga 'a e, 253–256
- fakatanga'i koe'uhi ko e mā'oní'oni, 244–245
- pukepuke e fakamo'oni ki he toetu'ú lolotonga 'a e, 262–264
- pukepuke e fakamo'oni lolotonga 'a e, 52–53
- Fakaeangama'a. *Vakai ki be* Anga-ma'a
- Fakafalala pē ki ate kita, 202–209
- Fakafekau'aki
- faka'uhinga'i 'o e, 177–181
- Ngaahi fatongia 'o Hāloti B. Li ki he, xxiii, 177–179
- Fakafepaki. *Vakai ki be* 'Ahi'ahi
- Fakahā
- 'i he ngāue ki he hisitōlia fakafāmilí, 124
- fakatokanga'i 'o Hāloti B. Li 'e he le'ou, 56
- ngaahi fa'ahinga 'o e, 58–63
- ngaahi me'a, ma'u 'i he, 56–57
- fakafou 'i he fakalaulauloto, 219–220
- o fakafou 'i he Palesiteni 'o e Siasí, 93–95, 99–102
- na'e ma'u 'i he ngaahi temipalé, 119–124
- na'e ma'u 'i he lotú, 63–68
- fakamo'oni ko e, 45–48
- Fakakaukau, ma'a 'a e, 224–225
- Fakalaulauloto
- me'a na'e hoko ki he foha 'o Sione Uēlesi, 96–98
- mahu'inga 'o e, 219–221
- Fakalelei
- Ikuna'i 'a e Hingá 'e he, 22–23
- fakahoko 'a e mo'ui ta'emate mo e mo'ui ta'engata 'e he, 26–30
- 'ilo'i 'o e, tokoni'i kinautolu 'i he faingata'á, 258–266
- fie ma'u ki he palani 'o e fakamo'ui, 4–6
- 'omai 'a e fakamolemolé, 236–238
- Vakai foki*, 'Alo'ofa; Toetu'u
- Fakamaau, faka'osí, 269–271
- Fakamamahi. *Vakai ki be* Faingata'á
- Fakamā'oní'oni 'o e ngaahi uiui 'i he lakanga fakataula'eiki, 107–110
- Fakamā'oní'oni, fie ma'u 'a e talangofuá ki he, 38–41
- Fakama'u. *Vakai ki be* Mali, ta'engata
- Fakamolemole, 236–238). *Vakai foki ki be* Fakatomalá
- Fakamo'oni
- ko e taula ki he laumālié, 52–53
- faka'uhinga'i 'o e, 44–48
- 'oku fie ma'u ke 'i ai 'a e, kia Siosefa Sāmitá, 82–86
- tataki atu ki he mo'ui ta'engata, 274–276
- 'oku tupulaki 'a e talangofuá, 48–52, 238–240
- ko hono ma'ú 'o e, 47–50
- tupulaki hono ako 'o e folofola, 70–76
- vahevahe mo e ni'ihiki kehé, 186–194
- fakamālohia 'o e, 49–52
- ako'i 'o e fānaú ke ma'u 'enau, 153–155
- Fakamo'ui, palani 'o e. *Vakai*, Palani 'o e fakamo'ui
- Fakataha lahi 'i he langí, 4, 13–16

Fakatanga'i, kātaki'i koe'uhi ko e mā'oni-
'oní, 244–245

Fakatomalá

fie ma'u 'a e veté ki he, 31–34

tefito'i fono, 6

taki atu ki he fakamolemole, 236–238

fie ma'u he 'aho taki taha, 12–14

fie ma'u ki he fakamo'uí, 6, 271–273

hoko mai ai 'a e melino 'o e lotó,
236–238

fie ma'u e mamahi koe'uhi ko e anga-
halá, 241–243

Fakatonutonu 'o e fānaú, 154–159

Fāmili

totonu ke fakamālohia 'e he Siasí,
57–59

fakahā 'o e 'ofa lahi ange 'i he,
154–160

Vakai foki, Fānau; Ngaahi Tamai,
'Api; Ngaahi Fa'ē; To'u tupu

Fānau kuo heé, 'ofa 'i he, 162–164

Fānau 'a e 'Otuá, 12–15, 149–152

Fānau

'ikai lava ke 'ahi'ahi'i kimu'a he ta'u ke
fakamāu'i ko 'ene ngaahi angahalá,
145, 172–176

fakatonutonu 'aki 'a e 'ofa, 155–160

'ofa kia kinautolu kuo heé, 160–163

ako'i 'e ngaahi fa'écé 'a e ongoongo-
leléi ki he, 171–175

fakahā e 'ofa lahi ange ki he, 154–162

ako'i 'i he ngaahi efiāfi fakafāmili 'i
'apí, 149–152

ako'i 'i 'api, 142–151

me'a 'oku totonu ke ako'i ki he,
147–149

Vakai foki, Ngaahi Tamai; 'Api;
Ngaahi Fa'ē

Fānau'i fo'ou, fie ma'u ke, 236–238

Fa'ifa'itaki'anga, fie ma'u ki he ngāue
fakafaifekaú, 195–197

Feilaulau

mahu'inga 'o e, 190–193

fie ma'u ki he mali ta'engatá, 133–136

Fetongi 'i he Kau Palesitenisi 'o e Siasí,
96–99

Fiekaia mo fieinua ki he mā'oni'oní, 242

Fili. *Vakai*, Tau'atāina ke Fili

Fine'ofá, fatongia 'i he ngāue fakauelo-
feá, 205–206

Folofolá

ngaahi tāpuaki 'o hono ako 'o e Tohi
'a Molomoná, 73–75

tupulaki fakalaumālie, 70–75, 79–80

faiako 'a Hāloti B. Li mei he, 70

fie ma'u ke ako, 70–73, 79–80

tu'unga 'o e mo'oní, 75–77

ako 'o e, 'i he ngāue fakafaifekaú,
193–195

faka'aonga'i 'i hono ako'i 'o e ongo-
ongoleléi, 77–78

H

Hakeaki'i. *Vakai*, Mo'ui ta'engata

Haohaoá

Malanga he Mo'ungá ko e fakahino-
hino ki he, 239–245

tokoni'i kitautolu 'e he Siasí ke tau,
178–179

fekau ke a'usia 'a e, 234

feinga ki he, 234–245

Heli, vela 'o e konisēnisi, 271–272

Hilifakinima, 38–39

Hinga 'a 'Ātama mo 'Ivī, 22–27, 131

Hingikelí, Kōtoni B., fakamatata faka-
nounou 'o e mo'ui 'a Palesiteni Lii,
ix–xxiv

Hō Siki Kimi, Toketā, fakaului 'o, 196

Homosekisuale, 227–228

I

'Ilaisiā, Laumālie 'o, 'i hotau ngaahi 'apí,
149–154

'Ivi

mali ta'engata 'a, 131–132

Hinga 'a, 22–27, 131

K

Kakai fefine

'oku 'ikai ke nau mali ta'engata,
136–137

Vakai foki ki be Ngaahi Fa'e

Kātaki ki he ngata'anga, 39–41

Kau tāutaha ta'u sīí, ma'u e fiefiá he
tokoni ki he ni'hi kehé, 136–137

Kau Fai Fakamo'ui he Mo'unga ko
Saioné, 122–124

Kau Palōfitá

muimui 'i he, mo'uí, 92–103

founga hono fili mo teuteu'í, 3–87,
96–99

mahu'inga 'o e muimui 'i he, 99–103

Vakai foki ki be Palesiteni 'o e Siasí;
Sāmita, Siosefa

Kau Pisope

fakamaau ki 'Isileli, 34–36

ngaahi 'initaviu ki he lekomeni temi-
palé, 125–126

Kōlesi, Sālesi A.

fakaului 'o, 189

lotu 'i he fetalanoa'aki mo e 'Otuá, 62

Kuonga

faka'uhinga'i 'o e, 87–90

'o e kakato 'a e ngaahi kuongá, 87–90

L

Lakanga Taula'eiki Faka-Ēloné, ngaahi
ngāue 'a e, 107–108

Vakai foki, Lakanga Fakataula'eikí

Lakanga Fakataula'eikí

faka'uhinga'i 'o e, 107–108

tataki e ngaahi houalotú, 181–183

kinautolu 'oku nau ma'ú ko e kau
fakafofonga 'o e 'Eikí, 110–116

kinautolu 'oku nau ma'ú kuo pau ke
nau anga mā'oni'oni, 112–114

fatongia 'o kinautolu 'oku ma'ú ki he
anga-ma'á, 227–228

founga faka'aonga'i 'i he mā'oni'oni,
108–114

tautea ki hono ngāue'aki ta'e mā'oni-
'oni 'o e, 108

ngaahi kōlomú, fatongia 'i he ngāue
fakauelofeá, 206–207

ngaahi fatongia 'o e kau taki, 114–116

Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisēteki

ngaahi ngāue 'a e, 228

Vakai foki ki be Lakanga

Fakataula'eikí

Laumālie Mā'oni'oni

ngaahi tāpuaki 'o hono ma'u 'o e
me'a-foaki 'o e, 38–39

fie ma'u ki hono ako'i 'o e ongoongo-
leleí, 193–195

fakahā mai 'a e fakamo'oni, 45–47

fakahā fakafou mai 'i he, 59–62

ikuna'i e mate fakalaumālie 'i he
tokoni 'a e, 38–39

fakatupu 'e he anga ta'e mā'oni'oni 'a
e mavahe 'a e, 224–226

Laumālie 'o 'Ilaisiā 'i hotau ngaahi 'apí,
149–150, 154

Lī, Mōlini, xvii, xxii, 247

Lī, Filita Sōane Seniseni, xxiii

Lī, Hāloti B.

fā'ele'i 'o, xiii

me'a na'e hoko kei sī'i 'o fanongo ki
he le'o fakatokanga, 56

- me'a na'e hoko mo e fanga puaka he
kei sí'i, 158–159
- uiui'i ko e 'Aposetolo, xx
- ngaahi ngāue fakafekau'aki 'a, xxiii,
177
- pekia 'a, xxiv
- mo hono mokopuna he faka'alī'ali
hulohula, 158–159
- mali 'a, viii, xxiii
- misiona 'a, xvii
- fakahaofi 'e he me'a na'e fai 'e he fa'eé
'a, 171–172
- ongo mātu'a 'a, xiii–xiv
- Palesiteni 'o e Siasí, xxiii–xxiv, 92
- vahevahe 'a e ongoongoleléi mo e fe-
fine tali tēpile, 186
- palesiteni siteiki, xix
- ako'i mei he folofolá, 70
- sivi'i 'aki e faingata'á, 247, 250–251,
255–256
- ngaahi ngāue fakauelofea 'a, xix–xx,
199–201
- Lī, Hēleni, xviii
- Lī, Feeni Lusinitā Tena, xviii, xxii, 247
- Loto ma'a, 242–243
- Lotu
- 'i he tui, 62
- founga 'o e lotú, 62–68
- 'a e ngaahi fa'eé ma'á e fānaú,
170–171
- fie ma'u e talangofuá ke ma'u e
ngaahi tali ki he, 65–68
- ma'u e fakahaá fakafou 'i he, 62–68
- M**
- Malanga he Mo'ungá, konisitūtone ki he
mo'ui haohaó, 239–245
- Mali tempale. *Vakai ki be* Mali, ta'e-
ngata
- Mali, ta'engata
- ngaahi tāpuaki 'o e, 131–140
- fale'i kia kinautolu 'oku 'ikai ke, 136
- fie ma'u ki he mo'ui ta'engatá, 19–21,
131–132
- kaungā ngāue 'i he, 130–131
- teuteu'i 'o e to'u tupú ki he, 138–140
- ngaahi fetu'utaki fakasekisuale 'i he,
133, 224–225
- fakamālohia 'i hono kotoa 'o e mo'ui,
133–136
- Mamahi. *Vakai ki be* Faingata'a
- Manava'ofa, 244
- Mate fakalaumālie
- faka'uhinga'i 'o e, 25–26
- 'i he ta'e tui ki he kau palōfita mo'uí,
100–102
- 'oku tokoni'i kitautolu 'e he Laumālie
Mā'oni'oni ke tau ikuna'i e, 38–39
- Mate, fakatu'asino
- me'a ke fai he mate ha taha 'okú te
'ofa ai, 28–29, 247, 255–256,
262–265
- 'oku 'omi 'e hono 'ilo'i 'o e toetu'ú 'a e
melinó kia kitautolu, 255–256
- Ma'a
- fie ma'u ki hono ma'u 'o e faka-
mo'oní, 48–52
- fakakaukau, 224–225
- Vakai foki ki be* Anga-ma'a
- Mā'oni'oni, fakamoleki ha taimi ke faka-
tupulaki e anga, 211–221
- Mele, fa'e 'a Sīsuú, 262
- Melino
- lolotonga 'a e faingata'á, 247–256
- 'omai 'e hono 'ilo'i 'o e toetu'ú kia ki-
tautolu, 262–266
- Misi
- ke tokoni'i e ni'ihī kehé, 127–128
- fakahā na'e ma'u 'i he, 61–62
- Mo'oní, folofolá ko e tu'unga ia 'o e,
75–76

Mo'ua, 208–209

Mo'ui 'i he māmaní

taumu'a 'o e , 5–6, 268–270

taimi 'o e teuteu, 272–274

Mo'ui ta'engata

ngaahi ngāue he 'aho takitaha 'oku
iku ki he, 9–10, 272–274

Fakalelei 'okú ne 'ai ke lava, 25–30

Teuteu'i kitautolu 'e he Siasí ki he,
178–179

faka'uhinga'i 'o e, 19–21

fie ma'u 'a e mali ta'engata ki he,
19–21, 131–132

'ikai hano kamata'anga pe ngata'anga,
12

ikuna'i 'o e faingata'á 'okú ne tokoníi
kitautolu ke tau ma'u 'a e, 247–252

'oku taki atu 'e he palani 'o e faka-
mo'uí ki he, 1–10

taumu'a 'o e mo'ui he māmaní,
267–270

fie ma'u 'a e fakamo'oní ki he,
274–275

Mo'ui fakalaumālitomu'a

fakanofo 'i he, 15–17

ngaahi laumālie poto 'i he, 12–14

fānau fakalaumālie 'a e 'Otuá, 12–15

Mo'ui ta'emate

faka'uhinga'i 'o e, 19

lava ke ma'u koe'uhi ko e Fakalelei,
25–30

N

Nofotu'i, 'oku teuteu'i kitautolu 'e hono
toe fakafoki mai 'o e ongoongolelei
ki he, 89–90

NG

Ngaahi Fekau. *Vakai*, Talangofuá, fie
ma'u 'o e

Ngaahi husepāniti. *Vakai*, Mali, ta'e-
ngata

Ngaahi laumālie

ko e 'Otuá ko e Tamai 'a e, 12–15,
149–150

'i he tatau 'o e ngaahi sino fakamate-
lié, 14–15

fafanga'i e, 211–221

Ngaahi foaki 'aukai

ngaahi tāpuaki 'o hono foaki 'o e,
217–219

faka'aonga'i 'o e, 217–219

Ngaahi 'ahi'ahi. *Vakai ki be* Faingata'a

Ngaahi fa'ē

'oku nau fakatupu e ongo 'oku ma'u 'i
'apí, 168–172

'i he ngaahi hala kolosi 'o e 'apí,
168–170

fa'ē 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá,
171

ngaahi lotu ma'á e fānau, 162–164,
171

fakahā 'o e 'ofa ki he fānau, 154–162

ako'i 'o e anga-ma'á, 228–232

ako'i 'o e ongoongolelei 'i he 'apí,
142–152, 172–174

kakai fefine 'oku 'ikai ke nau fanau,
137–138

Vakai foki ki be Fānau; Fāmili;

Ngaahi Tamai; 'Api; To'u tupu

Ngaahi me'a Lilo 'a e 'Otuá, 'oku fakahā
ia 'i he ngaahi tempalé, 119–122

Ngaahi mātu'a

fakatonutonu 'o e fānau 'i he 'ofa,
155–162

'ofa'i 'o e fānau 'oku heé, 162–164

fakahā 'o e 'ofa lahi ange ki he fānau,
154–162

ako'i 'o e ongoongolelei ki he fānau,
142–152, 172–174

- faiako 'i he ngaahi efiafi fakafāmilí 'i 'apí, 149–152
- ako'i 'o e anga-ma'á ki he fānaú, 228–232
- me'a ke ako'i ki he fānaú, 00 (123–24)
- Vakai foki ki be* Fānau; Ngaahi tamai; Ngaahi Fa'ē
- Ngaahi temipalé
- ngaahi tāpuaki 'oku ma'u 'i he, 118–122
- Temipale Kaatisoni 'Alapeta', 127 'enitaumeni, 119–122, 127
- Temipale Menitai 'Lutaá, 115
- teuteu ke ngāue 'i he, 125–128
- fakahā na'e ma'u 'i he, 119–122
- Temipale Sōlekí, 105
- ngāue ma'á e kakai pekiá 'i he, 122–126
- Ngaahi sino, hangē ko hotau ngaahi laumālié, 14–15)
- Ngaahi 'otua, ko 'etau malava ke hoko ko e, 19–21
- Ngaahi fetu'utaki fakasekisuale 'i he nofo malí, 133–134, 24
- Vakai foki ki be* Anga-ma'á
- Ngaahi fale tuku'anga koloa 'a e Kau Pisopé, 205–207
- Ngaahi tohitapu 'a e Siasí. *Vakai ki be* Folofolá
- Ngaahi efiafi fakafāmilí 'i 'apí, ako'i 'o e fānaú 'i he, 149–152
- Ngaahi tamai
- mahu'inga 'o 'enau ngāué, 179–181
- fatongia 'aki e lelei ta'engata 'a e fāmilí, 146
- fakahā 'o e 'ofá ki he fānaú, 154–161
- ako'i 'o e anga-ma'á, 228–232
- ako'i 'o e ongoongolelé 'i 'api, 142–152
- ngāue 'aki 'o e lakanga fakataula'eikí 'i he mā'oni'oni, 110–116
- Vakai foki*, Fānau; Fāmilí; 'Api; Ngaahi Fa'ē; To'u tupu
- Ngaahi hala-tu'usi 'o e 'apí, ngaahi fa'ē 'i he, 168–169
- Ngaahi Houalotú
- fakamālohia e ngaahi fāmilí, 57–61
- ngāue fakaongoongo ki he fakahino-hino 'a e lakanga fakataula'eikí, 181–183
- Ngaahi laumālie 'i he mo'ui fakalaumālié, 12–14
- Ngāue fakauelofea
- kamata'anga 'o e, xix–xx, 199–201
- tokonaki 'o e me'akaí, 208–209
- ngaahi tefito'i mo'oni 'o e, 201–105
- 'oku taki 'a Hāloti B. Lí 'i he, xix–xx, 199–201
- fatongia fakafāmilí mo fakafāmilí, 209–213
- fatongia 'o e ngaahi kōlomu 'o e lakanga fakataula'eikí mo e Fine'ofá, 206–207
- fatongia 'o e ngaahi fale tauhi'anga koloá, 206–207
- fie ma'u e mo'ui fakafalala pē kiate kita ki he, 204–209
- Ngāue ki he hisitōlia fakafāmilí fakahoko he ngaahi temipalé, 122–125
- Ngāue
- fie ma'u ke, 208–209
- ako'i e mahu'inga 'o e, 148
- Ngāue Fakafaifekau 'a Hāloti B. Lí, xvii
- Ngāue Fakatohi hohoko, 122–123
- Ngāue Fakafaifekau
- fatongia 'o e Tohi 'a Molomona 'i he, 74–75
- fie ma'u 'a e fa'ifa'itaki'angá ki he, 196–198

me'a na'e a'usia 'e he sōtia foki meí he taú, 190–191
 mahu'inga 'o e, 187–190
 taumu'a hono toe fakafoki mai 'o e ongoongolelei, 88–89
 ngāue 'a e Laumālié 'i he, 192–195
 fie ma'u e feilaulá ki he, 156–59
 faiako 'aki e mālohi mo e mafai, 192–194
 Ngaahi ngāue, na'e tomu'a fakanofu ki-tautolu ki aí, 15–17
 Ngāue tokoni
 'i he nofo malí, 133–136
 teuteu ki he ngāue fakatemipale, 127–128
 'a e kau ma'u lakanga fakataula'eikí, 108–116
 ako'i e fānaú ki he, 148–149

O

'Ofa
 fakatupulaki 'i 'api, 154–161
 fakatupulaki 'i he nofo malí, 133–136
 totonu ke hā mei he kau ma'u lakanga fakataula'eikí, 108–116
 ki he fānau 'oku heé, 162–164
 Ongongolelei
 'omai e founa ki he palōpalema kotoa pē, 187–189
 ako'i 'i 'api, 142–152
 ako'i 'aki 'a e mālohi mo e mafai, 192–195
 Ongongolelei, vahevahe 'o e. *Vakai*, Ngāue fakafaifekau
 'Otua ko e Tamai
 Tamai 'o hotau ngaahi laumālié, 4–5, 12–15, 268
 lotu ki he, 62–68
 'Otua, fānau 'a e, 12–15, 268–269

P

Paeá mo e masivá, ngaahi founa 'a e 'Eikí ki hono tokanga'i 'o e, 201–205
 Pailate
 fakahinohino halanga vakapuna 'aki e ngaahi fetu'ú, 118
 me'a na'e hoko ki he, na'e kui, 228–229
 faka'ilonga halanga vaka 'i tahi, 101
 Palani 'o e Fakamo'uí
 ngaahi tefito'i mo'oni 'oku tu'unga aí, 5–6
 taki atu ki he mo'ui ta'engata, 1–10
 founa pē 'e taha ki he melinó, 9
 ngaahi taumu'a 'o e, 4, 268–269, 271–174
 Palesitenu siteiki, na'e hoko 'a Hāloti B. Lī ko e, xviii–xix, 199
 Palesitenu 'o e Siasí
 Hāloti B. Lī na'e fakanofu ko e, xxiv
 founa hono filí, 95–99
 mahu'inga 'o e muimui 'i he, 99–102
 ma'u e ngaahi fakahā ma'a e Siasí, 94–95, 99, 102
Vakai foki ki he Kau Palōfitá
 Papitaisó
 fuakava 'o e, 36–37
 ki he maté, 122–123
 fie ma'u ki he hū ki he pule'anga 'o e 'Otuá, 36–37
 Pekia, ngāue fakatemipale ma'a e, 122–123
 Pita mo e Toetu'u 'a e Fakamo'uí, 162–266
S
 Sāmita, Siosefa
 'omi e Tohi 'a Molomoná, 89–90
 'Uluaki Mata-me'a-hā-mai 'a, 87–88
 fokotu'u e ngaahi me'a lahi 'ia, 87–90

- hangē ko Siosefa 'o e kuonga fuoloá, 87
- ngaahi lotu 'a e fa'ē ma'a, 170–171
- kuo pau ke ma'u ha fakamo'oni kia, 82–85
- teuteu'i ki hono uiui'i, 86–87
- feilaulau'i 'a e me'a kotoa pē, 191
- 'ahi'ahi'i 'aki 'a e faingata'á, 249–252
- Sōtia
- 'aukai e fāmílí ma'á e, 217–219
- fie 'alu 'o ngāue fakafaifekau, 191–192
- Siasi
- totonu ke fakamālohia 'e he ngaahi 'ekitivití kotoa e ngaahi fāmílí, 179–181
- ngaahi taumu'a 'a e, 178–179
- Siosefa Sāmita. *Vakai ki be* Sāmita, Siosefa
- Sisū Kalaisi
- tokoni'i kitautolu 'e he faingata'á ke tau hangē ko, 247–251
- papitaiso 'o, 37
- Tupu'angá, 4
- tui kia, 28–30
- 'omi e melino lolotonga e faingata'á, 253–256
- 'Ulu 'o e Siasí, 94
- Fakamaau, 270–274
- ma'u e fakamo'oni kia, 45–47
- Toetu'u 'a, 258–266
- vahevahe 'o e fakamo'oni kia, 186–194
- loto mamahi 'a 'Ene fa'ée, 262
- ako'i 'o e fānaú ke ma'u ha fakamo'oni kia, 147–149
- Vakai foki ki be* Fakalelei
- T**
-
- Taau
- fie ma'u ki he ngāue fakatemipalé, 126–128
- Vakai foki ki be* Talangofuá
- Taki, lakanga fakataula'eikí, 105–116
- Talangofua, fie ma'u 'o e
- ki he ngaahi 'uluaki tefito mo e ngaahi ouau, 6
- ki he mo'ui ta'engatá, 28–30, 33–36, 272–274
- ki he melino lolotonga e faingata'á, 253–256
- ki he haohoaá, 234, 238–239
- ki hono ma'u e ngaahi tali ki he ngaahi lotú, 65–68
- ki hono ma'u 'o ha fakamo'oni, 48–52
- ki he fakamā'oni'oni'i, 33–36
- ki ha fakamo'oni ki he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongongolelei, 238–239
- Tamai 'i he Langí. *Vakai*, 'Otua ko e Tamái
- Tamai Hēvani. *Vakai*, 'Otua ko e Tamái
- Tangata tā fefie, talanoa ki he, 269–270
- Tangi, 'oku monū'ia 'akinautolu 'oku, 240–242
- Tau'atāina ke Fili
- 'i hono fakahoko hotau ngaahi misi-ona 'i he māmaní, 15–19
- fie ma'u ki he palani 'o e fakamo'ui, 5–6, 16–19
- ngāue 'a e, 'i he Hingá, 25–26
- Temipale Sōlekí, ngaahi pupunga fetu'u 'i he, 105
- Temipale Kaatisoni 'Alapeta, maa'u 'oku tohi 'i he, 127
- Temipale Menitái, vakai atu lolotonga ha matangi mālohi, 115
- Teunga Fe'unga, 224
- Toetu'u
- Fakamo'oni 'a Hāloti B. Lī ki he, 258
- 'a Sisū Kalaisí, 258–266
- 'ilo'i 'o e, tokoni'i kitautolu 'i he faingata'á, 262–266
- mo'oni 'o e, 258–261

Vakai foki ki be Fakalelei
 Tohi 'a Molomoná
 'omi 'e Siosefa Sāmita 'a e, 89–90
 fakatupulaki hono akó 'a e anga fakalaumālié, 15–17
 Tokonaki 'o e me'akaí, 208–209
 Tokotaha fa'a fakalelei, 244
 Tomu'a fakanofa 'i he maama fakalau-mālié, 15–17
 Tono. *Vakai*, Anga-ma'a
 To'u tupú
 teuteu'i ki he mali ta'engata, 136–140
 ako'i ange e anga-ma'á, 228–231
 faiako 'i 'apí, 142–152
 kinautolu kuo he'é, 'oua 'e ta'e tokanga'i, 162–164
 Tui
 fakatupulaki 'o e, 33–34
 tefito'i mo'oni 'oku makatu'unga ai 'a e ongoongolelé, 6, 33–34
 kia Sīsū Kalaisi, 6, 28–30

fie ma'u ki hono kātaki'i 'o e faingata'á, 252–256
 lotu 'o e, 62–65
 Tu'unga 'o e mo'oní, ko e folofolá ko e, 75–77

U

Uaifi. *Vakai ki be* Mali, ta'engata
 Uēlesi, Pisope Sione, me'a na'e a'usia fekau'aki mo hono foha kuo mate, 218–220
 'Uluaki Mata-me'a-hā-mai, 87–89
 Ului
 fakafou 'i he Tohi 'a Molomoná, 73–75
 fakafō'ituitui, 48–49
Vakai foki, Ngāue fakafaipekau; Fakamo'oni
 'Umea 'a e tangata ngaohi ipú, tatau e tangata mo e, 248–249

V

Vakavavā, 'Āpolo 13, 1–2, 8
 35892 900

SIASI 'O
SĪSŪ KALAISI
'O E KAU MĀ'ONT'ONI
'I HE NGA'HI 'AHO
KIMUI NĪ

TONGAN

4 02358 92900 0

35892 900